

62 | 2 (2022)

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

2

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.61.2>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief), dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek, dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz, dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljčič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no responsibility for statements made by authors

Fotografija na naslovnici:

Ivana Kobilca (Ljubljana, 1861–1926)

Avtoportret v belem, (ok. 1907)

Narodna galerija, inv. št.: NG S 1934

FOTO: Narodna galerija, Ljubljana, fotograf: Bojan Salaj

Vsebina

Razprave – Articles

Daša Ličen , Tržaško Društvo ljubiteljev živali in njegove dame / Trieste's Società Zoofila and Its Ladies	8
Isidora Grubački , Čija kriza? Feminizam i demokratija u Jugoslaviji 20-ih godina XX veka / Whose Crisis? – Feminism and Democracy in the 1920s Yugoslavia	29
Mojca Šorn , Ljubljancanka Ivana Kobilca / Ljubljana's Own Ivana Kobilca	50
Ivan Smiljanić , »Prišli smo tako daleč, da se upnik bolj boji stečaja kot dolžnik.« Delovanje ljubljanskega in zagrebškega društva za zaščito upnikov med obema vojnama / "We Have Come So Far that Creditors are More Afraid of Bankruptcy than Debtors." The Activities of the Ljubljana and Zagreb Creditor Protection Societies in the Interwar Period	74
Nevenka Troha , Sodelovanje med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem v vzhodni Furlaniji v obdobju med septembrom 1943 in oktobrom 1944 / Cooperation Between the Slovenian and Italian Liberation Movements in Eastern Friuli Between September 1943 and October 1944	100
Ljuba Dornik Šubelj , Novi podatki o misiji Clowder, ki jo je vodil George Fielding / New Information About the Clowder Mission Led by George Fielding	128
Aleksandar Rakonjac , Uspon i pad komandno-planske privrede u Jugoslaviji (1947–1951) / The Rise and Fall of the Command-Planned Economy in Yugoslavia (1947–1951)	155
Marta Rendla , Blagovna znamka Ljubljanske banke / The Ljubljanska Banka Trademark	175

Jubileji – Jubilees

Zdenko Čepič – sedemdesetletnik (Damijan Guštin)	197
Janko Prunk – osemdesetletnik (Jurij Perovšek)	203

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Bojan Dimitrijević, Jugoslovenska narodna armija u Hrvatskoj i Sloveniji 1945.–1968. (Klemen Kocjančič)	215
Damijan Guštin, Prva partizanska pomlad. Razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942. (Tomaž Teropšič)	218
Aleksander Lorenčič, From Dreams of 'a Second Switzerland' to Capitalism Without a Human Face. (Ivan Smiljanić)	222
Janko Sever, Krogla in medalje. (Jurij Perovšek)	225
Mateja Čoh Kladnik, Koširjevi in Matjaževa vojska v Sevnici. (Marta Rendla)	229

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave – Articles

Daša Ličen*

Tržaško Društvo ljubiteljev živali in njegove dame**

IZVLEČEK

Avtorica v prispevku predstavlja leta 1852 nastalo Društvo ljubiteljev živali (*Società Zoofila*) s sedežem v Trstu. Članstvo je družilo prizadevanje za izboljšanje okoliščin, v katerih so živele živali. Organizirali so redna srečanja, na katerih so kritično razpravljali o trpljenju najrazličnejših živali. S predavanji, različnimi publikacijami, javnimi razpravami, grajami, nagrajevanjem in apeli nadzornim organom pa so naslavljali tudi širše prebivalstvo. Tako zanimanje za zaščito živali je v 19. stoletju v evropskih mestih vzniknilo zlasti med k napredku usmerjeno mestno elito, kar povsem drži tudi za tržaško združenje, ki je že od samega začetka privabljalo pripadnike, a tudi pripadnice lokalne smetane. Od drugih tržaških društev ga ni ločevala razredna struktura članstva, pač pa nadpovprečna vpetost žensk ali točneje dam oziroma pripadnic plemstva in buržoazije. V pričujočem prispevku avtorica društvo predstavi in osvetljuje, ali in kako je Društvo ljubiteljev živali mogoče razumeti tudi kot emancipatorno, torej kot morebitno postojanko na poti k ženski enakopravnosti.

Ključne besede: meščanstvo, Trst, buržoazija, ženske, skrb za živali, društva

* Asistentka z doktoratom, Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; dasa.licen@zrc-sazu.si

** Članek je rezultat proučevanja v okviru programa Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika (P6-0088), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

TRIESTE'S SOCIETÀ ZOOFILA AND ITS LADIES

In the article, the author presents the Trieste-based Società Zoofila animal protection society, founded in 1852. Its members were united in their commitment to improving the living conditions of animals. They organised regular meetings to critically discuss the suffering of various animals. With lectures, various publications, public debates, reprimands, awards, and appeals to the supervisory authorities, they also addressed the general population. In European cities, this kind of interest in the protection of animals arose in the 19th century. It spread among the progress-oriented urban elites. This was also true of the Trieste association, in which the local elite gathered. What separated the Animal Lovers Society from other Trieste societies was not the class structure of its membership, but rather the above-average involvement of women or, more precisely, ladies or female members of the local aristocracy and the bourgeoisie. In the present article, the author introduces the Society and sheds light on whether and how the Animal Lovers Society can also be understood as emancipatory – as a potential step on the way towards women's equality.

Keywords: bourgeoisie, Trieste, women, animal care, voluntary associations

Uvod

Pričujoči članek jemlje pod drobnogled leta 1852 nastalo tržaško Društvo ljubiteljev živali, ki je v evropskem in svetovnem merilu eno zgodnejših in vplivnejših združenj proti mučenju živali. Članek začenjam z osnovno predstavitvijo nastanka in dejavnosti društva, pri čemer pozornost namenjam tudi evropskemu in svetovnemu kontekstu, saj je tržaški primer le kamenček v mozaiku dinamičnega dogajanja na področju varovanja živali. Nadalje analiziram strukturo članstva, ki ponazarja pomembno dejstvo, da je društvo vključevalo zlasti pripadnike višjih slojev. Sezname članstva razkrivajo tudi za tedanja društva precej neznačilno veliko število žensk, kar pušča na prvi pogled vtis, da gre za eno naprednejših združenj, ki so ženskam pomagala na poti k emancipaciji. Da ni bilo nujno tako, opozarjajo viri, iz katerih je razvidno, da članice Društva ljubiteljev živali ob društvenem delovanju niso opuščale svojih siceršnjih vlog, pač pa so kot »nežne skrbnice« živali nemara le potrjevale veljavno spolno hierarhijo. Obenem je bilo v društvu dejavno še vedno nizko število žensk, med njimi so bile izključno premožnejše meščanke, zato težko govorimo o splošnejši udeležbi žensk v društvenem delovanju. Nemara je bil za članstvo v društvu od spola pomembnejši družbeni status.

Prvi koraki na področju varovanja živali

Sočutje do živali je – vsaj v evropskem kontekstu – prepleteno s krščansko vero, ki skrb za živali definira kot človekovo dolžnost. Jezus je nastopal kot »dobri pastir«. Zelo neposredno – »Živinca je božja stvar, je božji dar. Kdor jo brez potrebe pokončuje, gerdo ž njo ravna in jo terpinči ali muči, je sovražnik božjiga dela.« – je v enem najzgodnejših besedil o zaščiti živali v slovenščini zapisal župnik Mihael Stojan (1804–1863).¹ Z zoro novega veka so začeli posamezni »aktivisti« v javnem prostoru zagovarjati prijazno ravnanje z živalmi in odnos do njih primerjati z odnosom do sočloveka.² Šele v 19. stoletju pa lahko govorimo o skrbi za živali, kakor jo razumemo danes. V prvi polovici 19. stoletja namreč zavzemanje za pravice živali ni bilo več zgolj izraz nežnosti nekaterih dam ali bizarna ideja nekonformističnih intelektualcev, pač pa je nastopilo tudi kot politična agenda, ki jo je sprejemal vse večji del plemstva in meščanskih elit.³

Kritiki surovega ravnanja z živalmi so se prvič združili v društvo za zaščito živali leta 1824. V Angliji so pod pokroviteljstvom kraljice Viktorije ustanovili Kraljevo društvo za zaščito živali (*Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals*). Nedolgo zatem je nastalo pariško Društvo za zaščito živali (*Société protectrice des animaux*), do sredine stoletja pa so začela delovati še društva za zaščito živali v Švici, Nemčiji in v habsburški monarhiji.⁴ Ustanavljanje društev za zaščito živali je seveda omogočala možnost svobodnega združevanja, ki jo je spremljalo odpiranje javnega prostora, vendar je bilo rojstvo takšnih društev povezano tudi s procesi sekularizacije, urbanizacije, z naraščanjem števila pripadnikov srednjega sloja, romantiziranjem narave in naposled tudi z naraščajočo naklonjenostjo živalim in vse večjim številom hišnih ljubljencev, ki so soustvarjali družinsko intimo.⁵

Friedrich Nietzsche (1844–1900) naj bi na primer leta 1889, potem ko je bil v Torinu priča bičanju konja, doživel hud duševni zlom. Grobost nad živalmi je pretresala tudi pripadnike in pripadnice tržaške buržoazije. Eden najodmevnejših tržaških pisateljev, Italo Svevo (1861–1928), je v romanu *Senilnosti* opisal presunjenost protagonistov nad usodo ubogih živali.⁶ Mnogim so bile živali tako pri srcu, da so si z njimi delili meščanske hiše in stanovanje. Isabel Burton (1831–1896), zavzeta članica tržaškega društva za zaščito živali (več o njej v nadaljevanju), je imela psičko Nip. Nip je imela rojstni datum, zibko z vzglavnikom, rjuhami in zavesico ter plašček iz tjulnjeve kože, ki naj bi jezil zavistne kmete iz okolice Opčin. Nip je lastnico spremljala

1 Mihael Stojan, *Miloserčnost do živali* (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1846), Predgovor.

2 Keith Thomas, *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England, 1500–1800* (London: Oxford University Press, 1983).

3 Kathleen Kete, »Animals and Ideology: The Politics of Animal Protection in Europe,« v: *Representing Animals*, ur. Nigel Rothfels (Bloomington: Indiana University, 2002), 25. Giulia Guazzaloca, *Primo: non maltrattare: Storia della protezione degli animali in Italia* (Rim: Editori Laterza, 2018), 1.

4 Tatjana Peterlin-Neumair, »Poskus izboljšanja človekovega ravnanja z živalmi – Goriško društvo proti mučenju živali 1845–1847,« *Kronika* 50, št. 1 (2002): 18.

5 Guazzaloca, *Primo*, 2, 5.

6 Italo Svevo, *Senilnost* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2001 [1898]), 105.

Slika 1: Prizor iz knjižice *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina*.

Vir: *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina* (Trieste: Dalla tipografia Weis, 1861).

na številnih potovanjih v Anglijo in Indijo, ko je zbolela, je dobila protibolečinska sredstva in zdravniško oskrbo, po smrti pa nagrobni kamen.⁷ Smrt hišnega ljubljence je pretresla tudi Juliusa Kugyja (1858–1944). Ob smrti Muce, ki je »kakor resnična kraljica v žametnem, snežno belem, zmagovitem večastju nežno in milo, plemenito in odlično postavljala tačko pred tačko«, je spesnil *Mačjo tožbo*.⁸

Gibanje za zaščito živali je zgodaj doseglo tudi slovensko govoreče bralce. Goriški učitelj in stolni kanonik Valentin Stanič oziroma Stanig (1774–1847) je bil eden prvih gorečih podpornikov zaščite živali. Že leta 1845 je o tem pripravil knjižico, ki jo je priložil glasilu Goriške kmečke družbe. Istega leta je ustanovil tudi Družbo zoper mučenje živalij, ki jo je sestavljalo več sto uglednih članov.⁹ Društvo je obstajalo le

7 Isabel Burton, *The Life of Captain Sir Richard Burton* (London: Chapman & Hall, 1893), 118.

8 Družina Juliusa Kugyja je sicer poleg mačke skrbela tudi za psa Tonija, grlico, svizce, med katerimi je Juliusu bil najljubši Mottel, njegov »vir tolažbe v črnih časih«, in opico Benjamina (več v Julius Kugy, *Delo, glasba, gore* (Maribor: Obzorja, 1966 [1931]), 47–50, 96, 198).

9 Peterlin-Neumair, *Poskus izboljšanja*.

nekaj let, a je bilo prvo takšno društvo na »slovenskih tleh«, bilo naj bi celo prvo v Avstrijskem cesarstvu.¹⁰ Stanič je tesno sodeloval z glavnima osebama vse bolj priljubljenega zavzemanja za zaščito živali na Slovenskem, in sicer Janezom Bleiweisom in omenjenim župnikom Stojanom. Stanič in Bleiweis sta Stojana spodbudila k pisanju knjige *Miloserčnost do živali* (1846),¹¹ ki je prvič izšla kot priloga Bleiweisovih *Novic*.¹²

Vnema za sodelovanje v goriškem društvu je bila med Tržačani velika.¹³ Tudi sicer so Tržačani radi delovali v dobrodelnem smislu. Do sredine 19. stoletja so v mestu nastale številne dobrodelne organizacije, ki so s skrbjo za blaginjo pomoči potrebnih otrok, prostitutk in drugih želele prispevati k širjenju »napredka« in »civiliziranosti«.¹⁴ Eduardo di Giuseppe Pillepich, soustanovitelj pozneje nastalega tržaškega društva za zaščito živali, je zapisal, da je Trst »mesto, ki ga na vsakem koraku vodi žareča zvezda, ki nosi ime Napredek«.¹⁵ Nekakšen logičen nasledek te buržoazne liberalne ideje je bila ustanovitev društva, ki je pod svoje okrilje vzelo živali.

Ustanovitev Društva ljubiteljev živali

Leta 1852 se je v Trstu rodilo društvo za zaščito živali, ki se je sprva imenovalo Tržaško društvo proti mučenju živali (*Società Triestina contro il maltrattamento degli animali*). 7. novembra 1852 so pobudniki poslali vabilo k pridružitvi¹⁶ in k sodelovanju pritegnili skoraj 500 članov.¹⁷ Organi namestništva in policije so ustanovitev odobrili leta 1853 in ga po tedanji kategorizaciji društev opredelili kot dobrodelno.¹⁸

Društvo ljubiteljev živali je bilo sprva zamišljeno kot podružnica dunajske krovne organizacije (*Verein gegen Mißhandlung der Tiere*).¹⁹ Pillepich je v zvezi s tem zapisal, da je pobuda za ustanovitev res prišla od tajnika dunajskega društva, a se je kmalu pokazalo, da Tržačani niso želeli biti člani podružnice in da jim je komunikacija v nemščini predstavljala oviro. Obenem so si člani društva želeli samostojnosti in so odklanjali »cenzuro tujcev«.²⁰ Pillepich je nazadnje Tržacane opredelil kot pripadnike italijanske nacije, zato novonastalo tržaško društvo ni samo prvo na Apeninskem polotoku, ampak tudi prvo italijansko društvo za zaščito živali.

10 Ibidem, 19.

11 *Miloserčnost do živali* naj bi po besedah nekaterih napisal sam Bleiweis (npr. Dragica Čeč, »Pruski kralj Friderik II. Veliki in njegovi vrabci,« *Zgodovina za vse* 7, št. 1 (2000): 8), v resnici pa je bil Bleiweis zgolj idejni vodja, ki je avtorja spodbujal in tudi sicer v svojih *Novicah* namenjal številne rubrike skrbi za živali.

12 Romana Erhatic Širnik, »Varstvo ptičev v 19. in 20. stoletju na slovenskem ozemlju,« doktorska disertacija (Univerza v Ljubljani: Biotehniška fakulteta, 2011), 18, 19.

13 Peterlin-Neumair, *Posku izboljšanja*, 24.

14 Anna Millo, *L'élite del potere a Trieste: una biografia collettiva 1891–1938* (Milano: Angeli, 1989), 207–18.

15 Giuseppe Pillepich, »Discorso letto dal Segretario generale della 'Società Zoofila Triestina' Signor Eduardo di G. Pillepich nel III. Congresso generale,« *Diavoletto*, 20. 2. 1862, suppl.

16 Giuseppe Pillepich in Adalberto Thiergen, *Rapporto della Società Triestina contro il maltrattamento degli animali* (Trst: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1854).

17 AST LAP 9.

18 Ibid.

19 AST LAP 32.

20 Pillepich, *Discorso*.

Med prvimi člani društva je bil poleg Pillepicha tudi soustanovitelj Adalberto Thiergen (1822–1858), poznan tudi pod umetniškim anagramom Tito Delaberrenga. Že v najstniških letih je začel sodelovati pri tržaških revijah *La Favilla* in *Caleidoscopio*,²¹ pozneje je napisal več romanov. Bil je tudi urednik tržaškega časopisa *Diavoletto*, zato ni naključje, da so v njem izhajali številni prispevki Društva ljubiteljev živali. O obeh ustanoviteljih je sicer malo znanega, vendar sta kot večina drugih članov pripadala višjim družbenim slojem.

Članov društva je leta 1853 bilo že okoli 600,²² dve leti pozneje pa približno 950.²³ Podatke imamo tudi za leto 1884, ko je bilo članov znatno manj – le 270, a primerjalno gledano še vedno veliko.²⁴ Kljub temu da se je v društvo nemudoma včlanilo veliko posameznikov, najdemo v društvenem listu zapis, da sta v splošnem »projekt pozdravila hladnost in brezbriznost« in da »mnogi zavračajo včlanitev v novo društvo«. Člani so verjeli, da nerazumevanje namena društva izvira iz pomanjkljivega »razvoja kulture« in se – vedoč, da so bila novonastala društva za zaščito živali deležna posmeha in nasprotovanja tudi v drugih krajih – na to niso pretirano ozirali.²⁵ Manj zaničevanja in več »znanstvenosti« naj bi društvu prineslo novo ime:²⁶ iz Tržaškega društva proti mučenju živali (*Società Triestina contro il maltrattamento degli animali*) je zato leta 1853 nastalo društvo z imenom *Società Zoofila*,²⁷ ki je pod tem imenom ostalo poznano vsaj do leta 1905, ko je bilo zadnjič omenjeno v spisih namestništva.²⁸

Slovenski sodobniki so društvo slovenili kot *Tržaško društvo zoofilije*,²⁹ sama pa uporabljam ime *Društvo ljubiteljev živali*. Še pojasnilo – ko v nadaljevanju obravnavam Društvo ljubiteljev živali, gre konkretno za tržaško društvo, ko pa govorim o društvih proti mučenju živali ali društvih za zaščito živali, mislim na mrežo društev, ki so se borila za pravice živali.

Namen društva

Iz pravilnika tržaškega Društva ljubiteljev živali razberemo, da je bil osnovni namen delovanja društva »zmanjšati nepotrebno in nerazumno trpinčenje živali«. K

21 »Quitrieste, Arte Storia su Trieste e dintorni. Cronace burlesche di Trieste,« Adalberto Thiergen | quitrieste, pridobljeno 21. 12. 2021, <https://quitrieste.it/tag/adalberto-thiergen/>.

22 Pillepich in Thiergen, *Rapporto*, 4.

23 AST PS 1.

24 Ibid.

25 Giuseppe Pillepich, »Discorsi del rappresentante e deputato della Società Zoofila di Trieste, letti alla prima radunanza della Società Zoofile, tenuta a Dresda il giorno 3 Agosto 1860,« *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina*, 1861, 54, 55. Tudi v *Miloserčnosti do živali* Stojan omenja številčne nasprotnike družb proti mučenju živali (Stojan, *Miloserčnost*, 63), »farmojšter« K. Fišer pa kmete, ki naj bi se posmehovali njegovemu besedilu o pregreških do živine (K. Fišer, »Ali se človek more zoper žival pregrešiti?«, *Novice*, 5. 11. 1853, 353).

26 Pillepich, *Discorso*.

27 AST PS 1.

28 AST LAP 285.

29 *Koledar in kažipot po Trstu* (Trst: Nova tiskarna V. Dolenc 1884), 120.

temu je spadalo tudi prizadevanje za izboljšanje okoliščin, v katerih so živele živali, in aktivno nagovarjanje ljudi, da bi veljalo z živalmi ravnati nežneje. Člani vseh društev za zaščito živali so se strinjali, da je milosrčnost do živali lastnost dobrega in »civiliziranega« človeka, zato je bil končni namen takšnih društev vedno splošni napredek človeštva.³⁰ Od samega nastanka so se člani in članice tržaškega Društva ljubiteljev živali borili proti »kretenizmu« in »plebejski ignoranci«,³¹ ki so jo videli v nehumanih načinih ravnanja z živalmi. Razširjeno iztikanje oči pticam pevkam, ki je ptice prisililo v »lepše« petje, se je na primer članstvu Društva ljubiteljev živali zdelo »grobo« in »barbarsko«.

Na člane in članice so najzavzetejši borci za pravice živali skušali vplivati na srečanjih, ki so potekala na sedežu društva na osrednjem Borznem trgu v Trstu,³² na širše občinstvo pa so si prizadevali vplivati z različnimi publikacijami, ki so jih pripravljali, denarno podpirali in razširjali. Bolj kontinuirano navzočnost in opaznejši vpliv na javno mnenje so zavzetim za pravice živali zagotavljale objave v lokalnih medijih. V prvih letih je društvo v medijskem prostoru zastopal predvsem že omenjeni časopis *Diavoletto*.³³ Njegova priloga je bila včasih v celoti posvečena delovanju tržaškega Društva ljubiteljev živali in je v tem smislu spominjala na društveno glasilo. Tudi drugo lokalno časopisje je občasno omenjalo dejavnosti društva ali pa je s prispevki opominjalo društvene člane. Tako je tržaški časopis *La Baba* leta 1864 pisal o razširjenem trpinčenju ptičev čizkov in pozival Društvo ljubiteljev živali k ukrepanju.³⁴

Leta 1863 so člani in članice Društva ljubiteljev živali ustanovili svoj društveni list z imenom *Bollettino mensile della Società Zoofila Triestina*. Mesečnik, ki je od leta 1865 izhajal vsake tri mesece, naj bi zagovarjal splošne cilje društva in izključeval politiko.³⁵ Publikacija je bila podobna drugim tržaškim društvenim listom, v njej so bili aktualna društvena kronika, sezname članov, blagajniška poročila in poročila o korespondenci z drugimi društvi. Posebnost mesečnika so zgodbe, na primer *Bistrost psa* ali *Maček in kanarček*, v katerih so avtorji povzdigovali zvestobo, iznajdljivost, prijaznost, inteligenco in vzdržljivost živalskega kraljestva. V društvenem listu so bile tudi pesmice, denimo *Kresnička*,³⁶ sestavki o Isaacu Newtonu in drugih uglednejših, ki naj bi jim bilo mar za živalski svet,³⁷ praktična navodila o tem, kako ravnati s specifičnimi živalmi, in zoološki opisi posamičnih živalskih vrst.

Na straneh društvenega *Bollettina* so bila vedno tudi imena in priimki posameznikov, ki so bili kaznovani zaradi neprimerne ravnanja z živalmi. Poleg osebnih podatkov sta bila na kratko podana še konkreten prekršek in oblika kazni. V *Bollettinu* iz leta 1880 se je na primer znašla »Francesconi Teresa, prej Giov. Sandrini, 80 let, prodajalka

30 AST PS 1.

31 Pillepich, Discorso.

32 *Koledar in kažipot*, 120.

33 Pillepich in Thiergen, *Rapporto*, 4.

34 *La Baba*, 9. 3. 1864, 70.

35 AST PS 1.

36 *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina*, 1861, 14.

37 *Ibid.*, 38.

kokoši, kazen 1 goldinar za trpinčenje kokoši«,³⁸ leta 1881 pa kolar Simone Cossiak, ki je bil za trpinčenje vola kaznovan s šestimi urami ječe.³⁹ Žal o društvenem *Bollettinu* ni veliko znanega, samo ugibamo lahko tudi o tem, kdaj je izšla zadnja številka. Vemo, da je od leta 1884 izhajal zgolj enkrat letno in poročal o društveni blagajni.⁴⁰

Člani društva so pripisovali velik pomen pozitivnemu vplivu na ravnanje otrok, zato so mlajšim bralcem namenili več publikacij in skušali »izobraziti« vse, ki so bili z otroki redno v stikih: učitelje, starše in seveda tudi duhovnike. Poskusi vpliva na otroke niso bili značilni le za tržaško društvo, tudi slovenski književnik France Cegnar je na primer leta 1849 v *Vedežu* objavil članek, v katerem je kritiziral otroško mučenje živine.⁴¹

Zaščitniki živali so po zgledu drugih evropskih društev pri spreminjanju ustaljenih praks ravnanja z živalmi uporabljali tudi pozitivne spodbude; tako so dobrim skrbnikom živine že od leta 1853 podeljevali nagrade.⁴² Svečanih podelitev, ki so potekale ob zvokih vojaške godbe, so se poleg nagrajenih kočijažev, prodajalcev perutnine, mesarskih hlapcev, lastnikov oslov, posameznikov, ki so iznašli kako novo metodo prevažanja živali, in članov društva z družinami udeleževale »najodličnejše osebe v Trstu«. ⁴³ Leta 1881 je bilo nagrajenih 83 Tržačanov in 22 prebivalcev drugih delov Avstrijskega primorja, kar je *Edinost* označila za »pravo zmago na polju človeškega blagočutja«. ⁴⁴

Močnejši vpliv na ravnanje ljudi pa so verjetno imele spremembe zakonske podlage, ki so bile osnova pri odmeri kazni za prekrške. »Okrutneži« in »grobjani«, ki so bili sankcionirani zaradi nasilja nad osli ali kakega drugega prekrška, so včasih nekaj dni prenočili v zaporu ali poravnali denarno kazen, poleg tega se je ime kršiteljev znašlo ne samo v društvenem, temveč tudi v dnevnem časopisju, večkrat po zaslugi lokalnega Društva ljubiteljev živali. Leta 1908 je bilo v Trstu za prekrške pri ravnanju z živalmi kaznovanih 66 voznikov, najverjetneje kočijažev, 27 prevoznikov perutnine, osem prodajalcev ptičev in trije, ki so se znesli nad mačkami.⁴⁵

Društvena mreža

Četudi je bila večina članov in članic društva iz Trsta, so mnogi prihajali iz Zadra, Pazina, Komna, Pulja in drugih krajih, kjer so delovali kot zastopniki in zastopnice Društva ljubiteljev živali. O dogajanju, še zlasti o še nekaznovanih prekrških, so obveščali tržaško centralo. Med članstvom so bili tudi posamezniki, ki niso bili doma v

38 *Bollettino della Società Zoofila Triestina*, 31. 7. 1880, 8.

39 *Bollettino della Società Zoofila Triestina*, 12. 12. 1882, 7.

40 Silvana Monti Orel, *I giornali triestini dal 1863 al 1902: Società e cultura di Trieste attraverso 576 quotidiani e periodici analizzati e descritti nel loro contesto storico* (Trst: Lint, 1976), 19.

41 *Vedež*, 22. 1. 1849, 62.

42 Pillepich, Discorso.

43 *Edinost*, 20. 6. 1883, 5. Burton, *The Life*, 128.

44 *Edinost*, 19. 1. 1881, priloga.

45 Claudio Pericin, »Maltrattamento e protezione degli animali nel Litorale Austriaco: Alcuni casi desunti dai documenti d'archivio che datano alla seconda metà dell'ottocento e al primo novecento,« *Atti* 41, št. 1 (2012): 652.

Avstrijskem primorju. Leta 1860 so bili člani na primer trije Ljubljanci, med njimi Janez Bleiweis.⁴⁶ Pillepich je Bleiweisa cenil, saj ga je v enem svojih besedil o pozitivnih učinkih nagobčnikov omenil kot »uglednega fizika«. ⁴⁷ Bleiweisova naklonjenost gibanju za zaščito živali in pozen nastanek Kranjskega društva za varstvo živali (*Krainischer Tierschutz-Verein*), ki je nastalo šele leta 1899,⁴⁸ sta prispevala k Bleiweisovi priključitvi tržaškemu društvu.

Člani in članice tržaškega društva so torej delovali tudi v mrežah, ki so presegle deželno raven. Že od začetka so se zgledovali po angleških, nemških, imperialnih in drugih združenjih, njihove članice in člane so posili za nasvete in analizirali rezultate njihovega delovanja.⁴⁹ Z vnetimi soborci in soborkami za prijaznejše ravnanje z živalmi so se srečevali tudi osebno. Leta 1860 se je Pillepich v Dresdnu udeležil tridnevnega kongresa društev proti mučenju živali, na katerem so bili navzoči zastopniki 21 evropskih društev.⁵⁰ Tržaško društvo torej ni bilo zgolj eno prvih društev proti mučenju živali, ampak je bilo vpeto v evropsko mrežo najpomembnejših društev.

V naslednjih desetletjih so se člani tržaškega Društva ljubiteljev živali udeležili več kongresov, na primer leta 1879 v turinški Gothi.⁵¹ Tržaçani in Tržaçanke so tudi na lastno pobudo navezali stike z drugimi društvi in navdušeno pozdravljali novonastala društva proti mučenju živali. Leta 1880 so poslali svoje čestitke v Itzehoe na sever Nemčije in italijansko Genovo.⁵² Društev proti mučenju živali, s katerimi so Tržaçani sodelovali, je bilo veliko, njihovi sedeži so segali od Hannovra do Madrida in od New Yorka do San Francisca.⁵³ Sodelovali pa so tudi z združenji, katerih osnovni namen ni bil preprečiti mučenja živali, na primer s kmetijskimi, ki so skrb za živino povezovala s pozitivnimi ekonomskimi učinki, naravoslovnimi, ki so se posvečala posebnostim posamičnih živalskih vrst, in pedagoškimi, ki so si prizadevala za prijaznejše vedenje otrok.

Članstvo

Zanimanje za izboljšanje razmer, v katerih so bivale živali, je v 19. stoletju vzniknilo in se razširjalo zlasti med liberalno oziroma k napredku usmerjeno premožno mestno elito.⁵⁴ Društva proti mučenju živali so spadala med »prostočasne rituale

46 Peterlin-Neumair, *Poskus izboljšanja*, 28.

47 Pillepich, *Discorso*.

48 V *Slovenskem narodu* je bila že leta 1874 objavljena pobuda za osnovanje Društva za brambo živali, ki pa se ni uresničila (*Slovenski narod*, 28. 6. 1874, Priloga). Tudi na Reki so društvo dobili razmeroma pozno. *Società Zoofila Fiumiana* je verjetno nastala leta 1902 (DARI GPR 1902 F). Skromno delovanje za zaščito živali v drugih mestih v bližini Trsta, razen Gorice, poudarja pomen in zgodnji nastanek tržaškega društva.

49 Pillepich in Thiergen, *Rapporto*, 5.

50 Giuseppe Pillepich, »Rapporto del congresso generale di tutte le Società zoofile,« *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina*, 1861, 45–48.

51 *Bollettino della Società Zoofila Triestina*, 31. 7. 1880, 5.

52 *Ibid.*, 6, 13.

53 AST PS 1.

54 Guazzaloca, *Primo*, 3.

meščanstva«. ⁵⁵ To je veljalo tudi za tržaški primer. Član oziroma članica tržaškega Društva ljubiteljev živali je po 3. točki društvenega pravilnika lahko postal kdor koli, ne glede na versko pripadnost, starost ali spol, a so se že na prvo vabilo odzvali ugledneži. ⁵⁶

Ne preseneča torej, da je bil prvi predsednik Društva ljubiteljev živali, Carlo Pascotini (1797–1879), baron. Isabel Burton ga je opisala kot »prijaznega, bistrega, človekoljubnega gospoda« in enega najeminentnejših Tržčanov. ⁵⁷ Predsedniško funkcijo Društva ljubiteljev živali je zasedal še en državni uradnik plemiškega rodu, Carlo Coronini Cronberg (1818–1910), ⁵⁸ nato pa Riccardo Bazzoni (1826–1891), ki je bil hkrati tudi tržaški župan. ⁵⁹ Društvo ljubiteljev živali je poleg običajnih poznalo tudi »častne predsednike«, ugledneže, ki so imeli bolj simbolično funkcijo. Naziv častnega predsednika je tako pripadel baronom, grofom, politikom in deželnim namestnikom iz smetane tržaške družbe.

Med prizadevnimi člani Društva ljubiteljev živali so bili še drugi pripadniki tržaške elite: zdravnik in predsednik znanega Društva Minerva (Società di Minerva) Lorenzo Lorenzutti, znan garibaldinec in proitalijanski aktivist Leopoldo Mauroner (1839–1928), baron Emilio Morpurgo (1837–1917), čigar družino je lady Burton oklicala za »lokalne Rotschilde«, ⁶⁰ Antonio Krekich (tudi Kvekić) iz vplivne trgovske rodbine ter zdravnik in prevajalec Saul Formiggini (1807–1873), prvi, ki je v hebrejščino prevedel *Božansko komedijo*. Društvo so skratka sestavljali plemiči, višji uradniki, trgovci, industrialci, visoki zastopniki cerkve, intelektualci, bankirji in drugi pomembneži, ki so bili tudi drugače glavni protagonisti društvenega življenja v Trstu.

Članice

V nasprotju s političnimi ali znanstvenimi društvi je bila za dobrodelno usmerjena društva značilna prisotnost žensk. ⁶¹ Tako ne preseneča, da je že prvi pravilnik tržaškega Društva ljubiteljev živali dovoljeval včlanitev vsem, torej tudi ženskam. Predsedniška in druge pomembne funkcije pa so vendarle še nekaj let ostajale pridržane zgolj za moške. Ženske so bile v Društvu ljubiteljev živali zmeraj v manjšini, leta 1884 je bilo na primer med 270 člani 23 žensk, ki pa niso bile vpisane le v seznam rednih članov, temveč so bile tudi med častnimi člani, pokrovitelji in omenjene v nizih kratkih nekrologov o nedavno preminulih članih. ⁶² Med častnimi članicami je bila na primer Cora Kenedy Airheso, ki je poskrbela za tisk otrokom namenjene knjižice *Bodite milostni do živali*

⁵⁵ Čeč, »Pruski kralj«, 12.

⁵⁶ Pillepich in Thiergen, *Rapporto*, 4.

⁵⁷ Burton, *The Life*, 28, 29.

⁵⁸ *Diavoletto*, 20. 2. 1862.

⁵⁹ Millo, *L'Elite*, 155.

⁶⁰ Burton, *The Life*, 4.

⁶¹ Leonore Davidoff in Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780–1850* (London: Routledge, 2019), 429–49. Millo, *L'Elite*, 215.

⁶² AST PS 1.

(*Siate pietosi verso le bestie*).⁶³ Društvo ljubiteljev živali je v tedanjem Trstu predstavljalo enega redkih javnih prostorov, ki so ženskam omogočali sodelovanje in s tem vstop v javni prostor. Vprašanje pa je, ali so bili učinki že pregovorno »svobodomiselnega« in »progresivnega« Društva ljubiteljev živali takšni tudi v odnosu do emancipacije žensk.

O Cori Kenedy Airheso, Dorothei de Brüll in drugih članicah tržaškega društva vemo malo. Izjema je vplivna zagovornica pravic živali Isabel Burton, ki se je v Trst priselila leta 1872. Iz arhivskih virov ni mogoče razbrati, kdaj so člani društva ženskam dovolili prevzem vodstvenih položajev, a lahko ugibamo, da se je to zgodilo sredi druge polovice 19. stoletja. Isabel Burton je namreč vsaj od leta 1877 vodila odbor za podeljevanje nagrad in verjetno v naslednjem desetletju zasedala eno izmed vodilnih društvenih funkcij, po zapisu iz *Edinosti* leta 1883 celo predsedniško.⁶⁴ Formalno spremembo odnosa do žensk potrjuje tudi nov društveni pravilnik iz leta 1900, po katerem je ne samo članstvo, ampak tudi prevzemanje posebnih funkcij bilo mogoče za vse, ki so poravnali letno članarino.⁶⁵

Isabel Burton

Zgodbo Isabel Burton sem primorana pričeti z omembo njenega soproga, sira Richarda Burtona (1821–1890), ki je bil britanski raziskovalec, prevajalec in predvsem diplomat. Zaradi Burtonovega službovanja v britanski zunanji politiki sta zakonca živela na različnih koncih sveta in naposled leta 1872 prišla v Trst. Lady Burton je, sodeč po biografiji, ki jo je napisala o življenju svojega moža, večino časa preživela kot njegova tajnica, urednica prevodov in celo braniteljica njegovega imena. Skoraj dnevno so jo zaposlovala tudi obvezna viktorijanska družjenja na čajankah, zabavah, tedaj modnih spiritualističnih seansah, predavanjih, na katerih je rada spregovorila o svojih potovanjih, in seveda tudi delovanje v dobrodelnih društvih.

Krščanska usmiljenost je bila stalnica življenja lady Burton, ki je zagnano iskala priložnost, da bi na pomoč priskočila pomoči potrebnim. Dobrodelno poslanstvo naj bi opisala takole: »Jaz mislim, da ni blažjega čuta in veselja na svetu, nego lačne sititi, žejne pojiti, reveže oblačiti in jih mraza, lakote in žeje varovati.«⁶⁶ Po prihodu v Trst je spoznala, da je to mesto drugačno od tistih, v katerih sta z možem prebivala dotlej. Dobrodelnosti in dobrodelnih društev je bilo v tem mestu namreč veliko⁶⁷ in lady Burton se je odločila, da bo poslej svojo pomoč namenjala razvijajoči se zaščiti živali.⁶⁸ Njena zavzetost za živali ni bila povsem nova, že prej je bila članica nekega društva za

63 *Bollettino della Società Zoofila Triestina*, 31. 7. 1880, 6.

64 *Edinost*, 20. 6. 1883, 5.

65 AST LAP 226.

66 *Edinost*, 19. 1. 1881, Priloga.

67 Sodeč po *Koledarju in kažipotju* iz leta 1884 je bilo v Trstu tistega leta več kot 30 dobrodelnih združenj (108–15). Več o dobrodelnosti tržaške buržoazije tudi Millo, *L'Elite*, 207–18.

68 *Edinost*, 19. 1. 1881, Priloga.

Slika 2: Zakonca Burton v jedilnici svoje tržaške vile.

Z dovoljenjem zbirke *London Borough of Richmond upon Thames Borough Art Collection, Orleans House Gallery (Burton Collection)*.

zaščito živali v Londonu,⁶⁹ prijateljela je s pripadnicami tedaj porajajočega se vegetarijanskega gibanja⁷⁰ in svoj razkošni dom delila s hišnimi ljubljenci.⁷¹

Kdaj natančno se je Isabel Burton včlanila v tržaško Društvo ljubiteljev živali, ne vemo, a beremo, da ji je Pascotini že leta 1875 podelil diplomu in dosmrtno častno članstvo⁷² in da je najpozneje leta 1877 načelovala odboru za podeljevanje nagrad.⁷³ Čeprav ženska, se je Burtonova v društvu uspešno uveljavila kot ena glavnih »članov«. Obiskovala je hleve, kamnolome, prostore podjetja *Tramway*, tržnice in mesnice, kjer je preverjala primernost prostorov za bivanje živali, njihovo zdravstveno stanje, ravnanje skrbnikov in skrbnic in o vsem tem poročala v lokalnem časopisu in osebni korespondenci.⁷⁴ Na eno svojih »inšpekcij« je nekoč povabila tudi tržaškega župana in nekaj drugih vodilnih Tržčanov, da bi si »okrutnosti« ogledali na lastne oči.⁷⁵

Posameznike in posameznice, ki so surovo ravnali z živalmi, je lady Burton vztrajno grajala, vendar je s pozitivno spodbudo skušala vplivati na spreminjanje praks. Kot

69 Burton, *The Life*, 29.

70 Ibid., 356.

71 Izčrpnjeje o vegetarijskem gibanju in njegovi tesni povezanosti z gibanji za zaščito živali in vključevanjem žensk James Gregory, *Of Victorians and Vegetarians. The Vegetarian Movement in Nineteenth-century Britain* (London: Tauris Academic Studies, 2007).

72 Burton, *The Life*, 28, 29.

73 AST PS 1.

74 *Bollettino della Società Zoofila Triestina*, 31. 7. 1880, 5.

75 Burton, *The Life*, 174.

predsednica odbora za podeljevanje nagrad jih je podeljevala izvoščkom, ki so s konji ravnali »človeško in plemenito«. ⁷⁶ Obdarovala jih je tudi ob drugih priložnostih: ob koncih tedna, ko je veliko ljudi obiskalo pokopališče, je stala pri mitnici in izročala zglednim voznikom listke, s katerimi so bili opravičeni plačila mitnine. Imela je tudi praktične zamisli, ki bi po njenem mnenju pripomogle k izboljšanju položaja živali. Po zgledu angleških rojakinj je želela ustanoviti prvo tržaško zavetišče za živali, ⁷⁷ podjetju *Tramway* pa je, prav tako po zgledu Angležev, predlagala hitrejši in varčnejši elektrificirani tramvaj, ki bi razbremenil konje. ⁷⁸

Leta 1891, po smrti sira Burtona, ki naj bi jo bilo napovedalo silovito tuljenje psa, je Isabel Burton zapustila Trst. ⁷⁹ Če pred odhodom ne bi morala poskrbeti tudi za neokrnjeno delovanje društva, bi najbrž odšla že prej. Članom in članicam je pustila denar in natančna navodila, kako naj z njim upravljajo, ter jim naročila pošiljati finančna poročila, ki bi »pomirila« številne angleške darovalce in darovalke. ⁸⁰ Njena vrnitev v rodno Anglijo je pustila praznino v delovanju Društva ljubiteljev živali.

Poleg nezanimarljive pomoči svojemu slovitemu soprogu je Isabel Burton aktivno delovala v tržaškem kulturnem življenju, še zlasti v Društvu ljubiteljev živali. Tako je njena uveljavljenost na področju dobrotelčnosti občasno zasenčila soproga: »Ob nekaj redkih priložnostih, na primer pri pomoči revnim ali pri varovanju živali, sem bila vidnejša od njega (Richarda), in kak nevednež bi lahko rekel ,glej, to je mož te prijazne gospe.« ⁸¹ Dejstvo, da je pri svojem delu žela uspehe in včasih zasenčila moža, se je tako njej kot siru Burtonu v duhu tedanjih razmerij med spoloma zdelo smešno. ⁸²

Ženska elita

Vključevanju žensk v Društvo ljubiteljev živali kot zgolj pogojnemu koraku na poti k ženski emancipaciji pritrjuje tudi dejstvo, da gre pri zaščitnicah živali za majhen segment ženske populacije. Čeprav so ženske bile (in ostajajo) definirane predvsem v odnosu do moškega, spol tudi v 19. stoletju še zdaleč ni bil edina družbena kategorija, ki je zaznamovala življenja žensk. Ženske v 19. stoletju niso bile univerzalni subjekt, zato je treba prepoznati razlike med njimi oziroma presečnost različnih kategoričnih in hierarhičnih klasifikacij. Spol seveda ni nepomemben, a se prekriva z drugimi identifikacijami, ki rušijo monolitno podobo žensk. V primeru dobrotelnic je poleg spola to nedvomno tudi socialni status.

Za članice dobrotelnih društev je bila najpomembnejša razredna pripadnost. Pripadnice višjih plasti so imele s svojo izobrazbo, časom in socialno mrežo

⁷⁶ *Edinost*, 20. 6. 1883, 5.

⁷⁷ *Edinost*, 19. 1. 1881, Priloga.

⁷⁸ *Edinost*, 28. 4. 1883, 3.

⁷⁹ Burton, *The Life*, 412.

⁸⁰ *Ibid.*, 427.

⁸¹ *Ibid.*, 259.

⁸² *Ibid.*

najugodnejše razmere za delovanje v dobredelnih društvih. Irena Selišnik in Ana Cergol Paradiž sta poudarili, da »dobrodelnost ni bila zaznamovana s spolom, določal jo je zlasti socialni status«. ⁸³ V Angliji se je dobrodelnost že v štiridesetih letih ustalila kot »način življenja« družbene elite. ⁸⁴ Delovanje v karitativnih društvih je postalo v 19. stoletju zaželen in celo pričakovano del plemiškega in pozneje tudi meščanskega etosa. ⁸⁵ Dobrodelnost naj bi bila po Anni Millo zacementirana tudi v ideologiji tržaške elite in je družila še tako različne pripadnike tržaške buržoazije. ⁸⁶

Članice in pokroviteljice tržaškega društva so podobno kot njihove kolegice v drugih tržaških društvih, ⁸⁷ na Kranjskem, ⁸⁸ na Goriškem ⁸⁹ in v Angliji ⁹⁰ pripadale višjim slojem. Častna članica Društva ljubiteljev živali je bila na primer baronica Dorotea de Brüll, ki je leta 1880 iz nemščine v italijanščino prevedla knjigo *Bodite ljudje in zaščitite živali!* (*Siate uomini e proteggete gli animali!/Seid Menschen und schützet die Thiere!*). ⁹¹ Prevod je bil natisnjen v »visoki nakladi«, stroške zanjo je deloma plačala sama. ⁹²

Zaradi pomanjkanja podatkov lahko o podrobnostih življenja članic Društva ljubiteljev živali le ugibamo. V pomoč pri tem so lahko druga tržaška in ljubljanska dobrodelna društva. Millo omenja društva, dobrodelne dogodke in zbiranja sredstev, ki so pritegnili tako pripadnike ekonomske kot politične tržaške elite, na primer leta 1909 ustanovljeno dobrodelno društvo, katerega članstvo se je zoperstavljalo prostituciji (*Leggiamo contro la tratta delle bianche*), poudarja pa tudi dobrodelna društva, ki so združevala le meščanstvo določega tipa, na primer leta 1911 ustanovljeno društvo Dobrodelnost in delo (*Carità e lavoro*), v katerem so se združevale pripadnice liberalnacionalne struje. V obeh primerih pa je šlo za društva privilegiranih družbenih slojev, še zlasti »gospa«. ⁹³ Tudi v nekaterih kranjskih društvih je razredna pripadnost igrala tako pomembno vlogo, da so se še v drugi polovici 19. stoletja složno povezale pripadnice različnih nacionalnih skupin. ⁹⁴

Tudi analize članstva leta 1899 nastalega Kranjskega društva za varstvo živali kažejo, da je društvo privabljalo ugledne meščanke, med njimi večinoma žene uradnikov, zdravnikov, graščakov in posestnice, ki so predstavljale petino vseh članov ⁹⁵ in kar

83 Irena Selišnik in Ana Cergol Paradiž, »Delovanje žensk od karitativnosti do socialnega dela. Zgodovinski pregled razvoja dobrodelnosti in začetki idej socialnega dela v letih 1850–1941 na Slovenskem«, *Socialno delo* 55, št. 5–6 (2016): 240.

84 Davidoff in Hall, *Family Fortunes*, 431.

85 Eric Hobsbawm, *Čas imperija 1875–1914* (Ljubljana: Sophia, 2012), 227–29.

86 Millo, *L'Elite*, 207–18.

87 Ibid., 215.

88 Selišnik in Cergol Paradiž, »Delovanje žensk«.

89 Robert Devetak, »Vstop žensk v javni prostor in vloga društev na Goriškem in Gradiškem 1867–1918«, doktorska disertacija (Univerza v Ljubljani: Filozofska fakulteta, 2019).

90 Davidoff in Hall, *Family Fortunes*, 429–49.

91 Avtor izvirnika, ki se je podpisal kot O. Kannegiesser, je bil član dunajskega društva proti mučenju živali.

92 *Bollettino della Società Zoofila Triestina*, 31. 7. 1880, 6.

93 Millo, *L'Elite*, 215, 216.

94 Irena Selišnik, »The Ladies of Charity in Carniola, 1848 to 1914«, *Aspasia* 8, št. 1 (2014): 64–89.

95 Marta Rendla, »Kranjsko društvo za varstvo živali 1902–1915«, *Zgodovina za vse* 11, št. 1 (2004): 60, 61.

polovico članstva v izvršnem odboru.⁹⁶ Iz vrst plemstva in višjih družbenih slojev so bile tudi članice dobredelnih združenj v nemških deželah,⁹⁷ na Dunaju in v nekaterih avstrijskih deželah.⁹⁸

»Javno materinstvo«

Društvo ljubiteljev živali je vključevalo več žensk, ki so v razpoložljivih virih omejene tudi kot nosilke specifičnih vlog: članice komisij, prevajalke besedil o varovanju živali ali pokroviteljice, ki so znatno prispevale v društveno blagajno. V tem smislu je bilo Društvo ljubiteljev živali izjemno. Zdi pa se, da bi se motili, če bi takšno sodelovanje žensk interpretirali kot enoznačen korak na poti k ženski emancipaciji. Po tedanjem razumevanju je bila namreč dobrodelnost ženskam pisana na kožo. Značajska so jih kot »nežnejši spol« definirali »sočutje, čustvenost, samožrtvovanje, ljubezen do bližnjega.«⁹⁹ V med slovenskim bralstvom odmevni knjigi *Miloserčnost do živali* je tudi trditev, da so ženske »boljšega srca.«¹⁰⁰ Vse to naj bi ženske »naravno« usposobilo za matere in gosposinjje in – skladno s tem – tudi za dobrodelnice.¹⁰¹ Kot »nežne skrbnice« so ženske, včlanjene v dobrodelna društva, torej ohranjale svojo tradicionalno vlogo, čeprav zunaj domačega gospodinjstva.

V Pillepichevem poročilu o kongresu evropskih društev proti mučenju živali iz leta 1860 je omenjena zgolj ena ženska, Giovanna de Helmke (verjetno Johanna von Helmke), ki je po dnevu sestankovanja udeleženke povabila na večerni banket.¹⁰² Gospa de Helmke ni bila preprosto soproga enega izmed udeležencev in ni nastopala v vlogi gosposinjje, ki bi skrbelo za prehrano udeležencev, saj je bila leta 1861 vpisana med častne člane Društva ljubiteljev živali,¹⁰³ kar kaže, da je bila tudi sama aktivna pri njihovem varovanju. Da je na nekaj strani dolgem poročilu omenjena zgolj ena ženska, in še to v vlogi gostiteljice, potrjuje dejstvo, da so ženske tudi v dobredelnih društvih, katerih značaj naj bi jim bil »pisan na kožo«, navadno ohranjale svojo siceršnjo vlogo.

Gabriela Dudeková govori v tem smislu o »javnem materinstvu«, nekakšnem podaljškem gospodinjstvu, ki je ženskam razpiral javni prostor, a ne na način, ki bi preizpraševal ustaljene patriarhalne strukture. S svojim delovanjem v dobredelnih društvih torej niso izzivale moške hegemonije in ogrožale njihove prevlade nad javnim prostorom, nasprotno, celo potrjevale so ju.¹⁰⁴ V tem smislu so bile moškimi

96 Čeč, »Pruski kralj,« 14.

97 Jean H. Quataert, *Staging Philanthropy: Patriotic Women and the National Imagination in Dynastic Germany, 1813–1916 (Social History, Popular Culture, and Politics in Germany)* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001).

98 Pieter Judson, *Habsburški imperij: nova zgodovina* (Ljubljana: Sophia, 2018), 151, 152.

99 Devetak, »Vstop žensk,« 70.

100 Stojan, *Miloserčnost*, 56.

101 Davidoff in Hall, *Family Fortunes*, 429. Quataert, *Staging Philanthropy*; Laura Abrams in Laura Curran, »Between Women: Gender and Social Work in Historical Perspective,« *Social Service Review* 78, št. 3 (2004): 419–46.

102 Pillepich, *Discorsi*, 47.

103 *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina*, 1861, 49.

104 Gabriela Dudeková, »Municipal Social Welfare in Bratislava during the 19th and Early 20th Centuries: Examples and Modernisation Trends,« v: *Poverty, Charity and Social Welfare in Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, ur. Olga Fejtová et al. (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2017), 156.

komplementarne, in ne kompetitivne.¹⁰⁵ Članice dobrodelnih združenj bi lahko opredelili tudi kot konservativne, vsaj v primerjavi s članicami naprednejših združenj, ki so si prizadevala za enakopravnost in pozneje prerasla v feministična; torej takšna, ki niso utrjevala veljavnega družbenega reda, temveč so imela daljnosežnejše posledice za spremembe v razmerjih med spoloma. Ob tem pa je primerno opomniti, da je celo v socialnodemokratskih društvih, ki so se razmahnila v začetku 20. stoletja in vztrajala pri primatu razredne pripadnosti, mogoče zaslediti ideje o enkratnih kvalitetah žensk, ki so narekovala njihovo udejstvovanje v društvu.¹⁰⁶

Dobrodelna društva so ne glede na zapisano nudila tudi priložnost, da so nekatere posameznice vstopile v javni prostor. Z besedami Leonore Davidoff in Catherine Hall »[ž]enske v takih društvih niso imele prave družbene moči ali priklicale kakih večjih družbenih sprememb, hkrati pa jim niso bile samoumevne družbeno določene meje ženskega društvenega udejstvovanja.«¹⁰⁷ Sodelovanje v dobrodelnih društvih je ženskam omogočilo pridobivanje vodstvenih izkušenj, izkušenj v javnem nastopanju, z upravljanjem denarja, prirejanjem dogodkov, navezovanjem novih stikov in pisanjem za tiskane medije.¹⁰⁸ Včasih jim je sodelovanje prinašalo tudi politične kompetence in uvide v možnosti za izboljšanje svojega položaja.¹⁰⁹ Čeprav so sprva nastopale kot manj pomembne članice društev, so postopoma, kakor na primer omenjena lady Burton, prevzemale vodstvene položaje, pozneje pa društva oblikovale in vodile kar same.¹¹⁰

Ponekod po Evropi so povsem ženska dobrodelna društva nastala že v prvi polovici 19. stoletja,¹¹¹ v Ljubljani¹¹² in tudi v Trstu pa šele sredi 19. stoletja.¹¹³ V Trstu je leta 1852 ženski odbor pod pokroviteljstvom cesarice Elizabete ustanovil dobrodelno ustanovo, ki je pomagala osirotelim deklicam in jim nudila namestitev in osnovno izobrazbo (*Pio Stabilimento delle Fanticelle*).¹¹⁴ V zadnji tretjini 19. stoletja je bilo v Trstu povsem ženskih društev že veliko: leta 1870 je nastalo Društvo evangeličanskih gospa (*Evangelische Frauen Verein*),¹¹⁵ tri leta pozneje ženska sekcija Delavskega podpornega društva (*Società operaia triestina con mutuo soccorso cooperatrice*),¹¹⁶ leta 1879 Žensko rodoljubno podporno društvo v Trstu (*Triester patriotische Frauenhilfe-Verein/Società*

105 Marta Verginella, *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev* (Ljubljana: Delta, 2006), 158.

106 Brigitta Bader-Zaar, »Women in Austrian Politics, 1890–1934. Goals and Visions,« v: *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Cross-disciplinary Perspectives*, ur. David F. Good, Margarete Grandner in Mary Jo Maynes (Providence: Berghahn Books, 1996), 65, 66.

107 Davidoff in Hall, *Family Fortunes*, 436.

108 Ibid.

109 Sylvia Paletschek in Bianka Pietrow-Ennker, »Women's Emancipation Movements in Europe in the Long Nineteenth Century: Conclusions,« v: *Women's Emancipation in the Nineteenth Century: A European Perspective*, ur. Sylvia Paletschek in Bianka Pietrow-Ennker (Stanford: Stanford University Press, 2004), 324.

110 Devetak, »Vstop žensk,« 71.

111 Davidoff in Hall, *Family Fortunes*, 433–35. Paletschek in Pietrow-Ennker, »Women's Emancipation,« 324.

112 Selišnik in Cergol Paradiž, »Delovanje žensk,« 241.

113 AST LAP 25.

114 Mauro Melato, »Per una storia dell'assistenza medica e sociale ai bambini di Trieste,« *Archeografo Triestino* 72, št. 4 (2012): 383.

115 AST, LAG, 311. V društvu so sodelovale Tržačanke helvske in augsburške evangeličanske skupnosti, ki so želele pomagati obubožanim evangeličankam in evangeličankam ter ustanoviti vrtec. Glej AST PS 8.

116 AST LAG 312.

di soccorso patriottica di Signore di Trieste e dell'Istria)¹¹⁷ in leta 1887 tudi ženska podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda, ki so jo vodile izključno ženske.¹¹⁸

Navzlic ohranjanju in včasih celo utrjevanju tradicionalne vloge žensk so torej dobrodelna društva, kot je bilo Društvo ljubiteljev živali, predstavljala tudi prispevek k emancipaciji. Ženskam so odškrnila vrata v javno življenje, a naj vnovič poudarim, da ne ženskam kot takim, ampak zgolj predstavnicam privilegiranih družbenih slojev. Povprečni ženski (in moškemu) so društva še dobršen del druge polovice 19. stoletja ostajala tuja. Tudi ko so njihova imena našla pot na sezname članstva posameznih društev, je bila do prevzemanja pomembnih funkcij še dolga pot.

Sklep

Društvo ljubiteljev živali je bilo v seznam tržaških društev zadnjič vpisano leta 1905,¹¹⁹ vendar lahko zgolj ugibamo, kdaj natančno je nehalo delovati. Morda je proseški učitelj leta 1914 prosil Kranjsko društvo za zaščito živali za ptičje krmilnice, zato ker podobnega društva v Trstu ni bilo, ali pa je v Ljubljano pisal, ker si ni želel sodelovati s pretežno italijanskimi članicami in člani Društva ljubiteljev živali.¹²⁰ Kakor koli že, Društvo ljubiteljev živali je po petih desetletjih usahnilo, s čimer se je v letih pred prvo svetovno vojno sklenila prva, odmevna etapa gibanja proti mučenju živali v Trstu.

Življenje Društva ljubiteljev živali je v obravnavanem obdobju v marsikaterem pogledu spominjalo na delovanje podobnih društev po Evropi in svetu. Kot številna druga dobrodelna društva je med članstvo sprejemalo ženske. V društvu sicer niso sodelovale vse ženske, ampak le majhen del ženske populacije, ki ga je bolj kot kaj drugega določal elitni družbeni položaj. Vključevanje žensk bi zato le deloma lahko interpretirali kot napredno in emancipacijsko prakso. Ženske so namreč v društvu kot »bolj čuteče« ohranjale svoje tradicionalne spolne vloge, obenem pa pridobivale nekatere veščine, ki so jim pomagale tlakovati vijugasto pot emancipacije.

117 AST LAG 335.

118 Andrej Vovko, *Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918* (Ljubljana: Založba ZRC, 2004), 437, 438. Več o ženskem delovanju v Družbi sv. Cirila in Metoda gl. Robert Devetak, »Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno,« *Zgodovinski časopis* 74, št. 3/4 (2020): 376–82.

119 AST LAP 285.

120 SI AS 649.

Viri in literatura

Arhivski viri

- AST – Archivio di Stato di Trieste:
 - AST LAP (Luogotenenza Atti Presidiali (1850–1905) 9, let.1852, 1/9.1.
 - AST LAP 25, let. 1855, 1/9.3.
 - AST LAP 32, let. 1857.
 - AST LAP 226, let. 1900.
 - AST LAP 285, let. 1905.
 - AST LAG (Luogotenenza Atti Generali (1850–1918)) 311, 2/19 Društva (*Vereine*), 1870–1872, let. 1870.
 - AST LAG 312, 2/19 Društva (*Vereine*), 1873–1875, let. 1873.
 - AST LAG 335, 2/19 Društva (*Vereine*), 1876–1880, let. 1879.
 - AST PS (Direzione di Polizia: Società (1850–1918) 1, Društvo ljubiteljev živali (Società Zoofila Triestina).
- DARI – Državni arhiv u Rijeci:
 - DARI GPR 1902 F – Črka F (F12), let. 1902, mestna uprava Reka (gradsko poglavarstvo Rijeka / Magistrato civico di Fiume).
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 649, Kranjsko društvo za varstvo živali (1905–1914).

Časopisni viri

- *Bollettino della Società Zoofila Triestina*, 1880, 1882.
- *Diavoletto*, 1862.
- *Edinost*, 1881, 1883.
- *La baba*, 1864
- *Pubblicazioni della Società Zoofila Triestina*, 1861.
- *Slovenski narod*, 1854.
- *Vedež*, 1849.

Literatura in tiskani viri

- Abrams, Laura in Laura Curran. »Between Women: Gender and Social Work in Historical Perspective.« *Social Service Review* 78, št. 3 (2004): 429–46.
- Bader-Zaar, Birgitta. »Women in Austrian Politics, 1890–1934. Goals and Visions.« V: *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Cross-disciplinary Perspectives*. Ur. David F. Good, Margarete Grandner in Mary Jo Maynes, 59–90. Providence in Oxford: Berghahn Books, 1996.
- Burton, Isabel. *The Life of Captain Sir Richard Burton*. London: Chapman & Hall, 1893.
- Čeč, Dragica. »Pruski kralj Friderik II. Veliki in njegovi vrabci.« *Zgodovina za vse* 7, št. 1 (2000): 5–18.
- Davidoff, Leonore in Catherine Hall. *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*. London in New York: Routledge, 2019.
- Devetak, Robert. »Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno.« *Zgodovinski časopis* 74, št. 3/4 (2020): 360–87.
- Devetak, Robert. »Vstop žensk v javni prostor in vloga društev na Goriškem in Gradiškem 1867–1918.« Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani: Filozofska fakulteta, 2019.

- Dudeková, Gabriela. »Municipal Social Welfare in Bratislava during the 19th and Early 20th Centuries: Examples and Modernisation Trends.« V: *Poverty, Charity and Social Welfare in Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Ur. Fejtová Olga, Milan Hlavačka, Václava Horčáková in Veronika Knotková, 143–62. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2017.
- Erhartič Širnik, Romana. »Varstvo ptičev v 19. in 20. stoletju na slovenskem ozemlju.« Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani: Biotehniška fakulteta, 2011.
- Gregory, James. *Of Victorians and Vegetarians. The Vegetarian Movement in Nineteenth-century Britain*. London: Tauris Academic Studies, 2007.
- Guazzaloca, Giulia. *Primo: non maltrattare: Storia della protezione degli animali in Italia*. Rim: Editori Laterza, 2018.
- Hobsbawm, Eric. *Čas imperija 1875–1914*. Ljubljana: Sophia, 2012.
- Judson, Pieter. *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2018
- Kete, Kathleen. »Animals and Ideology: The Politics of Animal Protection in Europe.« V: *Representing Animals*. Ur. Nigel Rothfels, 19–34. Bloomington: Indiana University Press, 2002.
- *Koledar in kažipot po Trstu*. Trst: Nova tiskarna V. Dolenc, 1884.
- Kugy, Julius. *Delo, glasba, gore*. Maribor: Obzorja, 1966.
- Melato, Mauro. »Per una storia dell'assistenza medica e sociale ai bambini di Trieste.« *Archeografo Triestino* 72, št. 4 (2012): 377–429.
- Millo, Anna. *L'élite del potere a Trieste: una biografia collettiva 1891–1938*. Milano: Angeli, 1989.
- Monti Orel, Silvana. *I giornali triestini dal 1863 al 1902: società e cultura di Trieste attraverso 576 quotidiani e periodici analizzati e descritti nel loro contesto storico*. Trst: Lint, 1976.
- Paletschek, Sylvia in Bianka Pietrow-Ennker. »Women's Emancipation Movements in Europe in the Long Nineteenth Century: Conclusions.« V: *Women's Emancipation in the Nineteenth Century: A European Perspective*. Ur. Sylvia Paletschek in Bianka Pietrow-Ennker, 301–33. Stanford: Stanford University Press, 2004.
- Pericin, Claudio. »Maltrattamento e protezione degli animali nel Litorale Austriaco: Alcuni casi desunti dai documenti d'archivio che datano alla seconda metà dell'ottocento e al primo novecento.« *Atti* 41, št. 1 (2012): 621–57.
- Peterlin-Neumair, Tatjana. »Poskus izboljšanja človekovega ravnanja z živalmi – Goriško društvo proti mučenju živali 1845–1847.« *Kronika* 50, št. 1 (2002): 17–30.
- Pillepich, Giuseppe in Adalberto Thiergen. *Rapporto della Società Triestina contro il maltrattamento degli animali*. Trst: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1854.
- Pillepich, Giuseppe. »Discorso letto dal Segretario generale della 'Società Zoofila Triestina' Signor Eduardo di G. Pillepich nel III. Congresso generale, < *Diavoletto*, 20. 2. 1862
- Quataert, Jean H. *Staging Philanthropy: Patriotic Women and the National Imagination in Dynastic Germany, 1813–1916 (Social History, Popular Culture, and Politics in Germany)*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001.
- Rendla, Marta. »Kranjsko društvo za varstvo živali 1902–1915.« *Zgodovina za vse* 11, št. 1 (2004): 59–83.
- Selišnik, Irena. »The Ladies of Charity in Carniola, 1848 to 1914.« *Aspasia* 8, št. 1 (2014): 64–89.
- Selišnik, Irena in Ana Cergol Paradiž. »Delovanje žensk od karitativnosti do socialnega dela. Zgodovinski pregled razvoja dobroteljnosti in začetki idej socialnega dela v letih 1850–1941 na Slovenskem.« *Socialno delo* 55, št. 5–6 (2016): 239–52.
- Stojan, Mihael. *Miloserčnost do živali*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1846.
- Svevo, Italo. *Senilnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2001 [1898].
- Thomas, Keith. *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England, 1500–1800*. London: Oxford University Press, 1983.
- Verginella, Marta. *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.
- Vovko, Andrej. *Odborniki in članstvo podružnic Družbe Sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana: Založba ZRC, 2004.

Daša Ličen

TRIESTE'S SOCIETÀ ZOOFILA AND ITS LADIES

SUMMARY

In the first half of the 19th century, animal rights were no longer just an expression of the tenderness of individual ladies or a bizarre idea of non-conformist intellectuals. Instead, they also became a part of the political agenda embraced by an increasing part of the nobility and the bourgeois elites. In 1824, the critics of animal cruelty came together for the first time to form a society for the protection of animals. In England, the Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals was founded under the patronage of Queen Victoria. Shortly afterwards, the *Société protectrice des animaux* (Society for the Protection of Animals) was founded in Paris, and by the middle of the century, animal protection societies also emerged in Switzerland, Germany, and the Habsburg Monarchy.

The interest in animal protection arose especially among the progressively oriented urban elites. This was also true of the Trieste association, which, from its very beginning, attracted both the male and female members of the local elite. The author of the article at hand presents the *Società Zoofila* animal protection organisation (Animal Lovers Society), founded in 1852 and based in Trieste, which was one of the earliest and most influential associations against animal torture in Europe and worldwide. The members of the Society were united in their commitment to improving the living conditions of animals. According to the rules of the Animal Lovers Society of Trieste, the organisation's primary purpose was "to reduce unnecessary and unreasonable animal cruelty". This included striving to improve the living conditions of animals and actively encouraging people to treat animals more gently. Regular meetings were organised to discuss the suffering of various animals critically. The Society also addressed the general population through lectures, various publications, public debates, reprimands, awards, and appeals to the supervisory authorities. The members of all animal protection societies agreed that compassion towards animals was a quality of any good and "civilised" human being. Therefore, the ultimate purpose of such organisations has always been a certain general advancement of humanity.

What separated the Animal Lovers Society from other Trieste societies was not the class structure of its membership, as all such associations generally remained in the domain of the social elite until about the end of the 19th century, but rather the above-average involvement of women or, more precisely, ladies or female members of the aristocracy and the bourgeoisie. At first glance, the large number of female members gives the impression that this was one of the more progressive organisations that helped women on the road to emancipation. However, the sources suggest that this was not necessarily the case. They indicate that the female members of the Animal Lovers Society did not abandon their established roles because of their activities

in the Society: instead, they perhaps affirmed the existing gender hierarchy as “gentle caretakers”. In the present article, the author introduces the Society and sheds light on whether and how the Animal Lovers Society can also be understood as emancipatory – as a potential step on the way towards women’s equality.

The author also underlines that the Society’s female membership consisted exclusively of wealthier bourgeois women. Therefore, it is difficult to speak of a more general involvement of women in the Society’s activities. It seems that class adherence was more important than gender. As it was, for average women (and men), societies remained an unfamiliar concept for much of the second half of the 19th century. Even when their names eventually found their way onto the membership lists of individual societies, there was still a long way to go before they assumed any essential functions.

Isidora Grubački*

Čija kriza?

Feminizam i demokratija u Jugoslaviji 20-ih godina XX veka

IZVLEČEK

ČIGAVA KRIZA? – FEMINIZEM IN DEMOKRACIJA V JUGOSLAVIJI V DVAJSETIH LETIH 20. STOLETJA

Leta 1929 je osrednja feministična organizacija v medvojni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji, Alijansa ženskih pokreta (Aliansa ženskih pokretov), iz svojega programa umaknila zahtevo po volilni pravici žensk. Z analizo in skrbno kontekstualizacijo člankov, objavljenih v glavni jugoslovanski feministični reviji Ženski pokret (Beograd, 1920–1938), prispevek obravnava specifično vrzel v zgodovinopisju o ženskih gibanjih in feminizemih v medvojni Jugoslaviji ter dokazuje, da umik te zahteve iz programa feministk ni bil le neposredna posledica kraljeve diktature, temveč tudi izraz širšega razočaranja nad parlamentarno in strankarsko politiko v medvojni Jugoslaviji. V širšem smislu članek obravnava narativ o “krizi feminizma” in ugotavlja, da ta ni dovolj prepričljivo pojasnilo za preoblikovanja feminizma v poznih dvajsetih in zgodnjih tridesetih letih 20. stoletja. Članek prispeva tudi k zgodovinopisju politične zgodovine feminizmov in ugotavlja prepletenost zgodovine jugoslovanskega feminističnega gibanja s parlamentarno in strankarsko politiko. Metodološko sledi novejšim pristopom k zgodovini politične misli v Vzhodni in Srednji Evropi ter prinaša nova spoznanja o politični misli feministk iz Zveze ženskih gibanj, zlasti o “političnem besednjaku” njihove voditeljice Alojzije Štebi in njenem razumevanju politične nevtralnosti, moralne krize političnega življenja, in malega dela.

Ključne besede: feminizem, politika, kriza, Aliansa ženskih pokretov, Alojzija Štebi

* Doktorska kandidatka, Srednjeevropska Univerza, Dunaj; Asistentka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; isidora.grubacki@inz.si

ABSTRACT

WHOSE CRISIS? – FEMINISM AND DEMOCRACY IN THE 1920S YUGOSLAVIA

In 1929, the central feminist organization in the interwar Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes / Yugoslavia Alijansa ženskih pokreta (Women's Movements' Alliance) removed the demand for women's suffrage rights from its program. By analyzing and carefully contextualizing articles published in the central Yugoslav feminist magazine Ženski pokret (Belgrade, 1920-1938), the article addresses a specific gap in the historiography of women's movements and feminisms in interwar Yugoslavia, and argues that the removal of this demand from the feminists' program was not only a direct consequence of the Royal dictatorship, but also a reflection of a broader disillusionment with parliamentary and party politics in interwar Yugoslavia. More broadly, the article addresses the narrative of the "crisis of feminism" and demonstrates that this is not a sufficiently satisfactory explanation for the transformation of feminism in the late 1920s and early 1930s. Furthermore, the article contributes to the historiography of the political history of feminisms, and acknowledges the intertwining of the Yugoslav feminist movement with parliamentary and party politics. Methodologically, it follows the recent approaches to the history of political thought in East Central Europe, and provides new insights into the political thought of the feminists from the AŽP, and particularly their leader Alojzija Štebi's "political vocabulary" and her understanding of political neutrality, moral crisis of political life, and small-scale work.

Keywords: feminism, politics, crisis, Women's Movements' Alliance, Alojzija Štebi

„Već dugo se raspravlja kod nas o krizi parlamentarizma. Ali u tome što se označava 'krizom parlamentarizma', skriveno je mnogo više. U toj krizi se ogleda kriza celog našeg političkog života.”¹ Ovako je u članku pod naslovom „Čija kriza?” Alojzija Štebi u trećem broju za 1927. godinu lista *Ženski pokret* otvorila diskusiju o pitanju političke krize. *Ženski pokret* (1920-1938) bio je centralni feministički časopis Alijanse ženskih pokreta (AŽP), alijanse koja je okupljala lokalne organizacije Ženskog pokreta iz Beograda, Ljubljane, Zagreba, Sarajeva i drugih manjih mesta Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije i predstavljala jedinu alijansu feminističkih društava iz cele zemlje.² Alojzija Štebi (1883-1956), inače službenica u Ministarstvu za socijalnu politiku, u datom trenutku bila je predsednica AŽP.³ Aktivne tokom celog međuratnog

1 Alojzija Štebi, „Čija kriza?”, *Ženski pokret* 8, br. 3 (mart 1927): 1.

2 Godine 1923. osnovana je Feministička alijansa, centralna feministička organizacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je restrukturirana u Alijansu ženskih pokreta 1926. godine i bila aktivna sve do 1941. godine. Za detaljniji kontekst, vid. odeljak teksta *Jugoslovenski feministički pokret 20-ih godina XX veka u kontekstu političke istorije*.

3 U tekstu ću radi pojednostavlivanja koristiti termine Jugoslavija i jugoslovenski kao skraćenice za ceo međuratni period.

perioda, članice AŽP od samih početaka svog organizovanja u ranom posleratnom periodu zalagale su se za žensko pravo glasa, pomno su pratile i komentarisale političku situaciju u zemlji i svojim tekstovima intervenisale u politički prostor. Istovremeno, svoju organizaciju karakterisale su kao politički neutralnu, držeći se po strani od partijske politike. Imajući u vidu da se međuratni period često označava kao „doba krize” i povezuje sa pojmom krize, odnosno krizom parlamentarne i liberalne demokratije o kojoj će biti reči i u ovom tekstu,⁴ ne treba da nas čudi činjenica da su se ova pitanja našla na stranicama najvažnijeg jugoslovenskog feminističkog časopisa.

Pored diskursa o krizi parlamentarne demokratije, u literaturi možemo uočiti i narativ o krizi feminizma u međuratnom periodu. U savremenijim naučnim radovima o ženskom pokretu i feminizmu postoji tendencija da se period kraja treće i početka četvrte decenije XX veka opisuje kao kriza, kako u širem evropskom kontekstu, tako i u kontekstu postjugoslovenske historiografije. Dobar primer za širi evropski kontekst je tekst francuske istoričarke Kristin Bar (Christine Bard), koja je identifikovala „krizu feminizma” 30-ih godina XX veka.⁵ Bar navodi neke od razloga za opadanje interesovanja za feminizam, među njima okretanje antifašizmu, zastarelost feminizma koji je identifikovan sa sifražizmom (borbom za pravo glasa), kao i nepotizam u feminističkim organizacijama i nedostatak novca.⁶ Kriza je, dakle, koncept kojim se objašnjava situacija u kojoj se našao feministički pokret u Evropi u datom periodu. Ova interpretacija od naročite je važnosti jer sugerise naglo opadanje feminizma u deceniji koja je prethodila Drugom svetskom ratu, te ponovno pojavljivanje „drugog talasa” feminizma tek krajem 60-ih godina XX veka.⁷ Ostavljajući širu temu političke transformacije feminiz(a)ma u međuratnom periodu i u dvadesetom veku po strani, u ovom članku cilj je dosta skromniji, i tiče se jedne lakune u novijim istraživanjima.

U novijim istraživanjima međuratnog feminističkog pokreta, tačnije u istraživanjima časopisa *Ženski pokret*, o krizi feminizma bilo je reči prevashodno u vezi sa ključnim izmenama u programu AŽP u kontekstu uvođenja diktature, kao i zbog promene u izgledu časopisa *Ženski pokret* nakon 1929. godine.⁸ Poznato je da su se

4 Ivan T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II* (Berkeley, Cal.: University of California Press, 1998). Agnes Cornell, Jørgen Møller i Svend-Erik Skaaning, *Democratic Stability in an Age of Crisis: Reassessing the Interwar Period* (Oxford: Oxford University Press, 2020). Dušan Nećak i Božo Repe, *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008). Branka Prpa, *Srpski intelektualci i Jugoslavija: 1918-1929* (Beograd: Clio, 2018).

5 Christine Bard, „La crise du féminisme en France dans les années trente”, *Les cahiers du CEDREF* 4-5 (1995): 13–27.

6 Ibidem.

7 Iako problematična, u literaturi i dalje prevladava podela feminizma na talase, a u ovom smislu važna je periodizacija koja odražava prvi i drugi talas feminizma. Prema Adriani Zaharijević, prvi talas – iako višeznačan – može se svesti na raznolike oblike borbe za učešće žena u političkom životu, a trajao je negde do Drugog svetskog rata, kada žene u većini evropskih zemalja dobijaju politička prava. Drugi talas pak počinje objavljivanjem knjige *Drugi pol* Simon de Bovoar, a razvija se od kraja šezdesetih do osamdesetih godina XX veka, zasnivajući se na idejama polne razlike, roda i patrijarhata. – Adriana Zaharijević, „Kratka istorija sporova: šta je feminizam?”, u: *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008), 384–415. Za intelektualnu istoriju drugog talasa feminizma u jugoslovenskom kontekstu, vid. Zsófia Lóránd, *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji* (Zagreb: Fraktura, 2020 [2018]).

8 Miroslava Malešević, „'Ženski pokret' – feminističko glasilo između dva svetska rata”, u: *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji* (Beograd: Srpski genealoški centar, 2007), 9–39. Stanislava Barać, *Feministička*

feministkinje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca organizovano zalagale za pravo glasa žena već gotovo celu deceniju, kada je u januaru 1929. godine kralj Aleksandar uveo diktaturu raspustivši parlament i ukinuvši sve političke partije. U tom kontekstu, jedna od vodećih organizacija AŽP, Ženski pokret, u Beogradu 9. marta 1929. godine održava vanrednu skupštinu i odlučuje da Ženski pokret prema novim zakonima „ne može više imati borbu za sticanje političkih prava za žene” u svom programu. Izveštaj dalje navodi da će Ženski pokret ostati u delokrugu dotadašnjeg rada, te da će „pružati najširu zaštitu ženama, ulažući udruženu moć organizovanih žena da se njihov položaj pred zakonom poboljša, biće tumač težnja i potreba naših žena, prosvetivaće ih da uvide potrebu opšteg poboljšanja ženinog položaja u društvu i državi.”⁹ U nedavnom uvodniku bibliografije časopisa *Ženski pokret*, autorke Jelena Milinković i Žarka Svirčev naglašavaju da je promena fokusa časopisa motivisana „krizom u koju je sam pokret upao početkom tridesetih godina.”¹⁰ U svom tekstu, Svirčev i Milinković se nadovezuju na ranija istraživanja Miroslove Malešević i Stanislave Barać, koje su prve naučno pristupile istraživanju ovog časopisa i u okviru tog istraživanja dotakle se i pitanja promene koja se dešava u časopisu i u pokretu krajem 20-ih godina XX veka.¹¹ U tekstu iz 2007. godine, Malešević naime ukazuje na promenu strategije krajem 20-ih godina XX veka, kada se, kako navodi, akcije za politička prava žena proređuju i potiskuju u drugi plan. Dalje naglašava da „odluka da se najvažniji feministički zahtevi ostave po strani ‘do sazrevanja uslova’ jasno govori da je i unutar samog Pokreta došlo do izvesnog razmimoilaženja i odstupanja od osnovnih programskih načela: težište borbe sada počinje da se prebacuje sa političkog na socijalni plan, na teme koje se tiču prosvetivanja i moralnog uzdizanja žena. Sasvim je izvesno da su takav zaokret diktirale promene na političkoj sceni: raspuštanje Skupštine, kraljeva apsolutistička vlast, uvođenje stroge cenzure štampe, itd.”¹² Malešević dalje ocenjuje da je teško reći da li su feministkinje postupile mudro i strateški, ili su pak izdale svoje ideje, te navodi da se Ženski pokret 1935. ponovo vraća ovim zahtevima u kontekstu liberalnijih političkih prilika u zemlji nakon promene vlasti.¹³ U svom istraživanju objavljenom 2015. godine, Stanislava Barać pak navodi da je „u periodu Diktature i posle nje (1929-1935) časopis odustao od određenih zahteva za ženska prava, razvijajući do maksimuma ‘diskurs majčinstva’, koji je intenzivno počeo da neguje već od 1927 [...]”¹⁴

.....
 kontrajavnost: *Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941* (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015), 188–235. Jelena Milinković i Žarka Svirčev, „Ženski pokret (1920-1938): politika teksta i konteksta”, u: *Ženski pokret (1920-1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019), 7–28. Za druga istraživanja časopisa *Ženski pokret* vid. i: Jelena Milinković i Žarka Svirčev, ur., *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova* (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021). Ana Kolarić, *Periodika u feminističkoj učionici: časopis Ženski pokret (1920–1938) i studije književnosti* (Beograd: Fabrika knjiga, 2021).

9 „Vanredna skupština Ženskog pokreta u Beogradu”, *Ženski pokret* 10, br. 6 (mart 1929): 2. Tom prilikom Alojzija Štebi ulazi u odbor beogradskog Ženskog pokreta i postaje predsednica ovog lokalnog udruženja, pored funkcije u Alijansi ženskih pokreta.

10 Milinković i Svirčev, „Ženski pokret (1920-1938): politika teksta i konteksta”, 17.

11 Vid. belešku 8.

12 Malešević, „Ženski pokret”, 24.

13 Ibid., 23–25.

14 Barać, *Feministička kontrajavnost*, 188–235, naročito 133.

Iz literature je, dakle, jasno da je do nekakve promene došlo, međutim, ostalo je nerazjašnjeno o kakvoj je promeni reč; glavno pitanje svelo se na to da li je brisanje zahteva za pravo glasa iz programa AŽP bila nužna i opravdana strategija kako bi ova organizacija opstala, ili pak odustajanje od borbe, a promena je objašnjavana „krizom”.¹⁵ Sa ciljem boljeg razumevanja „krize feminizma” u Jugoslaviji postavljam nešto drugačije pitanje: da li je brisanje zahteva za pravo glasa iz programa AŽP *isključivo* posledica uvođenja šestojanuarske diktature i strategija koju su članice AŽP izabrale kako bi njihova organizacija preživela, ili možemo u političkim stavovima članica pronaći dublje razloge za ovakvu odluku? Pre svega, važno je istaći da se u analizi „krize” u ovom tekstu oslanjam na pristup istoričara Ridigera Grafa (Rüdiger Graf), odnosno dva metodološka aspekta iz njegovog članka o narativima krize u Vajmarskoj Nemačkoj. U ovom eseju Graf ukazuje na nekritički pristup pojmu krize od strane istoričara, te insistira na pristupu čija bi polazna tačka bila kada i kako je pojam korišćen u samom istoriografskom periodu, kao i kako su sami istoričari upotrebljavali ovaj pojam u istoriografskim narativima.¹⁶ U svojoj definiciji krize Graf se oslanja na interpretaciju Rajnharta Kozeleka (Reinhart Koselleck) da su kritika i diskursi i doživljaji krize nerazdvojni, odnosno da je u analizi krize od izuzetne važnosti uloga posmatrača, te da je kriza usko povezana sa ljudskom percepcijom.¹⁷

Polazeći od ovakvog shvatanja krize i od veze članka Alojzije Štebi „Čija kriza?” sa odlukom AŽP da 1929. godine izbací pravo glasa iz programa, analiziraću tekstove u časopisu *Ženski pokret* u drugoj polovini 20-ih godina XX veka, naročito one iz perioda nakon 1926, kada se Feministička Alijansa restrukturira u AŽP i – kao što ću pokazati – postaje uslovno rečeno „političnija” nego ranije. Analizu zaključujem sa 1929. godinom, kada je AŽP iz svog programa izbrisala zahtev za pravo glasa žena. Centralna teza ovog članka sastoji se iz dva dela. Prvo, tvrdim da „kriza feminizma” nije dovoljno jasno objašnjeno za transformaciju feminizma i feminističkog pokreta koja je već uočena u evropskoj i postjugoslovenskoj historiografiji. Drugo, kako bismo razumeli o kakvim je transformacijama reč, korisno je analizirati odnos feminističkog pokreta prema politici, kao i političku misao feministkinja. Budući da nisu imale pravo glasa, jugoslovenske feministkinje iz AŽP nisu bile direktne učesnice političkih procesa. Međutim, autorke tekstova u *Ženskom pokretu*, a naročito predsednica Alijanse Alojzija Štebi, konstantno su komentarisale i kritikovale političku situaciju u zemlji, uključujući i izbore i ubistva u skupštini 1928. godine, svojim tekstovima nudeći alternativni pogled na politiku. Izbacivanje prava glasa iz programa organizacije bila je direktna posledica i strateški odgovor na diktaturu. Međutim, ono je istovremeno i odraz razočaranja u liberalnu i parlamentarnu politiku u zemlji, te je samo jedan od

15 Da oko ovog pitanja nema konsenzusa među istraživačicama koje se bave feminističkim pokretom u međuratnom periodu, jasno je bilo i na međunarodnom naučnom skupu iz oktobra 2020. godine posvećenom časopisu *Ženski pokret*, kada je o ovome bilo reči i u diskusiji. Vid. *Konferencija: Projekat Ženski pokret*, <https://www.zenskipokret.org/konferencija/>.

16 Rüdiger Graf, “Either-Or: The Narrative of ‘Crisis’ in Weimar Germany and in Historiography”, *Central European History* 43, br. 4 (2010): 593.

17 *Ibid.*, 599.

aspekata pokušaja vodećih članica AŽP da pronadu izlaz iz uskog povezivanja ove feminističke organizacije sa politikom. U tom kontekstu, oslanjajući se na ideju čehoslovačkog predsednika i političkog mislioca Tomaša Garika Masarika, Alojzija Štebi piše o „sitnom radu” žena koje bi doprinele da se prevaziđe ono što definiše kao opštu moralnu krizu jugoslovenskog političkog života.

Šire gledano, ovu analizu i tezu stavljam u okvir isprepletanosti istorije jugoslovenskog feminističkog pokreta sa jedne strane, i parlamentarne i partijske politike sa druge strane, sa ciljem da doprinesem oblasti *političke* istorije feminizma jer, kako tvrde istoričarke Karen Ofen (Karen Offen) i Franciska de Han (Francisca de Haan), istorija feminizma uvek je (i) politička istorija.¹⁸ U dosadašnjoj historiografiji isprva je fokus bio na istoriji organizacija, a značajno manje prostora dato je pojedincima koji su te organizacije tvorili i u kojima su aktivno učestvovali. Tako na primer Jovanka Kecman, u dosada najobuhvatnijoj studiji ženskog organizovanja u Jugoslaviji, daje dosta iscrpnu istoriju dve najvažnije nacionalne organizacije u međuratnoj Jugoslaviji, međutim, njena analiza ne zalazi dublje ni u biografije pojedinaca, ni u kontekstualizaciju debata i rečnika koje su koristile.¹⁹ Novija istraživanja, pre svega u oblasti književne istorije i proučavanja periodike, znatno su doprinela našem znanju i razumevanju istorije feminizma, usredsređujući se na rodne stereotipe, žanr ženskog portreta u feminističkoj i feminofilnoj štampi, ili pak na uredničke politike feminističkih časopisa.²⁰ Međutim, podrobnija pažnja je od nedavno posvećena političkoj istoriji ženskih pokreta i feminiz(a)ma. Tako istoričarka Ida Ograjšek Gorenjak poziva na istraživanja u ovom smeru, ističući da su studije koje se koncentrišu isključivo na političke stranke kao pobornike ili protivnike prava glasa nedovoljne za razumevanje kompleksnosti odnosa političkih stranaka prema ženskom pitanju, i u tom kontekstu daje kraću analizu ovog pitanja, te piše o ženskim časopisima unutar političkih procesa.²¹ Možda su najveći doprinos historiografiji u smeru koji predlaže Ograjšek Gorenjak pružile istoričarke u Sloveniji u brojnim studijama koje se bave pitanjem uključivanja žena u politiku i prava glasa žena, međutim, do pomaka u ovoj oblasti došlo je i u drugim historiografskim kontekstima.²² Sa druge strane, sistematsko uključivanje ženske i feminističke istorije u opštu političku istoriju značajno je, između ostalog, jer može

18 Karen Offen, “The History of Feminism Is Political History”, *Perspectives on History*, May 2011, <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2011/the-history-of-feminism-is-political-history>. Franciska de Haan, “Eugénie Cotton, Pak Chong-ae i Claudia Jones”, “Rethinking Transnational Feminism and International Politics”, *Journal of Women’s History* 25, br. 4 (Winter 2013): 183. Značajan doprinos slovenačkoj historiografiji predstavljaju, na primer, zbornik: Milica Antić Gaber, ur., *Ženske na robovih politike* (Ljubljana: Sophia, 2011), te studija: Irena Selišnik, *Prihod žensk na oder slovenske politike* (Ljubljana: Sophia, 2008).

19 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941* (Beograd: Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, 1978).

20 Neki od primera su: Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji* (Zagreb: Srednja Europa, 2014). Ana Kolarić, *Rod, modernost i emancipacija* (Beograd: Fabrika knjiga, 2017). Barać, *Feministička kontrajavnost*. Milinković i Svirčev, *Ženski pokret (1920–1938)*: zbornik radova.

21 Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije*, 117–22, 162–87.

22 Selišnik, *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Gaber, *Ženske na robovih politike*. Vid. takode Svetlana Stefanović, “Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg” (PhD diss., Universität Leipzig, 2013), <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559>. Kristina Jorgić Stepanović, „Ženska stranka – (ne)prijatelj ženskog pokreta”, u: *Ženski pokret (1920–1938)*: zbornik radova, 37–50; itd.

pružiti uvide o celokupnom političkom sistemu. Po rečima istoričarke Branke Prpe, mnogi jugoslovenski intelektualci zapravo su dočekali uvođenje diktature 6. januara 1929. godine kao pozitivnu stvar. Prema njenim i drugim istraživanjima, pre uvođenja diktature opšte mišljenje je bilo da su temelji države urušeni i da je kriza postala toliko neizdrživa da je moralo doći do velike promene. Brojni intelektualci pisali su o tome da su „profesionalni političari” krivi za promovisanje mržnje i predlagali su alternativna rešenja, na primer osnivanje neutralne vlade koja bi se iznova pozabavila pitanjem Ustava.²³ Analiza reakcije feministkinja na diktaturu primer je reakcije politički neutralnog, a politički zainteresovanog udruženja žena koje su bile isključene iz direktnih političkih procesa, a koje su pokušale da intervišu u politički prostor iz sopstvene marginalne pozicije. Nadovezujući se na radove o političkoj istoriji feminizma, u ovom radu predlažem korak dalje od političke istorije usredsređene isključivo na pitanja prava glasa žena i njihovog (ne)učesća u političkim partijama, te pozivam na istraživanje ženske i feminističke političke misli, koja bi – smatram – predstavljala znatni doprinos dosadašnjim istraživanjima.

U vezi sa ovom istoriografskom lakunom je i pitanje metodologije. Kako bismo, ako ne potpuno, onda barem sveobuhvatnije razumeli istoriju ženskih i feminističkih pokreta u Jugoslaviji, kao i podrobnije osvetlili odnos Alijanse ženskih pokreta i političke i parlamentarne istorije, predlažem da je potrebno obuhvatiti (barem) ove tri perspektive: istoriju organizacija, zatim pojedinaca koji su u te organizacije bili uključeni, i na kraju debata u koje su ulazili i diskursa koji su proizvodili i kojim su, zapravo, intervenisali u politički prostor. U ovoj analizi reč će biti o Alijansi ženskih pokreta i predsednici ove organizacije Alojziji Štebi. Kada je reč o analizi debata i diskursa, odnosno političke misli Alojzije Štebi, ovaj rad se oslanja na novije pristupe intelektualnoj istoriji i istoriji moderne političke misli u Istočnoj Centralnoj Evropi,²⁴ imajući u vidu istoriografske doprinose promišljanju postojećeg kanona. Po rečima istoričara Sipa Sturmana (Siep Stuurman), dve su kritike izrazito važne u odnosu na tradicionalne pristupe ovoj oblasti: demokratska i metodološka.²⁵ Naime, za razliku od tradicionalnijeg pristupa istoriji političke misli koja bi se usredsredila na „velike mislioe”, poput Platona i Marksa, kritičari su predlagali inkluzivniji kanon, koji bi bio otvoreniji za političke mislioe izvan takozvanog „Zapada”. U kontekstu istoriografije Istočne Centralne Evrope, izrazito značajan iskorak učinjen je tomovima *History of Modern Political Thought in East Central Europe*.²⁶ Naime, ovo višetomno delo na kome

23 Prpa, *Srpski intelektualci u Jugoslaviji*, 216. Jure Gašparič, „Uvedba diktature kralja Aleksandra”, *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, br. 1 (2006): 241–54.

24 Balázs Trencsényi, Maciej Janowski, Monika Baar, Maria Falina i Michal Kopeček, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'* (Oxford: Oxford University Press, 2016). Balázs Trencsényi, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Monika Baar i Maciej Janowski, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume II: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918–1968* (New York, Oxford: Oxford University Press, 2018).

25 Siep Stuurman, „The Canon of the History of Political Thought: its Critique and a Proposed Alternative”, *History and Theory* 39, br. 2 (May 2000): 147–66. Za koristan pregled tendencija u modernoj evropskoj intelektualnoj istoriji, vid. Nikola Tomašević, „Moderna evropska intelektualna historija: teorijski problemi i suvremene tendencije”, *Historijski zbornik* 72, br. 1 (2019): 189–203.

26 Vid. belešku 24.

je tokom više godina radila grupa istoričara nudi pregled transnacionalne istorije moderne političke misli u Istočnoj Centralnoj Evropi, obuhvatajući manje i više poznate mislioce iz različitih lokalnih, regionalnih i nacionalnih konteksta. Autori ovog dela predlažu metodologiju koja u promišljanju evropske političke misli pažljivo tretira kontekst. Kada je reč o metodologiji, autori navode kao metodološki koren ovog pristupa „lingvistički obrt” (*linguistic turn*), a fokus je na istraživanju novih ideja i načina na koji ove ideje postaju izgovorljive (*pronounceable*), promeni značenja pojmova i ključnih reči, i tako dalje.²⁷ Naredna kritika koju spominje Sturman odnosi se na uključivanje drugih marginalizovanih glasova koji uglavnom nisu bili deo kanona; u to je uključena i istorija političke misli žena i ženske i feminističke intelektualne istorije. S tim u vidu, u centru zanimanja ovog rada nalazi se „politički vokabular” (*political vocabulary*) kojim su članice AŽP, a naročito predsednica Alojzija Štebi, nastupale u javnoj sferi, dok se njihove diskurzivne prakse shvataju kao akcija intervenisanja u politički prostor i pokušaj rekonceptualizacije političkog.

U nastavku teksta najpre će biti iscrtan kontekst razvoja feminističkog pokreta u Kraljevini SHS 20-ih godina XX veka, sa posebnim akcentom na doprinos Alojzije Štebi ovom pokretu. Drugi deo teksta osvetliće odnos feminizma i političke neutralnosti. U trećem delu teksta sledi analiza „političkih vokabulara” kojim su Alojzija Štebi i AŽP intervenisali u politički prostor.

Jugoslovenski feministički pokret 20-ih godina XX veka u kontekstu političke istorije

Kao početak prvog perioda razvoja feminističkog pokreta u Jugoslaviji izdvaja se osnivanje ženskog časopisa Zofke Kveder *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* 1917. godine i, šire gledano, masovnija politička participacija žena u kontekstu raspada Austrougarske i stvaranja novih država u Istočnoj Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, u ovom slučaju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.²⁸ Jedan od najupečatljivijih primera ove vrste uključivanja žena u političke procese je masovno učešće žena u skupljanju potpisa podrške Majskoj deklaraciji.²⁹ Kako tvrdi istoričarka Ida Ograjšek Gorenjak, u ovom ranom posleratnom kontekstu bio je izrazito raširen „duh optimizma”, koji je „obuhvatio i žensku scenu koja je očekivala da demokratizacija društva neosporno mora značiti i izborno pravo za žene.”³⁰ Žene aktivne u javnim pokretima zaista su pokazivale veru u ideju parlamentarne demokratije, smatrajući čak u nekim slučajevima da će žene

27 Trencsényi et al., *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I*, 7.

28 Pitanje prava glasa žena postavljano je i pre i u toku Prvog svetskog rata, na primer u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Novom Sadu. U ovom članku težište je isključivo na 20-im godinama XX veka, a za ranije vid. na primer Selišnik, *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Gordana M. Drakić, „Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 53, br. 1 (2019): 81–86.

29 Vlasta Stavbar, „Vloga žensk v deklaracijskem gibanju: na Spodnjem Štajerskem”, u: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič i Aleksandra Serše (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije), 504–13.

30 Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije*, 91.

dobiti pravo glasa bez neke naročite borbe. Tako na primer Zorka Kasnar (Karadžić) i Paulina (Lebl) Albala (1891-1967) iz Beograda u svojim objavama u *Jugoslavenskoj ženi* ističu uverenje da se „tamošnji [na Zapadu] ogromni i teško izvojevani uspesi prenose ovamo malo sporije ali sasvim mirno; i u najvećoj tišini, bez diskusija i otpora, primenjuju na našu žensku omladinu,”³¹ te da neće biti potrebno da ženski pokret dobije komativan karakter,³² kao na primer u Engleskoj.

Međutim, kao što je poznato, Konstitutivna skupština 1921. godine nije rešila pitanje prava glasa žena i ostalo je da će naknadni zakon rešiti ovo pitanje.³³ U tom kontekstu nastaju mnoge lokalne organizacije žena koje se počinju zalagati za žensko pravo glasa, ali i mnogo šire za političko i kulturno prosvetavanje, odnosno obrazovanje žena i izmene zakona, kako bi se postigla pravna i društvena jednakost žena u društvu. U Ljubljani je primer takve organizacije Splošno žensko društvo (SŽD), organizacija koja je aktivna još od 1901. godine, dok je u Beogradu primer takve organizacije Ženski pokret, osnovan u proleće 1919. godine.

U novoj državi posle Prvog svetskog rata polako raste saradnja žena koje se identifikuju kao feministkinje i koje su otvorene za političko delovanje žena. Nakon inicijalnog „upoznavanja” preko časopisa Zofke Kveder, feministkinje se okupljaju unutar prve i najveće nacionalne organizacije žena osnovane 1919. godine, Narodnog ženskog saveza (NŽS, u slovenačkoj varijanti Narodna ženska zveza), gde su pokušavale da pomere fokus sa primarno humanitarnog delovanja žena na pitanje prava i političkog obrazovanja žena, kao i sa humanitarnog na socijalni rad.³⁴ Osim toga, feministkinje iz jugoslovenskih centara povezuju se preko koordinisanih kampanja za žensko pravo glasa 1921. godine,³⁵ a zatim preko časopisa *Ženski pokret*, koji je na predlog Alojzije Štebi januara 1922. godine postao zvanični časopis svih feminističkih društava iz Kraljevine SHS.³⁶ Kao kulminacija ove saradnje, i kao odgovor na sukob oko pitanja za pravo glasa žena unutar NŽS, feministkinje septembra 1923. godine na sastanku u Ljubljani osnivaju drugu organizaciju žena koja bi na nacionalnom nivou okupila feminističke organizacije: Feminističku alijansu.³⁷

31 Zorka Kasnar, „Žensko pitanje u Srbiji”, *Ženski svijet* 2, br. 2 (1918): 93.

32 Paulina Albala, „Moderna žena”, *Ženski svijet* 2, br. 5-6 (1918): 217.

33 Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije*, 91–112.

34 Narodni ženski savez okupljao je razne ženske organizacije, prevashodno one humanitarno-patriotskog karaktera, te jugoslovenski orijentisane ženske organizacije iz Hrvatske i Slavonije, ali i organizacije čiji su primarni interes bila feministička pitanja. Vid. Kecman, *Žene Jugoslavije*. Ida Ograjšek Gorenjak, “Yugoslav Women’s Movement and ‘The Happiness to the World,’” *Diplomacy & Statecraft* 31, br. 4 (2020): 722-44. Isidora Grubački, „Meduratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka”, u: Jelena Milinković, *Ženski pokret (1920–1938)*: Bibliografija, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019), 17–36. Francesca Rolandi, “Women’s Organizing in a Contested Borderland: The Case of Pro-Yugoslav Associations in Sušak and Fiume in the Interwar Period,” 51–66, oba u *Ženski pokret (1920–1938)*: zbornik radova.

35 Kecman, *Žene Jugoslavije*, 180.

36 Isidora Grubački, “The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and The Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919-1924),” *Feminist Encounters, A Journal of Critical Studies in Culture and Politics* 4, br. 2 (2020): 6, 7.

37 Ibid. Važno je istaći da feministkinje ostaju aktivne unutar NŽS i nakon osnivanja Feminističke alijanse. Vid. Grubački, „Meduratni liberalni feminizam”.

Iako Feministička alijansa nije bila preterano aktivna organizacija, može se reći da je njen značaj u najmanje dve stvari. Prvo, osnivanje nacionalne feminističke organizacije uticalo je na to da se u narednom periodu osnuje još nekoliko lokalnih organizacija Ženski pokret, poput onih u Zagrebu, Splitu i Ljubljani. Drugo, Feministička alijansa omogućila je bližu saradnju jedne grupe žena, među njima Alojzije Štebi iz Ljubljane, Adele Milčinović iz Zagreba i Milene Atanacković iz Beograda. U ovom kontekstu važno je reći nekoliko reči o Alojziji Štebi, koja je bila inicijatorica i predsednica Alijanse ženskih pokreta, a kasnije i urednica časopisa *Ženski pokret*.³⁸ Alojzija Štebi³⁹ pre Prvog svetskog rata bila je aktivna u Jugoslovenskoj socijaldemokratskoj partiji, nakon što je 1912. godine napustila zanimanje učiteljice jer su je prečesto premeštali zbog njenih političkih uverenja. Stranku napušta 1919. godine, od kada počinje rad u državnoj upravi u oblasti socijalne politike, najpre u Ljubljani pa zatim u Beogradu, a nakon Drugog svetskog rata ponovo u Ljubljani sve do 1950. Umire 1956. godine u Ljubljani.⁴⁰ Štebi je bila jedna od glavnih inicijatorica kako Feminističke alijanse 1923. godine, tako i Alijanse ženskih pokreta 1926. godine, a ostaje bliska socijaldemokratskoj i levo orijentisanom misli tokom celog ovog perioda.

Sa restrukturiranjem Feminističke alijanse u Alijansu ženskih pokreta 1926. godine dolazi do još izrazitijeg okretanja politici. Tokom 1926. godine, kao što je već prikazano u istoriografiji, organizuje se gostovanje predstavnika političkih stranaka u prostorijama Ženskog pokreta u Beogradu, kada se diskutuje o pitanju prava glasa žena, a 1927. AŽP povećava svoju aktivnost u kontekstu parlamentarnih izbora.⁴¹ Od 1927. godine, list *Ženski pokret* menja format, prerastajući u dvomesečni list koji svojim izgledom (sada četiri velike strane) podseća na dnevne novine. *Ženski pokret* sada obuhvata i „politički pregled“, te brojne komentare kako zvaničnog AŽP, tako i predsednice AŽP Alojzije Štebi o političkoj situaciji u zemlji, najčešće na prvoj strani, poput uvodnika. Na kraju, važno je napomenuti da u ovom periodu, tačnije 1927. godine, zapravo dolazi do raskola dve grupe žena koje se ne slažu oko pitanja da li žene treba da se uključe u političke partije ili ne, te jedna grupa žena u maju 1927. napušta AŽP i osniva Žensku stranku. Članice AŽP tada učvršćuju svoje stanovište da one čine politički neutralnu organizaciju.⁴²

Politički orijentisani tekstovi, međutim, ostaju dominantni sve do 1929. godine, odnosno uvođenja januarske diktature. Nakon zatišja između 1929. i 1935. godine,

38 Prva predsednica Feminističke alijanse bila je Mileva Milojević, međutim, nakon što je dala ostavku 1924. godine, predsedničko mesto preuzima Alojzija Štebi. Milena Atanacković, „Feministička Alijancija“, *Ženski pokret* 5, br. 5-6 (maj 1924): 249–51. Zorana Simić, „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920-1938)“, u: *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*, 69–84.

39 Do kraja paragrafa, biografiju Alojzije Štebi iznosim na osnovu sledećih tekstova: Irena Selišnik, „Alojzija Štebi, socialna feministka in ena prvih političark v Sloveniji“, u: *Ženske na robovih politike*, 41–59. Irena Selišnik, „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter Ženski pokret“, u: *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*, 85–98. Grubački „Meduratni liberalni feminizam“.

40 Štebi je radila u uredu Oblasne državne zaštite dece i mladeži u Ljubljani od decembra 1918; od 1922. kao vođa tog odeljenja; od marta 1927. godine kao činovnica Centralnog Higijenskog zavoda u Beogradu te kao pomoćni sekretar Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, isto u Beogradu; u Ljubljani rad nastavlja do Drugog svetskog rata.

41 Kecman, *Žene Jugoslavije*, 186–90.

42 Kecman, *Žene Jugoslavije*. Jorgić Stepanović, „Ženska stranka – (ne)prijatelj ženskog pokreta“.

feministkinje iz AŽP se ponovo okreću borbi za pravo glasa, međutim, sredinom 30-ih godina XX veka u okviru delovanja Narodnog fronta, ta borba se vodi zajedno sa mladim komunistkinjama i levim feministkinjama. Saradnja između ova dva krila feminističkog pokreta traje sve do 1939. godine, kada mlađe aktivistkinje zameraju starijim, uključujući tu i predsednicu AŽP Alojziju Štebi, politički neutralan stav povodom rata u Evropi. Iako priča o transformaciji feminizma tridesetih godina prevazilazi okvire ovog članka, važno je istaći da je AŽP sačuvala politički neutralan status do kraja svog delovanja, ali i da je Alojzija Štebi, podstaknuta ovim sukobom, odstupila sa mesta predsednice AŽP.⁴³

Politička neutralnost

Prethodni deo pokazao je da je jedna od ključnih tački i zahteva AŽP do 1929. godine bio zahtev za pravo glasa žena, te da je žene koje su u okviru AŽP saradivale povezivala, između ostalog, zainteresovanost za politička pitanja koja se odražavala i u časopisu *Ženski pokret*. Ipak, od početka do kraja svog postojanja, AŽP je bila politički neutralna organizacija. Šta je to tačno značilo i da li je to bila neprikosnovena pozicija?

Još 1925. godine, Štebi je u članku „Za novi smer u feminističkom pokretu” postavila pitanje da li Feministička alijansa treba da ostane politički neutralna ili ne, odnosno da li žene treba da se aktivnije uključe u političke partije ili ne. Polazeći od pitanja sposobnosti žena – koje su, po njenom shvatanju, više sposobne za neke poslove od muškaraca a manje zainteresovane za neke druge poslove – Štebi insistira da je cilj feministkinja saradnja u političkom polju i podela odgovornosti u društvu. U tom smislu, ona potcrtava da ovaj princip podele odgovornosti *ne* podrazumeva sukob između muškaraca i žena, već teži „za organskim sudelovanjem sa muškarcima na širokom polju političkog, socijalnog i kulturnog života”, kao i za preuzimanjem odgovornosti sa muškarcima „za uspehe i neuspehe javnog rada.”⁴⁴ Osim toga, Štebi daje ocenu da su žene uopšteno ravnodušne prema feminističkom pokretu i drugim političkim pitanjima.⁴⁵ Osvrćući se na osnivanje Feminističke alijanse, Štebi s tim u vezi kaže: „Kada smo osnivale Feminističku alijansu, po mome mišljenju, učinile smo pogrešku. Bile smo nekako pod hipnotičkim uverenjem, da mora biti kod nas svaka ženska organizacija politički neutralna, jer će na taj način lakše pridobiti pristalice. Za sebe lično moram danas iskreno priznati, da smatram da je politička neutralnost žena, baš onih,

43 O tome vid. Isidora Grubački, „Communism, Left Feminism, and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia”, u: *Gender, Generations, and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*, ur. Anna Artwińska i Agnieszka Mrozik (London: Routledge, 2020), 45–65. Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije*, 318–48. Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u devetnaestom i dvadesetom veku* (Beograd: Devedesetčetvrtva: Žene u crnom, 1996). Lydia Sklevicky, „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji”, *Polja* 308 (1984): 415–17; *Polja* 309 (1984): 454–56. Ljubinka Ćirić Bogetić, „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941”, u: *Peta zemaljska konferencija komunističke partije Jugoslavije: zbornik radova*, ur. Zlatko Čepo i Ivan Jelić (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1972), 75–97.

44 Alojzija Štebi, „Za novi smer u feminističkom pokretu”, *Ženski pokret* 6, br. 7 (septembar 1925): 241–46.

45 Ibid.

koje hoče da sarađuju na svima poljima javnoga života, jedna velika pogreška.”⁴⁶ Dalje iznosi stav da bi se žene pre borile u okviru političkih stranaka nego pod zastavom političke neutralnosti. „Toliko smo neutralne”, dodala je, „da se ta neutralnost često već graniči sa bojažljivošću.”⁴⁷ Stoga zaključuje da „solidarnost sa svima onima koji se bore širom sveta za pravdu, istinu i slobodu” zahteva od žene da bude više od neutralnog posmatrača. Žene, nadalje, moraju reformisati politiku i stvoriti od poziva koji stvara materijalne dobitke – nesebičnu službu opštem blagostanju.⁴⁸ Jedan od uzroka političke klime u zemlji vidi se u problemu političke neaktivnosti žena, stoga Štebi predlaže da bi odustajanje od političke neutralnosti žena moglo biti put ka reformi politike. Ovi stavovi u skladu sa političkim putem Alojzije Štebi, koja je svoj politički aktivizam započela u političkoj stranci još pre Prvog svetskog rata; nakon napuštanja stranke, međutim, ona ne odustaje od politike, već se usredsređuje na pitanja aktivnog učešća žena u politici. Njena centralna teza je da je politici neophodna reforma, a da su žene te koje bi aktivnijim učešćem politiku preoblikovale.

Bilo je svega par odgovora na poziv Alojzije Štebi da se odustane od političke neutralnosti. Izrazito protiv bila je Radunka Anđelković-Čubrilović, čiji je jedan od argumenata bio da bi se u tom slučaju njihove snage pocepale.⁴⁹ Sa druge strane, članica Ženskog pokreta iz Beograda Pravda Ristić bila je nešto pomirljivija, ali je smatrala da bi, ukoliko žene pojedinačno pristupe političkim partijama, to trebalo videti kao privremenu meru preduzetu iz nužde jer, kako navodi: „Organizacija i mentalitet današnjih političkih partija ne odgovara više ni dugu, ni potrebama jedne moderne države. Nesavremene i zastarele, one su danas postale više jedna smetnja pravilnom razvitku države, nego što su u stanju da ga pripomognu.”⁵⁰ Zbog toga, kako zaključuje, žene neće svojoj državi koristiti mnogo uključujući se u partije. Kao i Štebi, Ristić vidi problem u načinu na koji su političke partije organizovane. Međutim, za razliku od Štebi, koja rešenje vidi u reformi političkih partija i rekonceptualizaciji politike, Ristić smatra da moderne ekonomske i socijalne države moraju organizovati rad naroda, da centralna vlast treba da bude u rukama države, te da je dužnost države da organizuje rad celine. Po mišljenju Pravde Ristić, organizovati rad celine znači „koncentrisati radnu snagu jednog društva oko jednog jedinog cilja rada [...] i dovesti ih u vezu i sklad.”⁵¹

Naročito je zanimljivo da u svom izlaganju Ristić dalje referiše na „krizu feminizma” o kojoj je govorio predsednik Narodne seljačke stranke Dragoljub Jovanović, inače simpatizer feminističkog pokreta. Naime, u svom članku „Kriza feminizma i novi feminizam”, Dragoljub Jovanović daje ocenu da je feminizam u krizi jer je, po njegovoj oceni, on već pobedio u svetu.⁵² On kritikuje feminizam komentarišući da je do tog momenta borba za osvajanje političkih prava bila „celokupna njegova

46 Ibid.

47 Ibid.

48 Ibid.

49 Selišnik, „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter Ženski pokret”, 90.

50 Pravda Ristić, „O aktivnom učešću žena u politici”, *Ženski pokret* 6, br. 9-10 (novembar 1925): 295-99.

51 Ibid.

52 Dragoljub Jovanović, „Kriza feminizma i novi feminizam”, *Srpski književni glasnik* 15, br. 1 (maj 1925): 39-50.

sadržina”, i smatra da dalji rad „novog feminizma” ne treba da bude borba, već kulturna akcija i širenje prosvete u svim društvenim slojevima.⁵³ Ristić se nadovezuje na ideju Jovanovića da žene treba da promene taktiku i umesto *borbom* pokušaju da *radom* dođu do svojih političkih prava.⁵⁴ Kao što je spomenuto u prvom delu analize, sličan stav su imale i Zorka Kasnar i Paulina Albala, te možemo zaključiti da je otklon od borbenosti bio dominantan u jugoslovenskom feminističkom pokretu 20-ih godina. Ristić tome dodaje da na taj način treba usmeriti ne samo feministički pokret već i politiku, odnosno da se politika transformiše iz politike organizovanja partijske borbe u politiku organizovanja rada. U toj drugoj vrsti politike žene bi bile sposobnije, tvrdila je Ristić. Konkretno, Ristić objašnjava da je pitanje broja glasova izuzetno važno za političke stranke, te smatra da je bolje „da se žene pojave u politici kao jedna organizovana grupa, koja raspolaže jednom znatnom količinom glasova.”⁵⁵ Samo čvrsto organizovane, dakle, žene mogu doprineti reformi politike.

Ovaj smer na kraju je prihvatila i Štebi, te stav o političkoj neutralnosti postaje jedno od osnovnih usmerenja AŽP. Jedan od upečatljivih primera osvrtnja na sopstvenu politički neutralnu poziciju nalazi se u reakciji AŽP na ubistva u parlamentu 1928. godine i „crne dane” u zemlji: „I ako je ‘Ženski pokret’ političko potpuno neutralno udruženje, to ne znači da smo mi inderferentni prema načinu vođenja državne i nacionalne politike, da smo dezinteresovani na postupanju političkih partija prilikom raspleta sadašnje teške političke situacije. Naša politička neutralnost je u tome, da nas vodi na nadpartijsko, principiuelno posmatranje događaja i političkog rada partija. Naš zadatak da politički vaspitamo žene i da ih spremamo za politički život, nama isto tako nalaže dužnost da se strogo pridržavamo principiuelnog prosuđivanja. Ovim vidicima upravljamo se i danas.”⁵⁶

Čija kriza?

Vratimo li se na kratko par godina unazad, u periodu kada nastaje Feministička alijansa već se uveliko govori o političkoj krizi u Kraljevini SHS. Dobro je poznato da u Kraljevini SHS nijedan saziv skupštine, odnosno vlade, nije potrajao ceo mandat, stoga je Kraljevina SHS u kratkom periodu svog postojanja imala preko dvadeset vlada. Istoričar Dejan Djokić zbog toga je 20-e godine XX veka nazvao „nestalnim” (*volatile*), dok je istoričar Kristijan Nilsen (Christian Nielsen) kao dve najveće „političke krize” izdvojio momenat nakon izbora 1924, kada vlada nije mogla biti dogovorena mesecima, i kada se već uveliko govori o elementima koji će postati naročito izraženi tokom druge, daleko poznatije „krize”, koja je kulminirala 1928. godine nakon što je član Narodne radikalne stranke u skupštini ubio i ranio pet predstavnika Hrvatske

53 Ibid.

54 Ibid.

55 Ibid.

56 „‘Ženski pokret’ u Beogradu i sadašnja politička situacija”, *Ženski pokret* 9, br. 14-15 (avgust 1928): 1, 2.

seljačke stranke, vključujući i predsednika ove stranke Stjepana Radića. Elementi o kojima govori Nilsen su: argumentacija koja promovise ideju „neutralnog vođe”, optužbe za mržnju među etničkim grupama, kao i upozorenja da bi moglo doći do građanskog rata.⁵⁷

Nakon početnog entuzijazma, a potom i razočaranja zbog Ustavom nepovoljno rešenog pitanja prava glasa žena, te nakon pregrupisanja i organizovanja Feminističke alijanse, feministkinje ne ostaju sasvim tihe u odnosu na rast tenzija u vezi sa političkom situacijom u zemlji. Uprkos „zastavi političke neutralnosti”, kritike političkog sistema od strane feministkinja bile su sve izraženije, često direktno u vezi sa dešavanjima oko izbora, a Štebi sa pozicije vodeće osobe AŽP otvoreno kritikuje političare i političke partije po više osnova. Još 1924, na primer, Štebi se direktno osvrnula na izbore, komentarišući da su „događaji kod poslednjih izbora i događaji posle njih [...] dokazali, da u našoj zemlji vladaju takvi nazori o slobodi političkih uverenja, o ravnopravnosti građana, o nepokolebljivosti političkih principa, koji nas sasvim udaljuju od zdravog, moralnog dizanja naroda, a pred tuđim svetom nas karakterišu kao balkance, reakcionare, i političke avanturiste.”⁵⁸ Drugo, problem vidi u tome da, izuzimajući Socijaldemokratsku partiju i Nezavisnu radničku partiju Jugoslavije, nijedna politička partija nije rasprostranjena po celoj zemlji, te smatra problematičnim to što „sve važnije političke partije, koje igraju odlučujuću ulogu u našoj zemlji, nose izvesnu etnografsku ili religioznu boju.” Nasuprot tome, zastupala je mišljenje da bi trebalo podržati one opcije koje pokušavaju da se rašire u svim krajevima države, „bez razlike vere ili jezika.”⁵⁹ U drugom govoru, održanom na konferenciji Male antante žena⁶⁰ u Beogradu 1924. godine, u periodu kada je prema Nilsenu bila jedna od najvećih političkih „kriza”, pojačala je svoju tvrdnju argumentom da su neophodne promene koje bi pitanje etike i morala vratile u centar shvatanja politike, odnosno promene koje bi onemogućile da politika i dalje bude direktna asocijacija na ubistvo, pljačku, itd.⁶¹

Važno je istaći da je, komentarišući politička zbivanja, Štebi dosledno insistirala na vezi između feminizma i politike. Pre svega iznosi stav da do tog momenta nijedna politička partija nije preduzela ništa po pitanju feminističkih zahteva, te tvrdi da je „sretno rešenje” unutrašnje politike neophodni uslov kako za „napredak naroda i zemlje”, tako i za feminizam. U tom kontekstu dodala je da „dokle god unutrašnje prilike u našoj državi ne budu zauzele svoj normalni tok, neće se moći očekivati da se publika jako zainteresuje feminističkim pitanjem.”⁶² Dakle, prema Štebi, kako bi se otvorio prostor za šire feminističko delovanje, neophodno je najpre promeniti

57 Dejan Djokić, *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia* (New York: Columbia University Press, 2007). Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto: University of Toronto Press, 2014).

58 Alojzija Štebi, „Za novi smer u feminističkom pokretu”, 244.

59 Alojzija Štebi, „Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji”, *Ženski pokret* 5, br. 9 (novembar 1924): 376–79.

60 O Maloj ženskoj antanti vid. Ida Ograjšek Gorenjak i Marijana Kardum, „Mala ženska antanta (1923–1929): mali savez s velikim ambicijama”, *Historijski zbornik* 72, br. 1 (2019): 111–38. Grubački, „The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and The Little Entente of Women”.

61 Alojzija Štebi, „Država in dolžnosti”, *Ženski pokret* 5, br. 9 (novembar 1924): 381–87.

62 Vid. Štebi, „Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji”.

političku situaciji u zemlji i reformisati političke partije. Shvatajući odnos politike i feminizma šire od pitanja prava glasa žena, Štebi insistira na tome da je neophodna rekonceptualizacija politike i potpuna reforma političkih stranaka, i tvrdi da se do toga može doći kroz aktivnije bavljenje žena politikom.

Kako je vreme odmicalo, osećaj opšte političke krize na stranicama *Ženskog pokreta* rastao je, a ton Alojzije Štebi pokazuje sve veće razočaranje i sve ogoljeniju kritiku političkog sistema. Postavljajući pitanje iz naslova ovog teksta – Čija kriza? – Štebi komentariše prethodne oblasne izbore na kojima je učestvovalo preko dvadeset političkih partija, videći to kao samo još jedan dokaz u nizu da su birači orijentisani ne prema političkim principima, već prema ličnostima (i njihovim interesima). Međutim, za razliku od njenog predloga iz 1924. i 1925. godine, kada poziva na reformu političkih partija i uključivanje žena u iste, u ovom kontekstu Štebi predlaže nešto drugo: „Neprestano traženje partija – naravno onih koji su u momentu izbora u opoziciji – da se sprovedu slobodni izbori, strašni izveštaji o nasiljima posle svakih izbora i još mnoge druge izborne mahinacije, jasan su dokaz da biračkim masama, onima, koji imaju na dan izbora stvarno sudbinu države i naroda u rukama, nedostaje smisao za važnost i dalekosežnost akta, koga vrše; znak nedostajanja političke prosvete. Mnogi bacaju krivicu za takve pojave isključivo na političke partije. Ali na njih ne pada sva krivica. Mnogo veća je na biračima, koji bi, kad bi shvatili važnost izbora, sami međusobno morali održavati red i ukazati poštovanje svakom političkom protivniku.”⁶³

U svojoj oceni Štebi se oslanja na misao predsednika Čehoslovačke Tomaša Garika Masarika o krizi parlamentarizma, imajući naročitu potporu u ideji da je za demokratiju neophodno imati izabrane predstavnike, te da će prava reforma nastati tek „kroz reformu birača, sa političkom prosvetom birača i podizanjem njihovog morala.”⁶⁴ „Postoji kriza”, zaključuje Štebi, „ali ne kriza parlamentarizma, nego moralna kriza među biračima i njihovim predstavnicima.” Sledeći Masarika, ona zahteva kao uslov za reformu parlamentarizma „političku prosvetu birača i podizanje njihovog morala, jer drukčije pašće krivica za svu opštu moralnu krizu i neprosvećenost na nas.”⁶⁵ Govoreći o krizi demokratije, odnosno moralnoj krizi, Štebi zapravo sledi Masarikov alternativni koncept politike, odnosno „antipolitike”/„nepolitične politike”. U ovom kontekstu, važan koncept masarikovske političke misli bio je *drobná práce* (sitni rad), koji podrazumeva da bi trebalo da zajedničkim, sitnim radom, zajednica evolutivno ide u pravcu civilizacijskog progressa.⁶⁶ Štebi se, dakle, oslanja na Masarikovo zastupanje gradualizma u politici, zalažući se za sveopštu reformu celokupnog političkog života kroz zajednički rad. Vratimo li se na obrazloženje političke neutralnosti feminističkog pokreta iz prethodnog dela, kada je Pravda Ristić predlagala politiku organizovanja *rada* (a ne partijskih borbi), uočićemo važnost ove ideje u širem kontekstu traženja političke alternative. Detaljnije obrazlažući ovu ideju na stranicama *Ženskog pokreta*, konkretno u tekstovima „O našem radu u društvima” iz 1926. godine i „O saradnji društava” iz

63 Štebi, „Čija kriza?”

64 Ibid.

65 Ibid.

66 O Masariku vid. Trencsényi et al., *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I*, 432–35.

1929. godine, Alojzija Štebi koristi koncept rada kako bi pozvala na organizovano i zajedničko delovanje svih ženskih društava i ustanovljivanje „radnih zajednica” koje bi posredovale između društva i države.⁶⁷ Ovakav pristup može se videti kao njen lični kompromis između želje da se žene aktivnije uključe u politiku i njenih nastojanja da pomogne transformaciju ženskih društava iz dobrotvornih i filantropskih u društva sa širim socijalnim programima.⁶⁸ U proglasu AŽP sredinom septembra 1927. u *Ženskom pokretu* izlazi i tekst „Naš rad” povodom skupštine Alijanse ženskih pokreta, gde je vidljiva blaga promena prioriteta; zahtev za pravo glasa još uvek je tu, međutim, cilj organizovanja predstavljen je na onaj način na koji je prethodno predlagala Pravda Ristić. Prema tekstu: „Sitni, lokalni rad svakog Ženskog pokreta sastoji se u glavnom u tome da ženama pokaže kako one mogu *samo* putem organizovanih snaga izvoditi izvesne zadatke i da im predoči da su žene samo opterećene dužnostima, ali im se ne daju ni osnovna prava, koja treba da ima svaki građanin. Ovakav rad je spremanje žena za onu borbu, čija će nam konačna pobeda doneti politička prava. Ali svaki taj posao, i najsitniji, ima svoj odjek u onim idealima, koji su za nas alfa i omega svakoga rada, i koji nam daju pravo da postojimo.”⁶⁹ Dalje se produbljuje specifično shvatanje feminizma u kontekstu AŽP sledećim rečima: „Naši Ženski Pokreti se nikad nisu ograničili – što se vrlo dobro vidi iz rada pojedinih Pokreta, kao i iz svih brojeva našega lista – samo na ona čisto feministička pitanja, već mi uvek ta pitanja dovodimo u vezu sa životom u njegoj celini”, pre svega teorijski, a nakon dobijanja prava glasa i praktično. Drugim rečima, jedan od ciljeva je podizanje kulture za sve članove naroda podjednako.⁷⁰

Iako je sve do januara 1929. godine zahtev za pravo glasa žena i dalje bio u programu AŽP, imajući u vidu konstantnu kritiku političkog sistema i osećaj razočaranja u politički sistem u celini, čini se da ovaj zahtev postaje u okvirima ovako postavljene političke misli sve manje smislen. AŽP ipak nastavlja sa naglašavanjem da je cilj svih Ženskih pokreta da „izvojuju ženama politička prava i da im ostvare ravnopravnost sa muškarcima, ne samo u zakonima, nego i u društvenom životu”, dodajući da „svim našim silama pokret mora težiti tome, da u pojmu politika padne zid, koji ga razdvaja od pojma morala.”⁷¹ U julu 1927. AŽP se još jednom zalaže „za pravi demokratizam” i ocenjuje da je politički sistem „daleko od istinskog demokratizma i od elementarne osnove života države”; u tekstu se govori o „balkanskim i vizantijskim metodama” u političkom životu, o netrpeljivosti, nedostojnosti i beskrupuloznosti agitacionih sredstava u borbi za vlast, i zaključuje se: „Iako smo žene još bez političkih prava, mi ipak kao svesni građani ove zemlje, ne možemo ravnodušno posmatrati užasni moralni haos oko nas. Zato ne možemo da prećutimo ono, što se događa oko nas i ponovo naglašavamo i tražimo: dajte nam pravo glasa.”⁷²

67 Selišnik, „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizam ter Ženski pokret”, 91–93. Alojzija Štebi, „O našem radu u društvima”, *Ženski pokret* 7, br. 9-10 (novembar 1926): 392–99. Alojzija Štebi, *O saradnji društava: referat održan na godišnjem skupu Jugoslovenskog narodnog ženskog saveza u Splitu, 8. oktobra 1929 godine* (Beograd: Jugoslovenski narodni ženski savez, 1929).

68 Grubački, „Međuratni liberalni feminizam”.

69 Alojzija Štebi, „Naš rad”, *Ženski pokret* 8, br. 16 (septembar 1927): 1.

70 Ibid.

71 Alijansa ženskih pokreta, „Нашим женама – Našim ženama – Našim ženam”, *Ženski pokret* 8, br. 1 (februar 1927): 1, 2.

72 Alijansa ženskih pokreta, „Za pravi demokratizam”, *Ženski pokret* 8, br. 12 (jul 1927): 1.

Zaključak

Kao što je vidljivo iz brojnih primera i analize iznetih u ovom tekstu, jugoslovenski feministički pokret bio je izrazito aktivan tokom 20-ih godina XX veka. Alijansa ženskih pokreta zalagala se za žensko pravo glasa, zadržavši politički neutralnu poziciju prvenstveno iz negativnog stava prema postojećim političkim partijama. Međutim, ova politička neutralnost nije značila i političku nezainteresovanost, i Alijansa, a naročito Alojzija Štebi, dosledno su tokom 20-ih godina XX veka komentarisale i kritikovale političku situaciju u zemlji. Kritika političkog sistema nije se menjala tokom godina; međutim, rešenja koja je Štebi nudila donekle su se promenila tokom ove politički nestalne i nestabilne decenije. Pažljivo čitanje tekstova, dakle, omogućava nam da uočimo ove *promene*. Početkom 20-ih godina, Štebi predlaže direktno učesće žena u politici i odustajanje od političke neutralnosti feminističke organizacije. Dalje ističe da je rešenje za politički nestalnu situaciju u zemlji rekonceptualizacija politike i povezivanje politike sa moralom, odnosno potpuna reforma političkih partija, koje bi bile postavljene na programskoj, a ne religioznoj ili etnografskoj osnovi. Do toga bi, dosledno tvrdi, došlo kroz aktivniju participaciju žena. Kako su osećanje političke „krize” te razočaranje u parlamentarnu i partijsku politiku rasli, Štebi počinje da zastupa tezu o moralnoj krizi među biračima i njihovim političkim predstavnicima. U ovom kontekstu oslanja se na masarikovski antipolitički pristup, te govori o „radnim zajednicama” i „sitnom radu” žena i Ženskih pokreta. Ove ideje zapravo predstavljaju alternativno rešenje koje bi „zaobišlo” političke stranke i omogućilo ženskim organizacijama da direktno i neposredno doprinesu (pre svega socijalnoj) politici države, postavljajući se kao alternativni posrednik između države i društva.

Iako je pravo glasa ostalo u zahtevima sve do 1929. godine, okretanje alternativnom političkom modelu vidljivo je već nekoliko godina pre toga. Vratimo li se na pitanje sa početka teksta – da li je brisanje zahteva *isključivo* posledica diktature, ili se u prethodnoj analizi mogu naći i dublji razlozi za ovakvu odluku – analiza ukazuje na sledeći odgovor: iako su brisanje zahteva za pravo glasa i izmena programa direktna posledica uvođenja šestojanuarske diktature, uzroci ove odluke mogu se uočiti dosta ranije u političkoj misli Alojzije Štebi i članica AŽP koje nude alternativnu viziju politike – odnosno „antipolitike”. Jugoslovenski feministički pokret 20-ih godina XX veka razvijao se u odnosu na horizont očekivanja koji su pripadnice pokreta imale od parlamentarne demokratije u Kraljevini SHS, naročito imajući u vidu činjenicu da je feminizam usko povezan sa politikom. Konceptualizujući krizu čitavog političkog sistema, a zahtevajući i dalje pravo glasa u takvom sistemu, ova vrsta feminističkog organizovanja našla se u slepoj ulici, takoreći u „ćorsokaku”. Okretanje masarikovskim idejama u kontekstu istorije jugoslovenskog pokreta u ovom periodu predstavlja pokušaj da se izađe iz ove problematične pozicije.

Razumevanje razloga za izbacivanje zahteva za pravo glasa žena iz programa organizacije koja je nastala kao politički neutralna, ali politički zainteresovana feministička organizacija je, tvrdim, ključno za razumevanje diskursa o „krizi feminizma” i

transformacije do koje je došlo unutar feminističkog pokreta krajem 20-ih i početkom 30-ih godina XX veka. Nadovezujući se na pristupe istoričara Ridigera Grafa, tvrdim da je „kriza” nedovoljno objašnjenje za transformacije u feminističkom pokretu početkom 30-ih godina XX veka, te pozivam na analizu odnosa feminističkog pokreta prema politici, time doprinoseći i historiografiji *političke* istorije feminizma. Iako su neki od tekstova *Ženskog pokreta* već citirani i analizirani u dosadašnjoj literaturi, tek čitanje tekstova sa posebnom usredsređenošću na političke vokabulare predstavnica AŽP i analiza političke misli predsednice ovog pokreta Alojzije Štebi omogućuje novu interpretaciju promena do kojih je došlo unutar AŽP. Politički vokabular Alojzije Štebi obuhvata koncepte poput političke neutralnosti, prava glasa žena, moralne krize birača i predstavnika, te sitnog rada i saradnje društava, a u analizi je istraživačka pažnja usmerena na pitanje ko je, kad, i šta rekao u kom istorijskom trenutku. U tom kontekstu, u daljim istraživanjima istorije feminizma i ženskih i feminističkih pokreta predlažem smer kojim bi se obuhvatila istorija organizacija, individua, i njihove političke misli, sa posebnim fokusom na političke vokabulare i koncepte kojim su učesnice intervenisale u politički prostor i definisale sopstveni javni angažman.

Viri in literatura

Literatura

- Antić Gaber, Milica, ur. *Ženske na robovih politike*. Ljubljana: Sophia, 2011.
- Barać, Stanislava. *Feministička kontrajavnost: Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2015.
- Bard, Christine. “La crise du féminisme en France dans les années trente.” *Les cahiers du CEDREF* 4-5 (1995): 13–27.
- Berend, Ivan T. *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*. Berkeley, Cal.: University of California Press, 1998.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u devetnaestom i dvadesetom veku*. Beograd: Devedesetčetvrta: Žene u crnom, 1996.
- Cornell, Agnes, Jørgen Møller i Svend-Erik Skaaning, ur. *Democratic Stability in an Age of Crisis: Reassessing the Interwar Period*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Ćirić Bogetić, Ljubinka. „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940–1941”. U: *Peta zemaljska konferencija komunističke partije Jugoslavije: zbornik radova*, urednici Zlatko Čepo i Ivan Jelić, 75–97. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1972.
- De Haan, Francisca. “Eugénie Cotton, Pak Chong-ae, and Claudia Jones: Rethinking Transnational Feminism and International Politics.” *Journal of Women's History* 25, br. 4 (2013): 174–89.
- Djokić, Dejan. *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*. New York: Columbia University Press, 2007.
- Drakić, Gordana M. „Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 53, br. 1 (2019): 81–86.
- Gašparić, Jure. „Uvedba diktature kralja Aleksandra”. *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, br. 1 (2006): 241–54.

- Graf, Rüdiger. "Either-Or: The Narrative of 'Crisis' in Weimar Germany and in Historiography." *Central European History* 43, br. 4 (2010): 592–615.
- Grubački, Isidora. "Communism, Left Feminism, and Generations in the 1930s: The Case of Yugoslavia." U: *Gender, Generations, and Communism in Central and Eastern Europe and Beyond*, ur. Anna Artwińska i Agnieszka Mrozik. London: Routledge, 2020, 45–65.
- Grubački, Isidora. "The Emergence of the Yugoslav Interwar Liberal Feminist Movement and The Little Entente of Women: An Entangled History Approach (1919-1924)." *Feminist Encounters, A Journal of Critical Studies in Culture and Politics* 4, br. 2 (2020): 6, 7.
- Grubački, Isidora. „Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka”. U: Jelena Milinković, *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 17–36. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Jorgić Stepanović, Kristina. „Ženska stranka – (ne)prijatelj ženskog pokreta”. U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 37–50. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Kolarić, Ana. *Periodika u feminističkoj učionici: časopis Ženski pokret (1920–1938) i studije književnosti*. Beograd: Fabrika knjiga, 2021.
- Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.
- Lóránd, Zsófia. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Zagreb: Fraktura, 2020 [2018].
- Malešević, Miroslava. „'Ženski pokret' – feminističko glasilo između dva svetska rata”. U: *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*, 9–39. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007.
- Milinković, Jelena i Žarka Svirčev, ur. *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021.
- Milinković, Jelena i Žarka Svirčev. „Ženski pokret (1920–1938): politika teksta i konteksta”. U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 7–28. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Nečak, Dušan i Božo Repe. *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008.
- Nielsen, Christian Axboe. *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*. Toronto: University of Toronto Press, 2014.
- Offen, Karen. "The History of Feminism Is Political History." *Perspectives on History*, May 2011. <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2011/the-history-of-feminism-is-political-history>.
- Ograjšek Gorenjak, Ida i Marijana Kardum. „Mala ženska antanta (1923-1929): mali savez s velikim ambicijama”. *Historijski zbornik* 72, br. 1 (2019): 111-38.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. "Yugoslav Women's Movement and "The Happiness to the World."” *Diplomacy & Statecraft* 31, br. 4 (2020): 722-44.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Prpa, Branka. *Srpski intelektualci i Jugoslavija: 1918-1929*. Beograd: Clio, 2018.
- Rolandi, Francesca. "Women's Organizing in a Contested Borderland: The Case of Pro-Yugoslav Associations in Sušak and Fiume in the Interwar Period." U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 51–66. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi, socialna feministka in ena prvih političark v Sloveniji”. U: *Ženske na robovih politike*, urednica Milica Antić Gaber, 41-59. Ljubljana: Sophia, 2011.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter Ženski pokret”. U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 85–98. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Selišnik, Irena. *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Ljubljana: Sophia, 2008.

- Simić, Zorana. „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920-1938)”. U: *Ženski pokret (1920–1938): Bibliografija*, ur. Jovanka Poljak i Olivera Ivanova, 69–84. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2019.
- Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji”. *Polja* 308 (1984): 415–17; *Polja* 309 (1984): 454–56.
- Stavbar, Vlasta. „Vloga žensk v deklaracijskem gibanju: na Spodnjem Štajerskem”. U: *Splošno žensko društvo: 1901-1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič i Aleksandra Serše, 504-13. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.
- Stefanović, Svetlana. “Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg.” PhD diss., Universität Leipzig, 2013. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559>.
- Stuurman, Siep. “The Canon of the History of Political Thought: its Critique and a Proposed Alternative.” *History and Theory* 39, br. 2 (May 2000): 147-66.
- Tomašegović, Nikola. „Moderna europska intelektualna historija: teorijski problemi i suvremene tendencije.” *Historijski zbornik* 72, br. 1 (2019): 189–203.
- Štebi, Alojzija. *O saradnji društava: referat održan na godišnjem skupu Jugoslovenskog narodnog ženskog saveza u Splitu, 8. oktobra 1929 godine*. Beograd: Jugoslovenski narodni ženski savez, 1929.
- Trencsényi, Balázs, Maciej Janowski, Monika Baar, Maria Falina i Michal Kopeček. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Trencsényi, Balázs, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Monika Baar i Maciej Janowski. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume II: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918-1968*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Zaharijević, Adriana. „Kratka istorija sporova: šta je feminizam?” U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, 384-415. Beograd: Heinrich Böll Stiftung, 2008.

Periodika

- Albala, Paulina. „Moderna žena”. *Ženski svijet* 2, br. 5-6 (1918): 217-20.
- Alijansa ženskih pokreta. „Za pravi demokratizam”. *Ženski pokret* 8, br. 12 (jul 1927): 1.
- Alijansa ženskih pokreta. „Нашим женама – Našim ženama – Našim ženam”. *Ženski pokret* 8, br. 1 (februar 1927): 1, 2.
- Atanacković, Milena. „Feministička Alijancija”. *Ženski pokret* 5, br. 5-6 (maj 1924): 249-51.
- Jovanović, Dragoljub. „Krizu feminizma i novi feminizam”. *Srpski književni glasnik* 15, br. 1 (maj 1925): 39-50.
- Kasnar, Zorka. „Žensko pitanje u Srbiji”. *Ženski svijet* 2, br. 2 (1918): 91-93.
- Ristić, Pravda. „O aktivnom učešću žena u politici”. *Ženski pokret* 6, br. 9-10 (novembar 1925): 295-99.
- Štebi, Alojzija. „Čija kriza?”. *Ženski pokret* 8, br. 3 (mart 1927): 1.
- Štebi, Alojzija. „Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji”. *Ženski pokret* br. 9 (novembar 1924): 376-79.
- Štebi, Alojzija. „Država in dolžnosti”. *Ženski pokret* 5, br. 9 (novembar 1924): 381-87.
- Štebi, Alojzija. „Naš rad”. *Ženski pokret* 8, br. 16 (septembar 1927): 1.
- Štebi, Alojzija. „O našem radu u društvima”. *Ženski pokret* 7, br. 9-10 (novembar 1926): 392-99.
- Štebi, Alojzija. „Za novi smer u feminističkom pokretu”. *Ženski pokret* 6, br. 7 (septembar 1925): 241-46.
- *Ženski pokret* 10, br. 6 (mart 1929): 2. „Vanredna skupština Ženskog pokreta u Beogradu”.
- *Ženski pokret* 9, br. 14-15 (avgust 1928): 1, 2. „Ženski pokret’ u Beogradu i sadašnja politička situacija”.

Isidora Grubački

ČIGAVA KRIZA? – FEMINIZEM IN DEMOKRACIJA V JUGOSLAVIJI V DVAJSETIH LETIH 20. STOLETJA

POVZETEK

Leta 1929 je osrednja feministična organizacija v medvojni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji, *Alijansa ženskih pokreta* (Aliansa ženskih pokretov, AŽP), iz svojega programa umaknila zahtevo po volilni pravici žensk. Z analizo in skrbno kontekstualizacijo člankov, objavljenih v glavni jugoslovanski feministični reviji *Ženski pokret* (Beograd, 1920–1938), prispevek obravnava specifično vrzel v zgodovinopisju o ženskih gibanjih in feminizmih v medvojni Jugoslaviji. Razvoj feminizma v Jugoslaviji v poznih dvajsetih in zgodnjih tridesetih letih 20. stoletja stroka večinoma pojasnjuje s sklicevanjem na krizo in domneva, da so bile programske spremembe v AŽP pogojene s političnimi razmerami v državi – natančneje z uvedbo kraljeve diktature. Medtem ko so se raziskovalci doslej večinoma ukvarjali z vprašanjem, ali je bil umik zahteve po ženski volilni pravici upravičena strategija za zagotavljanje nadaljnega obstoja te organizacije v času, ko so bile politične stranke prepovedane, ali pa metanje puške v koruzo, se v tem članku sprašujemo drugače: je bil umik zahteve po volilni pravici žensk v celoti posledica kraljeve diktature ali pa je razloge za takšno odločitev mogoče najti v politični misli nekaterih članic te organizacije? Članek zagovarja dvoje: prvič, na podlagi spoznanj zgodovinarja Rüdigerja Grafa o krizi v weimarski Nemčiji ugotavlja, da razlaga o “krizi feminizma” ni dovolj prepričljivo pojasnilo za preoblikovanje feminizma v medvojnem obdobju. Drugič pa dokazuje, da umik te zahteve iz programa feministk ni bil le neposredna posledica kraljeve diktature, temveč tudi odraz širšega razočaranja nad parlamentarno in strankarsko politiko v medvojni Jugoslaviji. Na podlagi raziskav, ki se ukvarjajo s politično zgodovino feminizma, je torej smiselno podrobneje analizirati, kako se zgodovina jugoslovanskega feminističnega gibanja prepleta s parlamentarno in strankarsko politiko ter s politično mislijo feministk. V ta namen članek metodološko podaja nov vpogled v politično misel feministk iz AŽP, zlasti v “politični besednjak” njihove voditeljice Alojzije Štebi in njeno razumevanje politične nevtralnosti, moralne krize političnega življenja, in malega dela. Članek pokaže, da je bila AŽP sicer politično nevtralna organizacija, vendar pa ni bila politično nezainteresirana, saj je skupaj s svojo predsednico Alojzijo Štebi dosledno kritizirala politične razmere v državi. Štebijeva je najprej menila, da bi večja udeležba žensk v politiki pripomogla k po njenem mnenju nujno potrebni reformi politike in političnih strank, vendar pa je ob naraščajočem razočaranju nad parlamentarno in strankarsko politiko začela vse pogosteje govoriti o moralni krizi med volivci in njihovimi političnimi predstavniki. Članek pokaže, da se je pri tem opirala na maraskijevsko antipolitiko, saj je s konceptoma “delovnih skupnosti” in “malega dela” predlagala alternativni način premagovanja razočaranja nad političnim sistemom, v odnosu do katerega se je feministično gibanje razvijalo od konca prve svetovne vojne.

Mojca Šorn*

Ljubljanačanka Ivana Kobilca**

IZVLEČEK

Članek na podlagi dosedanjih znanstvenih dognanj, strokovnih prispevkov in časopi-
snihih virov predstavi Ivano Kobilco, pri tem pa jo umesti v širši kontekst časa in prostora,
v katerem je živela in ustvarjala. Čeprav jo je poslanstvo več desetletij vodilo po velikih
evropskih mestih, je slikarka s svojimi bližnjimi in svojim rojstnim krajem, Ljubljano, ves
čas vzdrževala vezi, ki jih avtorica članka predstavi s pomočjo arhivskega gradiva, predvsem
Kobilčine korespondence, ki je del zapuščine družine Pintar in jo hrani Narodna galerija.

Ključne besede: Ivana Kobilca, položaj žensk, slikarstvo, Ljubljana, 19. in 20. stoletje

ABSTRACT

LJUBLJANA'S OWN IVANA KOBILCA

*Based on previous scientific findings, expert contributions, and newspaper sources, the
following article introduces Ivana Kobilca and places her in the broader context of the time
and place in which she lived and worked. Although her calling summoned her to many great
European cities for several decades, the painter always maintained ties with her family and her
birthplace, Ljubljana. The author of the article at hand presents these with the help of archival
materials, particularly Kobilca's correspondence, which is a part of the Pintar family legacy
and is kept at the National Gallery.*

Keywords: Ivana Kobilca, the position of women, painting, Ljubljana, the 19th and 20th century

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. V biografski obliki je izšel v *Slovenskem biografskem almanahu XIX. stoletja*, zbirka Življenje in dela, Založba ZRC (ur. M. Ratej).

Zahvaljujem se družini Pintar, da mi je dovolila dostop do zapuščine po Ivani Kobilci, zahvala pa velja tudi kolektivu Narodne galerije, ki gradivo hrani, za nesebično sodelovanje, še posebej muzejski svetnici, mag. Mojci Jenko, in vodji knjižnice, Nataši Ciber.

Uvod

V 19. stoletju, ko so za moške kot glavne značilnosti veljale aktivnost, neodvisnost, racionalnost, ženske pa se je dojemalo kot nesamostojne in labilne, kot osebe, ki so se zmogle spoprijemati le z vlogo matere, žene in gospodinje,¹ je svojo življenjsko pot in umetniško kariero začela Ljubljancanka Ivana Kobilca.

V članku je predstavljena na podlagi dosedanjih znanstvenih dognanj, strokovnih prispevkov in časopisnih virov, pri tem pa je umeščena v širši kontekst časa in prostora.

Ena najbolj prominentnih slovenskih slikark in ključnih oseb nacionalne kulturne identitete je živela, se izobraževala, ustvarjala in iskala svoj prostor pod soncem v več evropskih prestolnicah. V Ljubljani in Zagrebu je prva izmed slovenskih umetnikov pripravila samostojno razstavo, svoje slike pa je na ogled postavila v Münchnu, Berlinu, Trstu, Parizu, Budimpešti, Luzernu, Lübecku, Pragi, Sarajevu, Regensburgu, Dresdnu, Wroclavu, Leipzigu, na Dunaju in kot prva Slovenka na beneškem bienalu. Trikrat je razstavljala na pariškem Salonu, kar lahko ovrednotimo kot enega izmed največjih mednarodnih uspehov naših slikark in slikarjev. Odbor Société nationale des Beaux-Arts jo je 7. julija 1891 imenoval za svojo *associée*, pridruženo članico, kar je pomenilo visoko odlikovanje na polju umetnosti.

Ivane Kobilce, ženske, ki je videla svet in življenje, niso pa se ji uresničile sanje, da bi slikala za cerkve in palače v rojstnem mestu, to ni ustavilo. Ni je ustavilo dejstvo, da je živela v času, ki ženski samostojnosti in ustvarjalnosti ni bil naklonjen, ni je ustavila pomanjkljiva izobrazba, ni je ustavilo šibko zdravje. Čeprav je imela po eni strani rahločuten značaj, je bila po drugi strani borka, ki je sledila klicu umetnosti.

Opus Ivane Kobilce, Ljubljancanke, ki se je rodila v eni in umrla v drugi Ljubljani, ki je z delom začela v enem, zaključila v drugem obdobju, šteje več kot tristo slik. Je bogat in raznolik, izpoveduje profano in sakralno vsebino. Njeno delo poznamo predvsem po upodobitvah družinskih članov ter po portretih ljubljanske meščanske družbe in oseb različnih slojev in vseh starosti, ki so jo navdahnile na njeni poti. Nikakor ne moremo prezreti njenih cvetličnih tihožitij, še posebej zato, ker je imela ta žanr zelo rada, saj se ji je zdel izrazito raznovrsten in neskončen.

1 Andrej Studen, »Dobra meščanska gospodinja. Ideološki pogledi na žensko delo v dobi meščanstva,« v: *Žensko delo. Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, ur. Mojca Šorn et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 91. Tradicionalno stališče je mdr. zastopal tudi dr. Radoslav Razlag (1826, Radoslavci – 1880, Brežice), pisatelj, pesnik in politik (*Razlag, Radoslav (1826–1880) – Slovenska biografija*, pridobljeno 24. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi492134/>). V predavanju o samostojnosti slovenskih žensk, ki ga je imel v ljubljanski Čitalnici v letu, ko je postal deželni glavar Kranjske – 1871, je povedal: »Zgodovina zadnjih 600 let nam kaže, da je človeška družba tem bolj bila bolna, čem bolj so se ženske vrivale v javno življenje in zapuščale svetotajstva tihega domačega ognjišča, iz katerega vedno kali sreča rodovin in celih narodov.« Gl. Božidar Jezernik, »Kje je pravo mesto za žensko: v hiši ali na volišču?,« v: *Slovenke v dobi moderne* (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2012), 8. Odnos do žensk in njihov položaj v družbi nam nazorno predstavi tudi bonton iz leta 1868: »Pogovori naši v tacih družčinah naj se ne vrte o učenostnih predmetih, one hočejo imeti le zabav in veselja. / ... / Pa za vse take puste suhoparne reči ne marajo gospe; sploh za vse učenostno in politiško slavo se malo zmenijo, kajti njihova delavnost ni na očitnem odru sveta, domače tiho veselje veže njihova srca.« – Ivan Vesel, *Olikani Slovenec. Bonton* (Ljubljana: Matica slovenska v Ljubljani, 1868), 66.

Čprav jo je poslanstvo več desetletij vodilo po velikih evropskih mestih, je slikarka s svojimi bližnjimi in svojim rojstnim krajem, Ljubljano, ves čas vzdrževala vezi, ki jih predstavljam s pomočjo arhivskega gradiva, predvsem Kobilčine korespondence, ki je del zapuščine družine Pintar in jo hrani Narodna galerija.

Ljubljana in Dunaj: provincialno mesto in prestolnica

V kranjskem deželnem stolnem mestu se je na oblačen in mrzel dan, bilo je le nekaj več kot stopinjo nad ničlo,² 20. decembra 1861 zakoncema Mariji³ in Jakobu⁴ Kobilca rodila hči Ivana, v rojstno knjigo zapisana kot Johanna Maria.⁵ Otroška in najstniška leta je preživljala v ljubečem družinskem krogu, ki so ga poleg staršev sestavljali trije sorojenci, starejša sestra Marija (1860–1946),⁶ mlajša sestra Franciška (1870–1899)⁷ in mlajši brat Josip (1865–1904).⁸

Družina je živela skromno, a za »šolanje je bilo denarja vedno dovolj.«⁹ Ker je bil oče uspešen in podjeten obrtnik (do potresa je imel prodajalno dežnikov in sončnikov na Špitalski, današnji Stritarjevi ulici, potem na Mestnem trgu) in sta se zakonca Kobilca strinjala, da vlaganje denarja v šolanje otrok, tudi deklic, ni nujno izgubljena naložba, je bila Ivana Kobilca deležna dobre izobrazbe. Redni pouk (osnovno in meščansko šolo) je obiskovala pri uršulinkah, zasebno pa se je učila francosko in italijansko.

Njen rojstni kraj, ki je kot srednjeveško zasnovano mesto z baročnim videzom v 19. stoletju zaradi gospodarskih težav začel zaostajati za ostalimi mesti, kar se je med drugim poznalo v stavbarstvu, zdravstveno-higienskih razmerah, tudi v umetnosti, je na pragu 20. stoletja spominjal na večjo vas: »Ozke ulice, stare, nizke, ozke, preproste hiše z obsežnimi dvorišči, vmes le prav malo modernih zgradb, ki pričajo

2 »Meteorologische Beobachtungen in Laibach,« *Laibacher Zeitung*, št. 296, 24. 12. 1861, 1183.

3 Marija Škofic [Škofič] (1838–1906), z Britofa pri Podbrezjah, por. Kobilca (1857). – Lidija Tavčar, *Videla sem svet in življenje. Ob 90. obletnici smrti Ivane Kobilca (1861–1926)* (Podbrezje: Kulturno društvo Tabor, 2017), 5. Gl. Silva Trdina, »Ivana Kobilca,« *Zbornik za umetnostno zgodovino* 2 (1952): 93–114.

4 Jakob Kobilca (1820–1899) s Homca pri Kamniku, krznar in kolar, po selitvi v Ljubljano se je priučil dežnikarske obrti. – Tavčar, *Videla sem svet*, 5. Gl. tudi NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0580_1940-01, [Silva Trdina], *Življenjepis Ivane Kobilce z opombami*.

5 Tavčar, *Videla sem svet*, 9. O Ivani Kobilci je napisanih več znanstvenih, strokovnih in poljudnih del, člankov in monografij, ki obravnavajo njeno življenje in njeno delo. Večino sem uporabila pri pisanju prispevka in je tako navedena v znanstvenem aparatu.

6 Marija Kobilca, por. Pintar, je imela s soprogom Luko (1857, Hotavlje – 1915, Ljubljana), jezikoslovcem in literarnim zgodovinarjem (*Pintar, Luka (1857–1915) – Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi426005/>), dva otroka, sina Ivana (1888–1963), ki je bil prvi predavatelj zgodovine medicine in zdravnik, in hčerko Miro (1891–1980), ki je prve korake v svet umetnosti in slikanja naredila s pomočjo tete Ivane Kobilca, kasneje se je izpopolnjevala še v Jakopičevi slikarski šoli. (Tavčar, *Videla sem svet*, 6). Mira Pintar je bila po smrti Ivane Kobilca skrbnica slikarkine zapuščine.

7 Sestra Fani, ki je bila slikarkin najljubši model, se je leta 1898 poročila z Ivanom Frelihom in leto kasneje umrla, še preden je dopolnila 30 let. – *Ivana Kobilca: potovanja* (Ljubljana: Narodna galerija, 2018), 5 in 12.

8 Josip je šel po očetovih trgovskih stopinjah. – *Ibidem*, 5.

9 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0580_1940-01, [Silva Trdina], *Življenjepis Ivane Kobilce z opombami*.

o počasnem, a vendar opaznem razvoju, na periferiji vrtovi z zelenjavo, s kmetiskim prebivalstvom, mnogo cerkva, malo trgov, malo dreves.«¹⁰ Mnogi domačini so se strinjali, da je Ljubljana »postala revno provincialno mesto in se je kot taka tudi vedno bolj zanemarjala.«¹¹

Tisti, ki jih je zanimala umetnost, so se z njo lahko spogledovali predvsem skozi izložbena okna trgovin ter jo občudovali v podobah reprodukcij ilustriranih knjig, revij in časopisov *Dom in svet* ter *Slovan*.¹² Edini prostori, v katerih so se ljudje z umetniškimi stvaritvami lahko srečali neposredno, so bile cerkve, vendar je v njih »vladal tisti red, okusi in slog, ki so ga zapovedovale liturgične zahteve in tomistične dogme.«¹³ Horizont dojemanja umetnosti v teh razmerah ni mogel biti drugačen kot skromen, prav taka so bila verjetno tudi pričakovanja, ki jih je do nje gojila večina prebivalcev.¹⁴

Čeprav je bilo takrat ustaljeno mnenje, »da je poučevanje risanja in slikanja primerno razvedrilo za dekleta / ... / le, do poroke, ko naj bi umetnost, igranje klavirja in petje zamenjala z za poročeno žensko pomembnejšimi opravili, povezanimi z vodenjem gospodinjstva in vzgojo otrok«,¹⁵ sta Marija in Jakob Kobilca srednji hčerki Ivani omogočila, da je svojo likovno nadarjenost, ki jo je kazala že v otroških letih,¹⁶ krepila pri slikarki Idi Leopoldini Emiliji Künl, hčerki Pavla Künla.¹⁷

Leta 1879, ko »ženski poklici še niso bili tako pogosto posejani, kakor so danes«, ko je meščansko dekle lahko postalo kvečjemu »vzgojiteljica, učiteljica, poštarica, družabnica, prodajalka, šivilja, modistka – pa smo že skoraj pri kraju s takratnimi za meščanska dekleta ‚spodobnimi‘ poklici«,¹⁸ se je Ivana Kobilca odločila, da bo postala slikarka, kar razkrije tudi korespondenca med sestrami Kobilca.¹⁹

10 Heinrich Kanner, »Eine gestützte Stadt,« *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*, št. 126, 7. 5. 1895, cit. po Leopold Stanek, »Potres v Ljubljani. Ob štiridesetletnici,« *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 30. Gl. tudi Ljerka Menaše in Luc Menaše, *Ivana Kobilca* (Kranj: Konferenca za družbeno aktivnost žensk Slovenije in Gorenjski muzej, 1972), 7.

11 Gustav Ogrin, »Ljubljana pred in po potresu,« *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 42.

12 Brejc, *Realizem*, 100. O umetnosti v drugi polovici 19. stoletja gl. mdr. Josip Stritar, »Nekaj o naši umetnosti,« *Ljubljanski zvon* 14, št. 8 (1894), 505–07. Anton Aškerc, »Pismo iz Ljubljane,« *Ljubljanski zvon* 18, št. 12 (1898), 721.

13 Brejc, *Realizem*, 98

14 Ibid., 100. O umetnosti v drugi polovici 19. stoletja mdr. Stritar, »Nekaj o naši umetnosti,« Aškerc, »Pismo iz Ljubljane,« Špelca Čopič, »Ivana Kobilca na slikarskem razpotju,« *Ivana Kobilca: 1861–1926* (Ljubljana: Narodna galerija, 1979), 31–46. France Stelè, *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966). O umetniški produkciji in zmožnosti(h) doživljanja umetnin gl. France Mesesnel, *Umetnost in kritika* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953), 209–21, poglavje Naše razmerje do umetnosti (1924). O (različnih) nalogah slikarske umetnosti 19. stoletja gl. Izidor Cankar, *Slovenska moderna umetnost* (Ljubljana: Narodna galerija, 1922). Gl. tudi Beti Žerovc, *Rihard Jakopič – umetnik in strateg* (Ljubljana: *cf., 2002), 29–33.

15 Carl Goldstein, »Teaching Women. Alternatives to the Academy,« v: Carl Goldstein, *Teaching Art, Academies and Schools from Vasari to Albers* (Cambridge, 1996), 64, cit. po Lidija Tavčar, *Vzporedni svetovi* (Ljubljana: Narodna galerija in Modrijan, 2014), 13. O Slovenkah in likovnem svetu tudi Barbara Savenc, »Vstop umetnic na slovensko likovno prizorišče,« v: *Slovenke v dobi moderne* (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2012), 86–91.

16 Več o tem NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0580_1940-01, [Silva Trdina], Življenjepis Ivane Kobilce z opombami.

17 Pavel Künl (1820, Mladá Boleslav – 1871, Ljubljana), slikarstvo je študiral na Dunaju, od 1844 pa živel in ustvarjal v Ljubljani. – Več *Pavel Künl – 1820–1870 – Narodna galerija*, pridobljeno 27. 9. 2021, <https://www.ng-slo.si/si/stalna-zbirka/1820-1870/pavel-kunl?tab=collections&authorId=511>.

18 Ilka Vašte, *Podobe iz mojega življenja* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964), 12.

19 V pismu, ki ga je Kobilca 1891–1892 napisala sestri iz Pariza, lahko preberemo, zakaj oz. kdaj se je odločila za študij slikarstva, in izvemo iz prve roke več o njenem izobraževanju na Dunaju, selitvi v München, sodelovanju na Salonu in bivanju v Parizu. – NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0054, Pariz, 1891/1892, pismo sestri Mariji Pintar. V

Veliko in pomembno vprašanje pa je bilo, kako priti do znanja, saj ženskam zaradi »neprimernosti«, kar se je prvenstveno nanašalo na študij aktov, vpis na evropske umetnostne akademije vsaj do konca 19. stoletja ni bil dovoljen.²⁰ Za prvo postajo na karierni poti si je izbrala avstro-ogrsko prestolnico Dunaj, kjer je svoje znanje nadgrajevala v galerijah s kopiranjem motivov svojih predhodnikov.²¹ Žal je na Dunaju kmalu spoznala, da njegov značaj ni v celoti kozmopolitski, temveč prežet s stališči filozofov Arthurja Schopenhauerja, Friedricha Nietzscheja in Otta Weiningerja, »češ da so ženske, ki se ukvarjajo z moškim poklicem, ‚histerični dvospolniki‘. In slikanje celo ni bil navaden poklic, ampak umetniški.«²² Poleg besede slikarica je spoznala še neologizme *Malweiber*, *Damenmaler*, *Ölschwestern* ipd.

München: mesto slikarjev

Prestolnico avstro-ogrske monarhije je Ivana Kobilca po dveh letih, leta 1881, brez nostalgije zapustila in se odpravila v mesto velikih mednarodnih razstav – Monakovo,²³ »kamor je takrat drlo vse, kar je vihtelo čopič«²⁴ – leta 1895 je bilo v mestu 1180 slikarjev in kiparjev.²⁵ Kljub temu da je bila likovna umetnost v Nemčiji v 19. stoletju deležna raznoraznih deželnih in državnih podpor, se je njen položaj po končani francosko-pruski vojni (1870–1871) še okreplil. Industrijska revolucija je sprožila razvoj prostega trga, rast dobička, pospešeno urbanizacijo itd. Z raznimi prijemi je politika želela za kulturo in umetnost navdušiti tudi nižje sloje prebivalstva. V Münchnu so bile javno dostopne muzejske zbirke – v 19. stoletju so bile ustanovljene oziroma zgrajene gliptoteka in obe pinakoteki –, podpirali so akademijo in bili naklonjeni tujim umetnikom ter znanstvenikom.²⁶

pismu sestre Fani, ki ga je nasloвила na starejšo sestro Marijo, pa so dostopni podatki o tem, kdaj je šla Ivana študirat na Dunaj, kdaj v München, pri kom je študirala, kdaj, kje, kaj je prvič razstavljala. – NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0076, Ljubljana, 14. 1. 1893, pismo sestre Fani Kobilca sestri Mariji Pintar.

20 Jure Mikuž, »Ivana Kobilca v kontekstu evropskega umetnostnega dogajanja in slovenskih zapisov o njej«, v: *Ivana Kobilca (1861–1926)*. »Slikarja je vendar nekaj lepega...« (Ljubljana, Narodna galerija, 2018), 57.

V Nemčiji ženske na likovnih akademijah niso smele študirati vse do leta 1914. – Tanja Mastnak, »Ivana Kobilca in možnost likovnega izobraževanja za ženske v 19. stoletju«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 32, št. 215–216 (2004): 105. Gl. tudi Tavčar, *Vzporedni svetovi*, 13.

21 Več v *Ivana Kobilca (1861–1926)*: »Slikarja je vendar nekaj lepega...«. *Vodnik po razstavi* (Ljubljana: Narodna galerija, 2018), 5.

22 Mikuž, »Ivana Kobilca«, 56.

23 Slovensko poimenovanje bavarske prestolnice, ki je po večini že pozabljeno. – Boris Upelj, *Pozabljena slovenska imena tujih mest | Dnevnik*, 23. 10. 2018, pridobljeno 6. 9. 2021, dnevnik.si/1042844436.

O Münchnu kot svetovnem likovnem središču Žerovc, *Rihard Jakopič*, 24 [isl.]: »Tako kakor mnogi drugi slovenski umetniki v drugi polovici 19. stoletja je Jakopič za prvi kraj svojega izobraževanja izbral Dunaj, a je bila tudi zanj avstro-ogrska prestolnica le prehodna postaja, ki mu je pomagala, da se je laže usmeril. Nato se je odločil za München, ki je bil v začetku devetdesetih let najbrž optimalna izbira (poleg visoke ravni študija tudi relativna bližina Ljubljane, znanje jezika itn.)«. Gl. tudi Beti Žerovc, *Slovenski impresionisti* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2013), 12.

24 Stanko Vurnik, »Ivana Kobilca. Spomini«, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, št. 3-4 (1923): 102.

25 Mikuž, »Ivana Kobilca«, 80.

26 *Ibid.*, 79, 80. Žerovc, *Rihard Jakopič*, 28.

V Münchnu se je po opravljenem izpitu Kobilca vpisala na šolo za umetno obrt,²⁷ v letih 1882–1889 pa je usposabljanje nadaljevala v damski zasebni slikarski šoli realista Aloisa Erdtelta²⁸ in se razvila v mojstrico figuralnega slikarstva.²⁹ Verjetno je k temu doprineslo tudi obiskovanje večernih tečajev kiparja Christoph Rotha,³⁰ kjer je risala akte, ki so takrat pomenili »grozljivo meščanom, saj so v umetnost prodrle ,osebe z ulice‘.«.³¹ V veliko pomoč pri delu so ji bile fotografije, s katerimi si je pomagala tudi pri slikanju drugih motivov, predvsem portretov.³² Če se je na Dunaju veliko družila in znanje delila s slovenskimi stanovskimi kolegi, med drugim z Ljublančanom, prijateljem Ferdom Veselom,³³ se je v Münchnu spoprijateljila s slikarkama Roso Pfäffinger³⁴ in Mario Slavono,³⁵ s katerima si je del življenja in umetniških izkušenj delila tudi kasneje v Parizu.

München je bil pomembna točka na karierni poti Ivane Kobilce, saj je bila leta 1888 tam njena prva razstava. V Künstlerhaus je na ogled postavila *Holandsko dekle* (1886), *Citrarico* (okoli 1887) in dva portreta. Rezultate svojega dela je želela predstaviti tudi prebivalcem rojstnega mesta, zato je decembra 1889 organizirala razstavo na realki na Vegovi ulici, ki je bila hkrati tudi prva samostojna razstava v Ljubljani nasploh. Kot že omenjeno, Ljubljana je bila v tistem času »umetnostno mrtvo mesto / ... / Vsa slikarska stojala iz Ljubljane smo takrat zvelkli skupaj na realko, da smo tistih 31 slik postavili nanje.«³⁶

Ob pripravi razstave, ki je potekala med 15. in 22. decembrom 1889, so bila pričakovanja javnosti visoka,³⁷ a je Kobilca požela kar nekaj zgovornih pohval z ugotovitvijo, da »česar doslej niso zmogli moški naši slikarji, to je proizvedla nežna roka mlade

27 Breda Ilich Klančnik, *Ivana Kobilca. Življenje in delo* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999), 7.

28 Alois Erdtelt (1851, Wierzbnik – 1911, München), slikar in učitelj Dietzove šole. – *Alois Erdtelt* | *Artnet*, pridobljeno 24. 9. 2021, <http://www.artnet.com/artists/alois-erdelt/>.

29 Več v *Ivana Kobilca (1861–1926)*, 9. Seta Knop, »Ivana Kobilca (1861–1926). Najslavnejša slovenska slikarka,« *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih et al. (Ljubljana: Založba Tuma in Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007), 75–78.

30 Christoph Roth (1840, Nürnberg – 1907, München). – *Sammlerstempel / Signatur Christoph Roth (1840–1907)*, pridobljeno 28. 9. 2021, <http://www.kunst-und-kultur.de/index.php?Action=showCollector&id=2969>.

31 *Ivana Kobilca (1861–1926)*, 31. Več o aktu kot žanru in odzivih nanj gl. *ibid.*, 15. O aktu kot umetniški kategoriji in odločilni stopnji izobraževanja Linda Nochlin, »Zakaj ni bilo velikih umetnic,« *Likovne besede*, št. 69–70 (2004): 2–15.

32 O fotografijah Ivane Kobilce kot vizualnih pobudah za oblikovanje s čopičem Mirko Kambič, »Dinamični prepleti fotografije in slikarstva v obdobju od 1890 do 1920,« v: *Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920* (Ljubljana: Narodna galerija, 2008), 171–76, poglavje Slovenski slikarji kot fotografi.

Kobilca je po fotografiji slikala tudi portret škofa Josipa Juraja Strossmayerja (1815, Osijek – 1905, Dakovo, hrvaški škof, mecen in politik). – NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, Djakovo, 24. 6. 1898, IK_0133, pismo dr. A. Voršaka Ivani Kobilci.

33 Ferdo Vesel (1861, Ljubljana – 1946, Ljubljana), slikar. Več *Vesel, Ferdo (1861–1946) – Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi777795/>.

34 Rosa Pfäffinger (1886–1949), avstrijska slikarka. Gl. *Rosa Pfäffinger – Wikipedia*, pridobljeno 28. 9. 2021, https://de.wikipedia.org/wiki/Rosa_Pf%C3%A4ffinger.

35 Marie Dorette Caroline Schorer (1865–1931), nemška slikarka. Več *Maria Slavona – Wikipedia*, pridobljeno 28. 9. 2021, https://en.wikipedia.org/wiki/Maria_Slavona.

36 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0581, Dr. St. Mikuž, »Slovenska slikarica Ivana Kobilca,« *Naša žena*, 1947, 23.

37 »Gemälde-Ausstellung,« *Laibacher Zeitung*, št. 293, 20. 12. 1889, 2561.

slikarice ter nam pokazala, koliko premore talent, združen z vstrajno marnostjo.«³⁸ *Slovenski narod* je dva dni po odprtju razstave komentiral: »Razstava je bila danes in včeraj dobro obiskovana. Včeraj došlo je kacic 150 oseb. [razstavo si je vsega skupaj ogledalo 695 oseb³⁹] Naj nihče ne zamudi ogledati si to razstavo, krasne umotvore ženske roke, umetnice Ljubljancanke!«⁴⁰ Da je Kobilca, kljub temu da na razstavi ni bila prodana nobena slika, »res prava umetnica«, je potrdil tudi nabožni pisatelj in urednik Luka Jeran.⁴¹ Ni pa mogel spregledati, povsem v duhu časa, da so portreti odkrivali preveč golih rok. Pri tem je imel v mislih predvsem *Portret sestre Fani* (1889): »Slikarji morajo vseskozi na to gledati, da so moralisti za občinstvo, ne pa vabljevci v zapeljive zanjke, s čimur storijo veliko hudega, včasih celo v slikah za cerkve, še posebno pa v podobah in slikah po sobah in salonih. Poštena slikarica Ivana se bode gotovo ogibala tacih reči v svoji umetnosti.«⁴²

Čeprav je na ljubljanski razstavi največ pozornosti požela slikarki zelo ljuba *Kofetarica* (1888), ki jo umeščamo v vrh njenega münchenskega obdobja, prežetega s temnim, s patino prekritim realizmom in žanrsko vsebino, je gibanje münchenskih modernistov Kobilco opogumilo, da je slikarsko stojalo postavila v naravo. Svoji prvi pleneristični deli – *Iz malega sveta* in *Pri vodnjaku* – je naslikala v Ilirski Bistrici (verjetno poleti 1889).⁴³

Kljub temu da so t. i. Atene ob Izari oziroma severne Atene veljale za umetnosti naklonjeno mesto, je sčasoma mnogim našim umetnikom konec 19. stoletja postalo jasno, »da so razmere v Münchnu vedno manj ugodne za uresničitev velike in po možnosti hitre umetniške kariere. Njihovi poskusi, da bi se tam uveljavili, so namreč ostali neuspešni; razni dogodki in morda razmislek o lastnih zmožnostih, ostrejših merilih velikega centra, pomanjkanje osebnih zvez in vednost, da bo tujina najprej poskrbela za lastne otroke, so jih usmerjali nazaj na Kranjsko.«⁴⁴ Tudi Kobilci München ni bil več tako zanimiv in privlačen kot prva leta, vendar o vrnitvi v Ljubljano ni razmišljala. Sestri je v pismu zaupala: »Meni gre po starem, slikam pridno, da zagotovim (če mogoče) meseca feb. podobo in potem hajd v Pariz, francosko se pridno učim, da me ne bodejo prodali ... «⁴⁵ Vurniku pa je leta kasneje v pogovoru priznala: »Vedno bolj me je vlekle v Pariz, v srce življenja in umetnosti«,⁴⁶ kjer so bile umetnice bolje organizirane kot v Nemčiji, obstajala so ženska združenja, organizirali so ženske razstave ipd.⁴⁷

38 Vatroslav Holz, »Ivana Kobilca in nje slike«, *Ljubljanski zvon* 10, št. 1 (1890), 54–57.

Kmalu po razstavi v Ljubljani je leta 1890 Ivana Kobilca (kot prva izmed slovenskih umetnikov) pripravila še samostojno razstavo v Zagrebu, kjer je ljubitelje umetnosti razveselila z 29 slikami. – Mdr. gl. Tavčar, *Videla sem svet*, 33.

39 Trdina, »Ivana Kobilca«, 97.

40 »Domače stvari. „Domača slikarica gospodična Ivana Kobilca“, *Slovenski narod*, št. 290, 16. 12. 1889, 3.

41 Luka Jeran (1818, Javorje – 1896, Ljubljana), kanonik, pesnik, pisatelj in urednik. – *Jeran, Luka (1818–1896) – Slovenska biografija*, pridobljeno 27. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi255872/>.

42 Luka Jeran, »Razstava slik«, *Zgodnja Danica*, št. 51, 20. 12. 1889, 316.

43 Ilich Klančnik, *Ivana Kobilca*, 30.

44 Žerovc, *Rihard Jakopič*, 29.

45 NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0034, München, 1890 [?], pismo sestri Mariji Pintar.

46 Vurnik, »Ivana Kobilca«, 105.

47 Mikuž, »Ivana Kobilca«, 58.

Pariz: umetniški eldorado⁴⁸

V Parizu je leta 1891, ko ga je Kobilca obiskala prvič, živel in ustvarjalo 7232 umetnikov, med temi je bilo 5943 domačinov in 1289 tujcev, ki so nizali novost za novostjo, svetovne razstave so bile samoumevna stalnica, v duhu svobodnega kapitalističnega sistema ponudbe in povpraševanja so se uveljavljale prodajne galerije. V času francoske Tretje republike (1870–1940) je bila oblast namreč zelo naklonjena kulturi in umetnosti, politiki in ideologi so bili namreč prepričani, da spodbudno vplivata na vzgojo okusa in razuma ljudi, »da bodo cenili lepoto in duha miru, kar bo prispevalo k napredku in cvetenju demokracije«. Država je tako omogočala »slikarske in kiparske krasitve javnih prostorov in likovne tečaje za mlade in stare«. ⁴⁹

Kobilca je iz Münchna v Pariz odpotovala 15. marca 1891 zvečer (in je tam ostala do junija), ⁵⁰ ko sta bili njeni slike *Poletje* (1889–90), ⁵¹ ki jo je naslikala v Podbrezjah in v začetku 1891 prvič razstavila v Glaspalastu v Münchnu, in *Likarice* (1891) sprejeti na Salon de la Société nationale des Beaux-Arts na Champ de Marsu, ⁵² velik umetniško-družabni dogodek, ki ga je vsako leto obiskalo okoli 300.000 ljudi. ⁵³

Le mislimo si torej lahko, kakšno je bilo njeno veselje, ko ji je predsednik Salonovega razsodišča, Puvis de Chavannes, ⁵⁴ sporočil, da jo je odbor Société 7. julija 1891 imenoval za svojo pridruženo članico, *associée*, kar je pomenilo »odlikovanje, enako premiji starega salona, ki je podeljeval še kolajne«. ⁵⁵ Ob tej priložnosti so se o njej razpisali vsi pomembnejši listi: *Le Siècle*, *Le Temps*, *Le Radical*, *Journal de Débats*, *La France*, *Le Journal des arts*, *Journal Illustré*, *La Revue des beaux-arts* idr. ⁵⁶ Kot nova pridružena članica je imela leta 1892 na Salonu možnost razstaviti dve svoji platni, izbrala je olji *V lopi* in *Parižanka/Dekle v naslonjaču*. Slednjo je leta 1895 na razstavi v Budimpešti za budimpeštansko galerijo odkupil cesar Franc Jožef I.

48 »Domače stvari. Naša domača umetnica gospodična Kobilčeva,« *Slovenski narod*, št. 49, 18. 3. 1891, 3.

49 Ibid., 117, 118.

50 NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0038, Ljubljana, 3. 3. 1891, pismo sestre Fani Kobilca. Dobre želje ob njenem odhodu najdemo v dnevnem časopisju, npr. »Domače stvari. Naša domača umetnica gospodična Kobilčeva,« *Slovenski narod*, št. 49, 18. 3. 1891, 3. Gl. tudi Sandra Bratuša in Nataša Ciber, »Veličastno neprilagojena umetnica. Življenjepis Ivane Kobilca (1861–1926),« v: *Ivana Kobilca (1861–1926)*. »Slikarja je vendar nekaj lepega...« (Ljubljana: Narodna galerija, 2018), 19.

51 To sliko je pogledal slikar Fritz von Uhde (1848, Wolkenburg – 1911, München), o katerem je Kobilca napisala, da je »sedaj prvi slikar na Nemškem.« Dodala je: »podoba se mu je dopadla / ... / potem mi je še par dobrih svetov dal.« – NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0033, München, 1889 oz. 1890, pismo domačim. Tavčar, *Videla sem svet*, 29, zapiše, da ji je prav Uhde svetoval, naj *Poletje* pošlje na pariški Salon. O nemškem slikarju *Fritz von Uhde – Bilder und Gemälde*, pridobljeno 27. 9. 2021, <https://www.oel-bild.de/Kuenstler/Bilder/Gemaelde/Fritz-von-Uhde.htm>.

52 *Ivana Kobilca (1861–1926)*, 35. Gl. tudi »Domače stvari,« *Slovenski narod*, št. 96, 29. 4. 1891, 3.

Podatki iz kataloga pričajo, da je na Salonu sodelovalo 307 slikarjev z 951 deli in 38 kiparjev s 420 deli. – Bratuša in Ciber, »Veličastno neprilagojena,« 19. Gl. tudi Tavčar, *Videla sem svet*, 29, 35.

53 Več Mikuš, »Ivana Kobilca,« 120.

54 Pierre Puvis de Chavannes (1824, Lyon –1898, Pariz), slikar, soustanovitelj in predsednik Société nationale des Beaux-Arts. Več *Pierre Puvis de Chavannes*, pridobljeno 27. 9. 2021, <https://biographyyourdictionary.com/pierre-puvis-de-chavannes>.

55 Vurnik, »Ivana Kobilca,« 106.

56 Trdina, »Ivana Kobilca,« 100.

Kljub temu da v Zolajevi *Umetnini* preberemo: »Preklicani Pariz, koliko prstov in kolen si mora človek oguliti, če hoče kam prilesti!«,⁵⁷ je Ivana Kobilca po vrnitvi v Pariz, ko je začela obiskovati zasebno šolo Henrija Gervexa⁵⁸ in si uredila atelje pri prijateljici Rosi Pfäffinger, saj ji ni uspelo dobiti drugega pripravnega prostora,⁵⁹ sestri konec leta 1891 napisala: »Veš jaz tu za trdno upam, da bodem imela uspeh.«⁶⁰ V začetku poletja leta 1892 se je pridružila Rosi Pfäffinger in Marii Slavona v Barbizonu, kraju ob fontainebleaujskem gozdu, priljubljenem med pleneristi, kjer je naslikala znamenito sliko *Otroci v travi*.⁶¹

Ko se je po oddihu v začetku leta 1893 vrnila v Pariz,⁶² si je atelje ponovno poiskala ob »zahodnem vznožju Montmartra, torej tam, kjer so se naseljevali francoski in tuji ustvarjalci in se je zbirala bohémska avantgarda z različnih področij«. ⁶³ Tega leta in nato leta 1895 je žirija Kobilco, ko je s svojimi slikami ponovno kandidirala, zavrnila, leta 1897 pa je na Salonu razstavljala še zadnjič. V zrelih letih je svoje misli in spomine na glavno in največje mesto Francije sklenila z besedami:⁶⁴ »V Parizu je bilo življenje prelepo. Obenem s širšim obzorjem sem si pridobila tam tudi precejšnjo samostojnost, tako v slikanju kakor v mišljenju.«⁶⁵

Sarajevo: mesto izzivov

Spomladi leta 1894 se je Kobilca na poti iz Pariza za nekaj mesecev ustavila v Firencah, »kjer pa nisem čisto nič naslikala. Samo gledala sem okrog sebe. Kdo bi v Firenci slikal!«⁶⁶ O vrnitvi domov je povedala: »V Ljubljani, kamor sem se / ... / vrnila, se mi je zdelo po Firenci skoraj pusto. Sploh se v Ljubljani kdovekakaj nisem mogla dolgo videti, čeprav nimam nobenih predsodkov o svojem rojstnem mestu.«⁶⁷

57 Emile Zola, *Umetnina* (Ljubljana: Beletrina, 2017), 65.

58 Henri Gervex (1852, Pariz – 1929, Pariz), slikar. Več *Henri Gervex* – *Wikipedia*, pridobljeno 28. 9. 2021, https://en.wikipedia.org/wiki/Henri_Gervex.

59 NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0049, Pariz, 27. 12. 1891, pismo sestri Mariji Pintar.

60 Ibid.

61 Bratuša in Ciber, »Veličastno neprilagojena«, 22. O plenerizmu in vplivih pariške šole na Kobilco Čopič, »Ivana Kobilca«, 31–46. O slikanju v naravi tudi Ljerka Menaše in Luc Menaše, »Slikarkino delo v njenem času in okolju danes«, v: *Ivana Kobilca: 1861–1926* (Ljubljana: Narodna galerija, 1979), 74–79.

62 Bratuša in Ciber, »Veličastno neprilagojena«, 23. O pariškem umetnostnem miljeju gl. Mikuž »Ivana Kobilca«, 78.

63 Ibid., 118.

64 Rosa Pfäffinger, *Pariški bohemi* (Ljubljana: Narodna galerija, 2014), 47.

65 Vurnik, »Ivana Kobilca«, 108.

66 Ibid., 109. O njeni želji potovati v Italijo in tam študirati stare mojstre gl. NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0054, Pariz, 1891/1892, pismo sestri Mariji Pintar.

67 Vurnik, »Ivana Kobilca«, 109.

Kljub spremembam, ki jih je bila Ljubljana z okoli 30.000 prebivalci⁶⁸ deležna po potresu leta 1895⁶⁹ oziroma v času županovanja Ivana Hribarja⁷⁰ (1896–1910), ko se je na podlagi uspešne stavbne, regulacijske, zdravstveno-higienske politike začela spreminjati v urbano središče Kranjske:⁷¹ »Čislana gospodična! 'Kaj je novega v Ljubljani?' - ste me vprašali v zadnjem pismu. Hm, 'novega' bi bilo marsikaj. Mesto se prenavlja takorekoč od tedna do tedna. Nove hiše rasto iz tal; po izložnih oknih vidite tu pa tam tudi kaj novega,«⁷² se je Kobilca maja 1897 preselila v Sarajevo. To je po berlinskem kongresu leta 1878 oziroma avstro-ogrski zasedbi Bosne in Hercegovine postalo rastoče administrativno in ekonomsko središče, v duhu razvoja in modernizacije pa je privabilo mnoge umetnike, tudi njo, ki se je podala novim izzivom in naročilom nasproti.⁷³ S pomočjo Konstantina Hörmanna⁷⁴ je v brezplačno uporabo dobila atelje v prostorih Deželnega muzeja,⁷⁵ ki je bil ustanovljen leta 1888 in je veljal za »intelektualno in kulturno središče Sarajeva ter Bosne in Hercegovine nasploh,«⁷⁶ in se nemudoma vključila v sarajevsko umetnostno prizorišče. Tesne stike je navezala predvsem z Ewaldom Arndtom - Tscheplinom,⁷⁷ Walterjem Leom Arndtom⁷⁸ in Maximilianom Liebenweinom,⁷⁹ ki so skupaj tvorili Sarajevski slikarski klub. Eno pomembnejših del

- 68 Lojze Pipp, »Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske,« *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 70. Andrej Studen, »Urbanizacija prostora,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 104–07, na strani 104 navaja, da je v Ljubljani leta 1880 živel 26.284 in leta 1910 41.727 oseb. Konec 19. stoletja je bilo v Ljubljani 1373 hiš, od teh šest štiri-, 77 tri-, 264 dvo-, 437 enonadstropnih ter 589 pritličnih. – Stanek, »Potres v Ljubljani,« 30.
- 69 O potresu (14. 4. 1895) in obnovi po njem Neja Blaj Hribar, »Obnova Ljubljane po potresu,« *Klio: glasilo Društva študentov zgodovine SLO-ISH* (2008): 18–25. Gl. mdr. tudi Stanek, »Potres v Ljubljani,«.
- Aprila 1895 je bila Ivana Kobilca v Ljubljani, nekaj dni po potresu je svaku, soprogu sestre Marije, v pismu napisala: »Moji živci so še vedno prav čudni / ... / Včeraj [28. 4. 1895] smo bili na Rožniku, popoldne se je ob 4 uri zelo potreslo. / ... / Pri nas je še vedno strašno razdejanje.« – NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0107, Ljubljana, 29. 4. 1895, pismo svaku Luki Pintarju.
- 70 Ivan Hribar (1851, Trzin – 1941, Ljubljana), politik in župan. Več *Hribar, Ivan (1851–1941) – Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi240171/>.
- 71 Ogrin, »Ljubljana pred in po potresu,« 133. Barbara Jaki, »Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920,« v: *Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920* (Ljubljana: Narodna galerija, 2008), 13–16. Andrej Studen, »Modernizacija načina življenja,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 104–22.
- 72 Aškerc, »Pismo iz Ljubljane,« 721.
- 73 *Ivana Kobilca (1861–1926)*, 47.
- 74 Konstantin Hörmann (1850, Bjelovar – 1921, Dunaj), kulturni delavec, visoki uradnik v avstro-ogrski vladi, ravnatelj Deželnega muzeja v Sarajevu. Leta 1895 je ustanovil časopis *Nada*, katerega namen je bila krepitev bošnjaške zavesti. – Hörmann, *Konstantin von* [Österreichisches Biographisches Lexikon], pridobljeno 24. 9. 2021, https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_H/Hoermann_Konstantin_1850_1921.xml.
- 75 Konec pomladi oz. v začetku poletja 1905 je morala Kobilca atelje izprazniti, ker so za muzej potrebovali več prostora. – NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0217, Sarajevo, 14. 5. 1905, pismo sestri Mariji Pintar.
- 76 O Kobilci v Sarajevu Mateja Maučec, »Ivana Kobilca v Sarajevu (1897–1905),« v: *Ivana Kobilca (1861–1926)*. »Slikarija je vendar nekaj lepega...« (Ljubljana: Narodna galerija, 2018), 171.
- 77 Ewald Arndt - Tscheplin (1865, Merseburg – 1922). Več *Arndt Ewald Čepelin* | *UGBiH.ba*, pridobljeno 28. 9. 2021, <https://ugbih.ba/2021/07/01/arndt-ewald-ceplin/>.
- 78 Walter Leo Arndt (1857, Ellenburg – 1945, Berlin). Več *About Leo Arndt: German illustrator, etcher and printmaker (1857–1945)* | *Biography, Facts, Career, Wiki, Life*, pridobljeno 28. 9. 2021, <https://peoplepill.com/people/leo-arndt/>.
- 79 Maximilian Liebenwein (1869–1926). Več *Maximilian Liebenwein* – *Wikipedia*, pridobljeno 28. 9. 2021, https://en.wikipedia.org/wiki/Maximilian_Liebenwein.

kluba je *Bildermappe des Sarajevoer Maler-Clubs. Skizzen aus Bosnien und Herzegovina*. Za zvezek, ki je izšel leta 1901 v sklopu enciklopedične zbirke *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, je Ivana Kobilca prispevala štiri ilustracije in bila za svoje delo 10. februarja 1902 odlikovana. Ko je bivala v Sarajevu, je pogosto objavljala v reviji *Nada*, ki je izhajala med leti 1894–1903.⁸⁰

V Sarajevu je imela Kobilca sprva precej dela. Po naročilu nadškofa Josipa Stadlerja⁸¹ je v jezuitski cerkvi sv. Cirila in Metoda naslikala večji kompoziciji, *Čaščenje Marije in Zedinjenje Cerkva*, kupolo pa je poslikala s kopijo Michelangelovega *Stvarjenja sveta*. Kasneje, leta 1905, je svoj opus fresk zaokročila z upodobitvijo *Kristus na Oljski gori* v protestantski evangeličanski cerkvi.⁸² Ivani Kobilci, ki je štela že več kot 40 let, se je zdelo tako delo »grozovito / ... /, silno utrudljivo [je] po lestvah plezati, drugi krat ne prevzamem nič več taka dela.«⁸³

V Sarajevu portreta ni zanemarila,⁸⁴ med drugim je za prostore ljubljanske mestne hiše portretirala škofa Josipa Juraja Strossmayerja. *Soča* je v prispevku »Strossmayerjeva slika za novo dvorano ljubljanskega Mestnega doma« delo »proslavljene naše rojakinje gospodične Ivane Kobilce« zelo pohvalila.⁸⁵ Po prejemu portreta je Kobilci pisal tudi ljubljanski župan Hribar, ji najiskreneje čestital ter dodal: »Portret bode pravi okrask nove dvorane v ‚Mestnem domu‘.«⁸⁶

Kljub uspehom je leta 1900 Ivana Kobilca sestri Mariji, marljivi sodelavki pri prodaji tistih slik, ki jih je slikarka pošiljala domov,⁸⁷ zaupala: »Morda bode vendar za tako slabim dobro prišlo, da bi tudi doma kaj prodali, upati moramo vedno. In ker upam, da bodejo na nemškem naše stvari dopadle in se / ... / po nizkej ceni lahko prodale, sem tja vse poslala.«⁸⁸ V želji, da ne bi živela v pomanjkanju, je Kobilca slikanje tudi poučevala, kar pa ji ni prineslo večjega zaslužka: »Jaz sedaj nimam nobene učenke, ker so vse proč, morda drugi mesec katera pride.«⁸⁹ Vendar se njeni upi niso uresničili: »Z učenkami bode menda / ... / letos slaba, sedaj so že tri neveste.«⁹⁰

Kobilca pa se je kljub finančni stiski, ki je krojila njen vsakdan, v sarajevsko okolje relativno dobro vklopila: »Jaz pa v predpust ne grem nikamor, prvič nimam denarja,

80 Bratuša in Ciber, »Veličastno neprilagojena,« 25, 30.

81 Josip Stadler (1841, Slavovski Brod – 1918, Sarajevo), duhovnik. Več *Josip Stadler – Wikipedija*, pridobljeno 28. 9. 2021, https://hr.wikipedia.org/wiki/Josip_Stadler.

82 Ilich Klančnik, *Ivana Kobilca*, 10.

83 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0217, Sarajevo, 14. 5. 1905, pismo sestri Mariji Pintar.

84 O njenih portretih veliko pove kritika iz začetka leta 1896: »Gospodična Ivana Kobilca razstavila je v izložbi knjigotrdca g. M. Fischerja v ‚Tonhalle‘ pastelni portret mladega dekleta. Delo je mojstersko, vsaka poteza priča, da je gdčna. Kobilca študirala slikarsko umetnost tam, kjer je nje središča, v Parizu, kjer je bivala, kakor znano dlje časa. Francoska kritika se je o njej čestokrat izrekla jako laskavo / ... / Čestitajoč vrli umetnici na tem njenem zadnjem, v vsakem primeru dovršenem delu, radi priznavamo, da zavzema gdč. Kobilca mej našimi portretisti prvo mesto.« – »Dnevne vesti,« *Slovenski narod*, št. 24, 30. 1. 1896, 3.

85 »Razgled po slovanskem svetu. Strossmayerjeva slika za novo dvorano ljubljanskega Mestnega doma,« *Soča*, 21. 7. 1899, 3. Gl. tudi Bratuša in Ciber, »Veličastno neprilagojena,« 26.

86 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0144, Ljubljana, 6. 7. 1899, pismo Ivana Hribarja Ivani Kobilci.

87 Denar od prodanih slik je Marija Pintar vestno nalagala na hranilno knjižico Ivane Kobilce. – NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0150, Sarajevo, 14. 1. 1900, pismo sestri Mariji Pintar.

88 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0149, Sarajevo, 8. 1. 1900, pismo sestri Mariji Pintar.

89 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0162, Sarajevo, 28. 6. 1900, pismo sestri Mariji Pintar.

90 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0188, Sarajevo, 16. 10. 1903, pismo domačim.

drugič pa tudi take obleke ne, in tako je najbolje, da človek v svojih štirih stenah čepi / ... / Na večerje sem večkrat povabljena, kar je prav dobro, vsaj človek kaj finega za jesti dobi.«⁹¹ Ljudje so jo lepo sprejeli, o čemer priča tudi naslednji izsek: »Sicer se inteligenca tu za me jako zanima, včeraj sem bila v koncertu z gospo / ... / Passini, in tako so bile okoli nas same exelenze, žalibog da ti ljudje nimajo skoraj nikdar odveč denarja, sploh družina Passini mi skuša na roko iti, kar je res lepo od teh ljudi, morda se počasi le kaj zverta, zato pa sem tukaj, če ne bi pa bila že davno doma, a v Ljub. sem res od vsega odstrižena ...«⁹² Da je bilo »najlepše / ... / v Sarajevu, kjer smo bili skupaj imenitna, skladna družba«, je v pogovoru nedolgo pred smrtjo zaupala tudi Ivanka Klemenčič.⁹³

Ko je župan Hribar za sejno dvorano v mestni hiši leta 1898 pri Kobilci naročil alegorijo Ljubljani, ki po smrti slikarjev Janeza Wolfa⁹⁴ in bratov Šubic⁹⁵ ni ponujala večjega izbora slikarjev, je bila mlajša generacija, Rihard Jakopič, Ivan Grohar, Matija Jama, Matej Sternen, še v tujini na šolanju.⁹⁶ Hribar, ki je stremel k moderni Ljubljani, mestu, ki bi se mu vse slovenske dežele klanjale kot slovenskemu narodnemu in kulturnemu središču, je to nameraval storiti tudi s spodbujanjem (narodno budilne) umetnosti. Njegovi nameni so se jasno izrisali v smernicah, ki jih je podal slikarki ob naročilu podobe. V pismu ji je sporočil, da je Strossmayer poslal denar za »alegorično sliko« za ljubljanski magistrat, ki naj predstavlja, »kako svi Slovenci porazdeljeni na različita upravna tjela, tježe k beloj Ljubljani, pa kako polag Slovenca iz Kranjske braća mu iz Štajerske, Koruške i Primorske priznavaju u njoj svoje narodno središte i kulturno ognjište, oddakle im pomoć i spas«, in jo prosil, naj mu potrdi naročilo.⁹⁷ Kobilca je tako Ljubljano upodobila kot lepo dekle na prestolu, ob boku katerega sta ljubljanski in kranjski grb, njena krona pa predstavlja mestno obzidje. Predstavniki Kranjske Ljubljani nosijo darila, dva dečka nosita grb Koroške in grb Štajerske, v ozadju prinašajo grbe Goriške, Gradiščanske in Istre.⁹⁸ Kot zanimivost bi dodala, da je Kobilci pri ustvarjanju te velike podobe po svojih zmožnostih pomagal nečak Ivan, kar je razvidno iz njene zahvale: »Za grbe sem hvaležna in mi to za ljubljanski grb zadostuje. Ivan je to res lepo prerisal.«⁹⁹

Sliko je Kobilca končala v začetku leta 1903. Sestri Mariji Pintar je sporočila, da se to »grozno delo«¹⁰⁰ njenim sarajevskim kolegom »silno dopade«, skrbelo jo je, kako bo sliko

91 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0190, Sarajevo, 27. 1. 1904, pismo sestri Mariji Pintar.

92 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0149, Sarajevo, 8. 1. 1900, pismo sestri Mariji Pintar.

93 Ivanka Klemenčičeva, »Ivana Kobilca«, *Ženski svet* 2, št. 8 (avgust 1924), 171.

94 Janez Wolf (1825, Leskovec pri Krškem – 1884, Ljubljana), slikar. Več *Wolf, Janez (1825–1884) – Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi845581/>.

95 Janez (1850, Poljane nad Škofjo Loko – 1889, Kaiserslautern) (Šubic, Janez ml. (1850–1889) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi673619/>) in Jurij (1855, Poljane nad Škofjo Loko – 1890, Leipzig) (Šubic, Jurij (1855–1890) – *Slovenska biografija*, pridobljeno 28. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi674165/>).

96 Andrej Smrekar, »Moderna in problem izvedbene kompetence«, v: *Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920* (Ljubljana: Narodna galerija 2008), 86.

97 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0138, Ljubljana, 1. 5. 1899, pismo Ivana Hribarja Ivani Kobilci.

98 *Ivana Kobilca: potovanja*, 32 in 33.

99 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0150, Sarajevo, 14. 1. 1900, pismo sestri Mariji Pintar.

100 Mišljeno kot težavno, zahtevno delo.

sprejela Ljubljana.¹⁰¹ 18. februarja ji je župan sporočil, da je v Ljubljano prispela 13. februarja »popolnoma nepokvarjena«. ¹⁰² Na javni seji občinskega sveta, ki je potekala 17. februarja 1903, je Hribar zbranim naznanil, da je Ivana Kobilca »sliko mojstrsko izgotovila«. Občinski svet je podal soglasje, da slikarki poleg dogovorjenega zneska 2000 kron, ki jih je Ljubljani za sliko izročil Strossmayer, podeli še nagrado v višini 500 kron.¹⁰³ Kobilca je na magistrat nemudoma naslovila pismo, v katerem se je zahvalila za priznanje in honorar.¹⁰⁴

Odzivi na sliko so bili dobri tudi v časopisih, v *Slovencu* preberemo: »Kar se tiče tehnične izvršitve, je ta slika odločno vredna vsega priznanja. Med Kobilčinimi slikami, ki smo jih videli doslej, je najboljša. Prostor je razdeljen izborno, skupina živahna, pestre noše so izražene z izredno svežostjo. Umetnici čestitamo h krasnemu delu.«¹⁰⁵ Jakopič se s to in podobnimi kritikami ni strinjal, njeno delo je opisal kot nekakovostno, nanizal je več pomanjkljivosti in napak, meed drugim: »Kompoziciji primanjkuje tiste lahkote v proizvajanju, ki je značilna za alegorijsko podobo, tehnika v slikanju pa je razmučena. To skoraj že ni več alegorijska slika.«¹⁰⁶ To oceno je poskusil omiliti Evgen Lampe,¹⁰⁷ urednik publikacije *Dom in svet*: »Videl sem Vašo lepo sliko Slovenija se klanja Ljubljani. Rad bi prenesel reprodukcijo v ‚Dom in svetu‘. Prosil bi Vas torej, da bi mi blagoslovili poslati fotografijo slike in dovoljenje, da sme priobčiti sliko. Jakopičeva ocena v ‚Ljubljanskem Zvonu‘ je vseskozi krivična. Vaša slika je sploh eno najboljših del, kar so jih zmogli pokazati doslej slovenski umetniki. Modernistom seveda ne ugaja, ker je – preveč umetniška.«¹⁰⁸ Kljub vsemu je Kobilco Jakopičeva slaba kritika prizadela, domnevala je, da modernisti njene umetnosti ne cenijo, začela se je umikati javnim nastopom in domačim razstavam.¹⁰⁹

Berlin: mesto v vzponu

V začetku leta 1905 se je Kobilca odločila, da se vrne v Ljubljano, kamor si je kulturna dinamičnost, ki je bila do preloma stoletja skoraj nepoznana, v začetku 20.

- 101 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0171, Sarajevo, 21. 1. 1903, pismo sestri Mariji Pintar. V pismu z dne 26. 1. 1903 sestri daje navodila, naj gre k županu Hribarju in mu pove, da je slika gotova. – NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0172, Sarajevo, 26. 1. 1903, pismo sestri Mariji Pintar. V naslednjem pismu pa sestri sporoča, da je sliko odposlala, zraven pa priložila navodila, »kako naj vse izpakirajo, da nič ne pokvarijo.« – NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0173, Sarajevo, 5. 2. 1903, pismo sestri Mariji Pintar.
- 102 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0176, Ljubljana, 18. 2. 1903, pismo Ivana Hribarja Ivani Kobilci.
- 103 SI ZAL LJU/0488, t. e. 108, a. e. 61, Zapisnik o javni seji občinskega sveta, 17. 2. 1903, 55, 56.
- 104 SI ZAL LJU/0488, t. e. 108, a. e. 61, Zapisnik o javni seji občinskega sveta, 10. 3. 1903, 34a.
- 105 »Književnost in umetnost. Slovenija se klanja Ljubljani,« *Slovenec*, št. 76, 4. 4. 1903, 2. Gl. tudi »Die Malerin Ivana Kobilca, eine geborene Laibacherin,« *Laibacher Zeitung*, št. 250, 31. 10. 1900, 2051.
- 106 Rihard Jakopič, »Slovenija se klanja Ljubljani, alegorijska slika gospodične Ivane Kobilce,« *Ljubljanski zvon* 23, št. 4 (1903), 253. Gl. tudi Žerovc, »Zelo slovenska slika,« 115. Smrekar, »Moderna in problem,« 86, 87. Žerovc, *Rihard Jakopič*, 186, 187.
- 107 Evgen Lampe (1874, Metlika –1918, Ljubljana), duhovnik, politik, pisatelj, urednik. – *Lampe, Evgen (1874–1918) – Slovenska biografija*, pridobljeno 27. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi316326/>.
- 108 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0182, Sarajevo, 12. 5. 1903, pismo Evgena Lampeta Ivani Kobilci. Naj omenim, da do objave reprodukcije ni prišlo. – NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0183, Sarajevo, 17. 5. 1903, pismo Evgena Lampeta Ivani Kobilci.
- 109 *Ivana Kobilca (1861–1926)*, 43.

stoletja vse bolj utirala pot.¹¹⁰ Umetnica je konec januarja sporočila svoji sestri: »To ti lahko pišem, da drugo zimo prav gotovo več v Sarajevu ne bodem / ... / to lahko že povsodi za gotovo poveš, morda se kaj učenk v Ljub. najde, da bi se kaka šola začela. / ... / Tukaj ni za mene več, imam veliko konkurenco.«¹¹¹ Njeno naslednje pismo je odražalo jasnejše načrte: »Kaj misliš kje bi se za mene ena dobra soba dobila, da bi bila dosta svetla. Ko bi jaz dobila dosta učenk, veš bi stvar takole naredila: vzela bi še jedno sobo za učenke, te bi pote lahko delale celi dan in jaz bi jim 2 krat ali 3 krat na teden korigirala, tako da bi bila popolnoma šola, če bi jih bilo le 8 skupaj za stalno, bi se že splačalo.«¹¹² Pri tej zamisli sta jo prehitela Rihard Jakopič in Matej Sternen, ki sta leta 1907 v Ljubljani ustanovila prvo umetniško izobraževalno ustanovo, imenovano Risarska in slikarska šola. Za odprtje šole ju je morda navdušilo poročilo, ki ga je Matija Jama decembra 1905 poslal Jakopiču; zapisal je, da je v časopisu *Wiener Mode* prebral, »da namerava Kobilca v Lj ,osnovati‘ šolo za slikarstvo in moderni atelie za portrete. Ona si bo v Lj še denar napravila.«¹¹³

Ob vrnitvi v Ljubljano je slikarka lahko sklenila, da je produkcija iz časa njenega bivanja in ustvarjanja v Sarajevu bogata in raznolika: njen opus tega obdobja izpoveduje profano in sakralno vsebino, beleži freske, ilustracije za tisk, »svoji paradni skupini portretov in tihožitij pa je dodala še široko paleto žanrskih motivov iz bosanskega življenja.«¹¹⁴ Kratek čas, ki ga je preživela doma, je hodila na »Rosenbüchel« (Rožnik) slikat,¹¹⁵ ustvarjala pa je seveda tudi v ateljeju na Židovski ulici ter poučevala na Višji deklinški šoli, »vendar se ji je pouk risanja z obveznim programom ,večnih zvončkov in čebulic‘ kmalu priskutil.«¹¹⁶ Odločila se je, da odpotuje v Berlin, mesto v industrijskem, modernizacijskem, demografskem vzponu. V začetku januarja 1906 se je oglasila sestri z novicami: »to je velikansko mesto / ... / Za daj sem tu čisto tuja.«¹¹⁷ Stanovala in ustvarjala je na elitni ulici Kurfürstendamm pri premožni družini Schnock. Njen osnovni vir dohodkov je bilo portretiranje družinskih članov in poučevanje domačih otrok.¹¹⁸ Podatkov o tem, da bi v Berlinu razstavljala na (večjih) razstavah, ni,¹¹⁹ rada in pogosto pa se je udeleževala dogodkov, ki so jih organizirali njeni stanovski kolegi: »Razstav je bilo v Berlinu vse polno. Nobene nisem zamudila.«¹²⁰ Dobrodošla je bila tudi na zasebnih sprejemih, kar ji je, finančno podhranjeni, nehoti povzročilo nemalo težav: »V soboto sem bila povabljen na en velik soupé, k znanecem iz Sarajeva, za to je bila pač moja črna svila preskromna. Dame so bile večinoma

110 Tomaž Brejc, *Realizem, impresionizem, postimpresionizem* (Ljubljana: Narodna galerija, 2006), 98.

111 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0209, Sarajevo, 23. 1. 1905, pismo sestri Mariji Pintar.

112 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0210, Sarajevo, 6. 2. 1905, pismo sestri Mariji Pintar.

113 Žerovc, *Rihard Jakopič*, 133.

114 Mauček, »Ivana Kobilca«, 189.

115 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0127, Ljubljana [?], pismo sestri Mariji Pintar.

116 Ilich Klančnik, *Ivana Kobilca*, 11.

117 NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0228.2, Berlin, 4. 1. 1906, pismo sestri Mariji Pintar.

118 Gl. npr. NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0274, Berlin, 3. 3. 1908, pismo sestri Mariji Pintar; NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0282, Berlin, 22. 6. 1908, pismo sestri Mariji Pintar.

119 O Kobilci v Berlinu Michel Mohor in Mateja Mauček, »Ivana Kobilca v Berlinu (1906–1914)«, v: *Ivana Kobilca (1861–1926). »Slikarja je vendar nekaj lepega...«* (Ljubljana: Narodna galerija, 2018), 207.

120 Vurnik, »Ivana Kobilca«, 111.

dekoltirane ali vse v čipkah, sploh so tu, kakor povsod v velikih mestih sijajne toilette. En plašč sem si kupila, kajti v moji zimski jopi res tu ne morem okoli hoditi.«¹²¹

V začetku leta 1907 so jo začeli obhajati dvomi, kam naj usmeri svojo prihodnost, sestri je napisala: »Kaj da bodem prav za prav naredila še danes ne vem, morda se res odločim za ostati v Berolinu, raje kot v kakem manjšem mestu, če bi le človek tako truden ne bil.«¹²² Dober teden kasneje pismo, ki priča o njeni negotovosti, ni bilo nič manj pretresljivo: »Ti ne veš, kako je tu, kako se tu bore umetniki, že da je mogoče svoje stvari kje razstaviti, to je strašno / ... / Jaz mislim še drugi mesec tu ostati, ker bi rada še kaj delala, morda tudi malo dalje, ko bi se mogla odločiti tu ostati morda bi bilo dobro, kdo zna, a je zopet druga stvar katera mi pravi, raje ne.«¹²³ Meseca marca pa se je odločila: »Jaz mislim potem konec sept. [1907] Ljub. zapustiti in sem se preseliti, a to ni treba nobenemu praviti.«¹²⁴ Čeprav se je zavedala, »da gre to počasi, a če se mi posreči le par, prav izverstnih stvari razstaviti in pa koga dobiti da bode pisaril, bode pa že počasi, kajti vsi umetniki pravijo, da v Berolinu največ prodajo in dela dobé«,¹²⁵ je leta 1908 napisala: »Žal mi ni, da sem šla v Berlin, v Ljubljani je človek daleč od umetnosti in to je žalostno.«¹²⁶

Berlinska doba Ivane Kobilca do neke mere pomeni nadaljevanje sarajevske, saj je poleg portretov slikala večinoma cvetlična tihožitja, ki so se relativno dobro prodajala.

Ljubljana: središče Slovencev

V Berlinu je živila do začetka oktobra 1914,¹²⁷ potem se je vrnila v Ljubljano. Prvo svetovno vojno, ki je likovno dejavnost ohromila in je hkrati pomenila »časovni mejnik, po katerem se je likovno polje močno razširilo in prestrukturiralo«,¹²⁸ je preživela v hiši na Francovem (Cankarjevem) nabrežju, kjer je stanovala tudi njena sestra Marija Pintar.¹²⁹ Leta 1921 je v tujino potovala še zadnjič, v Berlinu se je poslovila od prijateljev in pospravila svoje stvari. To je razvidno iz njenega potnega lista, v katerega je 13. maja 1921 ljubljanski mestni magistrat zapisal: »Gospodična Ivana Kobilca mora potovati v Berlin po svoje pohištvo in druge efekte, zlasti slike lastne produkcije, zaradi preselitve v Ljubljano«,¹³⁰ ki je takrat že bila upravno, politično in izobraževalno središče Slovencev.¹³¹

121 NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0253, Berlin, 18. 1. 1907, pismo sestri Mariji Pintar.

122 Ibid.

123 NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0254, Berlin, 27. 1. 1907, pismo sestri Mariji Pintar.

124 NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0256, Berlin, 18. 3. 1907, pismo sestri Mariji Pintar.

125 NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0265, Berlin, 9. 11. 1907, pismo sestri Mariji Pintar.

126 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0553, Zapis (za) 7. 1. 1908.

127 NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0438.1, Berlin, 3. 10. 1914, dopisnica sestri Mariji Pintar.

128 Žerovc, Rihard Jakopič, 291.

129 SI AS 1369, t. e. 1, napoved o najeminskem dohodku za davčni leti 1914 in 1915; napoved najeminskega donosa za davčni leti 1927 in 1928 [podpisano avgusta 1926].

130 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0474/1921-05-13.007.

131 Gl. mdr. Peter Vodopivec, »Slovenska umetnost,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 68–71.

Po obisku Ivane Kobilce na njenem ljubljanskem domu je Ivanka Klemenčič v dvajsetih letih 20. stoletja zapisala: »Sprejme me šibka gospa, osivelih las, smehljajočih usten, prodirljivega pogleda, globokega, energičnega glasu. Priprosto meščansko je oblečena – nikakor ne po zadnji modi; njeno obnašanje je mično, govorica čisto brez vsakega lepotečja.«¹³² Njeno domovanje pa je bilo »kakor majhen muzej. Umetniški spomini iz vseh njenih pomembnih postojank so se v genialni neskladnosti prijetno zlili s slovenskimi ljudskimi predmeti. Tu sta bila Erdtelov in Puviv de Chavannesov portret s posvetilom, starinsko pohištvo, orientalske preproge, umetna keramika, dragoceno steklo, porcelan, narodne vezenine, slike in rože.«¹³³

V zadnjem, ljubljanskem obdobju je Kobilca precej portretirala, saj je bilo portretiranje eden njenih najzanesljivejših virov dohodkov.¹³⁴ Leta 1922 se je za portret začela dogovarjati z županom Hribarjem, ki jo je povabil: »Veledenjena gospica, prosim Vas, da me obiščeta. Dogovoriti se imava glede mojega portreta za mestno občino ljubljansko«,¹³⁵ nato pa ji sproti sporočal, kdaj ima čas, da bi ji »mogel sedeti«.¹³⁶

Tudi po vrnitvi domov je ostala zvesta cvetličnim motivom, po katerih je bilo precejšnje povpraševanje.¹³⁷ Umetnostni zgodovinar in likovni kritik France Mesesnel¹³⁸ je ocenil, da se v tihožitju »vsa razži in ustvarja neskončno skalo barvnih in karakternih emocij od najnežnejšega šopka pomladnih cvetov do košatih poletnih rož in jesenskih krizantem«. ¹³⁹ Menil je, »da pričajo te cvetlice o lepi harmonični jeseni, kakršna je usojena le resničnim mojstrom po plodnostni mladosti«. ¹⁴⁰ O njenem slikanju rož lahko preberemo različna mnenja,¹⁴¹ vendar ni tuje, da so se mnogi slikarji (proti koncu svoje kariere) posvetili slikanju cvetličnih tihožitij,¹⁴² tudi Rihard Jakopič.¹⁴³

Ivana Kobilca je o svojem delu dejala: »Sedaj slikam pomalem portrete, pa cvetlična tihožitja. Zelo nerada se ločujem od svojih slik, vedno jih preurejam in prestavljam in mislim, kakšen okvir bi dala napraviti kateri. Slikarija je vendar nekaj lepega / ... / Rada imam te svoje sličice, ki me spominjajo na vsak hip prejšnjih lepih časov.«¹⁴⁴

132 Ivanka Klemenčičeva, »Ivana Kobilca«, *Ženski svet* 2, št. 8 (avgust 1924), 170.

133 Trdina, »Ivana Kobilca«, 109.

134 Več *Ivana Kobilca (1861–1926)*, 39.

135 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0491.1-1922-04-19, dopisnica Ivana Hribarja Ivani Kobilci.

136 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0492.2/1922-07-12, dopisnica Ivana Hribarja Ivani Kobilci.

137 Gl. npr. NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0127, Ljubljana [?], pismo sestri Mariji Pintar.

138 France Mesesnel (1894, Červinjan – 1945, Turjak). Več *Mesesnel, France (1894–1945) – Slovenska biografija*, pridobljeno 27. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi362185/>.

139 Mesesnel, *Umetnost in kritika*, 252.

140 Trdina, »Ivana Kobilca«, 111. Gl. tudi Čopič, »Ivana Kobilca«, 44.

141 Gl. npr. Tanja Mastnak, »Stereotipska ženskost, modernizem in Ivana Kobilca«, *Potlačena umetnost: zbornik*, Barbara Borčič in Jure Mikuš, ur. (Ljubljana: Open Society Institute, 1999), 49.

142 Od *pompieri* do impresionistov. Gl. Mikuš, »Ivana Kobilca«, 158.

143 Ibid.

144 Vurnik, »Ivana Kobilca«, 111.

5. decembra 1926 so dnevni časopisi objavili novico o smrti Ivane Kobilce. *Slovenski narod* je med drugim pisal tudi o zdravstvenih težavah, ki so bile zanjo usodne: »Podvrгла se je želodčni operaciji, kateri je že po skoraj popolnem okrevanju nenadno podlegla. / ... / Blag ji spomin!«¹⁴⁵ *Slovenski narod* je priobčil družinsko osmrtnico: »Žalosti strti naznanjamo, da je naša nadvse nam ljuba sestra in teta, gospodična Ivana Kobilca prevedena s sv. zakramenti nenadoma umrla. Pogreb bo v ponedeljek, dne 6. decembra ob polu štirih iz hiše Stara pot 2 na pokopališče k Sv. Križu.«¹⁴⁶ O umetnici, ki se je rodila v eni in umrla v drugi Ljubljani, ki je z delom začela v enem, zaključila v drugem obdobju, je *Jutro* je poročalo: »Nenadoma je preminila včeraj v Ljubljani najodličnejša slovenska slikarica Ivana Kobilčeva / ... / Število njenih slik je ogromno, a raztresene so po Nemčiji, Dunaju, po Sloveniji, Bosni in Hercegovini, Zagrebu in Parizu, pri zasebnikih, po raznih galerijah in muzejih. Več slik ima tudi Narodna galerija v Ljubljani. V zgodovini slovenske umetnosti ji ostane ohranjen najčastnejši spomin.«¹⁴⁷

Pogreba se je udeležilo veliko ljudi, ki so v slovo someščanki darovali vence in cvetje. Poslovali so se od umetnice in svetovljanke, ki je razstavljala v rodnem mestu, Münchnu, Berlinu, Trstu, Zagrebu, Parizu, Budimpešti, Luzernu, Lübecku, Pragi, Sarajevu, Regensburgu, Dresdnu, Wrocławu, Leipzigu, na Dunaju in kot prva Slovenka na beneškem bienalu. Poslovali so se od slikarke, ki je trikrat razstavljala na pariškem Salonu, »kar je nedvomno eden največjih mednarodnih uspehov slovenskih slikarjev in slikark nasploh.«¹⁴⁸

Obred je vodil kanonik Josip Volc,¹⁴⁹ Ivan Zorman,¹⁵⁰ direktor Narodne galerije, pa je imel poslovljni govor.¹⁵¹ Bližnji umrle so prejeli številne izraze sožalja, Mariji Pintar, Ivanini sestri, je pisno sožalje izrekel tudi župan: »Veledenjena gosa, povodom smrti gospice sestre, dične naše slikarice, prosim Vas da sprejmete zagotovilo mojega in moje soproge iskrenega sožalja.«¹⁵² V zapuščini pa se nahaja tudi pismo Rose Pfäffinger, iz katerega ni težko razbrati njene žalosti, ker svoje drage, pogumne prijateljice ne bo videla nikoli več: »Nun ist also unsere liebe alte, so tapfere Ivana nicht mehr da, und ich werde sie nie wiedersehen.«¹⁵³

145 »Ivana Kobilca,« *Slovenski narod*, št. 277, 7. 12. 1926.

146 »Osmrtnica,« *Slovenski narod*, št. 276, 5. 12. 1926, 7.

147 »Ivana Kobilčeva †,« *Jutro*, 5. 12. 1926, št. 280, 3. Gl. tudi »Dnevne vesti. Smrtna kosa,« *Slovenski narod*, št. 276, 5. 12. 1926, 4.

148 Mastnak, »Stereotipska ženskost,« 45. Gl. tudi Marta Frelih, »Evropska pot Ivane Kobilce,« *Studia Historica Slovenica* 13, št. 2-3 (2013): 937–46.

149 Josip Volc (1869, Podkoren – 1958, Ljubljana), stolni kanonik in prelat v Ljubljani. – Volc, *Josip (1869–1958) – Slovenska biografija*, pridobljeno 27. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi807939/>.

150 Ivan Zorman (1889, Šmarje-Sap – 1969, Cleveland), založnik, mecen, ravnatelj in umetnostni kritik. – Zorman, *Ivan (1889–1957) – Slovenska biografija*, pridobljeno 27. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi876515/>.

151 »Zahvala,« *Slovenski narod*, št. 281, 12. 12. 1926, 7.

152 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0561, Ljubljana, 5. 12. 1926, pismo Ivana Hribarja Mariji Pintar.

153 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0569, 9. 12. 1926, pismo Rose Pfäffinger Mariji Pintar.

Zaključek

Konca 19. stoletja niso zaznamovali le spremenjeni koncepti razstavljanja umetnin ter začetek modernizma v umetnosti, temveč tudi nastanek likovne kritike. Ta do Kobilce ni bila vedno prizanesljiva, morda ne le zato, ker je bila ženska, temveč tudi zato, ker je večino svojega aktivnega življenja bivala, ustvarjala in razstavljala v tujini in je bila domači javnosti premalo poznana, sama pa za lastno promocijo nikoli ni posebej poskrbela.¹⁵⁴ Večina starejših pregledov zgodovine umetnosti pri nas jo obravnava korektno in ne dela razlik v odnosu do njenih stanovskih kolegov,¹⁵⁵ vseeno pa v oči zbode dejstvo, da je Kobilca v nekaterih prezrta ali omenjena zgolj z nekaj besedami.¹⁵⁶ Večkrat so bili do nje izključujoči tudi mlajši kolegi, kar je ni pustilo ravnodušne: »V par časopis sem čula, da so naši slovenski umetniki razstavili na Dunaju / ... / in da so osnovali novo društvo ‚Sava‘. Meni ni nobeden o tem pisal ali me povabil, a to me nič ne žalosti, naj pa sami bodejo če tako hočejo.«¹⁵⁷ Ko so leta 1910 v Jakopičevem paviljonu organizirali razstavo *80 let upodablajoče umetnosti na Slovenskem*, njene slike niso bile zastopane.¹⁵⁸ K razstavi, ki je bila »izjemno pomemben moment v formiranju vrednotenja in razumevanja slovenske umetnosti vse do danes«, je izšel katalog, spremno besedo zanj je napisal Rihard Jakopič. Poudaril je, da je namen retrospektivne razstave urediti pogled na slovensko umetnost, »kjer se nihče ne znajde«; razpisal se je o »vseh pomembnejših slikarjih«, Kobilci pa ni namenil niti besede.¹⁵⁹

Kljub temu da je za svoje rojstno mesto ustvarila nekaj večjih del po naročilu, se ji sanje, da bi slikala za cerkve in palače, niso uresničile.¹⁶⁰ Dogovor z bratrcem Janezom Kobilco, župnikom v Črnučah, da bo brezplačno naslikala štiri svetnike za novo cerkev, ki je bila sezidana po potresu, je odpadel, naročilo je dobil Anton Jebačin.¹⁶¹ »Pa so si premislili in črnuška cerkev je ostala brez mojih svetnikov, kakor za črnuško cerkev so ostale tudi druge večje slike le pri upanju, tako slika za malo dvorano ‚Narodnega doma‘ in slika za deželno gledališče.« Zapis je zaključila z besedami, da »ženskega dela pač niso spoštovali takrat«.¹⁶²

154 Klemenčičeva, »Ivana Kobilca«, 170.

155 Emilijan Cevc, *Slovenska umetnost* (Ljubljana: Prešernova družba, 1966), 169, je npr. zapisal: »Plemenita živi v naši umetnosti kot kristalizacija akademskih iskanj konca 19. stoletja.«

156 Gl. npr. Vladimir Levstik, »Prva umetniška razstava v paviljonu R. Jakopiča: slovenski umetniki,« *Ljubljanski zvon* 29, št. 8 (1909), 524–28. Josip Regali, »Prva razstava v Jakopičevem umetniškem paviljonu: Slovenski umetniki,« *Dom in svet*, 1. 7. 1909, 326–30. Stelè, *Oris zgodovine umetnosti*. Fran Šijanec, *Sodobna slovenska likovna umetnost* (Maribor: Obzorja, 1961).

157 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0192, Sarajevo, 24. 3. 1904, pismo sestri Mariji Pintar.

158 O posmrtni kolektivni razstavi leta 1928 gl. Mojca Jenko, Majča Korošaj in Mojca Šter Jenko, »80 let razstav,« *Osemdeset let Narodne galerije* (Ljubljana: Narodna galerija, 1998), 117.

159 Žerovc, »Zelo slovenska slika,« 115.

160 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0553, Zapis (za) 23. 11. 1900.

161 Anton Jebačin (1850, Ljubljana–1927, Ljubljana), slikar. – *Jebačin, Anton (1850–1927) – Slovenska biografija*, pridobljeno 29. 9. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi251488/>.

162 NG, Ivana Kobilca, 1914–1926–1927 in dalje, IK_0553, Zapis (za) 23. 11. 1900. »Domače stvari,« *Slovenski narod*, št. 147, 30. 6. 1894, 3.

Ivana Kobilca, slikarka, avtorica več kot tristo slik, ženska, ki je videla svet in življenje, kot so mnogi zapisali ali celo poudarili, vegetarijanka, kadilka, ki se je ukvarjala s sabljanjem in se je zaradi »enigme spola« podpisovala I. Kobilca,¹⁶³ je bila zelo povezana s svojo družino. Iz ohranjene korespondence je razvidno, da njenih članov različen način življenja in kilometri niso razdvajali, morda celo nasprotno. Zavedati se moramo, da so v korespondenci zastopana predvsem pisma, ki jih je Kobilca pisala svojim bližnjim, zato lahko razumemo, da je bilo veliko napisanih besed namenjenih njenemu delu in tudi nestabilnemu zdravstvenemu stanju,¹⁶⁴ kar pa ne pomeni, da je ni zanimalo, kaj so počeli njeni dragi. Skrb hčerke, sestre in tete za njihovo počutje ter zdravje¹⁶⁵ je bila vedno na preži, pozornosti ob različnih priložnostih pa poudarjajo njen darežljivi značaj: »Draga Mari! / ... / Za god pa piši kaj da imaš raje, eno pelerino ali pa jopo.«¹⁶⁶ Prav posebej se je potrudila pri obdarovanju nečakinje Mire in nečaka Ivana: »Potem naj mi Mira piše, ali hoče da ji prinesem pravi batist za eno obleko s čipkami, ali ima raje eno belo dolgo jopo kakor jih sedaj nosijo / ... / Ivanu bodem pa kravate kupila«,¹⁶⁷ iz pisem pa je tudi razvidno, da je želela biti vsaj posredno vključena v njun proces odraščanja: »Za Miro bi bilo lepo, ako ji pustiš take dolge lokne narediti, pri straneh da padajo čez ušesa, tako da naredi obraz ozek, in da izgleda kolikor mogoče naravno, ne preveč »naštmano«, potem ji deni na glavo kaki prav naivno spleteni venček iz frišnih svetlic, morda majhne roza vrtnice.«¹⁶⁸ Več je tudi zapisov, ki pričajo, da si je družbe domačih želela tudi v Sarajevu: »Ako mi Ivana pošlješ sem, bi me veselilo / ... / bode lahko pri meni spal, imam dober divan v sobi (otomano), opoldan bodeva šla v gostilno kosit, ker za dva se na spiritusu težko kuha, za večerjo bodeva pa že kaj sama scmarila kar bode veljalo je potem vožnja, kamor bi se malo peljala, da vidi več bosniških in hercegovskih krajev, meni bi to tudi ljubo bilo.«¹⁶⁹ Ohranjena so tudi pisma, ki omenjajo druženje tete in nečakinje. Na Dunaju sta se posvečali obiskom galerij in muzejev,¹⁷⁰ leta 1913 pa sta nekaj časa preživeli skupaj tudi v Berlinu,¹⁷¹ kjer je Kobilca Miro tudi portretirala. Mnogi poznavalci so mnenja, da je ta slika »zaradi odsotnosti podrobnosti, zaradi drzne kompozicije in zaradi modernega motiva mladenke v belem eno njenih najboljših del«.¹⁷²

163 Mdr. *Ivana Kobilca: potovanja*, 10.

164 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0130, pismo sestri Mariji Pintar; IK_0152, Sarajevo, 20. 5. 1900, pismo mami. NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0306, Berlin, 7. 2. 1909, pismo sestri Mariji Pintar; IK_0307, 18. 2. 1909, pismo sestri Mariji Pintar.

165 NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0094, Ljubljana, 1. 1. 1894, pismo sestri Mariji Pintar; IK_0127, pismo sestri Mariji Pintar; NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0146, pismo sestri Mariji Pintar.

166 NG, Ivana Kobilca, 1868–1897, IK_0103, 1894, pismo sestri Mariji Pintar.

167 NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0320, Berlin, 21. 6. 1909, pismo sestri Mariji Pintar. Gl. tudi NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0329, Berlin, 16. 1. 1909, pismo sestri Mariji Pintar.

168 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0103, Sarajevo, 7. 2. 1904, pismo sestri Mariji Pintar.

169 NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0193, Sarajevo, 11. 4. 1904, pismo sestri Mariji Pintar. Gl. tudi NG, Ivana Kobilca, 1897–1905, IK_0200, Sarajevo, 28. 6. 1904, pismo sestri Mariji Pintar.

170 NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0352, Dunaj, 22. 9. 1910, pismo sestri Mariji Pintar.

171 NG, Ivana Kobilca, 1905–1914, IK_0396, Berlin, 19. 4. 1913, pismo sestri Mariji Pintar; IK_0400, Berlin, 19. 4. 1913, pismo sestri Mariji Pintar.

172 *Ivana Kobilca (1861–1926)*, 51.

Leto in pol po smrti Ivane Kobilce je bila v Jakopičevem paviljonu razstava, ki je Slovence seznanila z delom sodobnice impresionističnih mojstrov. Mesesnel je bil prepričan, da se je slikarka »popolnoma posvetila umetnosti in dosegla svoje lastno mesto v razvojni zgodovini našega modernega slikarstva. Kolekcija dve sto slik, pastelov in risb,¹⁷³ katere je razstava pokazala, bi se dalo podvojiti, in to je vsekakor dokument izredne delavnosti in duševne prožnosti. A še v izbrani obliki je zadoščala razstava za spoznanje, da nimamo opraviti s tehnično rutinirano diletantko, ampak z resno stremečo umetnico, ki je preživela različne razvojne dobe v svojem delu ter z njim odgovorila na umetniška vprašanja svojega časa.«¹⁷⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

- NG – Narodna galerija:
 - Osebni arhiv Ivane Kobilca [zasebna last].
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1369, Kobilca-Pintar.
- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL LJU/0488, Cod III, Rokopisne knjige.

Časopisni viri

- *Dom in svet*, 1909.
- *Jutro*, 1926.
- *Laibacher Zeitung*, 1861, 1889, 1900.
- *Ljubljanski zvon*, 1890, 1894, 1898, 1903, 1909.
- *Slovenec*, 1903.
- *Slovenski narod*, 1889, 1891, 1894, 1896, 1926.
- *Soča*, 1899.
- *Zgodnja Danica*, 1889.
- *Ženski svet*, 1924.

Literatura

- Aškerc, Anton. »Pismo iz Ljubljane.« *Ljubljanski zvon* 18, št. 12 (1898), 721–27.
- Blaj Hribar, Neja. »Obnova Ljubljane po potresu.« *Klio: glasilo Društva študentov zgodovine SLO-ISH* (2008): 18–25.
- Bratuša, Sandra in Nataša Ciber. »Veličastno neprilagojena umetnica. Življenjepis Ivane Kobilca (1861–1926).« V: *Ivana Kobilca (1861–1926). »Slikarja je vendar nekaj lepega... «*, 11–46. Ljubljana: Narodna galerija, 2018.

173 Največ del je naslikala v olju, nekaj v pastelu, njena risarska zapuščina pa je precej skromna. – Trdina, »Ivana Kobilca,« 114.

174 Mesesnel, *Umetnost in kritika*, 249.

- Brejc, Tomaž. *Realizem, impresionizem, postimpresionizem*. Ljubljana: Narodna galerija, 2006.
- Cankar, Izidor. *Slovenska moderna umetnost*. Ljubljana: Narodna galerija, 1922.
- Cevc, Emilijan. *Slovenska umetnost*. Ljubljana: Prešernova družba, 1966.
- Čopič, Špelca. »Ivana Kobilca na slikarskem razpotju.« V: *Ivana Kobilca: 1861–1926*, 31–46. Ljubljana: Narodna galerija, 1979.
- Freljh, Marta. »Evropska pot Ivane Kobilce.« *Studia Historica Slovenica* 13, št. 2-3 (2013): 937–46.
- Goldstein, Carl. »Teaching Women. Alternatives to the Academy.« V: Carl Goldstein, *Teaching Art, Academies and Schools from Vasari to Albers*, 61–66. Cambridge, 1996.
- Holz, Vatroslav. »Ivana Kobilca in nje slike.« *Ljubljanski zvon* 10, št. 1 (1890), 54–57.
- Ilich Klančnik, Breda. *Ivana Kobilca. Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- *Ivana Kobilca (1861–1926)*. »Slikarija je vendar nekaj lepega...«. *Vodnik po razstavi*. Ljubljana: Narodna galerija, 2018.
- *Ivana Kobilca*. Kranj: Gorenjski muzej, 1972.
- *Ivana Kobilca: potovanja*. Ljubljana: Narodna galerija, 2018.
- Jaki, Barbara. »Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920.« V: *Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920*, 13–16. Ljubljana: Narodna galerija, 2008.
- Jakopič, Rihard. »'Slovenija se klanja Ljubljani', alegorijska slika gosposkične Ivane Kobilce.« *Ljubljanski zvon* 23, št. 4. (1903), 252, 253.
- Jenko, Mojca, Majča Korošaj in Mojca Šter Jenko. »80 let razstav.« V: *Osemdeset let Narodne galerije*, 117–36. Ljubljana: Narodna galerija, 1998.
- Jeran, Luka. »Razstava slik.« *Zgodnja Danica*, št. 51, 20. 12. 1889, 316.
- Kambič, Mirko. »Dinamični prepleti fotografije in slikarstva v obdobju od 1890 do 1920.« V: *Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920*, 171–76. Ljubljana: Narodna galerija, 2008.
- Klemenčičeva, Ivanka. »Ivana Kobilca.« *Ženski svet* 2, št. 8, avgust 1924, 169–73.
- Knop, Seta. »Ivana Kobilca (1861–1926). Najslavnejša slovenska slikarka.« *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih, Milica Antič Gaber, Alenka Puhar, Tanja Rener, Rapa Šuklje in Marta Verginella, 75–78. Ljubljana: Založba Tuma in Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007.
- Levstik, Vladimir. »Prva umetniška razstava v paviljonu R. Jakopiča: slovenski umetniki.« *Ljubljanski zvon* 29, št. 8 (1909), 524–28.
- Mastnak, Tanja. »Ivana Kobilca in možnost likovnega izobraževanja za ženske v 19. stoletju.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 32, št. 215-216 (2004): 93–107.
- Mastnak, Tanja. »Stereotipska ženskost, modernizem in Ivana Kobilca.« *Potlačena umetnost: zbornik*, Barbara Borčić in Jure Mikuž, ur., 41–49. Ljubljana: Open Society Institute, 1999.
- Maučec, Mateja. »Ivana Kobilca v Sarajevu (1897–1905).« V: *Ivana Kobilca (1861–1926)*. »Slikarija je vendar nekaj lepega...«, 171–200. Ljubljana: Narodna galerija, 2018.
- Menaše, Ljerka in Luc Menaše. »Slikarkino delo v njenem času in okolju danes.« V: *Ivana Kobilca: 1861–1926*, 74–79. Ljubljana: Narodna galerija, 1979.
- Menaše, Ljerka in Luc Menaše. *Ivana Kobilca*. Kranj: Aktivnost za družbeno aktivnost žensk Slovenije in Gorenjski muzej, 1972.
- Mesesnel, France. *Umetnost in kritika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953.
- Mikuž, Jure. »Ivana Kobilca v kontekstu evropskega umetnostnega dogajanja in slovenskih zapisov o njej.« V: *Ivana Kobilca (1861–1926)*. »Slikarija je vendar nekaj lepega...«, 49–168. Ljubljana: Narodna galerija, 2018.
- Mikuž, St., »Slovenska slikarica Ivana Kobilca.« *Naša žena* (1947), 23–25.
- Mohor, Michel in Mateja Maučec. »Ivana Kobilca v Berlinu (1906–1914).« V: *Ivana Kobilca (1861–1926)*. »Slikarija je vendar nekaj lepega...«, 203–19. Ljubljana: Narodna galerija, 2018.
- Nochlin, Linda. »Zakaj ni bilo velikih umetnic.« *Likovne besede*, št. 69-70 (2004): 2–15.
- Ogrin, Gustav. »Ljubljana pred in po potresu.« *Kronika slovenskih mest* 2, št. 1 (1935): 40–47; 130–33.
- Pfäffinger, Rosa. *Pariški bohemi*. Ljubljana: Narodna galerija, 2014.

- Pipp, Lojze. »Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske.« *Kronika slovenskih mest 2*, št. 1 (1935): 66–72.
- *Potlačena umetnost: zbornik*. Ur. Barbara Borčič in Jure Mikuž. Ljubljana: Open Society Institute, 1999.
- Regali, Josip. »Prva razstava v Jakopičevem umetniškem paviljonu: Slovenski umetniki.« *Dom in svet*, 1. 7. 1909, 326–30.
- Savenc, Barbara. »Vstop umetnic na slovensko likovno prizorišče.« V: *Slovenke v dobi moderne*, 86–91. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2012.
- *Slovenke v dobi moderne*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2012.
- Smrekar, Andrej. »Moderna in problem izvedbene kompetence.« *Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920*, 81–93. Ljubljana: Narodna galerija, 2008.
- Stanek, Leopold. »Potres v Ljubljani. Ob štiridesetletnici.« V: *Kronika slovenskih mest 2*, št. 1 (1935): 30–39.
- Stelè, France. *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966.
- Stritar, Josip. »Nekaj o naši umetnosti.« *Ljubljanski zvon* 14, št. 8 (1894), 505–07.
- Studen, Andrej. »Dobra meščanska gospodinja. Ideološki pogledi na žensko delo v dobi meščanstva.« V: *Žensko delo. Delo žensk v zgodovinski perspektivi*. Ur. Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič, 89–102. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 2015.
- Studen, Andrej. »Modernizacija načina življenja.« *Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 104–22. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšjo zgodovino, 2006.
- Studen, Andrej. »Urbanizacija prostora.« *Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 104–07. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšjo zgodovino, 2006.
- Šijanec, Fran. *Sodobna slovenska likovna umetnost*. Maribor: Obzorja, 1961.
- Tavčar, Lidija. *Videla sem svet in življenje. Ob 90. obletnici smrti Ivane Kobilca (1861–1926)*. Podbrezje: Kulturno društvo Tabor, 2017.
- Tavčar, Lidija. *Vzporedni svetovi*. Ljubljana: Narodna galerija in Modrijan, 2014.
- Trdina, Silva. »Ivana Kobilca.« *Zbornik za umetnostno zgodovino 2 (1952)*: 93–114.
- Vašte, Ilka. *Podobe iz mojega življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964.
- Vesel, Ivan. *Olikani Slovenec. Bonton*. Ljubljana: Matica slovenska v Ljubljani, 1868.
- Vodopivec, Peter. »Slovenska umetnost.« *Slovenska novejšja zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 68–71. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšjo zgodovino, 2006.
- Vurnik, Stanko. »Ivana Kobilca. Spomini.« *Zbornik za umetnostno zgodovino*, št. 3-4 (1923): 100–12.
- Zola, Emile. *Umetnina*. Ljubljana: Beletrina, 2017.
- Žerovc, Beti. »Zelo slovenska slika.« V: *Slovenski impresionisti in njihov čas 1890–1920*, 111–16. Ljubljana: Narodna galerija 2008.
- Žerovc, Beti. *Rihard Jakopič – umetnik in strateg*. Ljubljana: *cf., 2002.
- Žerovc, Beti. *Slovenski impresionisti*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2013.

Spletni viri

- *About Leo Arndt: German illustrator, etcher and printmaker (1857 - 1945) | Biography, Facts, Career, Wiki, Life*. Pridobljeno 28. 9. 2021. <https://peoplepill.com/people/leo-arndt/>.
- *Alois Erdtelt | Artnet*. Pridobljeno 24. 9. 2021. <http://www.artnet.com/artists/alois-erdtelt/>.
- *Arndt Ewald Čepelin | UGBiH.ba*. Pridobljeno 28. 9. 2021. <https://ugbih.ba/2021/07/01/arndt-ewald-ceplin/>.
- *Henri Gervex – Wikipedia*. Pridobljeno 28. 9. 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Henri_Gervex.
- *Hörmann, Konstantin von [Österreichisches Biographisches Lexikon]*. Pridobljeno 24. 9. 2021. https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_H/Hoermann_Konstantin_1850_1921.xml.

- *Hribar, Ivan (1851–1941) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 24. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi240171/>.
- *Jebačin, Anton (1850–1927) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 29. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi251488/>.
- *Jeran, Luka (1818–1896) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 27. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi255872/>.
- *Josip Stadler – Wikipedia*. Pridobljeno 28. 9. 2021. https://hr.wikipedia.org/wiki/Josip_Stadler.
- *Maria Slavona – Wikipedia*. Pridobljeno 28. 9. 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Maria_Slavona.
- *Maximilian Liebenwein – Wikipedia*. Pridobljeno 28. 9. 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Maximilian_Liebenwein.
- *Mesesnel, France (1894–1945) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 27. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi362185/>.
- *Pavel Künl - 1820–1870 - Narodna galerija*. Pridobljeno 27. 9. 2021. <https://www.ng-slo.si/si/stalna-zbirka/1820-1870/pavel-kunl?tab=collections&authorId=511>.
- *Pierre Puvis de Chavannes*. Pridobljeno 27. 9. 2021. <https://biography.yourdictionary.com/pierre-puvis-de-chavannes>.
- *Pintar, Luka (1857–1915) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 29. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi426005/>.
- *Rosa Pfäffinger – Wikipedia*. Pridobljeno 28. 9. 2021. https://de.wikipedia.org/wiki/Rosa_Pf%C3%A4ffinger.
- *Sammlerstempel / Signatur Christoph Roth (1840 – 1907)*. Pridobljeno 28. 9. 2021. <http://www.kunst-und-kultur.de/index.php?Action=showCollector&cId=2969>.
- *Šubic, Janez ml. (1850–1889) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 28. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi673619/>.
- *Šubic, Jurij (1855–1890) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 28. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi674165/>.
- *Upelj, Boris. Pozabljena slovenska imena tujih mest | Dnevnik*. Pridobljeno 23. 10. 2018. dnevnik.si/1042844436, 6. 9. 2021.
- *Vesel, Ferdo (1861–1946) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 28. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi777795/>.
- *Volc, Josip (1869–1958) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 27. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi807939/>.
- *Wolf, Janez (1825–1884) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 28. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi845581/>.
- *Zorman, Ivan (1889–1957) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 27. 9. 2021. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi876515/>.

Mojca Šorn

LJUBLJANA'S OWN IVANA KOBILCA

SUMMARY

In the 19th century, when activity, independence, and rationality were considered the main characteristics of men while women were perceived as dependent, unstable, and only able to cope with the role of mothers, wives, and homemakers, the Ljubljana artist Ivana Kobilca set out on her life's journey and pursued her artistic career. As one of the most prominent Slovenian female painters and key national cultural identity figures, she lived, studied, created, and searched for her place under the sun in several European metropolises. She was the first Slovenian artist to have an independent exhibition in Ljubljana and Zagreb, and her paintings were exhibited in Munich, Berlin, Trieste, Paris, Budapest, Lucerne, Lübeck, Prague, Sarajevo, Regensburg, Dresden, Wrocław, Leipzig, and Vienna. She was also the first Slovenian female artist to exhibit at the Venice Biennale. She had three exhibitions at the Salon in Paris, which can be considered one of the greatest international successes of our painters. On 7 July 1891, the Committee of the *Société nationale des Beaux-Arts* appointed her as an *associée*, an associate member, which was a prominent distinction in the field of art.

Ivana Kobilca was a woman who saw the world and experienced life in full, but whose dream of being commissioned to paint the churches and palaces of her hometown did not come true, and yet this did not stop her. She persisted in the face of the times that were unfavourable towards women's independence and creativity and kept going despite her lack of education and her poor health. Although she had a sensitive character, she was also a fighter who followed her calling as an artist.

Ivana Kobilca's opus, which comprises more than three hundred paintings, is rich and varied, expressing both secular and sacral content. Her work is known mainly for her depictions of family members and portraits of Ljubljana's bourgeois society and people from all walks of life and of all ages who inspired her along the way. By no means can we ignore her floral still lifes, especially as she loved this genre, which she found to be incredibly varied and infinite.

Ivan Smiljanić*

»Prišli smo tako daleč, da se upnik bolj boji stečaja kot dolžnik.« Delovanje ljubljanskega in zagrebškega društva za zaščito upnikov med obema vojnama

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljeno delovanje Jugoslovanskega društva za zaščito upnikov v Zagrebu in Društva industrijcev in veletrgovcev v Ljubljani med obema vojnama. Društvi sta bili aktivni na področju zaščite interesov upnikov v jugoslovanskem gospodarstvu ter si prizadevali, da svojim članom od dolžnikov povrneta kar največji možni delež terjatev. Zastavljene cilje sta izpolnjevali z delom v več oddelkih, specializiranih za posamezne aspekte insolventnosti, od arhiviranja dokumentacije do nudenja pravne pomoči upnikom. Povezovali sta se z drugimi podobnimi društvi v državi in tujini. Angažirali sta se tudi politično in si prizadevali za modernizacijo jugoslovanske gospodarske zakonodaje, zlasti na področju stečajev in prisilnih poravnav. Društvi sta delovali še med drugo svetovno vojno, vendar sta bili kmalu ukinjeni.

Ključne besede: Jugoslovansko društvo za zaščito upnikov, Društvo industrijcev in veletrgovcev, upniško društvo, stečaj, prisilna poravnava

* Mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; ivan.smiljanic@inz.si

ABSTRACT

“WE HAVE COME SO FAR THAT CREDITORS ARE MORE AFRAID OF BANKRUPTCY THAN DEBTORS.” THE ACTIVITIES OF THE LJUBLJANA AND ZAGREB CREDITOR PROTECTION SOCIETIES IN THE INTERWAR PERIOD

The following contribution presents the activities of the Yugoslav Creditors Protection Society in Zagreb and the Society of Industrialists and Wholesalers in Ljubljana in the interwar period. The two organisations focused on protecting the interests of creditors in the Yugoslav economy and strived to recover as much as possible from the debtors for their members. The Societies would meet their objectives through the efforts of several departments specialising in the specific aspects of insolvency, from archiving documents to providing legal assistance to creditors. They also maintained connections with other similar associations in Yugoslavia and abroad. Furthermore, they were politically engaged and strived to modernise the Yugoslav economic legislation, especially regarding bankruptcies and compulsory settlements. Both Societies were still active during World War II, but they closed down soon after.

Keywords: Yugoslav Creditors Protection Society, Society of Industrialists and Wholesalers, creditors' association, bankruptcy, compulsory settlement

Uvod

Znotraj vsake gospodarske ureditve, v kateri obstaja prosti trg, lahko podjetnik doživi poslovni uspeh ali neuspeh. Če zaradi zunanjih okoliščin ali slabega poslovanja pride do uresničitve črnega scenarija, se mora podjetnik, ki postane dolžnik, ukvarjati s številnimi posledicami svojega gospodarskega propada. Ko dolgovi presežejo vrednost njegovega celotnega premoženja, postane insolventen in je prisiljen prositi za uvedbo stečaja (ki je bil pred drugo svetovno vojno znan tudi kot konkurz). Gre za zakonsko urejeno obliko prenehanja delovanja prezadolženega podjetnika ali podjetja, med katero je opravljena izvršba nad njegovim premoženjem z namenom prodaje in razdelitve sredstev med prizadete upnike. Stečajni postopek ima dva cilja: ker je pravno reguliran, onemogoča stihijsko razlastitev zadolženca s strani upnikov in s tem poskrbi za bolj uravnoteženo, pravično porazdelitev izgub, obenem pa iz gospodarskega življenja izloča tiste subjekte, ki so postali insolventni in zaradi prezadolženosti ne zmorejo več poslovati, ali jih ustrezno reorganizira.¹ Višina deleža terjatev, ki ga prejmejo upniki, je pogosto predmet spora, ker dosega le nizko vrednost. Če dolžnik lahko upnikom ponudi soliden delež terjatev, ki je bil zakonsko določen na okoli 40

¹ Emica Ogrizek, *Stečaji in prisilne poravnave izven stečaja v gradivu Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941* (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008), 5, 6.

do 50 odstotkov, se stečajju lahko izogne in z večino upnikov sklone prisilno poravnavo (»prisilno« zato, ker jo mora manjšina upnikov, ki se s poravnavo ne strinja, vseeno sprejeti). Na ta način se dolžnik izogne gospodarskemu polomu in po sklenjeni poravnavi nadaljuje poslovanje.² Prisilna poravnava je bila zato obravnavana kot omiljena različica stečaja. Ker so upniki zaradi krajšega postopka prej prejeli opazno višje terjatve, je bil postopek v primerjavi s stečajem precej bolj priljubljen način za razreševanje prezadolženosti.

Čeprav je pravici v stečajnem in poravnalnem postopku formalno zadoščeno, sta oba postopka med dolžniki in upniki nenehno vzbujala negativne občutke, povezane z izgubo vložnega denarja oziroma premoženja, stigme in številne druge probleme. Upniki običajno dvomijo v dolžnikovo poštenost in ga, upravičeno ali ne, sumijo skrivanja premoženja, goljufij in drugih mahinacij, s katerimi jih želi oškodovati. Evropska zakonodaja, četudi tradicionalno usmerjena k zaščiti upnika in kaznovanju dolžnika, ni mogla izkoreniniti vseh zločinskih naklepov dolžnikov.

Da bi bili upniški interesi bolje zaščiteni, so začeli prizadeti upniki, sledeč krilatici »v slogi je moč«, ustanavljati lastna interesna združenja, v katerih so nastopali proti dolžnikom, se informirali o gmotnem stanju svojih poslovnih sodelavcev in lobirali za spremembo zakonodaje, da bi bila še bolj restriktivna za dolžnike. Na Zahodu so se taka društva pojavila v drugi polovici 19. stoletja. Ustanavljali so jih zlasti v gospodarskih, podjetniških in finančnih središčih, v 20. stoletju pa so se razširila tudi po gospodarsko manj pomembnih mestih. V prispevku je obravnavano delo dveh takih združenj, ki sta najbolj vplivali na slovenski prostor, Društva industrijcev in veletrgovcev v Ljubljani ter Jugoslovanskega društva za zaščito upnikov v Zagrebu, ki je formalno imelo vlogo osrednjega društva v državi. Gradivo ljubljanskega društva v arhivih ni ohranjeno, tako da njegova predstavitev temelji predvsem na časopisnih virih, medtem ko je delovanje zagrebskega društva mogoče solidno, ne pa popolnoma, rekonstruirati s pomočjo fondov v dveh arhivih hrvaške prestolnice.

Ustanavljanje, širjenje in sodelovanje avstro-ogrskih ter jugoslovanskih upniških združenj

Ko so v drugi polovici 19. stoletja nastajala prva evropska združenja upnikov, Avstro-Ogrska ni zaostajala za trendom. Leta 1870 je bilo ustanovljeno dunajsko upniško društvo (nem. *Creditoren-Verein von 1870* in nato *Wiener Kreditorenverein*),³ ki je prevzelo osrednjo funkcijo v Cislajtaciji, na prelomu stoletja pa je nastalo še društvo za transljajtansko polovico monarhije s sedežem v Budimpešti (nem. *Budapester Gläubiger Schutzverein*).⁴ Kasneje so upniška društva nastala tudi v drugih gospodarsko pomembnih mestih monarhije, kot sta Praga in Trst. Na prihodnjem jugoslovanskem

² Ibidem, 15. Spasoje Radojčić, *Prinudno poravnanje u stečaju* (Beograd: G. Kon, 1923), 4, 12 in 15.

³ *Statuten des Creditoren-Verein zum Schutze der Forderungen bei Insolvenzen. Gegründet im Jahre 1870* (Wien: s. n., 1900).

⁴ *Statuten des Budapester Gläubiger Schutz-Vereines* (Budapest: Kálmán M. Éstársa, 1899).

ozemlju so z ustanovitvijo društva prvi poskusili v Zagrebu. Tamkajšnja trgovska zveza Trgovski dom (hrv. *Trgovački dom*) je leta 1904 nameravala uvesti Društvo za zaščito upnikov (hrv. *Društvo za zaščito vjerovnika u Zagrebu*), ki naj bi delovalo na področju Hrvaške, Slavonije, Ogrske ter Bosne in Hercegovine.⁵ Oblast je zavlačevala s potrjevanjem društvenih pravil, kraljeva vlada jih je sprejela šele zadnji dan leta 1913.⁶ Društvo, takrat znano kot Hrvaško slavonsko društvo za zaščito upnikov (hrv. *Hrvatsko slavonsko društvo za zaščito vjerovnika*), tudi ob tej priložnosti ni zaživelo, saj je še pred potrditvijo pravil odbor Trgovskega doma iz neznanega razloga soglasno sklenil, da ustanovitve ne podpira več.⁷

Nov razmah so upniška društva doživela med obema vojnoma. V novonastali Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev so bili ponovno najzgodnejši v Zagrebu, finančni prestolnici države, saj je bilo leta 1919 v hrvaških rokah dobrih 60 odstotkov vsega jugoslovanskega kapitala.⁸ Na sestanku hrvaških veletrgovcev, industrialcev in predstavnikov številnih drugih gospodarskih ustanov leta 1922 so – tokrat uspešno – ustanovili upniško društvo,⁹ ki si je kmalu nadelo ime Jugoslovansko društvo za zaščito upnikov v Zagrebu (hrv. *Jugoslavensko društvo za zaščito vjerovnika u Zagrebu*; dalje JDZU), s čimer so njegovi člani hoteli poudariti njegovo osrednjo vlogo za vso državo.

Večina preostalih delov države je z ustanovitvijo lastnega društva odlašala ali pa je ni realizirala. Združenje za zaščito upnikov v Novem Sadu (srb. *Udruženje za zaščito poverilaca u Novom Sadu*) je zaživelo v drugi polovici dvajsetih let 20. stoletja,¹⁰ v Beogradu pa so krajevni trgovci in industrialci upniško društvo ustanovili šele leta 1931 (srb. *Organizacija za zaščito poverilaca u Beogradu*).¹¹ Že nekaj let po zagonu zagrebskega društva so o ustanovitvi lastnega upniškega združenja razmišljali tudi sarajevski gospodarski krogi,¹² vendar ga niso odpri.

Status drugega najstarejšega upniškega društva v kraljevini tako pripada ljubljanskemu Društvu industrijcev in veletrgovcev (dalje DIV), ki ga ne gre zamenjevati z bolj vplivno Zvezo industrijcev, v katero so morali biti od začetka tridesetih let včlanjeni vsi industrialci v Dravski banovini.¹³ Ljubljanski gospodarstveniki so namreč ocenjevali, da Slovenci v času spopadanja z deflacijsko krizo sredi dvajsetih let potrebujejo lastno upniško združenje: »Gospodarska kriza in njene vedno škodljivejše posledice so vzbudile tudi pri nas trgovske in industrijske kroge, da so začeli razmotrivati vprašanje uspešnejše zaščite svojih interesov. Pojavljajoče se insolvence ter že v navado došla zatezanja plačil so porodila misel za ustanovitev institucije, kakor že obstojajo v

5 HR-HDA-1353, inv. št. 3764, pravilnik DZU, 27. 7. 1904, priloga. Mira Kolar-Dimitrijević, »O osnutku i radu Zagrebačke burze do 1945. godine,« *Radovi* 28 (1995): 196.

6 HR-HDA-1353, inv. št. 3764, dopis hrvaško-slavonsko-dalmatinske deželne vlade, 31. 12. 1913.

7 HR-HDA-1353, inv. št. 3764, dopis Trgovskega doma, 6. 11. 1913.

8 Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 90.

9 HR-HDA-1353, inv. št. 3764, zapisnik glavne skupščine, 13. 5. 1922.

10 »Akcija za zanesljivejše varovanje upnikov,« *Jutro*, 19. 6. 1929, 5.

11 »Organizacija upnikov,« *Jugoslovan*, 29. 7. 1931, 6. »Društvo za zaščito upnikov v Jugoslaviji,« *Trgovski list*, 1. 8. 1931, 1.

12 »Društvo upnikov v Bosni,« *Trgovski list*, 10. 1. 1925, 3.

13 Mitja Sunčič, »Zgodovina podjetništva na Slovenskem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne,« doktorska disertacija (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2011), 184.

drugih deželah v raznih ‚društvih v zaščito upnikov‘ odnosno ‚društvih kreditorjev‘.¹⁴ Idejo za ustanovitev društva, ki so jo pripisovali tekstilnemu industrialcu Josipu Kuncu (njegova tovarna je obratovala v Cukrarni), so podprli nekateri markantni slovenski industrialci in trgovci, med njimi Dragotin Hribar, Peter Kozina, Edvard Praprotnik in Franc Urbanc. Na sestanku trgovcev, obrtnikov in predstavnikov slovenskih gospodarskih združenj 17. decembra 1924 v zbornici Gremija trgovcev v stavbi Ljubljanske kreditne banke (današnji sedež Banke Slovenije) je bil izvoljen odbor pod predsedovanjem veletrgovca Franca Zebala, ki je sestavil društvena pravila,¹⁵ uradno sprejeta že nekaj tednov kasneje. Ustanovni zbor društva je bil organiziran 4. februarja 1925¹⁶ in čez nekaj tednov je društvo v časopisju objavilo prvi razglas, v katerem je zapisalo, da se bo borilo proti nevestnim plačnikom v gospodarstvu in svoje člane obveščalo o stanju na domačem in tujem trgu. Že ob ustanovitvi je društvo kljub skromnim razmeram gojilo ambiciozno željo po vsedržavni ekspanziji ter odpiranju podružnic v Zagrebu in Beogradu.¹⁷

Društvo je najprej delovalo na Dalmatinovi ulici 7, oktobra 1930 pa se je zaradi potreb po večjih prostorih preselilo v prostore konzorcija Trgovski dom, katerega del je bilo, na Gregorčičevi ulici 27¹⁸ in kasneje, februarja 1936, v prostore Ljubljanske kreditne banke. Do leta 1929 je imelo blizu 180 članov,¹⁹ do konca tridesetih let pa se je število le skromno povzpelo na 270; v tem času je društvo imelo okoli 15 zaposlenih.²⁰ Društvo je imelo tri predsednike, vsi so bili iz Ljubljane: že omenjenega idejnega očeta Josipa Kunca, trgovca z galanterijo Ivana Samca in od leta 1931 – po Samčevem odstopu zaradi bolezni – lastnika tovarne dežnikov in nogavic ter telovadca Staneta Vidmarja²¹ (sicer brata bolj znanih šahista in elektrotehnik Milana ter literarnega kritika in politika Josipa), ki je bil prepoznaven obraz društva v tridesetih letih.

DIV je med svoje člane lahko sprejemal zgolj slovenska industrijska in veletrgovska podjetja, kar je pomenilo, da mali trgovci, obrtniki in številni drugi podjetniki niso mogli izkoriščati društvenih ugodnosti. Da bi stanje popravili, je februarja 1931 v Ljubljani nastalo še društvo Kreditna zaščita, ki je imelo identične namene, cilje in metode delovanja kot njegov starejši brat, le da je bilo namenjeno do takrat spregledanemu delu gospodarskega življenja. Čeprav je z delom uradno pričelo šele 1. novembra 1933, so že takoj po formalnem nastanku v njem ustanovljali sekcije, od katerih je bila prva zobozdravniška.²² Kreditna zaščita je že kmalu po ustanovitvi imela krepko

14 »Zaščita upnikov,« *Trgovski list*, 27. 1. 1925, 1.

15 *Pravila ‚Društva industrijcev in veletrgovcev‘* (Ljubljana: s. n., s. d.).

16 »Društvo v zaščito upnikov iz Slovenije,« *Jutro*, 24. 12. 1924, 5. »Zaščita upnikov,« *Jutro*, 27. 1. 1925, 6. »Bilanca pozitivnega dela,« *Trgovski list*, 16. 3. 1935, 1.

17 »Varstvo pred neracijonelnim kreditiranjem,« *Slovenski narod*, 20. 2. 1925, 5. Sunčič, *Zgodovina podjetništva na Slovenskem*, 201.

18 »Društvo industrijcev in veletrgovcev v Ljubljani,« *Trgovski list*, 23. 10. 1930, 2. Marija Počivavšek, *En gros & en detail: trgovina v Sloveniji do druge svetovne vojne: trendi, strukture, prakse* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2012), 332.

19 »Društvo industrijcev in veletrgovcev,« *Mali trgovec*, 24. 5. 1930, 327.

20 »Znaki nesigurnosti in nastopajočih gospodarskih motenj,« *Jutro*, 30. 3. 1939, 4.

21 O zgodovini Vidmarjeve tovarne gl. Katarina Kobe-Arzenšek, »Oris Vidmarjeve tovarne dežnikov in nogavic v Ljubljani,« *Kronika* 20, št. 1 (1972): 27–33.

22 »Ustanovitev društva Kreditna zaščita,« *Jutro*, 26. 2. 1931, 5. »Zborovanje ‚Zaščite,« *Jutro*, 27. 11. 1933, 2.

nad 200 članov in enajst zaposlenih,²³ vendar je v slovenskem gospodarskem življenju imela le obrobno vlogo. Podobno velja za Gospodarsko zadrugo DIV, ki jo je društvo ustanovilo 11. maja 1938 in je »eskontirala svojim članom terjatve pri njihovih odjemalcih, inkasirala vsem članom njihove trgovske terjatve in opravljala vse posle, združene s tem inkasom«. Za predsednika zadruga je bil ponovno izbran Stane Vidmar.²⁴

Vodstvu DIV-a kljub načrtom ni uspelo odpreti lastnih podružnic izven slovenskega prostora (leta 1932 je odprlo le poslovalnico v Mariboru).²⁵ Več uspeha pri istem projektu je imel JDZU, ki je še pred ustanovitvijo ljubljanskega društva, 1. januarja 1925, zaradi tendenc po širitvi svojega omrežja in na željo strank²⁶ odprl podružnice v Beogradu, Sarajevu in Ljubljani. Sedež zadnje je bil na Anton Knezovi ulici 3 (današnja Župančičeva ulica), njen vodja pa je postal bančnik Milan Bogady,²⁷ ki je imel izkušnje kot nekdanji ravnatelj Slovenske eskomptne banke in Trgovske banke. Bogadyjeva korespondenca z zagrebško centralo razkriva, da je prav on dal pobudo za ustanovitev podružnice, saj je bil v skrbeh nad slabšajočim se kreditnim stanjem na Slovenskem. O svoji nameri je obvestil slovenske gospodarske kroge, neka trgovca – kot je poročal sam – pa naj bi od njega skušala prevzeti vodenje projekta in osnovati samostojno, od Zagreba neodvisno organizacijo. Šele ko se je izkazalo, koliko dela in stroškov bi bilo treba vložiti v ustanavljanje samostojne organizacije, so se podjetniki vrnili k Bogadyjevi ideji o podružnici.²⁸ Po slabem mesecu delovanja podružnice je Bogady poročal: »Naše delo se je tu začelo živahno, okrožnice so bile razdeljene, člani se vpisujejo ali zahtevajo različna pojasnila, skratka, zanimanje za zadevo je zelo živo in gotovo je, da nam bo s svojim delom uspelo.« Kljub temu je Bogady načel problem, ki je očitno zaznamoval celotno obdobje delovanja podružnice: izrazil je željo, »da se delo v dozdajšnji obliki nadaljuje, samo da se Slovencem podeli nekaj avtonomije pri poslovanju«. ²⁹ O stopnji samostojnosti podružnice so v naslednjih mesecih potekala pogajanja, vendar je dokumentacija ohranjena preveč pomanjkljivo, da bi bilo mogoče sklepati o njihovem rezultatu. Ker se je spomladi 1925 spremenila tudi jugoslovanska stečajna zakonodaja, je bilo delo podružnic dodatno oteženo, oglasi podružnice, ki so še nekaj tednov prej izhajali v slovenskem časopisju,³⁰ pa so izginili. Čeprav se Bogady kot vodja podružnice v tisku omenja tudi leta 1927,³¹ je istega leta neki Anton Arhar iz Ljubljane (neuspešno) predlagal JDZU-ju, naj v mestu ustanovi predstavništvo, ki bi ga – deloma avtonomno in deloma v skladu z direktivami iz Zagreba – vodil sam,³² iz česar je mogoče sklepati, da je vpliv podružnice do takrat zvođenel.

23 »Nevarno naraščanje poravnjav,« *Jutro*, 9. 6. 1931, 2.

24 »Gospodarska zadruga članov Društva industrijcev in veletrgovcev v Ljubljani,« *Slovenec*, 19. 7. 1938, 5.

25 »Zbor Društva industrijcev in veletrgovcev za dvig poslovne morale,« *Jutro*, 26. 2. 1933, 10.

26 »Jugoslovensko društvo za zaščito vjerovnika u Zagrebu,« *Jutro*, 28. 12. 1924, 4.

27 »>Jugoslavensko društvo za zaščito povjerilaca,« *Obrtni vestnik*, 1. 4. 1925, 55.

28 HR-DAZG-760, š. 3, pismo Milana Bogadyja centrali JDZU, 12. 1. 1925.

29 HR-DAZG-760, š. 3, dopis Milana Bogadyja centrali JDZU, 28. 1. 1925.

30 Gl. npr. »Jugoslavensko društvo za zaščito upnikov, Zagreb,« *Jutro*, 19. 2. 1925, 8. »Jugoslov. društvo za zaščito upnikov v Zagrebu,« *Jutro*, 10. 3. 1925, 8.

31 »Anketa o prisilni poravnavi,« *Trgovski list*, 8. 10. 1927, 1.

32 HR-DAZG-760, š. 11, zapisnik seje upravnega odbora, 11. 3. 1927.

Četverica najpomembnejših jugoslovanskih upniških društev – ljubljansko, zagrebško, beograjsko in novosadsko – med seboj ni vedno gojila harmoničnih odnosov. Predvsem JDZU je imel o sebi visoko mnenje in je rad poudarjal, da je največji v državi, saj pokriva teritorij celotne Jugoslavije, in da ima največ članov. Predlagal je, da bi z zakonom dovolili samo eno društvo, seveda tisto z največ člani, ker sočasno delovanje več upniških društev ni smiselno.³³ Večkrat so se omenjale ideje o postopni fuziji vseh društev v eno organizacijo s centrom v Zagrebu ali Beogradu, toda v praksi so »veliki štirje« dosegli le delne sporazume o medsebojni razdelitvi jugoslovanskih banovin, kjer je vsako društvo imelo ekskluzivno pristojnost.³⁴

Po drugi strani so ostali stiki med ljubljanskim in zagrebškim društvom pogosti in naklonjeni. Tesnejše vezi sta navezali na začetku tridesetih let, ko so v Zagrebu še razmišljali o združenju vseh upniških društev v državi in so se s predstavniki DIV-a srečevali, »da bi sondirali teren,«³⁵ vendar se je izkazalo, da so bili v Ljubljani ideji fuzije nenaklonjeni.³⁶ DIV je imel do povezovanja v resnici ne ravno jasen odnos, saj je predsednik Vidmar v istem govoru poudaril, da je društvo »tesno sodelovalo s sorodnimi društvi, vendar hoče ohraniti svojo samostojnost in si za svoj teritorij obdržati prvenstvo,«³⁷ in nato izrekel javno podporo združevanju upniških zvez, »saj bodo združene mnogo lažje vršile svoje prekornostno delo.«³⁸ Odnosi z Zagrebom se kljub temu niso skrhali in v JDZU-ju so leta 1933 ocenili, da so imeli z DIV-om »do zdaj pristrčne stike, v prejšnjem letu pa smo jih še razširili in postavili trdne temelje za zelo tesno sodelovanje, ki bo njim in nam omogočalo, da skupaj in z večjo močjo izpolnujemo svoje naloge.«³⁹ Vljudnostne izkaze naklonjenosti so si med društvoma izmenjevali tudi z medsebojnim pošiljanjem telegramov in udeležbo predstavnikov na glavnih skupščinah.

Interese v Jugoslaviji je imela tudi tuja konkurenca, predvsem dunajsko upniško društvo, ki je dodatno zapletlo položaj. Z njim je skušal JDZU že od dvajsetih let skleniti dogovor o tesnejšem sodelovanju ali celo združitvi, vendar so bili v Zagrebu užaljeni zaradi neresnosti sogovornikov, ki se včasih sploh niso prikazali na srečanju.⁴⁰ Na začetku tridesetih let so se odnosi še bolj ohladili, ko je zagrebško društvo spoznalo, da »Dunaj sedi na dveh stoli,«⁴¹ saj so se Avstrijci skrivoma pogovarjali tudi z Avstrijsko-jugoslovansko trgovinsko komoro, ki naj bi prodrla v Jugoslavijo in JDZU-ju spodmaknila del članstva ter vpliva.⁴² Veliko je bilo pritožb nad privilegiji, ki jih je zase zahtevalo dunajsko društvo v Jugoslaviji po odprtju svoje podružnice v

33 HR-DAZG-760, š. 1, zapisnik glavne skupščine, 30. 4. 1932.

34 »Zaščita upnikov,« *Slovenec*, 8. 7. 1932, 7.

35 HR-DAZG-760, š. 2, zapisnik seje predsedniškega odbora, 16. 11. 1931.

36 HR-DAZG-760, š. 11, zapisnik upravnega odbora, 9. 7. 1932.

37 »Zaščita upnikov,« *Slovenec*, 8. 7. 1932, 7.

38 »Revija dela naših industrijcev,« *Jutro*, 8. 7. 1932, 5.

39 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika u Zagrebu za godinu 1932, podnesen Glavnoj skupštini dne 31. marta 1933* ([Zagreb: JDZU, 1933]), 5.

40 HR-DAZG-760, š. 2, zapisnik predsedniškega odbora, 18. 5. 1927.

41 HR-DAZG-760, š. 2, zapisnik seje predsedniškega odbora, 4. 11. 1931.

42 HR-DAZG-760, š. 11, zapisnik upravnega odbora, 7. 12. 1931.

Zagreb u spomladi 1927.⁴³ Direktor podružnice Eduard Laufer je većino časa preživljal v Jugoslaviji, kjer je delal na sedežu podružnice ali potoval po državi in pregledoval insolventna podjetja. Nobeno drugo tuje društvo ni v Jugoslaviji počelo česa takega, zato je JDZU menil, da je država dolžna preprečevati tako šopirjenje, ker naj bi šlo za stvar državnega prestiža.⁴⁴

Kljub sporom so si društva prizadevala povezovati se s tujino. JDZU se je leta 1926 denimo vpisal v Mednarodno trgovsko komoro v Parizu⁴⁵ in ves čas svojega obstoja tesno sodeloval s češkoslovaškim društvom upnikov iz Prage. Obenem se zdi, da so nacionalne razprtije vplivale tudi na gospodarske stike. JDZU kljub posameznim pobudam ni nikoli navezal tesnejših stikov z italijanskimi društvi, leta 1930 pa je slovenski tisk z nekaj posmeha poročal, da je nemško upniško združenje prišlo v stečaj.⁴⁶

Osrednji dogodek v zgodovini evropskih upniških združenj med obema vojnama je bil mednarodni kongres na Dunaju med 31. majem in 3. junijem 1930 ob 60. obletnici delovanja dunajskega upniškega društva. Kongresa, ki ga je pod pokroviteljstvom avstrijskega političnega vrha podprlo tudi Društvo narodov,⁴⁷ so se udeležila upniška društva iz šestnajstih držav. Na srečanju so predstavniki društev pretresali vprašanja reform ter poenotenja stečajne zakonodaje, zbiranja statističnih podatkov, boja proti goljufivim dolžnikom in nadaljnega mednarodnega povezovanja.⁴⁸ Objavljeni kongresni zapisniki so bili menda neobhodno čtivo za številne evropske podjetnike in politike, skupaj z britanskim zunanjim ministrstvom.⁴⁹ Konference so se udeležili tudi člani JDZU, ki so na njej nameravali zbirati ideje za svoje prihodnje projekte in se spoznati z evropsko gospodarsko elito. Jugoslovanska delegacija je bila na kongresu, po lastni navedbi, »predmet posebne pozornosti«.⁵⁰ Zahvaljujoč mednarodnim stikom, je jeseni 1932 v Zürichu nastal »prvi evropski kartel za kreditno zaščito,« ki je povezoval več sto društev za zaščito upnikov in sorodnih zvez.⁵¹

Omeniti velja, da so se v društva povezovali tudi »naravni sovražniki« upniških društev: dolžniki. Dolžniška društva so med drugim nastala v Bolgariji, Romuniji, Nemčiji in na Poljskem, 9. septembra 1934 pa je bilo ustanovljeno tudi Društvo za razdolžitev lastnikov nepremičnin in ostalih dolžnikov v Zagrebu (hrv. *Društvo za razduženje vlasnika nekretnina i ostalih dužnika u Zagrebu*). Društvo je zastopalo diametralno nasprotna stališča od upniških društev. Trdilo je, da je njegove člane težko prizadela gospodarska kriza in da niso sami odgovorni za rastoče dolgove, in poudarilo tudi to, da jim država, ki je podprla zadolžene kmete in banke, ne pomaga, zaradi česar dolžniki ne morejo biti lojalni državljani. Prizadevali so si za zaustavitev vseh sodnih postopkov,

43 »Dunajsko društvo za zaščito upnikov,« *Jutro*, 29. 4. 1927, 5.

44 HR-DAZG-760, š. 2, dopis JDZU oddelku za trgovino, obrt in industrijo banske uprave, 30. 5. 1930.

45 HR-DAZG-760, š. 3, zapisnik seje upravnega odbora, 7. 6. 1926.

46 »Zopet polno insolvent iz Nemčije,« *Trgovski list*, 1. 3. 1930, 2. »V konkurz je prišla v Nemčiji,« *Domoljub*, 12. 3. 1930, 136.

47 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika u Zagrebu za godinu 1933, podnesen Glavnoj skupštini dne 27. marta 1934* ([Zagreb: JDZU, 1934]), 9.

48 »Mednarodni kongres za zaščito upnikov,« *Trgovski list*, 10. 6. 1930, 2.

49 »Zapisniki I. Mednarodnega kongresa za zaščito upnikov,« *Trgovski list*, 20. 12. 1930, 4.

50 HR-DAZG-760, š. 11, zapisnik upravnega odbora, 12. 6. 1930.

51 »Koncentracija evropske kreditne zaštite v Švici,« *Narodni gospodar*, 15. 9. 1932, 143.

ki so tekli proti njim, prekinitve prisilnih dražb nepremičnin, zakonsko zaščito svojega premoženja ter razdolžitvev. Društvo je bilo v jugoslovanskem političnem in gospodarskem življenju vsekakor manj pomembno od upniških društev pa tudi bistveno manjše ter slabše organizirano, imelo pa je burnejšo politično zgodovino. Ves čas je delovalo na robu ilegale in bilo večkrat uradno razpuščeno, pred volitvami pa je tiskalo letake s protirežimsko tematiko, ki so jugoslovanski eliti med drugim grozili, da bo končala tako kot ruski emigranti, ki po zagrebških ulicah prodajajo časopisje in delajo pokoro nad grehi, ki so jih storili nad svojim narodom pred oktobrsko revolucijo.⁵² Ponovno je društvo zaživelo po ustanovitvi Banovine Hrvaške kot Zveza za zaščito dolžnikov srednjega sloja Banovine Hrvaške (hrv. *Savez za zaščito dužnika srednjega staleža na području Banovine Hrvatske*).⁵³ Ni znano, kaj se je z zvezo dogajalo med drugo svetovno vojno in po njej.

Namen in področja delovanja upniških društev

Temeljni razlog za ustanovitev vseh upniških društev je bil preprost: upnikom so želela društva povrniti kar največji možni delež terjatev od njihovih gospodarsko propadlih dolžnikov. Taktika, s katero so društva skušala doseči ta cilj, je bil enoten, solidaren nastop upnikov, saj naj bi prav njihovo tesno sodelovanje pod krovom ene organizacije dolžnikom onemogočalo laganje ali skrivanje premoženja. Vse podjetnike, ki niso bili društveni člani, so društva obravnavala kot nevedne ali sebične, kritizirala pa so tudi tiste upnike, ki so se z dolžniki dogovarjali mimo društev in sodnih postopkov, kar je bilo nezakonito in običajno neuspešno. Istočasno ni nobeno upniško društvo obljubljalo, da bo svojim članom povrnilo vse izgube, saj je bilo kaj takega v stečajnih in poravnalnih postopkih skoraj nemogoče. Društva so se namesto tega oglaševala kot zaščitna zračna blazina, ki lahko izgubo ublaži. »Veliko je različnih primerov, v katerih mora naše društvo posegati v okoliščine, kjer se križajo različni interesi, ki jih je vse treba uskladiti z materialnimi in moralnimi pogledi,« je opomnil JDZU. »Tu je potrebne veliko obzirnosti na vseh straneh, veliko taktčnosti in formalnosti, in to je zares težko in niti malo hvaležno delo. To delo opravlja naša organizacija in v tej smeri potrebuje vso podporo.«⁵⁴

Favoriziranje upnikov je pomenilo, da so imela društva le malo razumevanja do dolžnikov. Da bi se društva v gospodarskih krogih in širši javnosti prikazala kot borci za pravičnost, so v javnih govorih in zapisih razlikovala med poštenimi dolžniki, ki so jih v dolgove prignale neugodne gospodarske razmere ali osebni razlogi, ter goljufi, ki so se želeli okoristiti na račun svojih upnikov. Ti so čim dlje izkoriščali svoje poslovne sodelavce, zatem pa razglasili insolventnost in po sklenitvi sodnega postopka poplačali

52 HR-HDA-1353, inv. št. 3764, dopis banske uprave, 17. 11. 1938, in priloge.

53 HR-HDA-1353, inv. št. 3764, dopis Zveze za zaščito dolžnikov srednjega sloja na področju Banovine Hrvaške, 30. 4. 1940.

54 HR-DAZG-760, š. 1, poročilo o delu v letu 1938, s. d.

majhen del dolgov; po zaključku postopka so lahko nadaljevali poslovanje. Do prvih so društva pokazala nekaj, vendar ne veliko razumevanja, druge pa so neusmiljeno kazensko preganjali.

S svojim delovanjem so upniška društva stopila tudi na nekatere prste in si nako-pala sovražnike. V primeru JDZU-ja je to bilo zagrebško združenje trgovcev, katerega podpredsednik Antun Klein – ki je bil, paradoksalno, nekdanji direktor JDZU-ja in odpadnik, ki se je prelevil v zagovornika dolžnikov – je na začetku tridesetih let ter-jal ukinitve društva, ker so trgovci menili, da deluje proti njihovim interesom. JDZU je obširno zavrnil očitke in poudaril, da je zahteva trgovske organizacije po razpu-stu upniškega društva nezaslišana in nesprejemljiva.⁵⁵ Glavni nasprotnik DIV-a niso bili trgovci, temveč delavski tisk, ki je društvenim članom pogosto očital izkoriščanje delavstva, posebej ostro pa je nastopil proti društveni »črni listi uslužbencev«, torej evidenci vseh delavcev, ki so tako ali drugače oškodovali ali ogoljufali svojega delo-dajalca. Delavca na črni listi seveda ni nihče več najel. Delavski tisk je zato trdil, da je »glavni namen [črne liste] onemogočiti zaposlitev vsem delavcem in nameščencem, ki jih je zaradi boja za svoje pravice vrgel en podjetnik na ulico«⁵⁶ in da gre za pregon »delavcev in nameščencev, ki si upajo – pomislite, kakšna predrznost! – terjati svoje v socialni zakonodaji zajamčene pravice«.⁵⁷

Aktivnosti upniških društev so bile zlasti pravne, svetovalne in dokumentacijske. V pravnem smislu so društva uporabljala vsa zakonita sredstva, dovoljena za izterjavo upniških terjatev, sočasno pa so se borila proti oškodovanju upnikov (laganje dolžni-kov o njihovem premoženju, skrivanje premoženja, skrivna prodaja). Med stečajnim in poravnalnim postopkom so si prizadevala za njegov karseda hiter zaključek, da bi upnikom v stečajni oziroma poravnalni masi na razpolago ostalo več premoženja. Po potrebi so sprožila kazensko ovadbo proti goljufivim dolžnikom. Pri vseh odločitvah so se društva posvetovala s prizadetimi upniki in upoštevala njihove večinske sklepe. Članom društev so bili na voljo tudi pravni nasveti glede izterjav in korakov v sodnem postopku, sočasno pa so društva svetovala jugoslovanskim ministrstvom glede novih zakonskih odredb in jih kritizirala, če po njihovem mnenju niso dovolj ščitila upniških interesov. Dejavnosti vseh društev so temeljile na obsežnih arhivih dokumentov, ki so jih zbrali o finančnem stanju jugoslovanskih podjetnikov, s pomočjo katerih je vsak zainteresiran upnik lahko preverjal, kakšno je bilo dejansko gmotno stanje dolžnikov. Da bi bile vse te usluge članom na voljo, so seveda morali redno plačevati članarino.

Delo večine upniških društev je bilo razdeljeno na približno pet oddelkov. Včasih se je delitev vzpostavila šele po več letih delovanja društva, ko se je poslova-nje razširilo in birokratiziralo (v DIV-u so oddelke denimo uvedli 1. avgusta 1932).⁵⁸ Najpomembnejši, največji in najbolj zaposlen med njimi je bil običajno posvečen insolventcam, ukvarjal pa se je z vsemi sodnimi in izvensodnimi intervencijami proti

55 »Vprašanje prisilne poravnave izven stečaja,« *Trgovski list*, 23. 2. 1933, 2.

56 »Črna lista,« *Glas delavca*, 13. 5. 1938, 1.

57 »Črna lista,« *Delavska politika*, 17. 5. 1938, 4.

58 »Bilanca pozitivnega dela,« *Trgovski list*, 23. 2. 1933, 1. »Zbor Društva industrijcev in veletrgovcev za dvig poslov-ne morale,« *Jutro*, 26. 2. 1933, 10.

dolžnikom ter statističnim beleženjem in arhiviranjem rezultatov. Osrednjo vlogo pri zbiranju teh podatkov je nedvomno imel JDZU, ki je ambiciozno popisoval ne samo vse postopke, v katerih je sodeloval sam, temveč je skušal ustvariti tudi podatkovno bazo vseh stečajev v državi. Podatke je v prvem desetletju svojega obstoja društvo objavljalo v priložnostnih biltenih, nato je s tem prenehalo.

Tabela 1. Število insolvent, stečajev in udeleženih upnikov v obravnavi JDZU.

Leto	Insolvence v obravnavi JDZU	Stečaj v obravnavi JDZU	Stečaj v državi	Zastopani upniki-člani
1923	62			
1924	474		106	
1925	556	227	348	5883
1926	443	214	832	3828
1927	538	204	1060	3240
1928	338	141	917	1511
1929	441	201	1063	2285
1930	378		608	2867
1931	907	247	534	6698
1932	1452	287	726	11417
1933	898	64	271	4156

Vir: Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika u Zagrebu, 1926–1929, 1931–1933

Angažma JDZU-ja pri zbiranju podatkov o številu jugoslovanskih stečajev je toliko dragocenejši, ker država v dvajsetih letih ni vodila nikakršne uradne statistike stečajev. Podatki JDZU-ja so postali nekakšen nadomestek za uradni statistični pregled, nanje pa so se obilno in z veliko mero zaupanja sklicevali v jugoslovanskem časopisju, tudi slovenskem, kjer so letno, polletno, četrtletno in mesečno stečajno statistiko redno objavljali in analizirali od jeseni 1924 naprej v osrednjih dnevnikih (*Slovenec*, *Jutro*, *Mariborski večernik Jutra*) ter specializiranih gospodarskih časopisih (*Trgovski list*, *Trgovski tovariš*, *Mali trgovec*). »Te številke so ogledalo naših gospodarskih prilik,« je zatrjeval tisk.⁵⁹

V oddelku za insolvence JDZU-ja so sčasoma začeli opozarjati, da jugoslovanski politiki, gospodarstveniki, podjetniki in časniki od njih vendarle ne morejo pričakovati, da bodo namesto države opravljali njeno delo: »Mi zbiramo samo število stečajev, a ni dovolj, da poznamo le številko; posebno zanimivo bi bilo zbiranje podatkov o ugotovljeni aktivi in pasivi, o izpadu stečaja, o stroških stečaja ipd., da bi lahko ugotovili, kako in koliko narodnega premoženja propada. Jasno je, da naše podjetje vseh teh podatkov ne more pridobiti, temveč lahko to stori samo vlada, ki bi ji morala stečajna sodišča posredovati podatke. Mi se moramo zato omejiti na tiste primere, za

59 »Tudi zanimiva statistika,« *Mariborski večernik Jutra*, 6. 4. 1929, 1.

katere so bili zainteresirani naši člani, ki pa seveda ne morejo dati popolne in jasne slike vseh stečajev.«⁶⁰ Leta 1930, sočasno z uvedbo novih zakonov o stečaju in prisilni poravnavi, je vladno predsedništvo na pobudo pravosodnega ministra dr. Milana Srškića ustanovilo oddelek za državno statistiko, ki je od JDZU-ja prevzel naloge popisovanja stečajev in prisilnih poravnav;⁶¹ podatke je začel objavljati marca 1931 (za februar 1930).⁶² Oddelku so v JDZU-ju ponudili vpogled v vse podatke, ki so jih zbrali sami, vendar je moralo društvo kasneje plačevati za vpogled v podatke, ki jih je zbrala državna statistika.⁶³

Z jugoslovansko stečajno statistiko se je na začetku tridesetih let spoprijel tudi ljubljanski DIV, čeprav so takrat obstajali tako podatki JDZU-ja kot (sicer še neobjavljeni) podatki državne statistike. Od takrat naprej je slovenski tisk opustil citiranje števil, ki jih je obelodanil JDZU, in se začel sklicevati na statistiko domačega društva. Pod bolj ali manj slikovitimi naslovi in rubrikami, kot so »Žalostna statistika«, »Barometer našega gospodarstva«, »Ogledalo našega gospodarstva« ali kratko malo »Črna kronika«, so dnevniki (*Slovenec*, *Slovenski narod*, *Mariborski večernik Jutra*) in trgovski časopisi (*Trgovski list*, *Trgovski tovariš*) vse do druge svetovne vojne objavljali ne samo letne, polletne in mesečne, temveč tudi desetdnevne statistične preglede stečajev. (Statistične podatke je zbirala tudi ljubljanska Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, vendar le za področje Dravske banovine, za katero je bila pristojna, podatke pa so objavljali zgolj v tiskanih zapisnikih svojih sej.)

Ker se je v statistiko naenkrat vpletlo toliko popisovalcev, ne preseneča, da je prihajalo do napak in razhajanj pri štetju. To se je najočitneje pokazalo na primeru podatkov o stečajih januarja 1931, ko se podatki zagrebskega društva niso ujemali z ljubljanskimi: »Ti podatki [JDZU] so bistveno različni od onih ljubljanskega Društva industrijcev in veletrgovcev in je sedaj vprašanje, katera statistika je točna in bi bilo dobro, če bi se ugotovilo, na kakšni podlagi se sestavlja statistika.«⁶⁴ Razlika med podatki obeh društev je vztrajala tudi v naslednjih mesecih, tako da je časopis *Slovenec* leto dni kasneje dilemo razrešil tako, da je objavil številke obeh družb in pripisal: »Številke se bistveno razlikujejo in jih zato ponujamo obojne v informacijo, ne moremo pa reči, ker ne poznamo načina sestave statistike, kateri so pravilnejši.«⁶⁵ Dileme o pravilnosti enega ali drugega štetja niso bile v časopisju nikoli razrešene. Primer potrjuje, da so upniška društva zaradi kopice podatkov, s katerimi so operirala, seveda zagrešila tudi napake. Med posebej odmevnimi spodrseljaji je bila – po mnenju slovenskega tiska »nedopustna« – navedba novosadskega upniškega društva leta 1935, da je v stečaj šla ugledna osiješka tkalnica svile, s čimer je povzročila precej razburjenja; v resnici je bil stečaj na predlog tkalnice uveden nad nekim drugim podjetjem.⁶⁶

60 Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1927 ([Zagreb: JDZU, 1928]), 7. Gl. tudi »Zanimivi podatki iz naše insolventne statistike,« *Jutro*, 6. 4. 1929, 5.

61 »Uvedba uradne insolventne statistike,« *Jutro*, 22. 7. 1930, 7.

62 »Uvedba uradne insolventne statistike,« *Jutro*, 15. 3. 1931, 8.

63 HR-DAZG-760, §. 2, dopis JDZU predsedništvu ministrskega sveta, 26. 3. 1930.

64 »Druga statistika insolvent,« *Slovenec*, 5. 2. 1931, 5.

65 »Insolventce v letu 1931,« *Slovenec*, 15. 1. 1932, 7.

66 »Nedopustna napaka,« *Trgovski list*, 15. 10. 1935, 2.

Naslednji oddelek upniških društev je bil posvečen informacijam. Ukvarjal se je z zbiranjem in arhiviranjem gradiva o plačilnem stanju dolžnikov in kreditojemalcev, uvedbah novih stečajev ter prisilnih poravnav, opominih, tožbah in drugih informacij, ki so bile proti plačilu dostopne tistim društvenim članom, ki so pri sklepanju novih poslovnih vezi ali izterjevanju zaostalih dolgov želeli preveriti gmotno stanje poslovnih partnerjev ali dolžnikov. Po novejši oceni so »izkazi o zadolževanju in plačilni nezmožnosti posameznih podjetij [...] prav gotovo preprečili marsikateri stečaj«. ⁶⁷ Upniška društva so z namenom kar najboljše obveščenosti po državi vzpostavljala mrežo informatorjev. V glavnem je šlo za finančne zavode in podjetja, ki so bodisi brezplačno bodisi za honorar poročali o gospodarskih novicah v svoji okolici. Že v prvem letu delovanja je imel JDZU 917 informatorjev v 411 jugoslovanskih krajih, ⁶⁸ do leta 1933 jih je bilo okoli 2500. ⁶⁹ Tudi DIV je ustvaril obsežno bazo, ki je leta 1931 obsegala 20.000 enot gradiva o jugoslovanskih trgovcih, ⁷⁰ štiri leta kasneje 80.000 ⁷¹ in leta 1940 kar 200.000 enot. ⁷² Če gre verjeti časopisnim poročilom, je DIV v primerjavi z JDZU-jem imel krepko več informatorjev, saj jih je bilo leta 1933 že več kot 4000. ⁷³

Oddelki za informacije so včasih tiskali lastne časopise, kar so počeli v dunajskem društvu, DIV, ki je dvakrat mesečno objavljajl okrožnice z imeni slabih plačnikov, ⁷⁴ ter JDZU, ki je izdajal *Poslovno poročilo Jugoslovanskega društva za zaščito upnikov* (hrv. *Poslovni izvještaj Jugoslavenskoga društva za zaščito vjerovnika*) in nato *Novice Jugoslovanskega društva za zaščito upnikov Zagreb* (hrv. *Vijesti Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika Zagreb*). Vsebina je bila oblikovana po ustaljeni formuli: uvodnikom, ki so običajno govorili o pomembnosti upniške solidarnosti in društvenih aktivnostih, so sledili sezname razglašanih in ukinjenih stečajev, poravnav, kvot in dolžnikov neznanih bivališč. Nekakšna priloga časopisu je bilo skrivnostno *Zaupno poročilo* (hrv. *Povjerljivi izvještaj*), kjer so bili vsakih deset dni objavljeni delikatni podatki o poravnava, tožbah, bojkotiranih podjetjih in podobnih temah. Podatki so bili striktno dostopni zgolj in samo članom društva: »Ti podatki so namenjeni samo za uporabo naših članov, nikakor pa ne za javnost. Če član krši zaupnost, odgovarja za morebitno škodo, ki jo mi vnaprej zavračamo. Zato prosimo, da se te novice obravnavajo kot strogo zaupne in da se nikakor ne objavijo.« ⁷⁵ Zaupne okrožnice je poznal tudi DIV, ki se je hkrati pritoževal, da včasih za posamezen podatek plačajo trikrat toliko, kot zanj prejmejo od članov društva. ⁷⁶

Orjaška količina gradiva, ki so jo zbrala nekatera društva, je sčasoma postala nepregledna in draga za vzdrževanje, svoje pa je prispevala tudi kriza v tridesetih letih, ko so

67 Počivavšek, *En gros & en detail*, 126.

68 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika u Zagrebu, za godinu 1926* ([Zagreb: JDZU, 1927]), s. p.

69 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika u Zagrebu za godinu 1933*, 11.

70 »Nevarno naraščanje poravnav,« *Jutro*, 9. 6. 1931, 2.

71 »Bilanca pozitivnega dela,« *Trgovski list*, 16. 3. 1935, 1.

72 »Občni zbor Društva industrijcev in veletrgovcev,« *Jutro*, 28. 3. 1940, 5.

73 »Bilanca pozitivnega dela,« *Trgovski list*, 23. 2. 1933, 1.

74 »Evidenčna centrala za slabe plačnike,« *Trgovski list*, 1. 4. 1930, 3.

75 *Povjerljivi izvještaj*, junij 1926, 1.

76 Sunčič, *Zgodovina podjetništva na Slovenskem*, 202.

se za podatke zaradi gospodarskega krča zanimali le redki podjetniki. Arhiv JDZU-ja je moral svoje delovanje takrat omejiti in odpustiti nekaj delavcev, nazadnje pa je celotno dokumentacijo *en bloc* prodal podjetju V. Selinger in sin. Društvo je pojasnilo, da so ga člani premalo uporabljali, bil je predrag za vzdrževanje, postal pa je tudi zastarel, saj ga zaradi pomanjkanja sredstev niso mogli več posodabljati.⁷⁷

Tretji oddelek se je ukvarjal z izterjevanjem dolgov. Zgolj z »moralnim pritiskom,« kot je temu rekel JDZU, je od dolžnikov z opomini terjal plačilo zapadlih dolgov. Na oddelek so se člani društva običajno obrnili takrat, ko so sami že poskušali izterjati dolgove, a brez uspeha. V primeru zagrebskega društva je obseg dela oddelka bliskovito rasel: leta 1923 je oddelek vodil 276 izterjav, leta 1924 že 2285, naslednje leto pa 2506.⁷⁸ Delež uspešnih terjatev se je najprej gibal pod polovico, v tridesetih letih pa se je ustalil okoli 60 odstotkov, kar je društvo vseskozi promoviralo kot odličen uspeh. Število tožb je nihalo glede na gospodarske razmere, rekord pa je bil dosežen v kriznem letu 1932, ko je oddelek vložil 3257 tožb proti 2499 dolžnikom.⁷⁹ Tudi DIV je leta 1929 uvedel možnost izterjevanja dolgov in je v naslednjem letu imel izterjevalce v Ljubljani, Mariboru, Celju, Zagrebu, Beogradu in Nišu. Ljubljanski oddelek je bil zelo zaposlen z izdajanjem opominov, saj jih je samo leta 1929 razposlal okoli 7700,⁸⁰ pri čemer so skrbeli, da opomini niso bili šablonski, temveč individualizirani, kar je imelo na neplačnike večji učinek.⁸¹

Ko »moralni pritisk« ni zadostoval in je bilo treba poseči po sodnih sredstvih, se je aktiviral oddelek za pravno pomoč, ki je članom nudil možnost pravnega zastopanja pred sodiščem, prepošiljal njihove tožbe pravnim zastopnikom društva in jim dajal pravne nasvete v sodnih postopkih. Do leta 1926 je JDZU imel 164 odvetnikov, ki so v imenu upnikov sprožali tožbe proti nevestnim dolžnikom. Na začetku delovanja društva je delež uspešnih tožb dosegal 62 odstotkov,⁸² sčasoma pa je upadel in se gibal med četrtino in polovico. V dvajsetih letih so odvetniki JDZU-ja v povprečju sprožili tožbe proti krepko nad 200 dolžnikom letno, v letih gospodarske krize pa se je število spustilo pod sto.⁸³ Pri DIV-u je bila razporeditev nalog po oddelkih drugačna, saj je zadolžitve oddelkov za izterjevanje dolgov in pravno pomoč opravljal tožbeni oddelek, deloma pa tudi prej omenjena Gospodarska zadruga, ki se je tik pred drugo svetovno vojno hvalila z 80-odstotno uspešno izterjavo.⁸⁴

Zagrebsko društvo je imelo še en poseben oddelek, zaščitno sodišče (hrv. *obranički sud*), ustanovljeno leta 1926. Zadolženo je bilo za razreševanje sporov med člani društva ter med upniki in dolžniki, ki so za to zaprosili. Sodišče je sodilo v skladu s pravili društva, lahko pa je izreklo ukor ali predlagalo izključitev člana. Formiranje svojevrstnega parasodnega organa je med hrvaškimi odvetniki izzvalo nekaj neodobranja. Pravnik in odvetnik dr. Ivo Politeo je zapisal, da je ustanovitev pravno problematična in da sodišče

77 HR-DAZG-760, š. 1, zapisnik glavne skupščine, 29. 4. 1935.

78 HR-DAZG-760, š. 1, zapisnik glavne skupščine, 29. 5. 1925.

79 Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1932, 7.

80 »Občni zbor Društva industrijcev in veletrgovcev,« *Jutro*, 15. 5. 1930, 7.

81 »Nevarno naraščanje poravnjav,« *Jutro*, 9. 6. 1931, 2.

82 HR-DAZG-760, š. 1, zapisnik glavne skupščine, 29. 5. 1925.

83 Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1933, 11.

84 »Občni zbor Društva industrijcev in veletrgovcev,« *Jutro*, 28. 3. 1940, 5.

nikakor ne sme razširiti sfere delovanja.⁸⁵ Kljub prvotni skepsi so člani društva začeli sodišče izdatno uporabljati in od začetka delovanja maja 1926 do konca leta je obravnavalo že 234 zadev.⁸⁶ Ker je zadeve razreševalo bliskovito (za večino sporov je potrebovalo manj kot tri tedne), so ga hrvaški podjetniki obilno uporabljali; slovenska podjetja so se pred njim pojavljala le izjemoma in še takrat skoraj izključno v funkciji toženca.

DIV je po drugi strani prav tako poznal pet oddelkov, a le trije – insolvenčni, informacijski in tožbeni oziroma izterjevalni – so se ujemali s tistimi v JDZU, četudi z nekoliko prerazporejenimi pristojnostmi in nalogami. Preostala dva sta bila korespondenčni in administrativni oddelek, posvečena pošiljanju dopisov, sprejemu pošte, knjigovodstvu⁸⁷ in podobnim birokratskim opravkom, za katere JDZU ni ustanovil ločenih oddelkov.

Gospodarskopolični angažma upniških društev: primer stečajnega in poravnalnega zakona

DIV in JDZU sta kot osrednji upniški organizaciji na severozahodu Jugoslavije in nezanemarljiv člen jugoslovanskega gospodarskega življenja imeli določeno stopnjo vpliva na beograjsko politiko in njeno odločanje o gospodarskih zadevah. Predstavnike društev so večkrat vprašali za mnenje o novih zakonih, njihove predloge, popravke in kritike pa so vsaj delno upoštevali. Tudi ko niso bili neposredno naprošeni za komentar, so bili v obeh društvih zelo glasni, če so menili, da sklepi, sprejeti v Beogradu, niso ugodni za gospodarstvo ali upnike. Kljub občasnim izletom izven področja gospodarstva – DIV je leta 1927 denimo protestiral proti načrtovani ukinitvi medicinske in tehniške fakultete v Ljubljani⁸⁸ – so se njihovi protesti v glavnem dotikali nameravanih ali že vpeljanih zakonskih sprememb v gospodarstvu. Razen posameznih pozivov in okrožnic, ki so nasprotovali posameznim zakonom, največ gradiva govori o njihovem boju proti neadekvatnim zakonom o stečaju in prisilni poravnavi, ki se je vlekel od zgodnjih dvajsetih let in skoraj do druge svetovne vojne.

Ob nastanku leta 1918 Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev ni poenotila svoje stečajne in poravnalne zakonodaje. Ureditev je zato zaznamoval pravni partikularizem, saj so se v različnih delih države uporabljali zakoni in odredbe, ki so na teh območjih veljali pred letom 1918 in jim je bila veljavnost podaljšana tudi v okviru nove države. V državi je sočasno veljalo pet različnih stečajnih ureditev z različnim naborom odredb (Slovenija, Hrvaška, Vojvodina, Bosna in Hercegovina ter Srbija), Črna gora pa institucije stečaja sploh ni poznala.⁸⁹ Še bolj kaotično je bilo stanje glede prisilne poravnave,

85 HR-DAZG-760, š. 11, dopis dr. Iva Politea JDZU, 2. 3. 1927.

86 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1927*, 15.

87 »Zbor Društva industrijcev in veletrgovcev za dvig poslovne morale,« *Jutro*, 26. 2. 1933, 10.

88 »Protest proti nameravani ukinitvi dveh fakultet na ljubljanski univerzi,« *Trgovski list*, 13. 12. 1927, 1.

89 Velizar J. Mitrović, *Stečajno pravo s naročitim osvrtom na srpsko zakonodavstvo* (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926), 14. Franja Goršič, *Komentar stečajnog zakona, zakona o prinudnom poravanju van stečaja, zakona o uvođenju u život oba zakona, i zakona o pobijanju pravnih dela izvan stečaja* (Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A. D., 1934), 6.

ki je niso poznali v Srbiji, Črni gori ter Bosni in Hercegovini. Uvedba enotne poravnave je bila akutnejši problem od uvedbe enotnega stečaja, zato je bila na podlagi 13. člena zakona o proračunskih dvanajstinah za januar in februar 1922, objavljenega zadnjega dne leta 1921, na področje celotne države razširjena banska odredba iz leta 1916, ki je do takrat veljala za Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo. Omenjeni člen je v veljavo stopil naslednji dan, 1. januarja 1922.⁹⁰

Za JDZU ta rešitev ni bila dobra, ker je bila banska odredba preveč naklonjena dolžniku in zato škodljiva, saj je lahko dolžnik zavlačeval z razglasitvijo insolventnosti, kar je pomenilo, da se je njegovo premoženje medtem še dodatno skrčilo, seveda na škodo upnikov. Zakon je po oceni društva omogočal zlorabe goljufovimi dolžnikom, ki se z lažno insolvenco in sklenitvijo poravnave izognejo težjim posledicam stečaja ter upnikom plačajo le del terjatev, nato pa nadaljujejo obratovanje, kot da se ni nič zgodilo.⁹¹ Vodstvo društva je odredbi očitalo še preveliko popustljivost do vodenja trgovskih knjig (menda kar 89 odstotkov jugoslovanskih trgovcev ni imelo nikakršnih trgovskih knjig) in ohlapnost pri določitvi minimalne kvote, ki jo mora dolžnik ponuditi upnikom, ter roka, znotraj katerega bi se morala poravnava skleniti.⁹² Vrstili so se predlogi, da je treba pogoje za uvedbo poravnave natančneje definirati in zaostri.

Zaradi pogostih zlorab zakona so se zamislili tudi na beograjskih ministrstvih in sestavljen je bil komite treh ministrov, ki se je moral odločiti o spremembah ali ukinitvi poravnalne odredbe.⁹³ Na presenečenje mnogih je bila 1. aprila 1925 prisilna poravnava preprosto ukinjena.⁹⁴ Poteza ni razrešila nakopičenih težav, saj je dolžnikom na razpologo ostal samo še stečajni postopek, v katerem pa so upniki dobivali razvpito nizke deleže svojih terjatev, ki neredko niso dosegli niti enega odstotka. Že »nepričakovano hitro«⁹⁵ se je v jugoslovanskih gospodarskih krogih zato pojavila zahteva po ponovni uvedbi prisilne poravnave. »Mislili smo, da bo nova situacija izboljšala položaj upnikov, a smo se motili,« je leta 1926 poudaril podpredsednik JDZU-ja Siegfried Wohlmuth. »Nove razmere so po odpravi prisilne poravnave hitro prinesle grenko razočaranje. [...] In tako so oživele stare znane nesrečne metode stečaja z vsemi hudimi posledicami. Vse dokler stečajni zakon ne določa kazenske odgovornosti dolžnika za prikrajšanje upnika za njegovo premoženje, in dokler ne zagotovi zadostne varnosti pred očitno pogosto goljufovimi dejanjem dolžnika, ki po drugi strani skoraj ne uporablja niti najtanjše tančice, da zastre prevarantsko podobo svojih manipulacij, uničuje tudi upnika zaradi skoraj neomejenih stroškov.«⁹⁶

V Beogradu so ukinitvev poravnave utemeljevali z oceno, da ta postopek izkoriščajo zgolj špekulantski dolžniki, ki skušajo oškodovati svoje upnike; pošteni dolžniki, ki niso po lastni krivdi končali v dolgovi, so se sposobni pogoditi z upniki ali upniškimi

90 Radojičić, *Prinudno poravnanje u stečaju*, 5–6. Goršić, *Komentar stečajnog zakona*, 359.

91 »Zveza trgovcev v Zagrebu proti neopravičeni prisilni poravnavi,« *Trgovski list*, 19. 1. 1924, 2.

92 HR-DAZG-760, š. 1, zapisnik glavne skupščine, 29. 5. 1925.

93 »Vprašanje prisilne poravnave,« *Jutro*, 24. 2. 1925, 6.

94 Mitrović, *Stečajno pravo*, 12. Goršić, *Komentar stečajnog zakona*, 1 in 359, 360.

95 Goršić, *Komentar stečajnog zakona*, 1.

96 *Zapisnik treće redovite glavne skupštine Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu, obdržavane dne 11. februara 1926. u Zagrebu* ([Zagreb: JDZU, 1926], 1, 2.

organizacijami, medtem ko si špekulanti tako ali drugače zaslužijo stečaj. Čeprav bi JDZU temu stališču pred aprilom 1925 nemara pritrnil, pa v novih okoliščinah ni več privoljeval v ta argument. Vodstvo društva je opozorilo, da prisilna poravnava obstaja tudi v evropskih državah, kjer imajo močne in stare upniške organizacije. Mlade jugoslovanske upniške organizacije potemtakem nikakor niso mogle biti kos istim izzivom in za povrh ostati brez zakona o prisilni poravnavi: »Opustitev zakona o prisilni poravnavi bi si morda lahko privoščila država, ki ima v veljavi sodoben stečajni zakon. Naša mlada država, ki ima pet različnih stečajnih zakonov na šestih različnih pravnih področjih in Črno goro, ki institucije stečaja sploh ne pozna, tega ne bi smela tvegati.«⁹⁷

V društvu so se zavzeli za čim hitrejšo vrnitev kakršnegakoli poravnalnega zakona, saj jih je skrbelo hitro naraščanje števila stečajev po državi. Ni pomagalo, da se je sredi dvajsetih let kraljevina spopadala še z manjšo, že omenjeno gospodarsko krizo, ki je zaradi povečanega kreditiranja odločilno vplivala na ustanovitev DIV-a leta 1925.⁹⁸ Zaradi spremenjene jugoslovanske finančne politike se je tedaj končala doba inflacije. Deflacija, rast obresti in nižanje kmetijskih cen so imeli uničujoč vpliv na številna majhna podjetja, ki so se razpasla v obdobju inflacijskega razbohotenja gospodarstva.⁹⁹ Slabo gospodarsko stanje je dodatno višalo statistiko stečajev, kar je vznemirjalo slovensko gospodarsko časopisje: »Ali ne pomenijo te številke dovolj glasen memento za vlado, ki kaže ob tako napetem položaju tako malo razumevanja za življenske interese države? Ali ni še čas, da se streznejó tudi oni, ki imajo usodo države v rokah? Mar čakajo, da pride do popolnega kraha?!«¹⁰⁰ Tudi na skupščini JDZU-ja leta 1926 so poudarili: »Lansko leto je zaznamovala gospodarska kriza, ki je z vsemi pogubnimi posledicami močno pritisnila na vse gospodarske panoge. Naše gospodarske razmere še nikoli niso bile tako težke in nikoli nismo potrebovali tako hitre pomoči. Na vseh straneh vsesplošna stagnacija, brezposelnost, negotovost, nazadovanja ... Dejavniki, ki bi se jih morali lotiti z vso močjo, se težko premaknejo – bolje rečeno, se ne premaknejo. Ministrstvo za trgovino je sprožilo raziskavo o naši gospodarski krizi, govorilo se je, pisalo in to je – vse.«¹⁰¹ Vseeno pa so v Zagrebu hkrati ocenili, »da ima naša gospodarska kriza poleg težkih posledic tudi dobro stran, ker je večinoma eliminirala iz poslovnega sveta medvojne in povojne dobičkarje. To so bili z redkimi izjemami ljudje brez potrebnega strokovnega znanja, ki so zato našemu gospodarstvu več škodovali kot koristili.«¹⁰²

Pri razpravi o (ne) uvedbi prisilne poravnave so sodelovala jugoslovanska gospodarska združenja z JDZU-jem ter zagrebško trgovsko in obrtno zbornico na čelu, »ki že dolgo forsirata diskusijo o tem problemu«,¹⁰³ svoje mnenje pa je izrazilo tudi dunajsko upniško društvo. Njegovi predstavniki so močno lobirali za ponovno uvedbo

97 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu, za godinu 1926, s. p.*

98 »Bilanca pozitivnega dela,« *Trgovski list*, 16. 3. 1935, 1.

99 Žarko Lazarevič, *Kmečki dolgovi na Slovenskem* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994), 34–38. Žarko Lazarevič in Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva* (Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000), 46, 47.

100 »Epidemija konkurzov,« *Trgovski list*, 7. 7. 1927, 1.

101 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu, za godinu 1926, s. p.*

102 »Upniki za svoje pravice,« *Slovenski narod*, 23. 3. 1927, 3.

103 »Vprašanje prisilne poravnave,« *Slovenec*, 3. 9. 1926, 7.

poravnave. Med drugim so v zagrebškem časopisu *Morgenblatt* objavili obširen prispevek o tem vprašanju¹⁰⁴ in leta 1926 posredovali pri ministru za trgovino dr. Ivanu Krajaču,¹⁰⁵ ki je sicer prej bil podpornik ukinitve poravnave in je bil menda odgovoren za njeno ukinitve po vsej državi, ne le v Srbiji, kot je bilo sprva predvideno.¹⁰⁶ Minister je kasneje trdil, da želi poravnavo znova uvesti, a mu je namero preprečila beograjska trgovinska zbornica, ki je verjela, da je treba pred uvedbo prisilne poravnave sprejeti enoten stečajni zakon.¹⁰⁷ Slovenski tisk je prav tako poročal, da so se poskusi ponovne uvedbe zakonskih načrtov »razbili na trdovratnem odporu beograjskih gospodarskih krogov«, ki so ga omehčali šele gospodarska kriza sredi dvajsetih let in posledični stečaji starih, uglednih srbskih podjetij.¹⁰⁸

Problem stečajnega zakona je bil v obdobju burnih razprav o prisilni poravnavi v ozadju, a vendarle ves čas prisoten. Člani JDZU-ja so menili, da je poenotenje jugoslovanskih stečajnih zakonov pravno zahtevnejša in mučnejša naloga od ureditve poravnalnega zakona, zaradi česar se je treba vprašanja poravnave lotiti pred stečajni,¹⁰⁹ kljub temu pa so leta 1927 zapisali: »Devet let je minilo, ne da bi bil sprejet vsaj eden od mnogih za gospodarstvo prepotrebni zakonov. V prvi vrsti kot vir velikega zla ponovno omenjamo naše zastarele stečajne zakone – še vedno jih imamo, hvala bogu, pet –, saj njihov dolgotrajen postopek omogoča kopičenje stroškov stečaja, ki uničujejo terjatve upnikov. In res, danes smo prišli tako daleč, da se upnik bolj boji stečaja kot dolžnik; ni nenavadno, da dolžnik upniku grozi s stečajem, če ne sprejme njegove ponudbe za poravnavo, kot si jo je zamislil, medtem ko bi stečaj za dolžnika pomenil njegov moralni in materialni propad.«¹¹⁰ Člani JDZU-ja so v Beograd pošiljali resolucije, v katerih so pozivali k spremembi stečajnih odredb, ki so po njihovem mnenju prinašale zgolj ekonomsko uničenje dolžnika in hkrati propad upniških terjatev. Kot začasno rešitev so bili pripravljene sprejeti razširitev srbskega stečajnega zakona (srb. *Zakonik o stecišnom postupku*) iz leta 1861 na celo državo, ker je zakon, četudi zastarel, dovoljeval razmeroma hiter in poceni postopek.¹¹¹

Konec dvajsetih let so beograjska ministrstva vendarle sklenila, da bodo uredila problematično stanje. Upravni odbor JDZU-ja je na začetku leta 1927 iz prestolnice prejel osnutke stečajnega zakona in zakona o prisilni poravnavi. Vodstvo društva ju je pregledalo in komentiralo. V odzivu so med drugim zahtevali krajši izplačilni rok pri poravnavi, poravnalni upravitelj bi moral biti po njihovem mnenju trgovec in ne odvetnik, prav tako pa bi se morala omejiti višina upraviteljevih stroškov. DIV je bil še ostrejši in je uvedbo poravnave zavračal. Ker so se člani zavedali, da to ni realistična rešitev, so namesto tega zahtevali, da se poravnava dovoli le tistemu dolžniku, ki je

104 »Prisilna poravnava,« *Slovenec*, 7. 4. 1927, 7.

105 »Za ponovno uvedbo prisilne poravnave izven konkurza,« *Slovenec*, 13. 8. 1926, 7.

106 »K vprašanju prisilne poravnave,« *Slovenec*, 10. 9. 1926, 7.

107 »Prisilna poravnava izven konkurza,« *Slovenec*, 16. 3. 1927, 7.

108 »Gospodarski krogi in vprašanje prisilne poravnave izven konkurza,« *Jutro*, 10. 8. 1929, 5.

109 »Za ali proti prisilni poravnavi,« *Jutro*, 14. 10. 1927, 5.

110 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika u Zagrebu za godinu 1927*, 4.

111 »Upniki za svoje pravice,« *Slovenski narod*, 23. 3. 1927, 3. »Društvo za zaščito upnikov v Zagrebu in enoten moderen konkurzni zakon,« *Jutro*, 23. 3. 1927, 5.

insolventen postal zaradi nesreče ali bolezni; vsem ostalim, ki so se zadolžili zaradi lahkomišelnosti, slabega poslovanja ali goljufije, poravnava ne bi smela biti dovoljena.¹¹² Pri načrtu stečajnega zakona je JDZU ocenil, da gre v dobršni meri za kopijo avstrijskega stečajnega zakona iz leta 1914, ki pa ni prevzel nekaterih njegovih koristnih lastnosti, kot sta trgovski stečaj kot poseben postopek poleg rednega in skrajšanega ter t. i. predstečajni postopek, katerega namen je bil uvedba nadzora nad dolžnikovim premoženjem še pred formalno uvedbo stečaja, da ne bi bili oškodovani upniki. Društvo je ostro nastopilo proti paragrafu, ki je izvolitev v upniški odbor (tj. telo v stečajnem postopku, ki je zastopalo upniške interese) dovoljeval zgolj upnikom, ki stanujejo v kraju, kjer je sedež sodišča, češ da gre za »flagrantno kršitev avtonomije upnikov«. Prav tako so se zavzeli za dokončno zakonsko definiranje tarife, ki jo je za svoje delo prejel stečajni upravitelj.¹¹³ DIV se je zavzel, da se mu tudi zakonsko dovoli poizvedovati o dolžnikovem premoženjskem stanju, zavarovanjih ipd.¹¹⁴

Zakonodajalec je sprejel veliko pripomb, ki so jih podali v društvih, in sestavil zakona, ki sta po oceni sodobnikov presejala svoje predhodnike.¹¹⁵ Po nestrpnem čakanju in dodatnih dopisih in telegramih s pozivi k hitremu sprejemu zakonov, ki so jih upniška društva pošiljala v Beograd,¹¹⁶ sta bila zakona sprejeta 22. novembra 1929, 1. maja naslednje leto pa sta stopila v veljavo. V zagrebškem društvu so ocenjevali, da bo nov stečajni zakon prinesel izboljšanje gospodarskega stanja in da so njihovi komentarji pomembno pripomogli k boljši zaščiti, ki jo zakon nudi upnikom: »Narejen je bil velik korak na poti urejanja našega gospodarskega stanja in izpolnjene so bile dolgoletne želje vseh gospodarstvenikov. Oba zakona sta povsem moderna, za vzor so jima služili sodobni zakoni drugih držav. Omogočajo hiter in poceni postopek, kar je bila rana vseh naših prejšnjih stečajnih zakonov.«¹¹⁷ V društvu so bili posebej zadovoljni, da je bila kodificirana ureditev nagrad, ki so jih prejeli stečajni in poravnalni upravitelji, saj so si v preteklosti pogosto vzeli velik kos iz stečajne mase, seveda na račun upnikov.¹¹⁸ Ob sprejemu zakonov je JDZU, morda edinkrat v svoji zgodovini, v prihodnost zrl optimistično: »V splošnem lahko rečemo, da se gospodarsko stanje počasi ureja; res ni izključena možnost močnejših pretresov, še več, ne smejo nas presenetiti, nikakor pa ne morejo imeti značaja kakšne močnejše krize.«¹¹⁹ Ocena bi bila težko bolj zgrešena, saj se je novo desetletje pričelo z najhujšo gospodarsko krizo v stoletju.

Po newyorškem borznem zlomu se je kriza z zamikom razširila tudi v Evropo¹²⁰ in leta 1930 dosegla Jugoslavijo. Najprej se je pokazala v kmetijstvu, saj je izvoz pridelkov

112 »Upniki in načrt zakona o prisilni poravnavi,« *Jutro*, 6. 10. 1927, 5. »Anketa zbornice za trgovino, obrt in industrijo,« *Narodni dnevnik*, 9. 10. 1927, 2.

113 »Načrt novega konkurznega zakona,« *Jutro*, 27. 5. 1928, 6.

114 »Občni zbor Društva industrijcev in veletrgovcev,« *Jutro*, 15. 5. 1930, 7.

115 »Vsebina zakonskega načrta o prisilni poravnavi,« *Jutro*, 5. 10. 1929, 5.

116 »Jugoslovensko društvo za zaščito upnikov zahteva nov konkurzni zakon in zakon o prisilni poravnavi,« *Jutro*, 18. 5. 1929, 5. »Potreba modernega konkurznega zakona in zakona o prisilni poravnavi izven konkurza,« *Jutro*, 5. 7. 1929, 5.

117 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika u Zagrebu za godinu 1929 (podnesen glavnoj skupštini dne 16. aprila 1930)* ([Zagreb: JDZU, 1930]), 3.

118 *Ibid.*, 4.

119 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika u Zagrebu za godinu 1928* ([Zagreb: JDZU, 1929]), 5.

120 O evropskih posledicah krize gl. npr. Ivan Berend, *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU in Modrijan, 2013), 76–85.

padel, s tem pa tudi cene in kupna moč kmetov. Razširila se je v bančništvo in industrijo, dokler ni propadla vrsta manjših obratov. Krč v trgovini je prinesel splošen gospodarski zastoj, ki je za več let omrtvil svetovno in z njim jugoslovansko gospodarstvo.¹²¹ Zaradi omejenega odobravanja kreditov, slabe kupne moči prebivalstva in varčevanja se je začasno zmanjšalo število stečajev, tako da se je obseg dela skrčil tudi v upniških društvih. »Gospodarska kriza brez primere, ki vlada po vsem svetu, se v zadnjem letu kljub ogromnim prizadevanjem odločujočih dejavnikov vseh narodov ne umiri,« je JDZU ocenil spomladi 1931. »Poleg tega se še stopnjuje in nihče ne ve, kako dolgo bo trajala in kako se bo končala. Na vseh področjih človeškega življenja je ravnotežje porušeno in ves svet je izpostavljen pretresom.«¹²² Društvo je v kriznem času skoraj doživelo usodo nemškega združenja, saj mu je grozil deficit.¹²³

JDZU je med gospodarsko krizo največ energije vlagal v boj proti zakonu o zaščiti kmetov, ki je bil sprejet aprila 1932 z namenom zaščite zadolženih kmetov pred nadaljnjim obubožanjem.¹²⁴ Po navedbi Metoda Mikuža so bili slovenski kmetje najbolj zadolženi v državi, saj je dobrih 55.000 kmetov skupaj dolgovalo 1,12 milijarde dinarjev.¹²⁵ Ker so bili kmečki prihranki zamrznjeni, upniki niso mogli priti do svojih terjatev, obenem pa so brez vira dohodkov ostali podeželski trgovci, kar je bilo za upniška društva nesprejemljivo. Po oceni JDZU-ja je zakon uničil še tisti kredit, ki je do takrat krožil na trgu, saj je upnike dokončno obsodil na milost in nemilost dolžnikov, med katerimi so se znašli številni goljufi in špekulanti, ki so upali, da se bo moratorij v nedogled podaljševal: »Gospodarstvenik, ki v zadnjih 11 mesecih ni našel možnosti, da svoje razmere uredi, odnosno da se s svojimi upniki poravna, gotovo nima iskrene želje ohraniti si pridobljeno zaupanje tudi nadalje, ampak skuša na neupravičen način izogniti se svojim obvezam.«¹²⁶ Skupaj z drugimi jugoslovanskimi gospodarskimi združenji je JDZU na zborovanjih vztrajal pri načelu, »da je treba prevzete obveznosti tudi izpolniti,«¹²⁷ in zahteval takojšnjo ukinitvev zakona, a nejevolji navkljub se niso odločili, da bodo protestirali pri vladi, saj so resignirano menili, da ne bi dosegli ničesar.¹²⁸ Tudi DIV je odločno vztrajal, da je zakon »največja nesreča ne le za društvo, temveč za splošno gospodarstvo.«¹²⁹

Ne glede na bolj pereče probleme je JDZU tudi med gospodarsko krizo še vedno izražal nezadovoljstvo nad novima zakonoma o stečajih in prisilnih poravnava, saj je

121 Za pregled poteka in posledic gospodarske krize na Slovenskem gl. Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, 41–48. Lazarevič in Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, 51–53. Žarko Lazarevič, »Velika gospodarska kriza in Slovenci,« v: Metka Kastelic, ur., *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva* (Vrhnik: Razum, 1998), 121–38. France Kresal, »Gospodarska kriza 1929–1933,« v: Neven Borak in Žarko Lazarevič, ur., *Gospodarske krize in Slovenci* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zveza ekonomistov Slovenije, 1999), 84–94. Žarko Lazarevič, *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 252–61.

122 *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaščito vjerovnika u Zagrebu za godinu 1931. Podnesen Glavnoj skupštini dne 30. aprila 1931* [pravilno 1932] ([Zagreb: JDZU, 1932]), 3.

123 HR-DAZG-760, š. 1, zapisnik predsedniškega odbora, 12. 5. 1934.

124 Lazarevič, *Kmečki dolgovi na Slovenskem*, 127–29.

125 Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965), 397.

126 »Proti novim moratornim ukrepom,« *Jutro*, 25. 1. 1934, 5.

127 »Proti novim zaščitnim odredbam,« *Trgovski list*, 25. 1. 1934, 1.

128 HR-DAZG-760, š. 2, zapisnik seje predsedniškega odbora, 27. 4. 1933.

129 »Revija dela naših industrijcev,« *Jutro*, 8. 7. 1932, 5. Gl. tudi »Velik porast konkurzov in prisilnih poravnav,« *Slovenski narod*, 7. 7. 1932, 1. Sunčič, *Zgodovina podjetništva na Slovenskem*, 204.

bilo mnenje, da rasti števila insolventov ne povzroča le kriza, temveč tudi ali predvsem neprimerna zakonodaja, močno zakoreninjeno: »Kdor pozna naše gospodarske prilike in zlasti kdor zasleduje način izvrševanja trgovskih obveznosti, ve, da se prisilne poravnave ne množijo samo zaradi splošnih nepravil, ampak tudi zato, ker nudi zakon o prisilni poravnavi kljub različnim kartelom brezvestnim dolžnikom še vse preveč prilike za izkoriščanje upnikov.«¹³⁰ Kljub začetni naklonjenosti je praksa pokazala, da zakona še zdaleč nista popolna in da nista zamašila vseh pravnih vrzeli svojih predhodnikov. Zakon o prisilni poravnavi so po oceni JDZU-ja ponovno izkoristili številni dolžniki, ki so razglasili lažno insolventco in se z odplačilom majhnega dela terjatev izmaknili poštenemu poplačilu dolgov. Tudi Stane Vidmar je o zakonu menil, da je »uničil veliko število podjetij in skoro vsem prinesel velike izgube, pa brez prave koristi za tiste, katerim je bil namenjen.«¹³¹ DIV je skrbela tudi rast števila insolventov, po katerih je bila »dravska banovina na tretjem mestu v državi; le po številu prebivalstva znatno večja dunavska in savska banovina beležita večje število insolventov«. Društvo je menilo, da je stanje »nevzdržno« in da je nujno, »da se ta bolezen zatre«. ¹³² Zahteve upniških društev po spremembah, ki so jih na konferencah in zborovanjih sprejemali vse do konca tridesetih let, so bile posledično skoraj enake tistim iz druge polovice dvajsetih let;¹³³ med njimi se je ponovno pojavil tudi predlog, da se zakon o prisilni poravnavi ukine. Vidmar je glasno kritiko poravnalnega zakona podal na tretjem kongresu trgovcev Kraljevine Jugoslavije, ki je junija 1938 potekal v unionski dvorani v Ljubljani: »Ta zakon je bil izdan v dobi prosperitete, stabilnosti cen, dobrih pogojev dela in valutnih razmer, pa tudi danes ne ustreza več svojemu namenu. Tudi ne nudi dovolj varnosti, da se njegovi predpisi ne bi izigravali. Zato je potrebno, da se ta zakon dopolni in izpremeni s predpisi, ki bodo v skladu z izkušnjami zadnjih let ter ustrezali ukrepom, ki jih diktira praksa. Predvsem naj bo *postopanje ceneno, smotreno in hitro*, da bo čim bolj izpolnilo svoj namen.«¹³⁴

Enako stališče je imel JDZU o novem stečajnem zakonu, ki bi lahko po (temeljito revidirani) oceni društva prinesel veliko škodo. Društvo je menilo, da ni bilo zadovoljivo razrešeno niti vprašanje tarife upravitelja stečajne mase, ki bi morala upoštevati množico dejavnikov, od dosežene stečajne kvote do kraja bivališča upravitelja, vendar jih novi zakon ni niti z besedo omenil.¹³⁵ Tudi DIV je leta 1931 ugotavljal, da imata nova zakona slab vpliv na Dravsko banovino, saj se je delež insolventov v banovini glede na celotno državo po 1. maju 1930 podvojil.¹³⁶ Kljub novim in novim pozivom sta zakona ostala v veljavi do druge svetovne vojne.

130 »Zloraba ugodnosti po zakonu o prisilni poravnavi,« *Jutro*, 27. 2. 1931, 5. Gl. tudi »Zlorabljanje ugodnosti, ki jih nudi zakon o prisilni poravnavi izven konkurza,« *Slovenec*, 27. 2. 1931, 7.

131 »Zbor Društva industrijcev in veletrgovcev za dvig poslovne morale,« *Jutro*, 26. 2. 1933, 10.

132 »Občni zbor Ljubljanske borze,« *Jutro*, 29. 5. 1931, 5.

133 Prim. npr. »Za revizijo zakona o prisilni poravnavi izven konkurza,« *Trgovski list*, 23. 7. 1932, 1. »Zahteve slovenskega trgovstva,« *Trgovski list*, 20. 8. 1932, 1.

134 III. kongres trgovcev Kraljevine Jugoslavije v Ljubljani, dne 11. in 12. junija 1938 (Ljubljana: s. n., s. d.), 37.

135 HR-DAZG-760, §. 2, predlog za tarifo upravitelja stečajne mase in prisilne poravnave, 11. 2. 1930.

136 »Nevarno naraščanje poravnave,« *Jutro*, 9. 6. 1931, 2.

Zaključek

Po umiritvi kriznih razmer ter stabilizaciji gospodarskega stanja sredi tridesetih let je sledilo obdobje postopne, vendar počasne rasti, ki vse do druge svetovne vojne ni dosegla predkrizne ravni.¹³⁷ JDZU je kriza krepko omajala in iz nje je izšel precej šibkejši, kot je bil pred letom 1929, kar je veljalo tudi za hrvaško gospodarstvo v celoti, ki je postalo v bistveno večji meri odvisno od beograjskih odločitev.¹³⁸ Društvene aktivnosti so se skrčile in vpliv društva je upadel. DIV je po drugi strani v tem času postal bolj aktiven in samozavesten zaradi agilnosti predsednika Vidmarja, ki je na vsakoletnih občnih zborih v obširnih govorih analiziral ter kritiziral gospodarsko stanje (njegova priljubljena tema je postala prevelika preobremenitev Dravske banovine z davki in dajatvami).¹³⁹ Ambicije DIV-a so se povečale, tako da društvo ni le pomagalo svojim članom pri izterjevanju dolgov in insolvenčnih postopkih, temveč je preraslo v vokalnega kritika jugoslovanske gospodarske politike. Vidmar je zahteval, da oblast prisluhne njihovim predlogom, češ da temeljijo na dolgoletnih praktičnih izkušnjah društvenih članov. Zaradi Vidmarjevega do oblasti še posebej kritičnega govora je bila leta 1937 celo zaplenjena ena od števil *Trgovskega lista*, ki je govor ponatisnil.¹⁴⁰ Vidmarjev besednjak je skozi trideseta leta postajal vse bolj militanten, kar je bila morda posledica njegovega hkratnega političnega delovanja v vodstvu Zveze bojevnikov Jugoslavije, kjer so mu nasprotniki očitali lakomnost po oblasti.¹⁴¹ Trdil je, da morajo člani upniških društev postati »vse bolj ofenzivni in da bodo ofenzivne tudi naše organizacije, ker je še vedno ofenziva najboljša obramba«, ¹⁴² nazadnje pa je predlagal, da se morajo pošteni trgovci in upniki povezati v »eno falango« oziroma v »gibanje za čiščenje nezdravega okolja, da pride nova doba etičnih načel in socialne pravice«, tudi če bodo padle žrtve.¹⁴³ Ne glede na tako retoriko sta tako DIV kot JDZU konec tridesetih let vse pogosteje in vse bolj zaskrbljeno omenjala »napeto ozračje nad našo zmrcvarjeno Evropo«¹⁴⁴ ter uničujoč vpliv, ki ga je izbruh vojne imel na gospodarstvo.

JDZU in DIV sta delovala tudi med vojno, čeprav v skrajno reducirani obliki. DIV je svoj zadnji občni zbor organiziral ravno na dan vojaškega udara, 27. marca 1941,¹⁴⁵ in deloval še najmanj nekaj mesecev kasneje, ko so društveni predstavniki čestitali Vidmarju ob 50. rojstnem dnevu,¹⁴⁶ ni pa znano, kdaj in kako je društvo ugasnilo. JDZU se je moral ob začetku vojne preimenovati v Hrvaško društvo upnikov Zagreb

137 Lazarević in Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, 58–59.

138 Ivo Goldstein, *Hrvaška zgodovina* (Ljubljana: Slovenska matica, 2008), 198.

139 »Znaki nesigurnosti in nastopajočih gospodarskih motenj«, *Jutro*, 30. 3. 1939, 4. Sunčič, *Zgodovina podjetništva na Slovenskem*, 203.

140 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, 456.

141 *Ibid.*, 427–32.

142 »Zborovanje slovenskega trgovstva«, *Trgovski list*, 20. 9. 1932, 2.

143 HR-DAZG-760, š. 1, zapisnik glavne skupščine, 27. 3. 1934.

144 »Križev pot našega gospodarstva«, *Trgovski list*, 21. 4. 1936, 1.

145 »Občni zbor Društva industrijcev in veletrgovcev«, *Slovenec*, 28. 3. 1941, 9.

146 »Lepa počastitev Staneta Vidmarja«, *Trgovski list*, 30. 9. 1941, 2.

(hrv. *Hrvatsko društvo vjerovnika Zagreb*) in se preseliti na nov naslov. Iz članstva so morali izbrisati vsa podjetja, ki so jih vodili nearijci, sicer bi ustaška vlada društvu prepovedala delovanje. Novih članov niso mogli sprejemati, prečiščeno članstvo pa je bilo tako skromno, da ni bilo dovolj članov niti za funkcije v upravnem odboru.¹⁴⁷ Julija 1945 se je društvo ponovno registriralo pri novi oblasti, iz prijave pa je razvidno, da sta bila med skromnimi 37 člani v letu 1944 tudi dve slovenski podjetji, ljubljanski Eifler in mariborska tovarna mila Zlatorog.¹⁴⁸ Društvo je obstajalo do leta 1946, ko je bilo dokončno ukinjeno.

JDZU in DIV sta imela na gospodarsko življenje medvojne kraljevine, pa tudi na slovenski gospodarski prostor, nezanemarljiv vpliv. Časopisje je natančno poročalo o njihovih mnenjih, odločitvah in pobudah ter upoštevalo njihovih statistične podatke, njun glas pa se je slišal tudi v Beogradu, le da je bil upoštevan v manjši meri. Društvi sta bili pri svojem neomajnem, trmastem vztrajanju pri zaščiti interesov upnikov nedvomno zahteven sogovornik številnih političnih in gospodarskih organov v državi, zaradi česar sta si nakopali tudi nasprotnike. Četudi so bila vsa jugoslovanska upniška društva razmeroma kratkega veka, je njihovo delovanje predstavljalo pomemben korak v slovenski ter jugoslovanski gospodarski zgodovini, saj je šlo za prvo udejanjenje pojava upniških društev v tem prostoru, ki v obliki moderniziranih društev obstaja še danes.

Viri in literatura

Arhivski viri

- HR-HDA – Hrvatski državni arhiv, Zagreb:
 - HR-HDA-1353, Građanske stranke i društva, inv. št. 3764, Jugoslavensko društvo za zaščito vjerovnika, pravila i rad.
- HR-DAZG – Državni arhiv u Zagrebu:
 - HR-DAZG-760, Društvo za zaščito vjerovnika.

Časopisni viri

- *Delavska politika*, 1938.
- *Domoljub*, 1930.
- *Glas delavca*, 1938.
- *Jugoslovan*, 1931.
- *Jutro*, 1924, 1925, 1927–1934, 1939, 1940.
- *Mali trgovec*, 1930.
- *Mariborski večernik Jutra*, 1929.
- *Narodni dnevnik*, 1927.
- *Narodni gospodar*, 1932.
- *Obrtni vestnik*, 1925.
- *Povjerljivi izvještaj*, 1926.

¹⁴⁷ HR-DAZG-760, š. 3, poročilo o delu društva, s. d. [1945].

¹⁴⁸ HR-DAZG-760, š. 3, dopis mestnemu ljudskemu odboru za mesto Zagreb, 17. 7. 1945.

- *Slovenec*, 1926, 1927, 1931, 1932, 1938, 1941.
- *Slovenski narod*, 1925, 1927, 1932.
- *Trgovski list*, 1924, 1925, 1927, 1930–1936, 1941.

Literatura

- *III. kongres trgovcev Kraljevine Jugoslavije v Ljubljani, dne 11. in 12. junija 1938*. Ljubljana: s.n., s.d.
- Berend, Ivan. *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU in Modrijan, 2013.
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Goldstein, Ivo. *Hrvaška zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica, 2008.
- Goršič, Franja. *Komentar stečajnog zakona, zakona o prinudnom poravnanju van stečaja, zakona o uvođenju u život oba zakona, i zakona o pobijanju pravnih dela izvan stečaja*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A. D., 1934.
- Kobe-Arzenšek, Katarina. »Oris Vidmarjeve tovarne dežnikov in nogavic v Ljubljani.« *Kronika* 20, št. 1 (1972): 27–33.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. »O osnutku i radu Zagrebačke burze do 1945. godine.« *Radovi* 28 (1995): 190–211.
- Kresal, France. »Gospodarska kriza 1929–1933.« V: Neven Borak in Žarko Lazarević, ur. *Gospodarske krize in Slovenci*, 77–95. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zveza ekonomistov Slovenije, 1999.
- Lazarević, Žarko. *Kmečki dolgovi na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Lazarević, Žarko. *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Lazarević, Žarko. »Velika gospodarska kriza in Slovenci.« V: Metka Kastelic, ur. *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, 121–38. Vrhnika: Razum, 1998.
- Lazarević, Žarko in Jože Princič. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000.
- Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Mitrović, Velizar J. *Stečajno pravo s naročitim osvrtom na srpsko zakonodavstvo*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926.
- Ogrizek, Emica. *Stečaji in prisilne poravnave izven stečaja v gradivu Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008.
- Počivavšek, Marija. *En gros & en detail: trgovina v Sloveniji do druge svetovne vojne: trendi, strukture, prakse*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2012.
- Radojičić, Spasoje. *Prinudno poravnanje u stečaju*. Beograd: G. Kon, 1923.
- Sunčić, Mitja. »Zgodovina podjetništva na Slovenskem od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne.« Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2011.

Tiskani viri

- *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu, za godinu 1926*. Zagreb: JDZU, 1927.
- *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1927*. Zagreb: JDZU, 1928.
- *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1928*. Zagreb: JDZU, 1929.
- *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1929 (podnesen glavnoj skupštini dne 16. aprila 1930)*. Zagreb: JDZU, 1930.
- *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1931. Podnesen Glavnoj skupštini dne 30. aprila 1931 [pravilno 1932]*. Zagreb: JDZU, 1932.

- *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1932, podnesen Glavnoj skupštini dne 31. marta 1933.* Zagreb: JDZU, 1933.
- *Izveštaj Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu za godinu 1933, podnesen Glavnoj skupštini dne 27. marta 1934.* Zagreb: JDZU, 1934.
- *Pravila ‚Društva industrijcev in veletrgovcev‘.* Ljubljana: [DIV], s. d.
- *Statuten des Budapester Gläubiger Schutz-Vereines.* Budapest: Kálmán M. Éstársá, 1899.
- *Statuten des Creditoren-Verein zum Schutze der Forderungen bei Insolvenzen. Gegründet im Jahre 1870.* Wien: s. n., 1900.
- *Zapisnik treće redovite glavne skupštine Jugoslavenskog društva za zaštitu vjerovnika u Zagrebu, održavane dne 11. februara 1926. u Zagrebu.* Zagreb: JDZU, 1926.

Ivan Smiljanić

“WE HAVE COME SO FAR THAT CREDITORS ARE MORE AFRAID OF BANKRUPTCY THAN DEBTORS.” THE ACTIVITIES OF THE LJUBLJANA AND ZAGREB CREDITOR PROTECTION SOCIETIES IN THE INTERWAR PERIOD

SUMMARY

The contribution highlights the activities of two creditor protection societies – the Society of Industrialists and Wholesalers in Ljubljana and the Yugoslav Creditors Protection Society in Zagreb – which were active in the interwar period. The function of creditors’ associations is to protect the creditors’ interests and claims during judicial and extrajudicial proceedings, particularly in case of bankruptcies and compulsory settlements, when their debtors have become over-indebted. In the Austro-Hungarian Monarchy, such societies were founded in Vienna and Budapest, while in the South Slavic territory, the first such organisation to be established successfully was the Zagreb Society in 1922. The Ljubljana Society followed three years later, after which the Belgrade and Novi Sad Societies were founded with a bit of a delay. The Societies were keen to expand and strengthen their influence, so they would open branch offices and attempt to negotiate a merger of all the creditor protection societies in the country into a single entity, though unsuccessfully. They would establish contacts with foreign associations and attend international conferences. However, their relations could also become antagonistic, as it happened in the case of the Vienna Creditors’ Society, which wanted to expand its influence in Yugoslavia. On the other hand, the Ljubljana and Zagreb Societies forged close and friendly ties because they shared similar views.

The work of the associations was divided into several departments. The Insolvency Department managed the proceedings against the debtors and recorded the results on behalf of the creditors, thus collecting extensive statistical documentation. In the case of the Zagreb Society, for many years, this documentation replaced the

national bankruptcy statistics, introduced as late as at the beginning of the 1930s. The Information Department collected materials on the payment status of debtors as well as about new bankruptcies and compulsory settlements. The materials were made available to the Society members who wanted to ascertain the financial situation of potential business partners or debtors. The Debt Collection Department attempted to collect debts owed to the Society members by sending demand letters to debtors. When this was not enough, the Legal Aid Department assisted the Society members with legal advice and represented them in court. The Zagreb Society also had a quasi-judicial body called the Protection Court, which settled the disputes between the Society members as well as between creditors and debtors. The Ljubljana Society also had two departments in charge of the bureaucratic and accounting tasks.

The Yugoslav creditors' associations played a consultative role in amending the Yugoslav economic legislation. Even if the Belgrade ministries did not ask them for advice, the Societies would react resolutely when they assessed that the legal changes negatively impacted the economy or the creditors' interests. The most protracted legal battle between the creditors' associations and Belgrade was related to the bankruptcy and forced settlement legislation. At the time of the country's establishment, legal particularism prevailed in both areas, as each part of the country would apply the legislation in force before 1918. The state tried to resolve the confusing situation in 1922 by extending the Croatian Settlement Order to the entire country. However, the creditors' associations and other economic operators protested that the Order allowed debtors to cheat at the expense of creditors. In 1925, the state abolished compulsory settlement altogether, which once again failed to satisfy the Societies, as debtors were left with only the bankruptcy procedure, which resulted in creditors recovering a very modest part of their claims. Two new laws were adopted in 1929, but the initial favourable inclination of the Societies soon waned, and almost until World War II, they kept unsuccessfully criticising the shortcomings of the new legislation.

After the economic crisis of the mid-1930s, the Zagreb Society lost much of its strength, while the Ljubljana Society remained active and became a vocal critic of the Yugoslav economic policy. Both associations continued to operate after the outbreak of World War II. It is unclear when the Ljubljana Society ceased to exist, but the Zagreb Society was disbanded in 1946.

Nevenka Troha*

Sodelovanje med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem v vzhodni Furlaniji v obdobju med septembrom 1943 in oktobrom 1944

IZVLEČEK

Članek obravnava sodelovanje med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem na območju vzhodne Furlanije od kapitulacije Italije do jeseni 1944. Takrat je bilo zaradi še vedno velike moči okupatorja za uspešen boj za osvoboditev dogovarjanje nujno. Od jeseni 1944 pa je v pričakovanju skorajšnjega konca vojne in zaradi okrepljenega položaja jugoslovanskega osvobodilnega gibanja slovensko osvobodilno gibanje na območjih, poseljenih s Slovenci, skušalo prevzeti popoln nadzor in tako okrepiti položaj Jugoslavije na povojnih pogajanjih o novi meji z Italijo.

Ključne besede: odporniško gibanje v Furlaniji, slovensko-italijanski odnosi, odnosi med italijansko in slovensko komunistično partijo, Benečija, enote Osoppo, enote Garibaldi, Briško-beneški odred

* Dr., znanstvena svetnica; nevenka.troha@inz.si

ABSTRACT**COOPERATION BETWEEN THE SLOVENIAN AND ITALIAN LIBERATION
MOVEMENTS IN EASTERN FRIULI BETWEEN SEPTEMBER 1943
AND OCTOBER 1944**

The following article focuses on the cooperation between the Slovenian and Italian liberation movements in the area of eastern Friuli from the Italian capitulation to the autumn of 1944. At that time, cooperation was crucial for the liberation efforts due to the still overwhelming strength of the occupiers. However, as of the autumn of 1944 – in anticipation of the imminent end of the war and the consolidated position of the Yugoslav liberation movement – the Slovenian liberation movement sought to establish complete control of the areas populated by Slovenians and thus strengthen the Yugoslav position in the post-war negotiations on the new border with Italy.

Keywords: resistance movement in Friuli, Slovenian-Italian relations, relations between the Italian and Slovenian Communist Parties, Veneto, Osoppo units, Garibaldi units, the Brda-Veneto Detachment

Jeseni 1943 je slovensko osvobodilno gibanje zaradi tedanjih razmerij na mednarodnem polju in težkih razmer, ki so nastale po kapitulaciji Italije, nemški okupaciji ozemlja, na katerem je okupator ustanovil Operacijsko cono Jadransko primorje, in po njegovi veliki ofenzivi potrebovalo dobro sodelovanje z italijanskim protifašističnim in odslej tudi osvobodilnim gibanjem. Slovenska stran se je zato začasno odrekla postavljanju konkretnih ozemeljskih zahtev, se zavzela za skupni boj za osvoboditev, obenem pa vztrajala pri načelnih odločitvah, ki jih je sprejela takoj po kapitulaciji Italije.¹ Obdobje med oktobrom 1943 in septembrom 1944 tako lahko označimo za obdobje sodelovanja in dogovarjanja med slovenskim (jugoslovanskim) in italijanskim odporištvom. Ta politika je bila tudi v skladu z usmeritvami sovjetskega vodstva, ki je na vprašanje vodstev italijanske in jugoslovanske komunistične partije (Edvarda Kardelja in Umberta Massole) odgovorilo 28. marca 1944 in zahtevalo tesno sodelovanje ter medsebojno pomoč v orožju in ljudeh v boju proti okupatorju, medtem ko naj bi ozemeljska vprašanja (Trst, območje med Čedadom in Huminom) preložili na povojni čas.²

1 Gre za razglas o priključitvi Primorske k svobodni in zedinjeni Sloveniji v okviru svobodne in demokratične Jugoslavije, ki ga je 16. 9. 1943 sprejel Vrhovni plenum OF. Tega je v začetku oktobra potrdil Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju in nato Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (Avnoj) na drugem zasedanju konec novembra 1943 v Jajcu. Razglas je objavljen tudi na *Osvobodilna fronta – Wikipedija, prosta enciklopedija*, https://sl.wikipedia.org/wiki/Osvobodilna_fronta, pridobljeno 21. 11. 2021.

2 Metod Mikuž, »Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945)«, *Zgodovinski časopis* 12/13 (1958–1959): 20.

Pokrajinski komite Komunistične partije Slovenije za Primorsko (PK KPS) je svojemu centralnemu komiteju poročal o sestanku vodstev slovenskega in italijanskega osvobodilnega gibanja na Primorskem,³ ki je bil novembra 1943. Na sestanku sta se italijanska predstavnika odrekla »nemogočim« zahtevam po samoodločbi Trsta in Benečije,⁴ medtem ko je slovenska stran italijanski sicer nudila pomoč v »kadrnih za izgradnjo obveščevalne službe, v denarju in nasvetih«, ker pa za to ni imela primernih ljudi (ovira je bilo zlasti znanje italijanščine), ji ni mogla nuditi pomoči »v tem, kar najbolj potrebujejo, to je v kadrih za njihovo vojsko«. V poročilu tudi kritično ocenjujejo delovanje Komunistične partije Italije, ki naj bi skrbela za partizanstvo »le tam, kjer spontano nastaja, to je zlasti v Furlaniji, kjer je nastalo pod našim vplivom. Od tega, da bi si razvoj partizanstva postavili za glavno nalogo, da bi dali parolo ‚vsi v partizane, vse za partizane‘, je KPI še zelo, zelo daleč.«⁵

Konec decembra 1943 je Boris Kidrič v imenu CK KPS primorskemu vodstvu poslal navodila za sodelovanje z italijanskim osvobodilnim gibanjem. Opozarjal je, da je med slovenskimi in italijanskimi partizani treba vzpostaviti »zdrave« odnose, »ker sicer grozi nevarnost, da bomo v obmejnih oziroma mešanih predelih prepustili tako slovenske kot italijanske množice šovinistom in s tem protiljudski reakciji«. Poudaril je, da se slovenska stran sicer ne namerava odreči »upravičenim slovenskim nacionalnim zahtevam, oficialno formuliranih v ustrežajočih sklepih OF (Osvobodilne fronte slovenskega naroda) in potrjenih v Jajcu«,⁶ so pa bile te zahteve formulirane na splošno, saj »ne bi bilo nič škodljivejšega, kakor med množicami v mešanih in obmejnih predelih zanetiti diskusijo, kam bo kaj spadalo« v času, ko je bila potrebna enotnost v oboroženem boju proti Nemcem. Kjer so obstajali pogoji, je bilo treba postavljati skupne organe protinemške oblasti. »Tudi tam, kjer se pretežno vzpostavlja oblast OF, je treba v to oblast pritegovati italijanske ljudske elemente z vsemi nacionalnimi pravicami«. ⁷ Kidrič je tudi poudarjal, da je treba »energično zastopati enotnost slovenskih in italijanskih ljudskih množic v boju proti skupnemu sovražniku demokratičnih in nacionalnih pravic slovenskega in italijanskega naroda oziroma ljudstva v boju proti Hitlerjevi Nemčiji in njenim sodelavcem«. Italijanski narod si mora priboriti »vse demokratične pravice« in izkoreniniti »vse ostanke italijanskega fašizma in s tem seveda tudi italijanskega imperializma. Z imperialistično Italijo pa se seveda mi ne bomo pogovarjali na bazi samoodločbe, niti ne bomo priznavali pravice

3 S pojmom Primorska označujem s Slovenci poseljeno območje zahodno od rapalske meje, torej tudi območje, ki je danes del Italijanske republike.

4 Benečija (Beneška Slovenija, Rezija in Terske doline) je bila po tretji vojni za neodvisnost Italije leta 1866 priključena h Kraljevini Italiji. Priključitev so množično podprli tudi tamkajšnji prebivalci na plebiscitu, ki je bil izveden 21. in 22. oktobra tega leta. Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je zaradi te slabe izkušnje, pa tudi zaradi močne italijanske večine v Trstu, ves čas nasprotovalo zahtevam po izvedbi plebiscita o samoodločbi tega območja. Odklanjali so ga tudi jugoslovanski pogajalci na mirovnih pogajanjih po koncu vojne, saj naj bi bil plebiscit izveden že med vojno, in sicer z vključitvijo v slovensko osvobodilno gibanje.

5 SI AS 1487, ae 3110, Poročilo Pokrajinskega komiteja KPS CK KPS, 17. 12. 1943.

6 Gl. op. 1.

7 V razglasu VP OF s 16. 9. 1943 je v 2. točki navedeno: »Italijanski narodni manjšini na priključenem ozemlju je zajamčena avtonomija. O izvedbi avtonomije bodo razpravljali pooblaščenici zastopniki slovenskega in italijanskega primorskega prebivalstva, kakor hitro bodo to dovoljevale razmere.«

enakopravnosti, kajti zagrešila je dovolj krvavih zločinov nad našim narodom in proti imperialistični Italiji imamo mi samo eno besedo – povračilo, zagotovitev naše nacionalne svobode in naše demokracije z vsemi našimi ukrepi, ki so nam za to potrebni.« Ob tem pa so morali italijanskemu partizanstvu nuditi vso podporo, saj je bilo edino merilo samo čim bolj uspešen skupen boj proti Nemčiji »in čim uspešnejši partizanski razvoj tako pri nas kakor v Italiji«. Ker je v italijanskem osvobodilnem gibanju pretila nevarnost »oportunističnih odklonov«, je bilo po Kidričevem mnenju treba podpreti KPI, da bi ta dobila v italijanskem partizanskem gibanju tisto mesto, »kakor ga ima naša partija v OF«. ⁸

V teh usmeritvah je bila že jasno začrtana politika t. i. slovensko (slovansko)-italijanskega bratstva, ki sta jo nato na Primorskem vodili OF in KPS in s katero sta skušali pridobiti vpliv med čim širšimi italijanskimi sloji, zlasti pa med delavstvom, ki naj bi s perspektivo uvedbe ljudske oblasti (komunizma) podprlo zahteve za priključitev Julijske krajine in dela vzhodne Furlanije (Benečije) k Jugoslaviji. To usmeritev pa je jugoslovanska stran v skladu s trenutnim položajem v odnosih med slovenskim (jugoslovanskim) in italijanskim protifašističnim in osvobodilnim gibanjem javno bolj ali manj jasno postavljala. Februarja 1944 jo je potrdil tudi Edvard Kardelj, ki je med drugim poudaril, da je »na sedanji stopnji borbe« napačno postavljati vprašanje konkretne razmejitve, saj bi to samo koristilo reakciji, »v Italiji badoljanski⁹ in v Jugoslaviji mihailovičevski«. Potrebni predpogoji za kasnejšo ureditev mejnih vprašanj pa naj bi se ustvarili v »teku borbe«. Glede sodelovanja italijanskih in slovenskih partizanskih enot je poudaril pomen vodilne vloge KPI v italijanskih enotah in naročal: »Izrecno smo vam tudi naglasili, da zadržite poveljstvo nad italijanskimi edinicami vse dotelej, dokler se v Italiji sami ne ustvarijo vojaški in politični pogoji za ustvaritev italijanske partizanske vojske, ki bo v takšnem sestavu, da bo garancija za pravičen demokratični razvoj v Italiji.¹⁰ / ... / Glavno vaše stremljenje glede partizanske vojske mora iti za tem, da jih spravite v aktivno ofenzivno borbo proti Nemcem. Iz vojske, ki se bo borila, bodo kaj hitro izpadli reakcionarni badoglianski elementi.« Slovenski 9. korpus je dobil nalogo, da pomaga pri ustanavljanju enot italijanskih partizanov. Ustanovili naj bi skupne slovensko-italijanske operacijske štabe, med Italijani iskali »najboljše politične kadre« in jih izšolali, ti pa bi nato tvorili jedro italijanske partizanske vojske, ki naj bi »resnično postala ljudska, demokratična vojska, ki ne bo

8 SI AS 1487, ae 3186. Pismo Borisa Kidriča v imenu CK KPS Pokrajinskemu komiteju (PK) KPS, 26. 12. 1943. V nasprotju z OF, ki je bila vsaj od dolomitske izjave s 1. marca 1943 zasnovana kot enotno gibanje, v katerem je vodilni položaj pripadal KPS, je bil italijanski Narodnoosvobodilni odbor za Severno Italijo (Comitato di liberazione nazionale per l'Alta Italia – CLN AI) koordinacijski odbor italijanskih protifašističnih strank (KPI, Socialistične stranke Italije, Krščanske demokracije, Stranke akcije, Liberalne stranke, Demokratične stranke dela).

9 Gre za vlado generala Pietra Badoglia. Na položaj predsednika vlade ga je kralj imenoval po padcu Mussolinija 26. 7. 1943. Na tem položaju je ostal tudi po kapitulaciji Italije 8. 9. 1943 in prehodu Italije k zaveznikom. Nemške čete so že 10. 9. zasedle Rim, 12. 9. pa je bila Italija razdeljena na dva dela, na t. i. Južno kraljestvo s kraljem in Badogliovo vlado pod nadzorom zaveznikov ter na okupirano Italijo. Vlada je bila tehnično-vojaška, sestavljali so jo šest generalov, dva prefekta, šest funkcionarjev in dva državna svetnika. Badoglio je predsednik te vlade ostal do 24. 4. 1944, ko je bila imenovana njegova druga vlada, v kateri so bili tudi predstavniki šestih protifašističnih strank. Delovala je do 6. 6. 1944, ko je Badoglio kot predsednika vlade nasledil Ivanoe Bonomi (Demokratična stranka dela).

10 Za Kardejla je bil »pravilen, demokratični razvoj« prevlada KPI in izvedba socialistične revolucije.

orodje raznih reakcionarnih grup. / ... / Pošiljajte tja ne predstavnike partije, ampak komandante, politkomisarje in zvezne oficirje, ki so politično čim bolj izgrajeni. / ... / Če boste to dosegli, boste veliko več napravili za zlom italijanskega šovinizma, kakor pa s kakršnimikoli diskusijami o nacionalnem vprašanju.«¹¹ S temi novimi navodili je Anton Vratuša v vlogi predstavnika OF februarja 1944 seznanil tudi vodstvo KPI.¹²

Enega od glavnih razlogov, zakaj je bila slovenska stran zainteresirana za tesno sodelovanje z italijanskim odporništvom, lahko razberemo v navodilu štaba 9. korpusa štabu Istrskega odreda iz začetka junija 1944: »Nam Slovencem ne sme biti vseeno, ali bomo imeli onstran slovenske meje narod, ki bo stremel po tem, da bi ponovno podjarmil našo deželo in uničil plodove naše težke osvobodilne borbe, ampak si moramo želeli, da bi tam živel narod, ki bo stremel za čim tesnejšim bratskim sodelovanjem z nami. Zavedati se moramo, da je to v veliki meri odvisno od nas, to je od aktivne pomoči, ki jo bomo nudili italijanskemu partizanstvu. S tem bomo pomagali razplamteti italijanski narodni odpor, ki bo zajel ogromno večino italijanskega naroda, in v tem boju se bodo izkristalizirale prave ljudske sile, vse, kar je protinarodnega, bo pa odpadlo.«¹³

Vratuša se je 14. marca 1944 v Milanu sestal z vodstvom KPI in se dogovoril za sestanek vodstev obeh partij na Primorskem. Na njem bi moral sodelovati Kardelj, ki pa na pogovore ni mogel priti in je zato zanje pooblastil Lidijo Šentjunc in Aleša Beblerja, ki sta nastopila kot sekretarka in član Poverjeništvu CK KPS in IO OF za Slovensko primorje, Gorenjsko, Koroško in Trst.¹⁴ V skladu z navodili CK KPS, naj bi »z italijanskimi tovariši tovariško uredili vse nesporazume na terenu«, ki pa bodo »izginili tisti trenutek, ko bosta naši dve partiji zavzeli jasno skupno stališče« in prešli k izvajanju sporazuma na terenu. Lotiti se je bilo treba osnovnih vprašanj, ki so šla »preko ozkih mej terena z mešanim prebivalstvom«. Glavni cilj skupnega boja je lahko bila samo »borba za uničenje fašizma, vodena na nacionalnem terenu kot del obče borbe vseh svobodoljubnih, demokratskih sil sveta«.¹⁵ Ob tem pa niso smeli pozabiti nacionalnega fašističnega zatiranja pred in tudi med vojno, »fašistične okupacije Jugoslavije in zločinov, ki so jih italijanski fašisti delali v času okupacije«, zato lahko samo italijanski narod »s svojo odločno borbo proti fašizmu in za demokratizacijo Italije vrže raz sebe breme težkih posledic poraza fašizma«. Italijanski tovariši naj bi italijanskim množicam pojasnjevali pravilnost odloka OF in Avnoja o priključitvi Primorske, pri čemer naj bi poudarili, da ti odloki ne vsebujejo nikakršnih meja in da »dejanska rešitev tega vprašanja in oblika njegove rešitve zavisi še od mnogih faktorjev in od daljnega razvoja vojne. / ... / Kar se tiče področja Beneške Slovenije vzhodno od Čedadu in Gemone (Humina), velja isto. Ta slovenska krajina je 1864 leta (pravilno 1866, op. a.) glasovala v plebiscitu za demokratično Italijo proti reakcionarni avstro-ogrski monarhiji in svoj slovenski značaj je ohranila, čeprav je seveda 80 let italijanske nadvlade

11 SI AS 1487, ae 3188. Pismo Edvarda Kardelja PK KPS, 5. 2. 1944.

12 SI AS 1487, ae 624. Pismo Antona Vratuše vodstvu KPI, 23. 2. 1944.

13 *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov. Del VI, Boji v Sloveniji* [dalje ZDP NOV VI], knj. 14 (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972), 68, dok. 9. Navodilo štaba 9. korpusa, 2. 6. 1944.

14 SI AS 1487, ae 445. Pooblastilo CK KPJ Lidiji Šentjunc in Alešu Beblerju, 15. 3. 1944.

15 SI AS 1487, ae 1890. Nepodpisano pismo Lidiji Šentjunc in Alešu Beblerju, 17. 3. 1944. Podčrtano v originalu.

tudi v tem pogledu pustilo svoje sledove. Zato je v odloku Avnoja ta pokrajina vključena. Italijanski tovariši, ki so smatrali ta odlok kot nepravilen, ne smejo pozabiti, da se tudi pri Beneški Sloveniji ne govori o mejah, ne o krajih, ampak da je popolnoma razumljivo, da gre tu izključno samo za slovensko pokrajino, ki je po kapitulaciji Italije prišla pod kontrolo naše narodnoosvobodilne vojske.«¹⁶

Sodelovanje antifašističnih sil obeh narodov je bilo nujno, da bi onemogočili »razmah šovinističnih tendenc« in bi »izpodkopavalo tla reakciji pri obeh narodih«. Skupen boj naj bi bil uspešen le tedaj, če bi bilo zagotovljeno »vodstvo najnaprednejših svobodoljubnih sil, predvsem pa proletariata«, ki ne sme biti ločen od »kmečkega ljudstva, ki je skoraj izključno slovensko«. Nujna sta bila sodelovanje v oboroženem boju in enotnost, ki bi bila ogrožena, če bi dopustili »brezkončne diskusije o bodoči pripadnosti enega ali drugega kraja eni ali drugi državi«. ¹⁷ O teh izhodiščih za pogo- vore je Kardelj seznanil tudi člana direkcija KPI Umberta Massolo.¹⁸

V dogovoru, ki je bil sprejet 4. aprila 1944,¹⁹ sta obe partiji soglašali, da je »nujna skupna borba proti nemškemu okupatorju, italijanskemu fašizmu in slovenski beloplavi gardi za osvoboditev«, ki je bila tudi predpogoj za rešitev problemov v prihodnjih odnosih med italijanskim in slovenskim narodom na obmejnih in narodnostno mešanih predelih. Dogovorili so se, da ne bodo razpravljali o vprašanju razmejitve in usode narodno mešanih ali kakorkoli spornih predelov. Obe partiji naj bi zastavili vse sile, da bi se po zgledu jugoslovanskega razvilo oboroženo narodnoosvobodilno gibanje v Italiji. V nadaljevanju so določili oblike političnega, organizacijskega in vojaškega sodelovanja. Sklenili so ustanoviti udarno brigado Garibaldi Trieste kot sestavni del italijanskih brigad, dokler pa bi ta delovala na območju 9. korpusa, bi bila podrejena mešanemu operacijskemu štabu, ki naj bi ga ustanovili za obmejno območje z nalogo, da koordinira akcije slovenskih in italijanskih partizanskih enot. Ena od točk sporazuma je bil tudi dogovor o ustanovitvi skupne organizacije delavstva z imenom Delavsko bratstvo. Poimenovanje je ostalo do začetka julija 1944, ko se je organizacija preimenovala v Delavsko enotnost.²⁰

Slovenska stran je ocenjevala, da je bil dogovor kljub zapletom pomemben korak naprej, zlasti glede organiziranja množičnih odborov Delavske enotnosti (bratstva), s čimer naj bi slovenska stran kot organizacijsko nesporno močnejša zajela italijanske množice in jih usmerila v oborožen boj.²¹ Vratuša je 23. maja poročal iz Milana, da je tudi vodstvo KPI dogovor sprejelo z odobravanjem.²²

V Benečiji je po kapitulaciji Italije deloval slovenski Briško-beneški odred, ki je bil ustanovljen septembra 1943, a zaradi nemške protiofenzive le do sredine oktobra. V njegovi sestavi sta bili tudi Šentlenartska četa, ki je delovala na območju Merse, Utane

16 Ibidem.

17 Ibid.

18 SI AS 1487, ae 445. Pismo Edvarda Kardelja Umbertu Massoli, 5. 3. 1944.

19 Dogovor so sprejeli Francesco Leone, Guido Lampredi, Aleš Bebler in Lidija Šentjurc.

20 SI AS 1487, ae 1824. Poročilo poverjeništvu CK KPS, 11. 4. 1944.

21 Ibid.

22 SI AS 1487, ae 678. Poročilo Antona Vratuše iz Italije št. 14, 23. 5. 1944.

in Sv. Lenarta in v kateri so bili samo Beneški Slovenci, in Rezijska četa, v kateri je bila polovica domačinov. Sredi oktobra je bil ustanovljen Beneški bataljon, ki pa je bil že novembra razbit. Decembra 1943 pa je bil ustanovljen nov (drugi) Briško-beneški odred, v katerega so bili vključeni tudi preostali borci Beneškega bataljona.²³

V nasprotju z drugimi italijanskimi območji, poseljenimi s Slovenci, so ljudje v Benečiji slovensko partizansko vojsko sprejemali z nezaupanjem. Tudi pokrajinski partijski komite je januarja 1944 v poročilu centralnemu komiteju opozarjal na razmere v Benečiji, ki jih je »naša vojska še bolj zavozlala«, saj je ljudi na silo mobilizirala in jih vodila v brigade, od koder so dezertirali.²⁴ Benečija, ki je bila Italiji priključena že leta 1866, je bila namreč podvržena procesom načrtnega in brezobzirnega raznarodovanja, zato tam slovenska narodna zavest skoraj še ni bila prebujena, hkrati pa so bili ljudje tudi gospodarsko močno vezani zlasti na Furlanijo. Napaka je bila tudi razpustitev županstev, ki so jih postavili Nemci, ker so ljudje tako ostali brez živilskih nakaznic.

Enote komaj ustanovljenega slovenskega 9. korpusa so se v začetku zime 1943/44 zbrale v srednjem in severnem delu Primorske, kjer so bile manj na udaru nemških sil. Korpusni štab je skušal svoje enote razporediti po čim širšem operativnem območju. 30. divizija je tako konec januarja 1944 prešla Sočo in se usmerila v Benečijo, da bi tam spodbudila mobilizacijo v partizanske enote in utrdila moč slovenskega narodno-osvobodilnega gibanja. Pohod divizije je trajal šestnajst dni, nato pa se je morala zaradi velikih koncentracij nemškega vojaštva in izčrpanosti borcev umakniti na levi breg Soče. Med pohodom je bila pogosto v bojih, izvedla pa je tudi napad na postojanko v Fojdi in uničila mostove prek Nadiže pri San Quirinu. V vaseh so imeli mitinge in konference z vplivnimi domačini. Ko se je divizija februarja 1944 premaknila nazaj na levi breg Soče, je na desnem bregu ostal Briško-beneški odred.²⁵ Konec marca je njegov štab izdal vsem odrednim komisarjem in vojaškim funkcionarjem okrožnico z naslovom ‚O vprašanju Benečije‘, v kateri so poudarili, da je treba popraviti napake, ki jih je tam po kapitulaciji Italije delalo slovensko osvobodilno gibanje. Ustanovili naj bi Beneško četo, ki bi imela nalogo prirejati mitinge in zborovanja, organizirati Narodno zaščito, zbirati podatke glede dotedanega nepravilnega nastopa slovenske partizanske vojske, povrniti škodo, plačati vsa intendantska potrdila, pritegniti v četo prostovoljce, delati akcije, nuditi socialno in zdravstveno pomoč.²⁶

23 Franc Črnugelj - Zorko, *Na zahodnih mejah 1943: Briško-beneški odred in 3. soška (20.) brigada* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986), 103–17.

24 SI AS 1670, f. 538. Poročilo Jože Vilfana Narodnoosvobodilnemu svetu za Primorsko, 27. 10. 1943; f. 532. Poročilo PK KPS CK KPS, 13. 1. 1944; SI AS 1487, ae 1. Zapis seje CK KPS, 27. 2. 1944. Prvi pohod v Benečijo sta izvedli Gregorčičeva in Gradnikova brigada maja 1943. Brigadi sta imeli naloge izvršiti čiščenje sovražnika v Brdih, v Beneški Sloveniji in Reziiji, izvršiti mobilizacijo in oborožitev in zanesti narodnoosvobodilno borbo med slovensko prebivalstvo do skrajnih zahodnih mej Slovenije. – Jaka Avšič, *Naš prvi pohod v Beneško Slovenijo* (Ljubljana: Znanstveni inštitut, Oddelek za mejna vprašanja, 1946).

25 V skladu z navodilom štaba 9. korpusa 19. 4. 1944 je Briško-beneški odred deloval na naslednjem operativnem sektorju: Kluže, cesta do Rabeljskega jezera, bivša državna tromeja na Peči, bivša jugoslovansko-italijanska meja po grebenih Julijskih Alp do Bogatna (2008), dolina Tolminke do Tolmina, dolina reke Soče do Fare južno od Gorice, Krmin, Čedad, Fojda, Neme, Humin, Ospedaletto, dolina reke Bele do Kluž. – *ZDP NOV, VI, knj. 13* (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1969), 16, dok. 67. Obvestilo štaba 9. korpusa štabu 16. slovenske narodnoosvobodilne brigade (SNOB), 19. 4. 1944.

26 Metod Mikuž, *Pregled zgodovine Narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. 4* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1974), 476.

V sestavu Južnoprimorskega odreda je marca 1944 deloval italijanski bataljon, v katerem je bilo kakšnih sto partizanov iz različnih italijanskih krajev (večinoma s Sardinije) ter štirideset delavcev iz Tržiča (Monfalcone). Kot je v imenu štaba 9. korpusa ocenjeval Branko Babič, je bil to »najboljši element, ki je ostal in vzdržal po zadnjih ofenzivah. Ker pa se je odred zadnji čas malo zanimal za ta bataljon, je bil ta manj aktiven.« Babič je menil, da je za to kriva tudi organizacija KPI v Tržiču, ki je imela stik z bataljonom in je s svojim oportunistom »preprečevala bataljonu skoraj vsako akcijo na njegovem sektorju (Tržič, Ronke, Furlanija), ker naj bi s tem zaradi represalij Nemci preprečevali kretanje in delovanje tamkajšnje KPI. Čisto oportunistično stališče!« Babič je tudi poročal, da si ti partizani želijo v italijanske enote: »Ker je ta italijanska edinica zelo važna, smo štabu JPO (Južnoprimorskega odreda) to naglasili in opozorili, da morajo temu bataljonu nuditi vso pomoč.«²⁷

V Brdih je od oktobra 1943 kot del brigade Garibaldi Friuli deloval garibaldinski bataljon Mazzini, medtem ko so drugi njeni bataljoni delovali v zahodni Benečiji oziroma v vzhodni Furlaniji. V začetku aprila 1944 so ustanovili še bataljon Mamelli. Politični komisar brigade Giovanni Padoan - Vanni je 1. aprila sporočal Okrožnemu komiteju KPS za Brda (pismo je naslovljeno na »compagno Kranjc«) med drugim naslednje: »Obljubljamo ti, da bomo naredili vse, kar je mogoče, da bomo popularizirali vse dobro delovanje vaše partije za narodnoosvobodilno vojno, dali vse primerne ukaze naši organizaciji, in upamo, da bo kljub temu, da ni zelo močna, vseeno uspela doseči konkretne rezultate glede tega, kar od nas zahtevate.«²⁸

Štab brigade Garibaldi Friuli je s štabom Briško-beneškega odreda 7. maja 1944 sklenil sporazum, ki je povzemal prvih pet točk sporazuma med partijama iz aprila istega leta. V uvodu so poudarjali duh sodelovanja, nujnost enotnega boja proti sovražnikom obeh narodov, to je proti »nemškim okupatorjem, italijanskim fašistom in slovenski belo-plavi gardi«, medtem ko o mejah v tem času naj ne bi razpravljali: »Slovenske in italijanske antifašistične organizacije v Benečiji naj čim prej uresničijo po že sklenjenih točkah skladno in učinkovito delo za postoterjenje borbe proti Nemcem in fašistom, to je, da omogočijo razvoj italijanskih in slovenskih partizanskih edinic, da paralizirajo okupatorjev namen razviti borbo med Italijani in Slovenci ter uresničijo sodelovanje med narodnoosvobodilnimi gibanji obeh narodov« in da okrepijo bratsko sodelovanje bataljonov, ki so delovali pod poveljstvom obeh štabov.²⁹

Na osnovi tega dogovora je bil nato ustanovljen Mešani koordinacijsko operativni štab za Brda in Slovensko Benečijo /Comando misto operativo di coordinazione per le zone di confine e miste/, ki je bil nadrejen poveljstvu brigade Garibaldi Friuli za italijanske predele in poveljstvu Briško-beneškega odreda za slovenske. V njem so bili komandant in politkomisar bataljona Mazzini ter komandant in politkomisar Briško-beneškega odreda. Njegova naloga je bila usmerjati kombinirane in mešane akcije, rekvizicije in konfiskacije, organizirati politično delovanje (boj proti slehernemu

27 SI AS 1848, š. 10. Poročilo Branka Babiča v imenu štaba 9. korpusa CK KPS, 14. 3. 1944.

28 SI AS 1853, š. 1. Pismo Giovannija Padoana - Vannija Okrožnemu komiteju KPS za Brda, 1. 4. 1944.

29 ZDP NOV, VI, knj. 13, 248–52, dok. 80, Dogovor štabov brigade Garibaldi Friuli in Briško-beneškega odreda, 7. 5. 1944.

pojavo šovinizma in medsebojnega nerazumevanja, populariziranje bratstva), obveščevalno službo in prehode partizanov ene narodnosti, borečih se v vojaških enotah druge narodnosti, v svoje enote.³⁰

O dogovoru je Vratusa 23. maja poročal iz Milana: »Kakor ste gotovo že obveščeni, sta Briško-beneški odred in brigada Friuli ustanovila v začetku maja skupni mešani štab, sestavljen iz komandantov in politkomisarjev obeh enot. Obenem so na podlagi dogovora tam gori uredili vsa stvarna vprašanja, kolikor se nanašajo na njih. Skratka, na Briškem in Furlanskem je res plodno sodelovanje. V današnjem sestanku z Robertom,³¹ ki je prišel semkaj, je bilo dogovorjeno, da se bo sodelovanje razširilo tudi na politično poprišče. Predvsem bo partija sprožila vprašanje sodelovanja tudi v krajevnem CLN,³² ki se od vseh obrobnihih danes še najbolj brani kaj slišati o Slovencih in gleda v njih rablje, ki bodo vsem Italijanom brez izjeme po vrsti oči iztikali, »ko pride njihov čas«. Razen tega bo furlanska federacija poslala svojega delegata tudi k našemu OK za Briško in Benečijo, kakor so izrazili željo naši tovariši na zadnji pokrajinski partijski konferenci.«³³ Ta dogovor naj bi bil nato osnova za dogovor vseh enot Korpusa prostovoljcev svobode (Corpo volontari della libertà, CVL, glavna koordinacijska struktura italijanskega odporništv), »ki bi morebiti prišle v dotik z enotami NOVJ«.³⁴

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja na Primorskem je 12. maja 1944 poročalo Kardelju, da se je po teh dogovorih s pravilno politiko in pravilnim odnosom »naše vojske do civilnega prebivalstva« položaj na območju delovanja Briško-beneškega odreda obrnil za 180 stopinj in da je bilo zelo dobro tudi sodelovanje z italijanskimi partizani na tem terenu.³⁵ V začetku junija so tudi v pismu jugoslovenskemu centralnemu komiteju poudarili, da se je v Benečiji »položaj obrnil nam v prid«, eden od vzrokov pa naj bi bilo tudi razočaranje Benečanov nad nemškim rajhom kot delodajalcem pri javnih delih. Tako naj bi v Vidmu nekaj sto beneških žensk, ki so prišle z beneških hribov, demoliralo banko, ki ni izplačala mezd njihovim možem, fašiste, ki so jih odganjali, pa so razorožile.³⁶ Slovenski 9. korpus naj bi tam mobiliziral kakšnih šest tisoč mož, del katerih so poslali na območje 7. korpusa v osrednji Sloveniji.³⁷

Pomladi 1944 je bil Briško-beneški odred na svojem operativnem območju zelo aktiven. Štab 9. korpusa je sredi maja ocenjeval, da so bile to »najdrznejše in najvažnejše akcije izmed (akcij) vseh odredov našega korpusa«, čeprav je deloval v neposredni bližini glavnih nemških postojank, »ki služijo kot rezerva za italijansko bojišče«.³⁸ Med njimi sta bila tudi napad na letališče pri Vidmu in rušenje transformatorja pri

30 Ibid.

31 Aldo Lampredi. Po kapitulaciji Italije je bil inšpektor Vrhovnega poveljstva brigad Garibaldi politično ter vojaško odgovoren za delovanje v Furlaniji in vstajniškega triumvirata v Venetu. Med drugim je oktobra 1944 odobril prehod divizije Garibaldi Natisone pod poveljstvo slovenskega 9. korpusa.

32 Gre za Narodnoosvobodilni odbor Čedad (Comitato di liberazione nazionale del Cividale).

33 SI AS 1487, ae 678. Poročilo Antona Vratusa iz Italije št. 14, 23. 5. 1944.

34 SI AS 1487, ae 683. Poročilo Antona Vratusa iz Italije št. 18, 18. 8. 1944.

35 SI AS 1487, ae 487. Pismo vodstva slovenskega osvobodilnega gibanja na Primorskem Edvardu Kardelju, 12. 5. 1944.

36 Drugih podatkov o tem dogajanju mi ni uspelo najti.

37 SI AS 1487, ae 488. Pismo CK KPS CK KPJ, 6. 6. 1944.

38 ZDP NOV, VI, knj. 13, 324, 325, dok. 96, Poročilo štaba 9. korpusa, 14. 5. 1944.

Gorici. Zaradi teh akcij naj bi se povečala tudi naklonjenost civilnega prebivalstva do slovenskih partizanov.³⁹

Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (GŠ NOV in POS) je konec julija ocenjeval, da je položaj Briško-beneškega odreda zelo pomemben, saj je bil vezni člen med italijanskimi in jugoslovanskimi partizani.⁴⁰ Veliko akcij je odred izvedel v sodelovanju z italijanskim bataljonom Mazzini in po njegovi ustanovitvi tudi z bataljonom Mamelli. Kot je konec aprila poročal propagandni odsek 9. korpusa, je v povezavi z njimi teklo tudi vključevanje številnih dezertirjev iz italijanskih kolaborantskih enot, ki so delovale na tem območju. Tako naj bi 18. maja po partizanskem napadu na Žago od tam pobegnilo okrog šestdeset Italijanov, »ki so imeli že zvezo z italijanskimi partizani. Italijani tudi iz vseh ostalih enot v bližini množično in poedini dezertirajo, ostali pa pojejo kar po cesti Bandiera rossa.« 24. (po drugem viru 25., op. a.) maja pa je 2. bataljon Briško-beneškega odreda skupaj z italijansko partizansko skupino vkorakal v Ahten in tam imel zborovanje. Druga skupina istega bataljona pa je skupaj z italijansko partizansko skupino vkorakala v Neme. Ko so izvedeli, da so tam Nemci, so blokirali vas, pobrali telefonsko žico in telefonsko postajo. A »o Nemcih ni bilo ne duha ne sluha, ljudje so našim govorili, da so pobegnili. Po odhodu naših pa so planili iz hiš, kjer so bili skriti, in streljali za našimi, a brez uspeha.«⁴¹

Konec maja 1944 je skupaj z bataljonom Mazzini in Mamelli 2. bataljon Briško-beneškega odreda zadržal tudi nemški vdor v zahodna Brda.⁴² V poročilu 9. korpusa navajajo verjetno pretirane ocene, da je v nemški ofenzivi na tem sektorju sodelovalo več kot osem tisoč mož, sovražnik naj bi imel več kot sto petdeset mrtvih in ranjenih: »Borbe so bile zelo ostre ter je sovražnik v svojem srdu požgal precej vasi in postrelil mnogo civilnega prebivalstva. Naše izgube so malenkostne, morala vojske je ostala na višini, do sedaj nam ne preveč naklonjeno prebivalstvo pa je pričelo gledati na našo vojsko popolnoma drugače in z večjim zaupanjem.« V poročilu so poudarili tudi, da se je »ustvarila zelo lepa harmonija med našimi in italijanskimi partizani. / ... / Ustvaril se je poseben operativni štab,⁴³ ki kaže lepe uspehe v vzajemnih operacijah na vojaškem in političnem polju.«⁴⁴ Tudi oba italijanska bataljona sta bila zelo aktivna in »sprejemajo z veliko voljo vse direktive« paritetnega štaba. Imeli so tudi skupno konferenco, »na podlagi katere je prišlo do zelo ozkega in povezanega udejstvovanja v vojaškem in političnem pogledu, in to predvsem po direktivah, ki so bile izdane od naših višjih forumov. Uspeh te konference se kaže v uspešnih skupnih akcijah v borbah v zadnji ofenzivi, kakor tudi v nabavljanju hrane za naše edinice.«⁴⁵

39 ZDP NOV, VI, knj. 13, 351, dok. 101, Poročilo štaba 9. korpusa, 15. 5. 1944.

40 ZDP NOV, VI, knj. 15 (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980), 183, dok. 36, Odredba GŠ NOV in POS štabom podrejenih enot, 30. 7. 1944.

41 ZDP NOV, VI, knj. 13, 175, 176, dok. 55, Poročilo propagandnega odseka štabu 9. korpusa, 29. 4. 1944. SI AS 1848, 9. korpus, š. 15. Poročilo štaba BBO štabu 9. korpusa, 1. 6. 1944.

42 ZDP NOV, VI, knj. 13, 501–03, dok. 140, Poročilo štaba BBO 9. korpusu, 26. 5. 1944.

43 Mešani koordinacijsko operativni štab za Brda in Slovensko Benečijo.

44 ZDP NOV, VI, knj. 14, 17, dok. 2, Poročilo štaba 9. korpusa, 1. 6. 1944.

45 ZDP NOV, VI, knj. 14, 19, dok. 2, Poročilo štaba 9. korpusa, 1. 6. 1944.

Tudi v političnem poročilu štaba 9. korpusa s 1. junija 1944 poročajo o nemški ofenzivi v drugi polovici maja, ki pa partizanskim enotam, tako Briško-beneškemu odredu kot bataljonu Mazzini, naj ne bi prizadejala nobene škode. Odredno vodstvo je znalo ustvariti dobre odnose z italijanskim bataljonom Mazzini in so »popolnoma pravilno razumeli sodelovanje, ki mora vladati med slovenskimi in italijanskimi partizani in BBO dokazuje slovenskemu prebivalstvu v Brdih, da je koristno tako sodelovanje slovenskih partizanov z italijanskimi za ves slovenski narod, na drugi strani pa italijanski partizani uspešno popularizirajo slovenske partizane med Italijani, ne samo tu, ampak tudi v Furlaniji«. Število borcev bataljona Mazzini se je precej povečalo »in tudi v pogledu borbenosti so se dokaj dobro razvili, kar je pokazala nemška ofenziva«. Pri oficirski šoli 9. korpusa naj bi organizirali italijanski tečaj in »jim omogočili vojaško izobrazbo«. ⁴⁶ Poveljstvo bataljona Mazzini je 20. junija o tem sporočalo poveljstvu 9. korpusa: »Glede vašega povabila, da pošljemo tovariše iz našega bataljona na vaš tečaj za častnike, vam sporočamo, da zaradi težav glede tega, da bi naši elementi prišli vse do vaše cone, in zaradi nujnosti, da za tečaj sposobne elemente potrebujemo v našem bataljonu, vas prosimo, da nam pošljete programe vaših tečajev, da bi nam služili za model za organizacijo pospešenega tečaja v našem bataljonu.« ⁴⁷

Verjetno junija (osem mesecev po ustanovitvi) sta poveljstva bataljonov Mazzini in Mamelli izdali razglas z naslovom »Alla popolazione del Collio« (Prebivalcem Brd). V njem poudarjajo, da sovražna propaganda tako italijanskih fašistov kot slovenskih belogardistov dela vse, kar lahko, da bi med seboj sprla italijanski in slovenski narod. Oboji obsojajo italijanske in slovenske antifašiste, da so prodali svojo zemljo Italiji oziroma Jugoslaviji. V razglasu poudarjajo, da ne drži, kar trdijo slovenski belogardisti, da je edini namen italijanskih partizanov, ki delujejo v Brdih, da bi jih znova okupirali in jih vrnili Italiji. »/ ... / Naj takoj poudarimo, da so Brda bila, so in bodo slovenska zemlja. ⁴⁸ In mi garibaldinci, ki se borimo za svobodo italijanskega ljudstva, bolj kot kdorkoli drug razumemo vašo pravico, da se osvobodite kakršnegakoli tujega zatiranja. / ... / Garibaldinski bataljoni so na vašem ozemlju kot gostje in ne kot tisti, ki naj bi ga zasedli. Naša navzočnost na tem območju je pogojena s strateškimi razlogi, saj italijanski bataljoni, ki so na vašem teritoriju, ne morejo obstati na ravnini, in je to edini razlog, da so tu. / ... / Živelo bratstvo italijanskega in slovenskega ljudstva! Živel boj italijanskih in slovenskih partizanov!« ⁴⁹

V začetku junija so načrtovali, da pošljejo skupino slovenskih in italijanskih partizanov na progo Videm–Palmanova, da bi tam izvajala sabotažne akcije. Dogovarjali so se tudi za predajo nekaterih italijanskih posadk v Kanalski dolini, in to skupaj s funkcionarji italijanskega bataljona, »a akcija verjetno zaradi vtisa, ki ga je naredila nemška ofenziva v Brda, ni uspela«. ⁵⁰

Po teh navdušenih ocenah o prijateljskem sodelovanjem med obema odporništvoma so se že sredi junija pojavili problemi, ki naj bi bili posledica tega, da je

46 S IAS 1848, š. 9. Politično poročilo štaba 9. korpusa GŠ NOV in POS, 1. 6. 1944.

47 S IAS 1853, š. 1. Dopis poveljstva bataljona Mazzini poveljstvu 9. korpusa, 20. 6. 1944.

48 Terra slovena. Naj spomnim, da govorijo o Brdih, ne pa tudi o Benečiji.

49 S IAS 1853, š. 1. Letak prebivalcem Brd.

50 ZDP NOV, VI, knj. 14, 128, 129, dok. 26, Poročilo štaba BBO, 6. 6. 1944.

bilo med italijanskimi partizani vse več tistih, ki so bili Slovencem nasprotni. Tako so 20. junija na sestanku paritetnega štaba razpravljali o imenu nove italijanske brigade, ki so ji Italijani nameravali dati ime Gorizia (Gorica) ali Isonzo (Soča). Štab Briško-beneškega odreda je nadrejenemu štabu 9. korpusa poročal: »Mi tega nismo odobrili, rekli smo, da mora stvar urediti višja komanda. Predlagali smo ime kakšnega italijanskega velikana.«⁵¹ Štab 9. korpusa je to ocenil kot poskus, da se razbije tesna povezanost odreda in nove brigade. In nadaljeval: »Da se razčistijo in onemogočijo spori, smo poslali v BBO našega operativnega oficirja s konkretnimi navodili.«⁵² Naslednji dan pa je štab 9. korpusa naročil: »Odgovorite italijanskim tovarišem, da ni dovoljeno dajati italijanskim brigadam slovenskih imen.«⁵³ Po teh pritiskih se je nova brigada, ki so jo 17. junija poimenovali Brigata Isonzo, čez nekaj tednov preimenovala v Brigata Natisone (Nadiža).

Poleti 1944 je vodstvo jugoslovanskega in slovenskega osvobodilnega gibanja dotedanjo politiko sodelovanja z italijanskim postopoma spreminjalo zaradi pričakovanja skorajšnjega konca vojne, okrepitve svojega položaja v odnosu do zaveznikov in tudi spoznanja, da v Italiji ne bodo izvedli socialistične revolucije in se bodo po vojni morali dogovarjati z državo, v kateri bo popolnoma prevladal zahodni »imperialistični« vpliv. To spreminjanje politike slovenske strani se je odražalo tudi v pogajanjih z vodstvom CLN AI, ki so potekala od junija do začetka septembra 1944. Na njih so sprva poudarjali sodelovanje v skupnem boju proti okupatorju, nato pa skušali narediti vse, da bi zmanjšali pomen skupnih dogovorov in jih nato konec septembra 1944 odpovedali.

Spremembo politike do italijanskega odporništvu so sprejeli že na seji CK KPS 10. julija 1944, ko so ugotovili, da bi lahko odlaganje konkretnih sklepov glede usode spornega območja na čas po vojni privedlo do plebiscita, za katerega bi pogoje diktirali Angloameričani in bi bil za slovensko stran lahko neugoden. Med Italijani naj bi bil glavni zaveznik slovenskega osvobodilnega gibanja proletariat, zato so zahtevali okrepitev enot Delavske enotnosti,⁵⁴ ki je temeljila na razredni in ne nacionalni osnovi. Zavzeli so se za t. i. demokratizacijo italijanskega osvobodilnega gibanja, ki bi ga tako »zavarovali« pred vplivi buržoazije. Spremenili so tudi izhodišče za pogajanje s CLN AI, kjer naj bi poudarili načelo samoodločbe, ki naj bi se z vključitvijo v slovenski osvobodilni boj odrazila že med vojno.⁵⁵ Obenem so zanikali, da bi kadar koli privolili v formulacijo, da se o mejah odloča »po končni osvoboditvi«.⁵⁶ Slednje seveda ni bilo res, saj je ta izrecno navedena v dogovoru med partijama iz aprila 1944. Kardelj pa je v pismu 29. julija 1944 slovenski centralni komite obvestil, da so zahodni zavezniki

51 SI AS 1848, š. 53. Depeša štaba BBO štabu 9. korpusa, 20. 6. 1944.

52 ZDP NOV, VI, knj. 14, 313, 314, dok. 72, Poročilo štaba 9. korpusa, 20. 6. 1944.

53 SI AS 1848, š. 53. Depeša štaba 9. korpusa, 21. 6. 1944.

54 Ustanovitev Delavske enotnosti (do začetka julija 1944 se je imenovala Delavsko bratstvo) je bila dogovorjena v t. i. aprilskem sporazumu med partijama. Bila je skupna organizacija italijanskega in slovenskega delavstva in močna zlasti v velikih delavskih središčih, kot sta bila Trst in Tržič. V Trstu je pred koncem vojne imela okrog deset tisoč pripadnikov.

55 SI AS 1487, ae 1. Razprava Borisa Kidriča na seji CK KPS, 10. 7. 1944.

56 SI AS 1487, ae 1. Razprava Borisa Kraigherja na seji CK KPS, 10. 7. 1944.

vodstvu jugoslovanskega osvobodilnega gibanja dali vedeti, da območja Istre in Primorske ne priznavajo za jugoslovanska, in nadaljeval: »Nedavno so radio stanice prenesle vesti o vašem sporazumevanju z Italijani. Mi nameravamo te dni dati po Radiu Svobodna Jugoslavija demanti teh vesti. /.../ Imejte pred očmi, da so bili Italijani naši vojni sovražniki, s katerimi imamo še važne račune. Nimamo nobenega interesa danes bobnati v svet o njihovih borbah skupno z nami, kajti take borbe ni in se mi šele trudimo, da bi antifašistične elemente zares spravili v borbo. Naš odnos do Italijanov naj bo miren in dostojen in nič več.«⁵⁷

Glavni štab NOV in POS je sredi avgusta 1944 glede odnosa do italijanskih partizanskih enot štabu 9. korpusa naročal naslednje: »1. Treba je omogočiti in z vsemi silami podpreti mobilizacijo italijanskega prebivalstva v partizane in dezertiranje iz Mussolinijeve vojske.⁵⁸ 2. Dezertarje iz Mussolinijeve vojske, v kolikor ne dajejo garancije, da se hočejo odločno in iskreno boriti proti fašizmu in skupno z našo vojsko proti Nemcem, transportirajte po najbližji poti v Italijo. 3. Za vse ostale edinice je treba pripraviti vse, da jih čim boljše vojaško izvežbamo, utrdimo in oborožimo. Mi smatramo, da bi bilo najboljšo poslati eno kompletno italijansko brigado na teritorij 7. korpusa. /.../ Pri tem predlogu nas vodi misel, da je trenutna situacija na teritoriju 9. korpusa pretežka za uspešen razvoj in uspešno utrjevanje italijanskih edinic, ki nimajo zadostnih partizanskih izkušenj in ki doslej na tem terenu niso pokazale zadostne sposobnosti. /.../ V kolikor bo tekla mobilizacija v italijansko (partizansko, op. a.) vojsko uspešno naprej, bi bilo na ta način na teritoriju 7. korpusa sčasoma formirati kompletno italijansko divizijo /.../, ki bo sposobna odigrati odločilno vlogo v osvobodilnem boju italijanskega naroda in eventualno v borbah za osvoboditev obalnih mest Istre in Trsta.«⁵⁹ S to odločilno borbo so seveda mislili borbo italijanskih garibaldinskih enot, ki bi nastopile skupaj z jugoslovanskimi in tako podkrepile jugoslovanske mejne zahteve. Glavni štab je tudi zahteval, da se ukine paritetni štab, ki »ovira pravi razvoj sodelovanja naše vojske z italijanskimi enotami. Vsa vojska na vojnem področju tako 9. korpusa kot 7. korpusa mora biti v operacijskem pogledu pod komando štabov enega ali drugega korpusa. V ničemer ne določamo mej z nacionalnega stališča, vendar pa postavljamo v vojaško operacijskem pogledu popolnoma odrejena operacijska področja, na katerih ni možna dvojna komanda. Kot se na italijanski fronti bori poljska vojska pod enotno komando angleško ameriško, tako se mora tudi italijanska vojska pri nas boriti pod enotno komando z našimi edinicami. Ustanovijo naj se nekake zavezniške misije pri obeh poveljstvih. Mi bi poslali oficirje za zvezo k poveljstvu brigad Garibaldi, oni pa hglavnemu štabu.«⁶⁰

Direkcija KPI je v pismu CK KPS 16. avgusta 1944 opozorila na spremembo slovenske politike, ki bi oslabila italijansko osvobodilno gibanje. Poudarili so potrebo po odločni borbi proti tistim, »ki razcepljajo slovenski in italijanski narod s posluževanjem

57 SI AS 1487, ae 452. Pismo Edvarda Kardelja CK KPS, 29. 7. 1944.

58 Tu so mišljene oborožene enote Italijanske socialne republike, pa tudi italijanske kolaborantske enote na območju operacijske cone Jadransko primorje.

59 ZDP NOV, VI, knj. 15, 355, 356, dok. 76, Navodila GŠ NOV in POS štabu 9. korpusa, 12. 8. 1944.

60 Ibid.

laži in šovinističnih in imperialističnih motivov«, in podarili nujnost skupnega boja proti nacifašizmu, kot ga je v svojem pismu marca 1944 zagovarjal tudi Kardelj.⁶¹ Slovenska stran pa je nasprotno menila, da Italijani ne razumejo, da so se razmere spremenile in so bili zato v skladu z novim položajem sprejeti tudi novi ukrepi.⁶²

Načrt političnega in organizacijskega delovanja, ki je imel za cilj prevzem oblasti na slovenskem etničnem ozemlju,⁶³ je bil izoblikovan na seji CK KPS 28. avgusta 1944 in na sejah Predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta 27. in 29. avgusta. Na njih so predvideli politične, upravne in vojaške ukrepe v času tik pred osvoboditvijo in takoj po njej. V tem kontekstu so obravnavali tudi vprašanje italijanskih partizanskih enot, ki so dotlej delovale v okviru paritetnega štaba. Tega naj bi ukinili, italijanske enote in brigade na operacijskem območju 9. korpusa pa naj bi se v operacijskem pogledu podredile njegovi komandi, medtem ko naj bi brigada Triestina Garibaldi odšla na območje 7. korpusa, to je v osrednjo Slovenijo.⁶⁴ S tem so skušali čim bolj omejiti italijansko osvobodilno gibanje na območju, katerega državna pripadnost je bila sporna in ki ga je Jugoslavija po vojni nameravala zahtevati zase ter ga podrediti slovenskemu nadzoru.⁶⁵

Vodstvu KPI je novo politično usmeritev pojasnil Kardelj v pismu 9. septembra 1944. Za vodstvo jugoslovanske partije, »ki je v Jugoslaviji v bistvu že zmagala«, je bilo najpomembnejše vprašanje povojne ureditve Italije. Ne glede na to, da je v njej sodelovala tudi KPI,⁶⁶ jugoslovanski komunisti niso imeli zaupanja v tedanjo italijansko vlado, saj je v italijanski politiki še vedno prevladovala »reakcionarna linija« in ni bilo nobene možnosti, da bi se v Italiji izvedla revolucija. Hkrati je ocenil, da bodo na mednarodni ravni »reakcionarne sile« skušale narediti vse, da »bodo novo Jugoslavijo, če ne onemogočile, pa vsaj oslabile«. Poleg nekaterih političnih in organizacijskih sklepov je poudaril, da je ponovno prihajalo do nesoglasij zlasti z nekaterimi italijanskimi partizanskimi formacijami. Vse to je ocenjeval v kontekstu priprave terena na morebitni prihod zaveznikov, zato naj bi vse italijanske partizanske enote na Primorskem, da se izogonej razorožitvi, prešle pod vodstvo 9. korpusa, kjer bi imele popolno notranjo samostojnost, očistili pa bi jih »fašističnih elementov. Ne bomo dopustili na tem teritoriju obstajanje kakršnihkoli enot, v katerih bi bil italijanski fašistični imperialistični duh samo zamaskiran z demokratsko fazo.«⁶⁷ Takšne naj bi bile zlasti enote Osoppo.⁶⁸

61 SI AS 1487, ae 771. Pismo Direkcije KPI CK KPS, 16. 8. 1944.

62 SI AS 1487, ae 685. Poročilo Antona Vratuše iz Italije, 15. 9. 1944.

63 S tem je razumljeno s Slovenci poseljeno ozemlje, tudi tisto, kjer so živeli skupaj z drugimi narodi, na zahodu z Italijani.

64 SI AS 1487, ae 1. Zapis seje CK KPS, 28. 8. 1944.

65 SI AS 1487, ae 1. Razprava Edvarda Kardelja na seji CK KPS, 28. 8. 1944.

66 Po vrnitvi voditelja KPI Palmira Togliattija iz SZ v Italijo, so aprila 1944 na njegovo pobudo (ta je dobila vzdevek salernski preobrat) sprejeli dogovor med protifašističnimi strankami, monarhijo in predsednikom vlade Pietrom Badogliem za ustanovitev vlade narodne enotnosti, v kateri so sodelovali predstavniki vseh političnih sil, ki so delovale v CLN. Med drugim so se dogovorili tudi o tem, da bodo volitve v ustavodajno skupščino in izbiro med monarhijo in republiko prenesli v čas po koncu vojne. KPI oz. Togliatti je tako vstopil v drugo Badoglioovo vlado, imenovano 24. 4. 1944. Delovala je do osvoboditve Rima 6. 6. 1944, ko jo je nadomestila vlada Ivana Bonomija, v kateri so sodelovali tudi komunisti oz. Togliatti. Ta je delovala tudi v času Kardeljevega pisma z 9. septembra 1944.

67 SI AS 1487, ae 630. Pismo Edvarda Kardelja Direkciji KPI, 9. 9. 1944.

68 Italijanske partizanske enote Osoppo so bile samostojne enote, osnovane decembra 1943 v Furlaniji na pobudo prostovoljcev liberalne, socialistične in katoliške usmeritve.

Predstavniki KPI pri vodstvu slovenske partije na Primorskem Vincenzo Bianco - Vittorio je po pogovorih z inštruktorjema CK KPS na Primorskem Lidijo Šentjunc in Mihom Marinkom med drugimi poslal navodila tudi političnemu komisarju brigade Garibaldi Friuli Mariu Lizzeru - Andrei (pismo ima datum 13. september, a je verjetno napisano kasneje), v katerem je v bistvu ponovil Kardeljeva stališča.⁶⁹ Bianco je Lizzera opozarjal, da so ta navodila notranja partijska zadeva in da ne sme razen članov partije nihče izvedeti zanje. Uporabljal pa naj bi jih za delo med prebivalstvom in garibaldinci.⁷⁰ V Furlaniji to pismo naj ne bi imelo posebnega odmeva.

V začetku septembra 1944 je bil zadnji od sestankov v Milanu med predstavniki CLN AI in predstavnikom OF Antonom Vratušo. Na njem so sprejeli organizacijski del dogovora za delovanje narodnoosvobodilnih organizacij v narodnostno mešanih predelih. V točki 7 je tako navedeno, naj tečeta sodelovanje in medsebojna pomoč med Korpusom prostovoljcev svobode in 9. korpusom na osnovi že sklenjenih dogovorov 9. korpusa z brigadami Garibaldi.⁷¹ Slovenska stran je dogovor kmalu zatem odpovedala in se pri tem sklicevala na Titov govor⁷² in na sodelovanje z italijanskimi demokratičnimi in naprednimi protifašisti. Kot razlog so navedli, da nekatere skupine, ki so del CLN, »javno širijo svoje protidemokratske zahteve po popolnoma slovenskih in hrvaških območjih na predelih, ki jih je krivični versajski mir v korist imperialistične Italije odtrgal od slovenske in hrvaške skupnosti. Stalno dobivamo tudi obljube in zagotovila, da se bo temu delovanju, ki je usmerjeno proti svetim pravicam slovenskega ljudstva in vseh ljudstev Jugoslavije, naredilo konec.« Ker vodstvo CLN AI ni ukrepalo proti takšnim pojavom, sta vodstvo OF in slovenski glavni štab sklenila od dogovora odstopiti. »Oba organa želita vendar na obmejnih območjih ohraniti prijateljsko sodelovanje z resničnimi in posledično demokratičnimi italijanskimi antifašisti, ki pravzaprav pripoznajo svete pravice in pridobitve demokratične in federativne Jugoslavije.«⁷³

Kakšna bo odtlej politika slovenskega osvobodilnega gibanja do italijanske strani, lahko dobro razberemo iz Kardeljevega pisma CK KPS 1. oktobra 1944. Ob tem, da je med drugim ocenjeval, da se »italijanski imperialisti« ponujajo za »antisovjetsko avantgardo«, je naročal, da je treba Trst in Gorico zasesti pred zavezniki in prej organizirati vstajo skupaj z Italijani: »Utrjujte čim bolj 9. korpus / ... / Zelo odločno

69 Vprašanje delovanja Vincenza Bianca presega tematiko te razprave in je že bilo predmet obravnave več italijanskih in slovenskih avtorjev, tudi avtorice tega prispevka, npr. v Nevenka Troha, Osvoboditev Trsta in vprašanje meje (Politika slovenskega osvobodilnega gibanja do vprašanja državne pripadnosti Trsta: september 1944 – maj 1945). Objavljeno v italijanščini: »La liberazione di Trieste e la questione del confine: la politica del movimento di liberazione sloveno nei confronti dell'appartenza statale di Trieste: settembre 1944 - maggio 1945,« *Qualestoria*, št. 1 (2006): 46–66.

70 SI AS 1487, ae 775. Pismo Vincenza Bianca Mariu Lizzeru, 13. 9. 1944.

71 SI AS 1487, ae 1872. Dogovor med CLN AI in OF, 4. 9. 1944.

72 Josip Broz Tito je na proslavi 1. dalmatinske brigade 12. 9. 1944 na Visu med drugim dejal: »S to vojno morajo biti vsi naši bratje v Istri, na Primorskem in na Koroškem osvobojeni in tudi bodo osvobojeni in živeli bodo v svobodni domovini in skupno s svojimi brati. To je želja nas vseh, to pa je tudi želja vseh njih. Tujega nočemo, svojega ne damo.« – SI AS 1643, f. 457/1.

73 SI AS 1487, ae 666. Pismo Oblastnega komiteja (Obkom) KPS za Slovensko primorje CLN AI, 25. 9. 1944; ae 91, depeše CK KPS Obkomu KPS za Slovensko primorje.

vztrajajte pri tem, da na teritoriju 9. korpusa ne sme biti nobene vojaške komande razen tistih, ki so pod komando 9. korpusa. Skratka, delajte z vsemi silami, da boste Primorje s Trstom in Gorico krepko dobili v svoje roke. Kolikor je situacija ugodna, stremite za tem, da začasno okupirate čim večji del Furlanije. Ta okupacija nam bo ekonomsko koristila, deloma pa bo služila kot politični pritisk na italijansko reakcijo in njene zaveznike.«⁷⁴

In če se povrnemo k dogajanju v vzhodni Furlaniji. Štab 9. korpusa je 5. avgusta 1944 poročal, da se je položaj v Brdih in Benečiji za slovensko osvobodilno gibanje močno izboljšal, k čemur je zelo prispevala propagandna skupina 9. korpusa, ki je imela tam nekaj uspešnih mitingov: »V Klodiču je prisostvovalo preko 800 ljudi ter so sprejeli resolucijo o priključitvi Benečije k federativni Jugoslaviji ter o priznanju naše vlade in naše NOV. To je vsekakor za benečansko prebivalstvo velik uspeh. / ... / Iz Benečanov se že formirajo prve čete, ki bodo radi velikega lokalpatriotizma ostale na tamkajšnjem sektorju.«⁷⁵ V začetku avgusta 1944 je bila ustanovljena Beneška četa, ki je v sestavu Briško-beneškega odreda delovala v vzhodni Benečiji in je kmalu prerasla v bataljon.⁷⁶

V dokumentih slovenskega osvobodilnega gibanja skoraj ni omembe tega, da so italijanske partizanske enote nadzirale obsežno območje v vzhodni Furlaniji. O tem osvobojenem ozemlju poročajo šele ob začetku nemške ofenzive konec septembra 1944. Je pa v dokumentih najti več podatkov o skupnih akcijah in sodelovanju, pa tudi nesoglasjih med slovenskimi in italijanskimi enotami na območju, ki je sodilo v pristojnost paritetnega štaba.

Medtem ko so spomladi in v začetku poletja 1944 poročali o zelo uspešnem sodelovanju in prijateljskih odnosih med slovenskimi in italijanskimi partizani, pa so se ti že julija nekoliko poslabšali, in to zaradi »različnih elementov, ki so se natepli iz okupatorjevih postojank v italijanske partizanske vrste, karabinjerji, alpini, bersaljerji, itd. Vsi ti elementi, napolnjeni s šovinizmom, so začeli vplivati še na ostale tovariše, ki so imeli drugačne nazore glede sodelovanja med Slovenci in Italijani, in tako smo bili prisiljeni svetovati italijanskim tovarišem, da naj vse te protiljudske elemente izločijo iz svojih vrst in jih odpošljejo v notranjost Italije. To se sedaj že izvršuje.«⁷⁷ Štabu Briško-beneškega odreda pa je nadrejeni štab 25. julija naročal: »Italijanske dezertarje iz nemške vojske

74 SI AS 1487, ae 453. Pismo Edvarda Kardelja CK KPS, 1. 10. 1944. Ta in še nekatera druga navodila nekateri italijanski avtorji razlagajo, da je Jugoslavija hotela priključiti večji del Furlanije. Dejansko pa je bila ta zasedba mišljena kot vložek na povojnih pogajanjih o meji, torej zasedli naj bi čim večje območje, da bi potem lažje dosegli priključitev območij znotraj slovenske narodnostne meje. Več o tem Nevenka Troha, »Slovensko osvobodilno gibanje in slovenska zahodna meja,« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1-2 (2003): 35–74.

75 ZDP NOV, VI, knj. 15, 353, dok. 76, Navodila GŠ NOV in POS štabu 9. korpusa, 12. 8. 1944.

76 Beneška četa, ustanovljena 1. 8. 1944, je delovala v vzhodni Benečiji. V začetku septembra je prerasla v bataljon, ki je 7. 9. napadel postojanko v Št. Petru in se nato z ostalimi štirimi bataljoni BBO 20. 9. vključil v Gregorčičevo brigado. Po vojni je pred več italijanskimi sodišči teklen sodni proces proti petdesetim beneškim partizanom, ki naj bi bili pripadniki Beneške čete, dejansko pa so bili sodelavci slovenskega osvobodilnega gibanja. Prvih 32 je bilo med drugim obtoženih veleizdaje domovine, tj. Italije. Preiskava se je začela avgusta 1945, proces pa se je končal 14. 7. 1959, ko je porotno sodišče v Firencah razglasilo sodbo. Za nekatera dejanja je izreklo oprostilno sodbo, na osnovi amnestije z 11. 7. 1959 pa je ustavilo kazenski postopek proti vsem obtoženim. – Nevenka Troha, »Partizani 'Beneške čete' pred italijanskim sodiščem,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 53–78.

77 SI AS 1848, š. 9. Poročilo štaba 9. korpusa, 6. 8. 1944.

pošiljajte v Italijo. Ne smete dovoliti, da postopajo po vašem področju. Italijanski partizani naj vzamejo od teh dezertirjev samo najboljše.«⁷⁸ Na probleme s prihodi italijanskih mobilizirancev kažejo tudi navodila slovenskega glavnega štaba, ki je avgusta kot napačno ocenil odredbo paritetnega štaba 9. korpusa in poveljstva Garibaldi,⁷⁹ ki naj bi kazala na »ostanke šovinističnega razpoloženja v vašem štabu. Vsaka odredba, ki ima kakršenkoli značaj omejevanja mobilizacije v partizane, je napačna, in če ima tak značaj v odnosu do Italijanov, kaže, da vam ni šlo predvsem za okrepitev italijanskih enot in za pomoč razvoju partizanstva, ampak da vas je vodil predvsem strah pred razvojem italijanskega partizanstva. Upoštevamo, da je vaš strah upravičen, v kolikor pri italijanskih enotah ni zadostnega razumevanja za njihov razvoj v trdne vojaške formacije. Vendar je popolnoma napačno in nepartizansko obupati nad možnostjo, da bi se iz teh enot razvila prava partizanska vojska, in zato preiti k šovinističnemu razpoloženju.«⁸⁰

Zaradi položaja, ki je nastal s prihodom številnih novih mobilizirancev tudi iz Gorice in Furlanije, je štab 9. korpusa sklenil v Benečijo poslati celotno 17. SNB Simona Gregorčiča, ki bi kot udarna enota pomagala Briško-beneškemu odredu, med drugim tudi pri transportiranju italijanskih mobilizirancev. Te naj bi poslali v severno Italijo ali pa na osnovi direktiv slovenskega glavnega štaba »preko vas na našo stran. Vsekakor je glede na bližnji razvoj nujno, da obstaja v zahodni Primorski ena močnejša udarna edinica.«⁸¹ Brigada naj bi v Benečiji ostala le toliko časa, dokler je bilo to potrebno zaradi mobilizacije in v skladu z operacijskim načrtom, »da pošljete nekaj svojih sil v hrbet sovražnikovemu prodiranju na osvobojeno ozemlje. Čim boste videli, da vam brigada v tem oziru ne koristi več, jo pošljite na drug sektor.«⁸²

Gregorčičeva brigada je na pot krenila 7. avgusta iz Trnovskega gozda. Z njo je šlo tudi 320 italijanskih borcev, ki so bili na osnovi odredbe paritetnega štaba 9. korpusa in poveljstva brigad Garibaldi poslani v brigado Garibaldi Friuli.⁸³ Ti so nato s kurirji Idrijsko-tolminskega odreda odšli čez Sočo v zahodno Benečijo, brigada pa se je utaborila nad vasjo Krn. Tam so jo 20. avgusta obkolile nemške in kolaborantske enote. V bojih je padlo 21 borcev, 20 je bilo ranjenih, 14 ujetih in 20 pogrešanih. Po podatkih štaba 9. korpusa je prej imela 390, nato pa le še 270 borcev.⁸⁴ V Benečijo je nato odšla šele sredi septembra 1944.⁸⁵

78 SIAS 1848, š. 53. Depeša štaba 9. korpusa štabu BBO, 25. 7. 1944.

79 Odredbe paritetnega štaba mi ni uspelo najti, lahko pa domnevamo, da gre za omejevanje mobilizacije med Italijani, ker naj bi bilo med temi mobiliziranci veliko oseb, ki so bile nenaklonjene razvoju slovenskega osvobodilnega gibanja na tem območju.

80 ZDP NOV, VI, knj. 15, 355, 356, dok. 76, Navodila GŠ NOV in POS štabu 9. korpusa, 12. 8. 1944.

81 ZDP NOV, VI, knj. 15, 353, dok. 76, Navodila GŠ NOV in POS štabu 9. korpusa, 12. 8. 1944. Omembo bližnjega razvoja je treba razumeti v okviru ocen takratnega položaja, in sicer da bo v kratkem prišlo do konca vojne in je zato treba imeti na razpolago sile, ki bi prodrle čim dlje na zahod in tako omejile anglo-ameriško zasedbo teh območij. Do tega konec poletja 1944, kot vemo, ni prišlo, so pa ta načrt izvedli aprila in v začetku maja 1945.

82 ZDP NOV, VI, knj. 15, 353, dok. 76, Navodila GŠ NOV in POS štabu 9. korpusa, 12. 8. 1944.

83 SI AS 1853, š. 1. Odredba paritetnega štaba 9. korpusa NOV in POJ in poveljstva brigad Garibaldi štabu brigade Triestina d'assalto Garibaldi, 6. 8. 1944.

84 ZDP NOV, VI, knj., 15, dok. 126, Poročilo štaba 17. brigade štabu 9. korpusa, 26. 8. 1944. ZDP NOV, VI, knj. 16 (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981), dok. 15, Poročilo štaba 9. korpusa GŠ NOV in POS, 5. 9. 1944.

85 Zdravko Klanjšček, *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943–1945* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB, 1999), 154, 318.

Množičen dotok Italijanov v partizanske enote, in to ne le tistih, ki so dezertirali iz kolaborantskih enot, je ostajal velik problem ne samo za italijanske, ampak tudi za slovenske partizanske enote na tem območju. Zanje niso imeli zadostne oborožitve, »niti nimajo sami (italijanski partizani, op. a.) toliko sposobnega kadra, da bi lahko to maso zadržali v rokah v primeru močnejšega sovražnikovega pritiska. Del teh italijanskih mobilizirancev smo že vključili v naše brigade, kjer se počutijo zelo dobro, prav tako je naš komandni kader z njimi zadovoljen in vlada zelo dobra harmonija. Vendar tudi naše brigade ne morejo obdržati večjega števila neoboroženih, zato smo organizirali transportiranje na sektor 7. korpusa.« Težave pa so imeli »z različnimi tendencioznimi elementi, ki prihajajo v partizane iz vrst fašistov in karabinjerjev. Vse te ljudi bomo transportirali v severno Italijo in smo jih s 17. brigado, ki je odšla v Benečijo, že odposlali okrog 300.«⁸⁶ Vendar pa so nekatere od tistih, ki so prihajali v partizane iz kolaboracionističnih enot, slovenski partizani ne le razorožili, ampak jim pobrali tudi osebne predmete, kot so čevlji, suknjiči itd. Proti temu je pri poveljstvu BBO protestiralo poveljstvo bataljona Mazzini.⁸⁷

Pogovori o pošiljanju italijanskih mobilizirancev v enote v osrednjo Slovenijo so potekali tudi med predstavniki obeh partij, ki jih je na slovenski strani na osnovi navodil vodstva KPS in OF vodil Anton Vratuša. Ta je Lidiji Šentjunc 26. avgusta 1944 poročal, da je KPI obvestil o sklepih, ki so se na območju delovanja 9. korpusa že izvajali, in zahteval, naj »v interesu napredka povedo jasno besedo svojim ‚zaveznikom‘ v CLN glede Primorske in naj ne nasedajo reakcionarnim tendencam«. KPI mu je preko Alda Lampredija - Roberta odgovorila precej »suho in nejevoljno«, zato je šel osebno v Milano. Glavni očitki italijanske strani so bili: »Vi hočete vse Italijane preseliti enostavno v notranjost, vključiti jih hočete enostavno v NOVJ – na ta način jim boste odvzeli italijanski značaj, ne vidite politične vloge njihove prisotnosti na Primorskem, ne računate na reakcijo, ki bo nastala pri mladeničih ob takem sklepu, in na reakcijo naših zaveznikov, ne upoštevate, da je časa že izredno malo in da tudi vi ne boste uspeli izvežbati oz. politično bolje izgraditi teh mladeničev, kakor lahko storimo mi sami; zato je najbolje, da jih mi potegnemo v Furlanijo. To razmišljanje je bilo zabeljeno z vsemi mogočimi malenkostmi in ‚krivicami‘ /vštevši hrano in pomanjkanje oborožitve itd./. Sploh argumenti, ki potvarjajo vsebino pisma, ki jim je bilo poslano, še bolj pa namene 9. korpusa in KPS, na drugi strani pa izražajo veliko ozkosrčnost, da ne rečem zaplankanost v presoji položaja. Oni na primer sploh ne polagajo važnosti za to, kaj bi lahko pomenile za Italijo te edinice jutri, češ važno je danes, za pojutrišnjem se bomo pa jutri zvečer pogovorili. Iz istih vzrokov so tukaj precej skeptični tudi glede našega predloga, naj bi Glavno poveljstvo⁸⁸ poslalo svojega opolnomočenca razgovarjat se s članom GŠ Slovenije. Prvič je tu spet strah pred zavezniki v CLN, češ, kaj bodo rekli, drugič pa se ne ve, kdo bi šel na ta razgovor, da ni rečeno, da bi dobil ta mandat kdo, ki bi moral iti v interesu stvari.« Italijanska partija se tudi ni v zadostni meri zavedala vloge, »ki jo ima Jugoslavija in Titova vojska danes v zavezniškem svetu«.⁸⁹

86 ZDP NOV, VI, knj. 15, 475, 476, dok. 99, Poročilo štaba 9. korpusa, 20. 8. 1944.

87 SI AS 1853, š. 1. Pismo poveljstva bataljona Mazzini poveljstvu BBO, 7. 9. 1944.

88 Mišljeno je poveljstvo CVL.

89 SI AS 1487, ae 684. Pismo Antona Vratuše Lidiji Šentjunc Joži, 26. 8. 1944.

Komandant 9. korpusa Lado Ambrožič - Novljan pa je nekaj dni kasneje sporočal, da so na območje 7. korpusa poslali več sto italijanskih mobilizirancev, ki so v to sami privolili. Odtlej pa naj bi Italijane, ki bodo še mobilizirani, lahko vključili »v naše edinice. Prepričani smo tudi, da bo italijanska brigada (Triestina, op. a.) sedaj, ko smo postavili našega komisarja in našega namestnika komandanta, imela boljše možnosti polagoma vključevati nove tovariše, ki bodo prišli iz mest.«⁹⁰ Že pred tem, 7. avgusta, je predstavnik garibaldinskih enot v paritetnem štabu Giorgio Jaksetich - Adriano komandantu 9. korpusa predlagal ustanovitev Inšpektorata za premeščene italijanske bataljone /Ispettorato per i battaglioni italiani distaccati/, ki bi bil podrejen paritetnemu štabu in bi skrbel za Italijane v slovenskih enotah. Ti naj bi imeli z brigado Triestino tudi skupno partijsko organizacijo.⁹¹

Drugi bataljon Briško-beneškega odreda, ki je deloval zahodno od Nadiže, je imel več uspešnih borb z Nemci in tudi z »Mongolci«, kot v poročilu poimenujejo enote Kozakov, ki so vpadali na teritorij železniške proge Pontabelj–Humin–Tarčent.⁹² O teh Mongolih, tudi azijatih, kot jih imenujejo, poročajo konec avgusta 1944, da jih je 4000 in so se z družinami naselili na obronkih Karnije, od koder so vpadali na sektor »Italijanov in našega 2. bataljona«. V spopadih naj bi jih že štiristo ubili.⁹³ Zanimiv pa je podatek načelnika štaba 9. korpusa Alberta Jakopiča - Kajtimirja, da jih je sredi septembra kakšnih osemdeset prišlo v italijansko divizijo, od koder naj bi hoteli k slovenskim partizanom.⁹⁴

Enote Briško-beneškega odreda so v sodelovanju z italijanskimi enotami hotele izkoristiti položaj, ki je bilo blizu razsulu, v alpskem polku vojske Italijanske socialne republike Tagliamento. Ta je deloval v glavnem vzdolž železniške proge Gorica–Podbrdo. Njegovi vojaki so v skupinah ali posamič vse pogosteje uhajali in iskali stike s partizani. 11. septembra pa je odredov 2. bataljon skupaj z bataljonom Mazzini, ki je, kot je poročal načelnik štaba 30. divizije Franjo Rustja, v dogovoru s postojanko v Plavah likvidiral »postojanke tostran Soče, in to Plave, postajo, bunker pri tunelu in na mostu in centralo Ložice. Vojaški objekti so zažgani, a most radi majhne količine eksploziva je samo poškodovan, proga razbita na dolžini 1 km.« Ker pa so slovenski partizani v tej uspešni akciji zaplenili težko orožje, je prišlo do spora med enotama. »Da so naši pobrali težko orožje, Italijanom ni šlo v račun in komisar bataljona Mazzini se je izrazil, da je treba vse Slovence pobiti. Fašisti, kateri masovno in to vsakodnevno uhajajo iz postojank v Soški dolini, se priključujejo italijanskim partizanskim enotam in postoji opasnost, da bomo imeli fašiste namesto v postojankah v samih partizanskih vrstah. Radi tega smo poklicali štab bataljona Mazzini, da se javi pri nas, kar pa tekom včerajšnjega dne ni storil. Prav tako se opaža s strani Italijanov močna propaganda, da Benečane potegnejo v svoje enote in s strani Benečanov zabeležili več dezertacij.

90 ZDP NOV, VI, knj. 15, 627, dok. 138, Poročilo komandanta 9. korpusa, 29. 8. 1944.

91 SIAS 1853, š. 1, Pismo predstavnika brigade Garibaldi v paritetnem štabu Giorgio Jakseticha - Adriana komandantu 9. korpusa Ladu Ambrožiču - Novljanu, 7. 8. 1944.

92 ZDP NOV, VI, knj. 16, 83, dok. 15, Poročilo štaba 9. korpusa, 5. 9. 1944.

93 SIAS 1848, š. 11. Poročilo štaba BBO, 30. 8. 1944.

94 SIAS 1848, š. 53. Depeše. Depeša Alberta Jakopiča - Kajtimirja, 26. 9. 1944.

Vsekakor bomo skušali, da pridemo v stik z italijanskimi štabi in te stvari razčistimo. Do sedaj se je na odredu prakticiralo, da so se vsi fašisti, ki so pobegnili iz postojank, predali italijanskim enotam. Smatram, da ta stvar ni v redu, ker jih oni zadržijo v svojih vrstah, zato jih bomo v bodoče razorožene pošiljali globoko v Italijo. **Odgovorite nam, če se s tem strinjate.**«⁹⁵ Nekaj dni kasneje sta se dejansko sestala štab Gregorčičeve brigade in štab bataljona Mazzini, ki naj bi »pravilno razumel naše direktive«. ⁹⁶

Kot smo videli, je v poročilu načelnika štaba 30. divizije Franja Rustje kot ena od spornih točk med tamkajšnjimi italijanskimi in slovenskimi enotami poudarjeno tudi vprašanje vključevanja Beneških Slovencev v partizane. Tako je politični komisar 1. divizije Garibaldi Osoppo Giovanni Padoan - Vanni 29. avgusta komisarju Briško-beneškega odreda Francu Črnuglju - Zorku poslal odgovor na pismo, v katerem mu je ta zastavil vrsto vprašanj.⁹⁷ Vanni je med drugim zapisal: »Rad bi verjel, da je razlog tako arogantnega tona tvojega pisma v tem, da ne razumeš dobro italijanskega jezika, sicer bi ti moral takoj reči, da mi ti ne moreš dajati ukazov.«⁹⁸ V nadaljevanju je sporočal, da bodo italijanske enote vse Neitalijane v svojih enotah na osnovi dogovora med CLN AI in IO OF (ki ga sicer ni poznal) poslale v Briško-beneški odred. Zanikal je, da bi bili v italijanskih enotah tudi fašisti, odklonil, da bi bataljon tržaške brigade Miniuzi, ki je bil takrat že vključen v divizijsko brigado, poslali na desni breg Tilmenta, ker je tam bilo že veliko italijanskih partizanskih enot. Na koncu pa je Vanni zahteval: »Glede na položaj in odnose sil vaših oddelkov na območju te cone menim, da je nujno, da mora biti vaš bataljon (2. bataljon BBO, op. a.) iz taktično-vojaških razlogov podrejen temu poveljstvu.«⁹⁹

Komisar bataljona Mamelli pa je 3. septembra protestiral: »Na našem območju krožijo slovenskim tovariši, ki z izgovorom, da delajo propagando za novačenje mladeničev, ki so še vedno doma, v resnici izvajajo slovensko šovinistično propagando. / ... / Menim, da morajo našo propagando izvajati naši komisarji in ni nobene potrebe, da jo izvaja kdo drug.«¹⁰⁰ Komandant in komisar divizije Garibaldi Osoppo Mario Fantini - Sasso in Giovanni Padoan - Vanni sta nato 5. septembra zaradi slovenske šovinistične propagande poslala protest poveljstvu Briško-beneškega odreda.¹⁰¹ Poveljstvu bataljona Mamelli pa sta istega dne sporočila: »Ne moremo preprečiti, da slovenski komisarji izvajajo svojo propagando v coni. A smo pozvali poveljstvo BBO, da za to odgovorne elemente pozove k redu in jim da natančne ukaze, saj delovanje teh elementov na mejah /nečitljivo/ presega naloge, ki so jim bile zaupane.«¹⁰² Vanni pa je 7. septembra v pismu poveljstvu 2. bataljona Briško-beneškega odreda odprl tudi vprašanje tistih, ki so hoteli iz slovenskih

95 ZDP NOV, VI, knj. 16, 194, dok. 34, Poročilo načelnika štaba 30. divizije Franja Rustje, 12. 9. 1944. Klanjšček, *Deveti korpus*, 318.

96 SI AS 1848, š. 53. Depeši štaba 9. korpusa, 17. 9. 1944.

97 Pisma mi ni uspelo najti.

98 SI AS 1853, š. 1. Pismo Giovannija Padoana - Vannija Francu Črnuglju - Zorku, 29. 8. 1944.

99 Ibid.

100 SI AS 1853, š. 1. Pismo komisarja bataljona Mamelli Dina Giovanniju Padoanu - Vanniju, 3. 9. 1944.

101 SI AS 1853, š. 1. Pismo Giovannija Padoana - Vannija in Maria Fantinija - Sassa poveljstvu BBO, 5. 9. 1944.

102 SI AS 1853, š. 1. Pismo Giovannija Padoana - Vannija in Maria Fantinija - Sassa poveljstvu bataljona Mamelli, 5. 9. 1944.

v italijanske enote, in to na primeru devetih prebežnikov: »Prišlo je osem tovarišev in ena tovarišica, ki so brez dovoljenja vašega poveljstva prebegnili k nam. Lahko ste sigurni, da ne odobravamo načina njihovega ravnanja, a vam moramo obenem reči, da tudi ne odobravamo vašega ravnanja, saj nam prebežniki pravijo, da so od vas nenehno zahtevali, da odidejo v italijanske bataljone, a ste jih vedno odklonili in so pobegnili samo zaradi tega. Mislimo, da moramo te tovariše kaznovati zaradi storjenega dejanja, a obenem mislimo, da se tovarišev ne sme zadrževati s silo, saj bi to oslabilo in ne okrepilo naš boj proti skupnemu sovražniku.«¹⁰³

Napadu na Plave in Ložnice so sledili napadi na vse okupatorjeve postojanke med Anhovim in Dolgo njivo. Posadke so se vdale in želele priključiti italijanskim partizanom. Osvobojena je bila celotna Soška dolina od Kanala skoraj do Solkana. Štab 9. korpusa je 4. septembra 1944 ukazal reorganizacijo tamkajšnjih enot. Štab Gregorčičeve brigade je moral »urediti tudi vprašanje z italijanskimi enotami, ki se sedaj povečini nahajajo na našem ozemlju zahodno od Nadiže. Za to delo je dobil štab brigade točne direktive od pomočnika komisarja Rudija (Viktorja Avblja, op. a.) in člana SNOS tov. Miha (Miha Marinka, op. a.).«¹⁰⁴ Te direktive v arhivu niso ohranjene, so pa verjetno v skladu z novo usmeritvijo slovenskega osvobodilnega gibanja, da prevzame nadzor nad enotami, ki so delovale na ozemlju, poseljenim s Slovenci.

Načelnik informacijskega urada divizije Garibaldi Osoppo je 21. septembra sporočal: »Položaj v Nadiških dolinah: 7. septembra sta Fra Pietro in spodaj podpisani odšla v Škrutovo, da bi s slovanskimi predstavniki razpravljala o položaju. Odgovornih nismo našli, a smo vseeno dobili zelo natančno predstavo o njihovih namerah. Potrdilo se je, da menijo, da je območje vse do onkraj Čedadada že priključeno k Jugoslaviji. Zdaj si prizadevajo dobiti podporo za svoje šovinistično gibanje. Nujno je, da to med seboj razčistita Andrea (Mario Lizzero) in Zorko (Franc Črnugelj).« V nadaljevanju je poročal o mitingu na Svetem Martinu nad Hlodičem 17. septembra, na katerem je govornik Jožko¹⁰⁵ nastopil proti tamkajšnjim garibaldincem in intelektualcem, ki naj bi še vedno propagirali Italijo.¹⁰⁶

Po reorganizaciji je jedro Gregorčičeve brigade imelo tri bataljone. Drugi bataljon Briško-beneškega odreda je postal 4. bataljon brigade in je deloval na območju Breginja ter zahodne Benečije, še naprej pa sta delovala Beneški bataljon v vzhodni Benečiji in Rezijski bataljon v Reziji.¹⁰⁷ Gregorčičeva brigada je 18. septembra prišla na območje doline Idrije, od koder je 21. septembra krenila iz doline Idrije proti Stari gori pri Čedadu (Castelmonte). V Št. Lenartu so priredili miting in pozivali mladino, naj se vključi v Beneški bataljon. Pohod je nadaljevala proti Hlodiču, Sovodnjam in Matajurju. Njena naloga je bila nadaljevati pohod čez Nadižo, kjer je na območju Platišča deloval

103 SI AS 1853, š. 1. Pismo Giovannija Padoana -Vannija poveljstvu 2. bataljona BBO, 7. 9. 1944.

104 ZDP NOV, VI, knj. 16, 83, dok. 15, Poročilo štaba 9. korpusa, 5. 9. 1944.

105 Jožko Ošnjak je bil rojen v vasi Ošnje pri Sv. Lenartu 17. 3. 1921. Po kapitulaciji Italije je bil eden od organizatorjev Šentlenartske čete. Njegova četa se je vključila v 4. bataljon 2. soške brigade. V bojih za Kobarid je bil ranjen, nato pa je na tem območju deloval kot aktivist OF. Junija 1944 se je vključil v novoustanovljeno Beneško četo. Ko je ta prerasla v Beneški bataljon, je bil namestnik komandanta.

106 SI AS 1853, š. 1. Poročilo načelnika informacijskega urada divizije Garibaldi Osoppo, 21. 9. 1944.

107 Klanjšček, *Deveti korpus*, 318, 319.

njen že omenjeni 4. bataljon, in naprej v Rezijo.¹⁰⁸ Glede tega je načelnik štaba 30. divizije Franjo Rustja štabu 9. korpusa poslal naslednjo zanimivo obrazložitev: »Naši načrti v bodočnosti so sledeči: čim prej prekoračiti dolino Nadiže, čim bolj se približati italijanskim edinicam, napasti Nemce, da bodo prisiljeni reagirati ter na ta način bomo povzročili nemški napad na Italijane. Vse izgleda, da Italijani imajo z Nemci neko pogodbo, ker se na gotovih mestih nahajajo v neposredni bližini nemških postojank, a Nemci ne reagirajo, dočim se na nas, čim smo dospeli v Št. Lenart in v bližini San Quirina takoj skoncentrirajo večje enote.«¹⁰⁹ Te navedbe potrjujejo nesoglasja in sumničenja, do katerih je na tem območju prihajalo v odnosih med obema osvobodilnima gibanjema. Slab odnos med slovenskimi partizani in zlasti brigado Osoppo Friuli lahko razberemo tudi iz poročila brigade poveljstvu divizije Garibaldi Osoppo z dne 25. septembra 1944. V njem poročajo o nasilni rekrutaciji 170 mladeničev iz Rezije, ki jo je izvedel Briško-beneški odred, in o svoji propagandi v Prosnidu: »Vzrok tega omahovanja so Slovenci, ki zelo aktivno izvajajo šovinistično propagando in našim pooblaščenecem prepovedujejo kakršnokoli normalno propagandno delovanje. Prav ta razhajanja so vzrok za neodločnost gorskih prebivalcev, ki se nam, kljub temu, da sovražijo Slovane, ker se bojijo represalij, ne upajo priključiti.«¹¹⁰

Okrepitev slovenskih partizanskih enot v Benečiji je bila za slovensko stran nujna tudi zato, da bi, kot so zapisali v poročilu štaba Gregorčičeve brigade, okrepili »naš pokret v teh krajih, posebno sedaj, ko italijanska propaganda močno izpodriva naš ugled tudi s tem, češ, saj slovenskih partizanov ni dosti, naših je pa veliko in imamo vsega. Tako bomo pokazali ljudstvu, da vidi našo vojsko, da ne bo mislilo, da so osamljeni njihovi bataljoni.«¹¹¹ Italijanske enote naj bi Beneške Slovence pozivale, naj stopijo v njihovo vojsko, ker bo Italija, ki bo ostala v teh krajih, po končani vojni pravičnejša, kot je bila fašistična oblast. Do zaostitve je prišlo tudi glede vprašanja meje, zato je bilo nujno, »da s celo brigado prehodimo Benečijo, da podkrepimo politično delo.«¹¹² Pri ravnanju z Beneškimi Slovenci je bilo treba biti previden: »Te Benečane je treba nositi na rokah, ker v nasprotnem primeru dezertirajo h garibaldincem, pri katerih je boljša prehrana, več orožja in denarja.«¹¹³

Po 20. septembru so začele prihajati vesti o tem, da okupator pripravlja večjo ofenzivno akcijo proti italijanskim partizanom zahodno od Nadiže, zato se je 26. septembra Gregorčičeva brigada umaknila proti Hlodiču, nato pa zasedla položaje v okolici Stare gore pri Čedadu.¹¹⁴ Brigadni štab je 11. oktobra poročal, da se je 27. septembra dejansko začela nemška ofenziva, ki je bila usmerjena na uničenje italijanske divizije Garibaldi Osoppo in osvobojenega ozemlja v vzhodni Furlaniji, torej tudi v zahodni Benečiji, kjer je bil v boje vpleten tudi njen 4. bataljon. Nemške enote so prodirale

108 Ibid., 320.

109 SI AS 1848, š. 11. Poročilo štaba 30. divizije štabu 9. korpusa, 21. 9. 1944.

110 SI AS 1853, š. 2. Poročilo poveljstva brigade Osoppo Friuli poveljstvu divizije Garibaldi Osoppo, 25. 9. 1944.

111 ZDP NOV, VI, knj. 16, 323, dok. 55, Poročilo štaba 17. SNUB, 20. 9. 1944.

112 SI AS 1848, š. 53. Depeša štaba 9. korpusa, 19. 9. 1944.

113 SI AS 1848, š. 11. Poročilo štaba 30. divizije štabu 9. korpusa, 21. 9. 1944.

114 Klanjšček, *Deveti korpus*, 320.

»s treh strani, in sicer Faedisa (Fojde), Nimisa (Nem) proti Sedilisu in izza hrbta iz Platišča odnosno (vasi) Prosnid. Do Platišča oz. do porušene škarpe med Platiščem in Breginjem je prišel v moči 35 kamionov, od tam naprej pa peš. Ker se je naš 4. bataljon nahajal v vasi Platišče, je zasedel položaje nad vasjo in koto 666. Borba je trajala od 8. ure do mraka. Radi močnega obstreljevanja iz težkih bacačev in težkih mitraljezov je prišla bataljonu na pomoč tudi 4. četa iz Monteaperte (Viškorše), ker na ta sektor sovražnik ni prodiral. Proti mraku je postal položaj nevzdržen, zato se je bataljon v redu umaknil na višje položaje, in sicer nad vas Brezje. 4. četa pa je ščitila umik. Preden se je umaknil, je komandant obvestil štab italijanske divizije. Rezultat borbe: 8 sovražnikov mrtvih, med temi en oficir, ki je padel ravno, ko je opazoval Titovo sliko na šoli Platišče, 8 ranjenih. Naše izgube: pogrešan en tovariš, ki so ga verjetno Nemci ujeli, in en dezertter. Izgubili smo tudi nekaj opreme. / ... / Morala tovarišev ni padla in tudi ne civilnega prebivalstva, če ravno se boji nemških represalij. 2. brigada garibaldincev, ki je bila na sektorju Nimis (Neme), se je še v precejšnjem redu umaknila. Ostale brigade, posebno brigada Osoppo, so imele precejšnje izgube in razhajkance.«¹¹⁵

O okupatorjevi ofenzivi je 21. oktobra poročal tudi štab 9. korpusa: »Večji sovražni sunek pa je sovražnik izvršil na sektorju Čedad, Faedis (Fojda), Atimis (Ahten), Nimis (Neme), Tarcent, Udine (Videm). Sovražnik je izvršil frontalni napad proti Atimisu (Ahtnu), Nimisu (Nemam) in Faedisu (Fojdi), s kolono 55 kamionov pa so udarili čez Kobarid in Platišče na položaje Kanebola (it. Canebola, sl. Čenebola), Krnica, Nongruela, Platišče, Tajpana. / ... / Po zadnjem ofenzivnem sunku je situacija spet normalna in se ne opaža nobenih posebnih koncentracij, niti kakih priprav na ponovne sunke. To zatišje so naše edinice uporabile za odmor, reorganizacijo in za priprave za novo ofenzivno operacijo proti Poljanski dolini.« Enote garibaldinske divizije so prišle iz ofenzive precej razbite in demoralizirane in so izgubile veliko materiala in orožja, »brigada Osoppo pa je bila popolnoma razbita in se jih je samo okoli 80 umaknilo preko Tilmenta v Karnijo«. Tudi naklonjenost tamkajšnjega prebivalstva se je zmanjšala, »to pa predvsem zaradi nemške ofenzive v zahodni Benečiji, kjer so požgali Atimis (Ahten), Nimis (Neme) in Faedis (Fojdo). Razhajkanci italijanskih edinic so zanesli med prebivalce veliko paniko in je tako že pričeta mobilizacija skoraj propadla, ter so se pričeli moški zopet skrivati pred našimi edinicami.«¹¹⁶

V dnevniku divizije Garibaldi Natisone pa so o ravnanju slovenskega 4. bataljona Gregorčičeve brigade 27. septembra zapisali: »Medtem smo dobili obvestilo, da se je slovenski bataljon, ne da bi začel s pravim bojem, umaknil s položaja v Platišču in tako sovražniku pustil odprto pot, da je od zadaj napadel naše čete. Prišla je tudi novica, da se je še naslednjih 40 tovornjakov s skupaj 1800 možmi pridružilo drugim sovražnikom, ki so napadali slovenski bataljon. Poveljstvo divizije torej ukazuje, da se uprete napredovanju te skupine, ki deluje za hrbtom bataljona Attimis. / ... / «¹¹⁷

115 ZDP NOV, VI, knj. 16, 685, 686, dok. 106, Poročilo štaba 17. brigade, 11. 10. 1944. ZDP NOV, VI, knj. 16, 585, dok. 91, Poročilo štaba 9. korpusa, 5. 10. 1944.

116 ZDP NOV, VI, knj. 17 (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986), 7, dok. 1, Poročilo štaba 9. korpusa, 21. 10. 1944.

117 SI AS 1853, š. 1. Dnevnik divizije Garibaldi Natisone, str. 11.

Kot je poročal njen štab, je Gregorčičeva brigada tudi po nemški ofenzivi nadaljevala pohod po Benečiji z nalogo »pokazati Benečanom našo vojsko boljšo kot vse druge, disciplinirano in organizirano«, prirejala mitinge, »pripravljene nalašč za Benečane, da jim z njimi zbudi narodno zavest, ki se je ne zaveda posebno mladina. / ... / Položaj v Reziji je veliko boljši. Rezijani pravijo, da je edina njihova vojska partizanska, in se smatrajo že za del Titove Jugoslavije.« Ocenjevali so, da je slabši od ostalih prav 4. bataljon, »to pa radi sovražne ofenzive in italijanskih partizanov, ker so pustili vse tiste domov, ki so bili blizu doma in imeli možnost biti doma. Pravijo, da sedaj nima več smisla biti v partizanih, ker so Italijani popustili, ki so bili bolje oboroženi kot mi. A tudi to se iz dneva v dan izboljšuje.«¹¹⁸ Izvršili so tudi nekaj uspešnih akcij na železniški progi Sv. Lucija–Podbrdo, »dočim je Rezijski bataljon razrušil progo na Pontabeljski železnici in tako prekinil promet za 48 ur.«¹¹⁹

Štab 9. korpusa je takoj po koncu nemške ofenzive poslal v divizijo Garibaldi Osoppo načelnika svojega štaba Alberta Jakopiča - Kajtimirja, ki je začel pogovore o prehodu divizije pod poveljstvo 9. korpusa. Jakopič je 1. oktobra sporočil: »S strani partijcev je vse sprejeto, toda z osopovci ne gre. Z razkolom z Osoppom je v nevarnosti njihova enotnost.«¹²⁰ Sledili so pogovori v štabu 9. korpusa, kamor sta prišla politikomisar in komandant divizije Giovanni Padoan - Vanni in Mario Fantini - Sasso.¹²¹ O teh pogovorih je ohranjen nedatiran prevod zapisnika, ki ga je naredila italijanska stran. To je bil pogovor o njenih odnosih z 9. korpusom in slovenskim prebivalstvom, ki »živi v naši operativni coni, to je Benečani«. Prosijo za mnenje glede tega, da je v njihov štab prišlo deset Slovencev, med njimi štirje višji oficirji – misija s spremnim pismom 9. korpusa, »po katerem naj bi bili ti oficirji ljudje, ki naj bi postali člani štaba naše divizije z nalogo čvrstega vodstva in potemtakem pravico in avtoriteto podrediti našo vojsko 9. korpusu. Imenovani oficirji so bili določeni v posamezne štabe naših brigad, en pa v štab divizije. To nikakor ni v skladu z dogovorom Sassa in Vannija«, zato so po kurirju takoj poslali protestno pismo. Partija naj bi s Slovenci popolnoma soglašala. »Ne bilo pa bi potrebno upoštevati mnenja CLN-a in Osoppa, češ da je to zgolj reakcija. To naj bi bila nujna posledica poslabšanja mednarodnih odnosov, kjer bi edinole takojšnja rešitev stavljenih problemov mogla zaustaviti prodirajočo reakcijo. Še več. Splošna mobilizacija Benečije, ki naj bi izpopolnila več naših divizij – s svobodno izbiro vstopa, bodisi v slovenske, bodisi v italijanske edinice. Zahteva tudi drugo ime za našo divizijo. / ... / Tako postavljanje problema kaže na nerazumevanje za italijansko vprašanje. Po protestu sta prišla 2 predstavnika 9. korpusa, med njimi komisar, ki je govoril z Vannijem in Sassom. Slovenci stojijo na stališču Tujega nočemo, svojega ne damo. Sklicevali so se na Vittorija (Vincenza Bianca). Zahtevajo, da se prelomi z Osoppom, in na ugovor, da je bila dogovorjena strnjenost italijanskih protifašističnih sil, Slovenci odvrnejo, da se je položaj spremenil. Slovenci zahtevajo prehod pod komando 9. korpusa, če tega ne sprejmejo, naj bi jih poslali preko Tilmenta.«¹²²

118 ZDP NOV, VI, knj. 16, 691, dok. 106, Poročilo štaba 17. brigade, 11. 10. 1944.

119 ZDP NOV, VI, knj. 17, 7, dok. 1, Poročilo štaba 9. korpusa, 21. 10. 1944.

120 SI AS 1848, š. 53. Depeše. Depeša Alberta Jakopiča - Kajtimirja, 1. 10. 1944.

121 ZDP NOV, VI, knj. 17, 7, dok. 1, Poročilo štaba 9. korpusa, 21. 10. 1944.

122 SI AS 1487, ae 800. Prevod zapisnika pogovorov med štabom divizije Garibaldi Natisone in štabom 9. korpusa.

Oktober 1944 so se tako predstavniki štaba 9. korpusa, štaba garibaldinske divizije in poveljstva garibaldinskih enot za vzhodni del Italije dogovorili, da bo odslej 1. udarna divizija Garibaldi Natisone operativno podrejena štabu 9. korpusa. Ukaz za to je bil izdan 7. novembra.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1487, Centralni komite Komunistične partije Slovenije.
 - SI AS 1663, Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta.
 - SI AS 1670, Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda.
 - SI AS 1848, 9. korpus NOV in POS.
 - SI AS 1853, Italijanske partizanske enote.

Elektronski viri

- *Osvobodilna fronta - Wikipedija, prosta enciklopedija*. Pridobljeno 21. 11. 2021. https://sl.wikipedia.org/wiki/Osvobodilna_fronta.

Literatura

- Avšič, Jaka. *Naš prvi pohod v Beneško Slovenijo*. Ljubljana: Znanstveni inštitut, Oddelek za mejna vprašanja, 1946.
- Črnugelj, Franc – Zorko. *Na zahodnih mejah 1943 : Briško-beneški odred in 3. soška (20.) brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986.
- Klanjšček, Zdravko. *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943–1945*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB, 1999.
- Mikuž, Metod. »Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945).« *Zgodovinski časopis* 12/13 (1958–1959): 7–50.
- Mikuž, Metod. *Pregled zgodovine Narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. 4*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1974.
- Troha, Nevenka. »La liberazione di Trieste e la questione del confine : la politica del movimento di liberazione sloveno nei confronti dell'appartenza statuale di Trieste: settembre 1944 – maggio 1945.« *Qualestoria*, št. 1 (2006): 46–66.
- Troha, Nevenka. »Slovensko osvobodilno gibanje in slovenska zahodna meja.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1-2 (2003): 35–74.
- Troha, Nevenka. »Partizani »Beneške čete« pred italijanskim sodiščem.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 3 (2010): 53–78.

Objave virov

- *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni Jugoslovanskih narodov. Del VI, Boji v Sloveniji, knj. 13*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1969.

- *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni Jugoslovanskih narodov. Del VI, Boji v Sloveniji, knj. 14.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972.
- *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni Jugoslovanskih narodov. Del VI, Boji v Sloveniji, knj. 15.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
- *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni Jugoslovanskih narodov. Del VI, Boji v Sloveniji, knj. 16.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.
- *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni Jugoslovanskih narodov. Del VI, Boji v Sloveniji, knj. 17.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1986.

Nevenka Troha

COOPERATION BETWEEN THE SLOVENIAN AND ITALIAN LIBERATION MOVEMENTS IN EASTERN FRIULI BETWEEN SEPTEMBER 1943 AND OCTOBER 1944

SUMMARY

In the autumn of 1943, the Slovenian liberation movement needed good cooperation with the Italian anti-fascist and since then also liberation movement due to the difficult situation that had arisen after the capitulation of Italy, the German occupation of this territory that now belonged to the Operational Zone of the Adriatic Littoral, and a large-scale enemy offensive. Therefore, the Slovenian side temporarily refrained from making concrete territorial demands and pursued a common struggle for liberation while insisting on principled territorial decisions. Thus, the period between October 1943 and September 1944 can be characterised as the time of cooperation and coordination between the Slovenian (Yugoslav) and Italian resistance movements. This policy was also in line with the guidelines of the Soviet leadership, which demanded close cooperation in the struggle against the occupiers.

The Slovenian resistance movement, which was more experienced and stronger than the Italian resistance, undertook to establish good relations with the Italians and offer them all the assistance they needed. This was the beginning of the policy of the so-called Slovenian (Slavic)-Italian brotherhood, which was then pursued in the Littoral region by the Liberation Front and the Communist Party of Slovenia in order to gain influence among the broadest possible Italian strata, but especially among the working class. Due to the prospect of the introduction of people's authority (communism), the latter would hopefully support the demands for the annexation of Venezia Giulia and a part of eastern Friuli (Veneto) to Yugoslavia. In April 1944 in the Littoral region, the Communist Party of Slovenia and the Communist Party of Italy signed an agreement on the joint struggle, postponement of the issue of demarcation until a later date, and the definition of the forms of the political, organisational, and military cooperation, including the agreement to establish a joint workers' organisation called the Workers' Brotherhood (later Unity).

During this period, both the Slovenian and Italian liberation movements developed in Veneto (eastern Friuli). The local population received the Slovenian Partisan Army with suspicion. Veneto, annexed to Italy as early as 1866, had been subjected to the processes of planned and ruthless denationalisation, which is why the Slovenian national consciousness had hardly been awakened there. Moreover, in the economic sense, the people depended strongly on Friuli in particular.

The Italian liberation movement in the territory of eastern Friuli involved the activities of the Garibaldi units under the aegis of the Communist Party of Italy and the Osoppo units, established in Friuli in December 1943 at the initiative of volunteers of the liberal, socialist, and Catholic persuasion. Among the Slovenian units, the so-called *Briško-Beneški odred* (Brda-Veneto Detachment) was the most active in this region. On 7 May 1944, the Garibaldi Friuli Brigade and the Brda-Veneto Detachment headquarters concluded an agreement that summarised the first five points of the April 1944 agreement between the two Parties. Based on the new agreement, the Joint Operational Coordination Headquarters for Brda and Slovenian Veneto was established. Its task was to lead the joint actions, requisitions and confiscations, as well as organise political activities, intelligence service, and the transfer of partisans of one nationality who fought in the military units of another nationality to their own units. However, problems emerged as early as in the middle of June, allegedly resulting from the increasing number of anti-Slovenian fighters among the Italian partisans.

In the summer of 1944 – in anticipation of the imminent end of the war, to strengthen its position in relation to the Allies, as well as in recognition of the fact that a socialist revolution would not take place in Italy and that after the war, the negotiations would therefore have to proceed with a country completely dominated by the Western “imperialists” – the leadership of the Yugoslav and Slovenian liberation movement gradually changed its previous policy of collaboration with the Italian liberation movement.

The plan of political and organisational action aimed at seizing power in the Slovenian ethnic territory was formulated at the meeting of the Central Committee of the Communist Party of Slovenia on 28 August 1944 and at the meetings of the Presidency of the Slovenian National Liberation Council on 27 and 29 August. In this context, the issue of the Italian partisan units, which had until then operated in the framework of the parity headquarters, was also discussed. The latter was to be abolished, and the Italian units and brigades in the operation zone of the Yugoslav 9th Corps were to be, in the operational sense, placed under the command of this Corps. This was an attempt to restrict, to the greatest possible extent, the Italian liberation movement in the territory whose national adherence was disputed and which Yugoslavia intended to claim for itself and bring under Slovenian control after the war.

In the documents of the Slovenian liberation movement, there is almost no mention of the fact that the Italian partisan units controlled an extensive area in eastern Friuli. No reports about this liberated territory were made until as late as the onset of the German offensive at the end of September 1944. For the Slovenian side, the

reinforcement of its partisan units in Veneto was also crucial for strengthening the Slovenian position in this region at the time when the Italian propaganda strived to minimise the Slovenian influence. Immediately after the end of the German offensive, the 9th Corps headquarters sent its Chief of Staff Albert Jakopič – Kajtmir to the Garibaldi Osoppo Division, where he initiated the talks to transfer the Division under the command of the 9th Corps. The Garibaldi commanders agreed while the Osoppo commanders refused. In October 1944, the representatives of the 9th Corps headquarters, the Garibaldi Division headquarters, and the Garibaldi Troop Command for the eastern part of Italy agreed that the 1st Garibaldi Natisone Division would thereafter be operationally subordinate to the 9th Corps headquarters. The order to this effect was issued on 7 November.

Ljuba Dornik Šubelj*

Novi podatki o misiji Clowder, ki jo je vodil George Fielding

IZVLEČEK

Avtorica na podlagi v zadnjih letih objavljenih študij opozarja na pravo identiteto člana Fieldingove misije, ki je bil tako v dokumentih OZNE kot v britanski literaturi označen z različnimi imeni: kot Georges Charles Banks ali Albert Edward Parks oziroma Joseph (Sepp) Innerhofer in Jean Georgeau. V resnici so bila to tajna imena, ki sta jih SOE in SIS dala Tirolcu Hubertu Mayrju, španskemu borcu, ki ga je ta organizacija kot poročnika v sestavi Fieldingove misije avgusta 1944 napotila, da bi po pristanku v Karniji blizu kraja Tramonti, kjer so delovali med italijanskimi partizani, poskušal prodreti v Avstrijo in tam dvigniti vstajo proti nacistom ter tako pomagati Avstriji pri ponovni obnovitvi samostojnosti po končani vojni. Njegova prizadevanja niso bila uspešna, žal pa se je njegovo življenje in življenje njegovih sodelavcev oziroma kurirjev Roberta Moserja in Georga Dereattija končalo tragično po zaslišanju pred OZNO na sedežu poveljstva IX. korpusa NOV in POS v Gorenji Trebuši, o čemer doslej nismo našli nobenih podatkov. Lahko pa domnevamo, da so bili usmrčeni, na eni strani zaradi suma vohunstva za britansko obveščevalno službo, katere del so bili, pa tudi zaradi različnih pogledov na povojno ureditev oziroma mejo med Avstrijo in Jugoslavijo, katere del je bila tudi Slovenija. Ostali člani misij so se vrnili v bazo SOE že konec novembra 1944.

Ključne besede: Avstrija, socialni demokrati, protinacizem Free Austria Movement (FAM), španska državljanska vojna, Special Operations Executive (SOE), Secret Intelligence Service (SIS), Oddelek za zaščito naroda (OZNA), partizani na Koroškem, zavezniške misije

* Dr., upokojena arhivistka, članica IIHA – Mednarodne zveze za zgodovino obveščevalnih služb; ljuba.dornik.subelj@gmail.com

ABSTRACT

NEW INFORMATION ABOUT THE CLOWDER MISSION LED BY GEORGE FIELDING

Based on the studies published in recent years, the author brings attention to the true identity of a particular member of Fielding's mission, identified in the documents of the Department for the Protection of the People (OZNA) as well as in the British literature by various names: as Georges Charles Banks, Albert Edward Parks, Joseph (Sepp) Innerhofer, or Jean Georgeau. In reality, these were the secret names that the British Special Operations Executive (SOE) and Secret Intelligence Service (SIS) assigned to Hubert Mayr from Tyrol, a Spanish fighter appointed by the SIS as a lieutenant in Fielding's mission in August 1944. His task was to land in the region of Carnia near Tramonti, where the mission operated among the Italian Partisans, enter Austria, and attempt to incite an uprising against the Nazis, thus helping Austria regain its independence after the war. His efforts were unsuccessful, and unfortunately, his life and the lives of his collaborators or couriers Robert Moser and George Dereatti ended tragically after an interrogation by the OZNA at the headquarters of the IX Corps of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia in Gorenja Trebuša. No information about this has been uncovered so far. However, we can assume that they were executed due to the suspicion of spying for the British intelligence service they belonged to, as well as because of their conflicting views regarding the post-war system or the border between Austria and Yugoslavia, of which Slovenia was also a part. The other mission members returned to the SOE headquarters as early as the end of November 1944.

Keywords: Austria, Social Democrats, anti-Nazism, Free Austria Movement (FAM), Spanish Civil War, Special Operations Executive (SOE), Secret Intelligence Service (SIS), Department for the Protection of the People (OZNA), Carinthian Partisans, Allied missions

Namen prispevka

Ko sem leta 2006 pisala prispevek »Fieldingova misija v zapisih OZNE«, sem se odločila za objavo zaslišanja enega od pripadnikov britanske vojaške obveščevalne službe Georga Charlesa Panksa, v katerega identiteto že tedaj nisem bila prepričana.¹ Zaslišanje se mi je zdelo zanimivo, ker se je dalo iz njega razbrati mnogo podatkov o delovanju in ustroju tedanjih obveščevalnih služb na območju Julijske krajine in Furlanije ter seveda zaradi njihovega namena prodreti v Avstrijo in tam dvigniti protinacistično gibanje. Eden od sklepov konference treh voditeljev najpomembnejših zavezniških sil v Teheranu jeseni 1943 je bil tudi, da se bo lahko po koncu vojne

1 Ljuba Dornik Šubelj, »Fieldingova misija v zapisih OZNE«, *Prispevki za novejšo zgodovino* XLVI, št. 2 (2006): 83, op. 3.

Avstrija obnovila kot samostojna država, če bo sama doprinesla svoj delež v boju proti nacizmu.² Ker je bilo v Avstriji, ki jo je leta 1938 zasedla in priključila Nemčija, vse do konca vojne edino odporniško gibanje slovensko narodnoosvobodilno gibanje na Koroškem, je bila usmeritev britanske politike vzpostavitev in vzpodbujanje odpornišstva v Avstriji, ki ne bi bilo pod vodstvom prokomunističnih enot, kot so ocenjevali slovensko oziroma jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje. Drugo objavljeno pričevanje v mojem prispevku, navedeno kot pričevanje Henryja Neumanna, se je, glede na ugotovitve Petra Pirkerja, prav tako nanašalo na Huberta Mayrja in ne na Roberta Moserja, kot se je dozdevalo zaradi uporabe ilegalnega imena Henry.³ Tu je prišlo do napake zaradi nedoslednosti v zapisnikih zaslišanj.⁴ Prva stran se res nanaša na zaslišanje Henryja Nejumana oziroma Roberta Moserja in je opremljena z osebnimi podatki zaslišanca, zaslišanje pa se je odvijalo 11. novembra 1944. Na naslednjih straneh, ki nimajo podrobnejših oznak zaslišanca, je bilo razumeti, da gre za isto osebo. Dejansko pa gre za zaslišanje Huberta Mayrja, ki se je predstavljal kot Georg Charles Panks.⁵ V njem je med drugim govoril tudi o svoji udeležbi v državljanski vojni v Španiji, kjer je po ugotovitvah Walgrama in Pirkerja bil Mayr in ne Moser, in o svojem prihodu v britansko obveščevalno službo, kjer je dobil nalogo prodora v Avstrijo neposredno od Petra Wilkinsona.⁶

Avstrijski raziskovalec Peter Pirker je o Hubertu Mayrju pisal že leta 2004, ko je dobil vpogled v njegov osebni dosje v britanskih arhivih v zvezi z rekonstruiranjem delovanja SOE v Avstriji.⁷ Njegova usoda ob koncu vojne ni bila znana in domnevali so, da je bil žrtev nacističnega obračuna.

Leta 2005 je Peter Wallgram objavil svoje diplomsko delo »Hubert Mayr 1913–1945. Življenje in boj za svobodo« o Tirolcu Hubertu Mayrju, španskem borcu, ki je po izkušnjah v španski državljanski vojni svojo pomoč v boju proti nacizmu ponudil britanski obveščevalni službi, ki ga je angažirala v poskusu dviga protinacističnega gibanja v Avstriji.⁸

2 Marjan Linasi, *Koroške vojne zgodbe. Nekaj utrinkov iz let 1938–1945* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2017), 138–66, pogl. »Britanski major Alfgar Hesketh Prichard«. Marjan Linasi, *Koroški partizani. Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte* (Celovec: Mohorjeva založba, 2010).

3 Ljuba Dornik Šubelj, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 1999, 151).

4 SI AS 1931, t. e. 655, mf 086412, zaslišanje Henricha Nejumanna, roj. 1. 4. 1923, položaj 11. 11. 44. spodaj podpis Maks –15. 11. 44. Maks je bilo partizansko ime Mira Perca, vodje OZNE za odsek IX. korpusa s sedežem v Gornji Trebuši, kjer se je zaslišanje tudi izvajalo.

5 SI AS 1931, t. e. 655, zaslišanje z dne 12. 11. 1944, mf. 085413 – 085418. Zapisnik razen datuma nima nobenih podatkov ne o zaslišancu ne o zasliševalcu, so pa strani oštevilčene od 085414 dalje z zaporednimi števkami od 2–6, iz česar sledi, da je stran 085413 prva stran novega zaslišanja. To sem v prvi objavi spregledala.

6 Dornik Šubelj, »Fieldingova misija v zapisih OZNE,« 87, dopis Petra Pirkerja avtorici in posredovanje članka »So geheim wie möglich« 14. 4. 2018.

7 TNA, HS9/1012/5 personal File Hubert Mayr. Peter Pirker, »Scheinwelt Ostmark, Wunschbild Österreich. Die Widerstand der Tiroler Sozialisten und Soe-Agenten Hubert Mayr,« v: Patrick Martin Smith, *Widerstand von Himmel. Österreichische Sätze des Britische Geheimdienst SOE 1944* (Wien, 2004).

8 Peter Wallgram, *Hubert Mayr 1913–1945. Ein Leben im Kampf für die Freiheit* (Innsbruck, Wien, Bozen: Studienverlag 2005) - Objavljeno diplomsko delo na Philosophisch-Historische Fakultät, Institut für Zeitgeschichte.

Pirker je bil udeleženec na mednarodnem posvetovanju v Kopru leta 2009.⁹ Svoj precej razširjen in dopolnjen prispevek pod naslovom »Agenti SOE v Avstriji: zasledovanje, povojna integracija in spomin« je objavil v *Zgodovinskem časopisu* in v njem omenil tudi Huberta Mayrja. Njegovo zanimanje je vzbudil odnos prebivalstva Avstrije do padlih britanskih obveščevalcev ali Avstrijcev, ki so jim v tem boju pomagali. Ugotovil je, da je bil prevladujoč negativen odnos še vedno posledica medvojnega sodelovanja Avstrijcev z nemškim okupatorjem, saj v tem dejanju niso videli nič slabega, pač pa so tako boj proti njemu kot tiste, ki so v tem boju izgubili življenje, smatrali za zavržne. Postavljali so spomenike padlim (na strani nacizma) v drugi svetovni vojni, medtem ko so spomenike odpornikom (predvsem Slovencem) skrunili, tisti, ki so se trudili borili ali dvigniti vstajo proti nacizmu na strani zahodnih zaveznikov, konkretno Britancev, so prav tako ostali pozabljeni in brez spomenikov.¹⁰ Zato je Pirker organiziral spominsko slovesnost v Greifenburgu leta 2011 v spomin na Huberta Mayrja, Rudolfa Moserja in 37 drugih žrtev nacizma oziroma borcev proti njemu. Hubertu Mayrju so leta 2012 postavili spomenik tudi v Innsbrucku.¹¹

Z novinarjem Ivom Jevnikarjem, ki je Petru Pirkerju pomagal pri raziskovanju v Arhivu Republike Slovenije in ki mi je tudi posredoval zadnji Pirkerjev članek, za kar sem mu hvaležna, sem sodelovala kot arhivistka, ko je iskal (za serijo člankov, ki so postali tudi podlaga za film)¹² podatke o Slovencih, večinoma Primorcih, ki so bili med drugo svetovno vojno kot padalci in člani zavezniških vojaških misij SOE ali SIS spuščeni na tla Slovenije ali drugod v Jugoslaviji. Žal je bila usoda marsikaterega od teh podobna usodi Huberta Mayrja – končali so svoje življenje kot žrtve partizanske varnostne službe Ozne, obsojeni kot domnevni vohuni in izdajalci.

Skupno prizadevanje Petra Pirkerja in Iva Jevnikarja je tudi na podlagi mnogih objavljenih podatkov omogočilo povezavo in tako sta leta 2018 v prilogi dunajskega dnevnika *Die Presse* objavila članek »Tako tajno, kot je le mogoče«, v katerem sta odkrila identiteto in usodo Huberta Mayrja in Rudolfa Moserja ter Georga Dereattija (oba sta bila iz Ziljske doline).¹³ Pri tem sta se oprla na dokumente iz Arhiva Republike Slovenije in druge navedbe v mojih delih ter uporabila dela Gorazda Bajca, Petra Wilkinsona, Marjana Linasija, Patricka Martina-Smitha in druga spominska dela britanskih in ameriških obveščevalnih oficirjev, ki so delovali v Sloveniji, ter raziskave

9 Mednarodni znanstveni sestanek 'Tajno stoletje' - obveščevalne in varnostne službe ter protiterorizem v 20. stoletju : Koper, 13.-14. november 2009 : [program in povzetki] = Convegno scientifico internazionale 'Il secolo segreto' - servizi d'intelligence e di sicurezza e l'antiterrorismo nel secolo XX : Capodistria, 13-14 novembre 2009 : [programma e riassunti] = International scientific conference 'The secret century' - intelligence, security and anti-terrorism in the 20th century : Koper, 13th-14th November, 2009 : [program and abstracts].

10 Peter Pirker, »SOE agents in Austria: Persecution, Post-War Integration and Memory,« *Zgodovinski časopis* 67, št. 1-2 (2013): 202–27.

11 Dopis Petra Pirkerja s 6. 6. 2018 s pripombo članka iz *Die Presse*, v katerem me je obvestil o svojih ugotovitvah o pravi identiteti članov Fieldingove misije – Hubertu Mayrju, Robertu Moserju in Georgu Dereattiju tudi s pomočjo navedb iz mojih objavljenih del. – Zasebni arhiv avtorice.

12 Ivo Jevnikar, *Samo idealisti. Junaška in tragična zgodba primorskih padalcev: dokumentarni film*, režija Marija Breclj. Premierna predstavitev je bila na sedežu RAI 16. 3. 2018, javna predvajanja 20. marca v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani, 11. aprila 2018. Gl. tudi Ljuba Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti 1944–1946*. (Ljubljana: Modrijan, 2013), 109–11.

13 »So geheim wie möglich,« *Die Presse, Spectrum* III, 14. 4. 2018.

Petra Pirkerja v londonskih arhivih, v Arhivu Republike Slovenije in pri sorodnikih, kar je bilo predvsem pomembno za identifikacijo Rudolfa Moserja. Ugotovila sta, da niso bili žrtve Nemcev, ampak Ozne.

Kot zaključek poizvedovanja je Peter Pirker decembra 2021 objavil prispevek v avstrijskem strokovnem časopisu *Zeitgeschichte* z naslovom »Izgubljeni v Alpah. O izginotju revolucionarnega socialista Huberta Mayrja in dezerterja iz Wehrmachta Rudolfa Moserja jeseni 1944«. ¹⁴ V svojem prispevku natančno analizira dokumente iz Arhiva Republike Slovenije, ki so bili osnova za primerjalno raziskavo. Identiteto Mayrja in Moserja je ugotovil po primerjavi rojstnih datumov, ki so bili edini nespremenjeni dejavnik v »legendi«, kot se imenuje v obveščevalnih krogih lažni življenjepis, namenjen temu, da v razmerah ilegalnega delovanja ali delovanja na tujem ozemlju prikrije pravo identiteto in obveščevalcem na ta način pomaga preživeti.

Veseli me, da so tudi moje navedbe v članku o Fieldingovi misiji v poročilih Ozne omogočile ugotoviti identiteto oseb, hkrati pa jih bom dopolnila s podatki, ki sem jih zasledila v literaturi. ¹⁵ Objavljen je namreč dnevnik ranjenega in pogrešanega člana Fieldingove misije Charlesa Barkerja, ki je vojno preživel – po mučenju v tržaškem zaporu Coroneo in pobegu iz vojaškega taborišča v Italiji.

Kdo je bil Hubert Mayr?

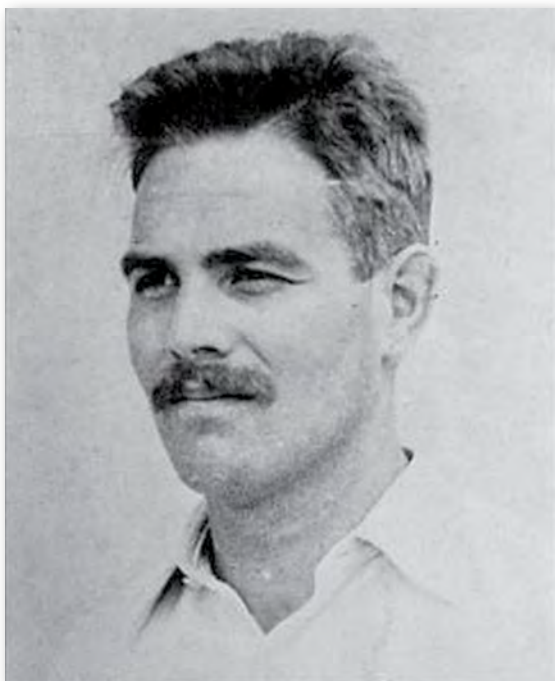
Hubert Mayr alias Jean Gergeau alias Sepp Innerhofer je bil rojen 28. novembra 1913 v Innsbrucku kot sin gozdarja Karla Mayrja in njegove žene Marije Mayr, rojene Ranner. ¹⁶ Mati mu je umrla kmalu po rojstvu in odraščal je pri sorodnikih. Po osnovni šoli, ki jo je zaključil v Baumkirchnu, se je najprej vpisal na šolo v Voldersu, oče, ki je bil globoko veren, pa ga je prepisal na gimnazijo, ki so jo vodili duhovniki pavlinskega reda v Schwartzu. Učiteljem se učenec ni zdel dovolj discipliniran za bodočega duhovnika, kot si je želel oče, zato ga je ponovno prepisal na bolničarsko šolo, ki je delovala pri benediktinskem samostanu v Zirlu. Za nadaljnje izobraževanje so ga poslali v Nemčijo, kjer ga je spremljevalec iz vrst duhovnikov skušal spolno zlorabiti, čemur se je uprl in svoje ogorčenje okronal tudi s kasnejšim izstopom iz katoliške cerkve, kar je izvedel na lokalni policijski postaji. Zanj je to pomenilo tudi, da ni več smel bivati v katoliškem šolskem internatu in v Andermachu, zato se je pridružil podmladku socialistične stranke. Na Tirolsko se je vrnil leta 1931 na očetovo zahtevo. Pridružil se je Socialistični delavski stranki in njenemu paravojaškemu oddelku Republikanska zaščitna zveza, v kateri je postal zelo aktiven. V prostem času je zelo rad plezal v gorah. Zaradi svoje ilegalne dejavnosti je bil maja 1936 zaprt, in ko je prišel iz zapora, ni našel službe, čeprav je končal šolanje za logarja. Zato se je odločil, da gre v tujino, in odšel je v Španijo. Leta 1937 se je

¹⁴ Peter Pirker, »Desaparecidos in den Alpen. Zum Verschwinden des Revolutionären Sozialisten Hubert Mayr und des Wehrmachtdeserteurs Rudolf Moser im Herbst 1944,« v: Thomas Albrich in Ingrid Boehler, ur., *Österreich-Spanien-Latein Amerika. Festschrift für Klaus Eisterer* (Innsbruck: Innsbruck University Press, 2021), 207–28.

¹⁵ Ernest Charles Roland Barker, *Behind Enemy Lines with SOE* (Yorkshire, Philadelphia: Frontline Books, 2021).

¹⁶ *NS-Opfer im Oberen Drautal | Hubert Mayr*, pridobljeno 6. 7. 2022, http://www.aegide.at/de/39/Hubert_Mayr/.

pridružil internacionalnim brigadam v borbi proti generalu Francu in sodeloval v španski državljanski vojni. V Madriguerasu je dobil vojaško izobrazbo in oktobra odšel na fronto z XI. brigado. Tam je zbolel za tifusom, si ponovno dopisoval z očetom, po ozdravitvi in bivanju v vojaškem okrevališču na obali v Benicassimu pa se je spet vrnil na fronto jugozahodno od Barcelone. Aktiven je bil tudi na političnem področju, saj je ustanovil skupino »Avstrijski socialisti v Španiji«. V zadnji ofenzivi pred porazom republikanske armade se je Hubert Mayr boril v specialnem bataljonu 35. divizije. Spet je bil ranjen in že drugič je pristal v bolnišnici. V Španiji se je tudi poročil s soborko Lolo Montes. Septembra 1938 so umaknili internacionalne brigade s fronte, in ko so se drugi prostovoljci iz demokratičnih držav lahko vrnil domov, je bila pot prostovoljcem iz Nemčije in Avstrije zaprta zaradi njihove udeležbe v antifašističnem boju na strani republikancev. Po končnem spopadu s frankisti pri Barceloni in porazu se je umaknil v Francijo, kjer je bil v taborišču blizu St. Cypriena in kasneje v Gursu. O situaciji v njegovi domovini ga je obveščal oče v pismih in tako je izvedel za priključitev Avstrije nemškemu rajhu in za prevlado nacionalsocializma, zato se je odločil, da se ne vrne domov, in se pridružil protifašističnemu boju na drugi fronti. Po napadu Nemčije na Francijo se je priključil francoski armadi in po njenem porazu maja 1940 zbežal v Severno Afriko. Tam je nekaj časa delal na nekem posestvu. Ko je britanska vojska leta 1942 zasedla Severno Afriko, se je Hubert Mayr prostovoljno in kot eden prvih Avstrijcev vključil v britansko tajno vojaško obveščevalno službo Special Operations Executive (SOE), ki ga navaja v svoji zbirki podatkov.¹⁷ Tudi slika je z njegovega službenega kartona.

Priimek: MAYR

Ime: HUBERT

Enota: SOE

Položajna oznaka: poročnik
(Lieutenant)

Številka: 329029

Datum smrti: 1. januar 1945

Spomenik: Cassino Memorial,
Italija, panel 13

¹⁷ SOE, Mayr Hubert, datum podatkov 13. 2. 2007.

Poročnik Hubert Mayr (aka Jean Georgeau, Josef Rimmel) je bil ubit 1. januarja 1945 v akciji blizu Innsbrucka v Avstriji, ko je bil udeleženec operacije Bakersfield. Spomin nanj je ohranjen v Italiji na Cassino Memorialu. Star je bil 32 let.

Dodatni podatki zanj so: rojen 28. novembra 1913, sin Karla in Marije Mayr, alias BANKS, alias GEORGEAU, JEAN, alias RIMMEL, JOSEF. Ubit v akciji pri Innsbrucku, Avstrija (Operacija Bakersfield).¹⁸ Smrt – 1. januar 1945.

V uradnem seznamu žrtev SOE sta v poglavju IV. Nemčija/Avstrija navedena kot žrtvi v operaciji Bakersfield: Mayr, H. M. – ubit v akciji v Innsbrucku 1. januarja 1945, in Heskett Prichard, ubit v akciji v Jugoslaviji 3. decembra 1944.¹⁹

Nameni SIS in SOE v Sloveniji kot delu Jugoslavije

Secret Intelligence Service ali SIS je bila britanska tajna obveščevalna služba, ki je delovala že pred drugo svetovno vojno v tujini, skrita pod Uradom za potne liste, in je imela svojo obveščevalno mrežo agentov – tako imenovano mrežo »Z«, ki je delovala prikrito pod poslovnimi predstavništvi.²⁰ V tridesetih letih 20. stoletja je zbirala obveščevalne podatke o stalinistični Sovjetski zvezi in vzponu nacionalsocializma v Nemčiji, pri čemer jo je bolj skrbel vzpon socializma kot nacizma. Zato je doživela kritiko vojaškega vrha, saj ob izbruhu sovražnosti po napadu Nemčije niso imeli dovolj informacij o nemški vojaški pripravljenosti. Po napadu Nemčije na Francijo leta 1940 in bližnje dežele je SIS doživel še popoln razpad svoje obveščevalne mreže »Z« po zahodni in srednji Evropi, potem ko je nemška varnostna služba zajela dva vodilna obveščevalca, Stevensa in Besta, v Venloju na Nizozemskem novembra 1939.

Ker ni imela nobenega načrta za delovanje med nemško okupacijo, se je aktivnost SIS osredotočala na postaje v nevtralnih državah, denimo v Stockholmu, Lizboni in Bernu, ali v bolj oddaljenih mestih, denimo v Istanbulu ali Tangerju. SIS je imela le malo obveščevalcev na okupiranem ozemlju, pač pa je ustvarila močno mrežo med v Londonu živečimi izseljenimi Čehi, Norvežani, Poljaki, Nizozemci in Francozi ter njihovimi obveščevalnimi službami. V začetku vojne so bili le malo prisotni tudi na Srednjem vzhodu, saj je to področje običajno spadalo pod odgovornost Varnostne službe (Military Intelligence – MIS) in njihove vojaške obveščevalne službe ter lokalnih vojaških poveljnikov.

Julija 1940 je SIS izgubila sekcijo D, direktorat, ki je bil odgovoren za neregularno vojskovanje na zasedenih področjih, ker je Churchill ustanovil novo in popolnoma ločeno organizacijo Special Operations Executive – SOE, katere naloga je bila izvajati sabotaže in subverzivno dejavnost v tistem delu Evrope, ki so ga zasedli Nemci.

18 Operacija Bakersfield je bilo ime za spuščališča za letalske pošiljke, misija SOE na goratem področju zahodno od reke Timent do Cansilia-Livenza. Gl. Gorazd Bajc, »Misije SOE med italijanskimi partizani v Furlaniji in Karniji,« Prispevki za novejšo zgodovino XLV, št. 1 (2005): 122–24.

19 Martin Mace, *Unearthing Churchill's Secret Army. The Official List of SOE Casualties* (Barnsley: Pen and Sword Military, 2012), pogl. IV.

20 Sebastian Ritchie, *Our man in Yugoslavia. The story of a Secret Service Operative* (Frank Cass Publishers, 2004), 41–61, pogl. »The Secret Intelligence Service and Yugoslavia, 1939–43.«

Ena od redkih držav celinske Evrope, v kateri je SIS povečala svojo dejavnost, je bila Jugoslavija. V Beogradu so v poznih tridesetih letih ustanovili urad za kontrolo potnih listov, po Jugoslaviji pa so postavili tudi mrežo konzularnih predstavništev, iz katerih je delovala SIS, med drugim tudi v Splitu. Najpomembnejši konzulat, ki je bil na južni meji tretjega rajha, pa je bil konzulat v Zagrebu, ki je postal v zadnjih mesecih generalni konzulat. V imenu SIS je bil tja imenovan James Millar, Škot, ki je v Cambridgeu študiral moderno jezikoslovje in je prej delal v uradu za kontrolo potnih listov v Berlinu in Københavnu. Z njim so delali še William ali Bill Stuart, Britanec, ki je bil rojen in vzgojen v Jugoslaviji, in nekdanji član mreže »Z« v Pragi John Lloyd Evans. Delovali pa so mnogo širše, predvsem preko nekonzularnih dejavnosti, kot je bila na primer dejavnost British Councila.

V Beogradu in Zagrebu se je odvijalo mnogo špijonažnih in podtalnih dejavnosti, kot je bila na primer ta, da so pridobili Duška Popova, operativca Abwehra, ki je delal kot dvojni agent tudi za MIS. Pomembnejša je bila vpletenost SIS v državni udar 27. marca 1941, ki je s prestola vrgel regenta princa Pavla in je neposredno sprožil napad Nemčije na Jugoslavijo, ker je odstopila od pristopa k trojnemu paktu, podpisanem 25. marca 1941. V Sloveniji je imel Millar pomembne zveze, ki so segle na Koroško v Avstrijo, ki je bila že priključena rajhu.²¹ Po napadu Nemčije na Jugoslavijo so štirje Britanci – konzul Rapp, Evans in predstavnik British Councila ter družbe Shell Oil – padli Nemcem v roke, medtem ko so se ostali utegnili umakniti iz Beograda in Zagreba, med njimi tudi Millar. Predali so se Italijanom, ki so jih bili pripravljene evakuirati kot diplomatsko in spremljevalno osebje preko vichyjske Francije, nevtralne Španije in Portugalske, kjer so končno dosegli britansko ozemlje v Gibraltarju. Sebastian Ritchie v svojem delu, ki pomeni sploh prvi opis dela katerega od operativnih častnikov SIS (njegovega starega očeta Owna Reeda), piše, da po pobegu osebja iz Jugoslavije za njimi ni ostala nobena mreža. Jerca Vodušek Starič in Dušan Biber sta dokazala, da je ostalo v Jugoslaviji in posebno še v Sloveniji kar nekaj britanskih obveščevalnih zvez.²²

Medtem se je na Srednjem vzhodu v Kairu vzpostavila nova oblika dejavnosti SIS, ki je dobila ime Inter Service Liason Department – ISLD. Njena naloga je bila, da bi z zavajajočimi aktivnostmi vezala čim več nemških sil na vzhodno Sredozemlje in s tem olajšala napore Britancev in Američanov, da potisnejo sile osi zahodno od Egipta proti Severni Afriki. Potem ko so aprila 1941 morali zapreti svojo beograjsko izpostavo, se je jugoslovanska operativna sekcija SIS kot ISLD preselila v Kairo, vendar delitve pristojnosti med Londonom in Kairom niso bile strogo definirane. Glavni oficir John Ennals, »pristojen za potne liste« za Jugoslavijo, je ostal v Londonu, James Millar pa je postal šef operativne sekcije v Kairu, kot njegova namestnika pa sta delovala Bill Stuart in Desmond Clarke.

Ker sta medtem v Jugoslaviji nastali dve različni odporiški gibanji, na eni strani četniško, ki je bilo pretežno srbsko in rojalistično in ga je vodil jugoslovanski polkovnik

21 Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE* (Ljubljana: samozal., 2002).

22 Dušan Biber, »Utrinki iz arhiva SOE«, v: Zdenko Čepič, Dušan Nečak in Mirko Stiplovssek, ur., *Mikužev zbornik* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999), 145–54, s posebnim poudarkom na vlogi britanskih obveščevalcev pri državnem udaru v Beogradu 27. 3. 1941.

Draža Mihailović, in na drugi strani partizansko pod vodstvom Josipa Broza Tita, ki je bilo večetnično in se je raztezalo od severnovzhodne Srbije do Bosne, Hrvaške in Slovenije ter je bilo pretežno komunistično pod vodstvom Sovjetom naklonjene KPJ, je to predstavljalo problem za britansko politiko in obveščevalno službo.²³ Britanska politika je bila bolj naklonjena Mihailoviću iz dveh razlogov: prvič je Churchillova vlada verjela, da predstavlja glavno jedro odpora znotraj od sil osi okupiranega ozemlja, in drugič je Britanija aktivno podpirala jugoslovansko vlado v izgnanstvu, ki je prav tako podpirala Mihailoviča, saj je le malo vedela o partizanskem gibanju oziroma ni vedela prav ničesar. Prav tako je veliko dvoma vzbujala njihova privrženost komunizmu. Že januarja 1942 so hoteli poslati radiotelegrafiste v Jugoslavijo, da bi dobili informacije s terena, zato je ISLD stopil v stik z Mihailovićem in drugimi predstavniki jugoslovanske vlade v izgnanstvu. Ob koncu julija 1942 je bil agent kapetan Naumović poslan v štab generala Mihailoviča, od koder je dnevno poročal ISLD o premikih sovražnih sil vzdolž komunikacij, kar je Ennals v pismu britanskemu zunanjemu ministrstvu marca 1943 ocenil kot zelo dobre informacije. Istočasno je SOE poslala britanskega zveznega oficirja k Mihailoviću in jim začela pošiljati manjše količine orožja, denarja in drugih potrebščin.

Kot piše Ritchie, je bilo veliko težje prodrati v severozahodno Jugoslavijo, vendar je do decembra 1942 ISLD zagotovila, da ima vzpostavljene kanale do Slovenije, ki so dovolj dobri, da omogočijo spuščališča za padalce. Marca 1943 so uspešno spravili agenta do majorja Karla Novaka, ki je bil Mihailovićev predstavnik v Sloveniji, in s 23. marcem so se začele radijske zveze, tajno radiooddajno postajo pa so organizirali tudi med glavnim stanom SIS v Londonu in Slovensko zavezo, ustanovljeno leta 1942 v Ljubljani kot predstavnštvom meščanskih strank, zbranih v Slovenskem narodnem odboru, povezanim s SNO v Londonu.

Pravzaprav sta 18. marca 1943 odskočili dve skupini Primorcev padalcev, ena pri četnikih in druga pri partizanih.²⁴ Misija se je imenovala »Equinox« in je bila dvojna misija. Trije slovenski padalci, Miroslav Križmančič, Radoslav Semolič in Nikolaj Sever, so šli k slovenskim partizanom. Drugi trije, Anton Božnar, Vencelj Ferjančič in Bojan Rejc-Kolar, pa k slovenskim četnikom.²⁵ Prava poročila s partizanske strani pa so v SIS, znani tudi po kratki MI6 – Military Intelligence, dobivali od avgusta 1943, ko je na Primorsko in naprej v glavni štab kot padalec prišel poročnik Zdravko Lenščak oziroma z angleškim imenom John Leonard.²⁶ Pošiljal je poročila v angleščini, ki jih je

23 Ritchie, *Our man in Yugoslavia*, 47.

24 Pavle Dobrila, »Prvi stik slovenskih partizanov z vojsko Velike Britanije,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* XIII, št. 1-2 (1973): 185–211. Dušan Biber, »Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB,« *Borec* 43, št. 1-3 (1991): 92, 93. Gl. Dornik Šubelj, *Oddelek za zaščito naroda*, 112–15.

25 Gorazd Bajc, »Pregled britanskih obveščevalnih služb ter njihovih misij, podmisij in operacij med partizani na Primorskem, v Furlaniji in Karniji (1943–1945),« v: *Vojna in mir na Primorskem. Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954* (Koper: Založba Annales, 2005), 153. Samo Kristen, *Meje in misije. Dileme slovensko hrvaške razmejitev v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem meteu II. svetovne vojne* (Ljubljana: Društvo 2000, Inštitut za narodnostna vprašanja, 2006), 65.

26 Bajc, »Pregled britanskih obveščevalnih služb,« 154. Misija se je imenovala »Moth«, poslala jo je ISLD. Z Lenščakom je pristal slovenski radiotelegrafist Alojz Sivec. Hkrati je SOE poslala svojo misijo »Livingston I«, v kateri sta bila Slovenca Stanko Simčič in Ivan Božič, kasneje pa se jima je pridružil še Cvetko Šuligoj.

zanje zbirala varnostno-obveščevalna služba VOS pod vodstvom Zdenke Kidrič, ta pa jih je pod psevdonomimom Ana v ruščini posredovala tudi sovjetski obveščevalni službi pod oznako Direktor prek Steve Krajačiča.²⁷ Lenščak je svoje delo za SIS opravljal do oktobra 1944, ko je vstopil v partizanske enote in ga je zamenjal Owen Reed.²⁸ Februarja 1945 se je Reed, zelo nezadovoljen nad stanjem in sprejemom pri slovenskih partizanih, vrnil v Bari in nato spet odšel na zadnjo misijo v Hrvaško, kjer je svojo pot v Jugoslaviji tudi začel in jo končal kot prvi konzul v Zagrebu po osvoboditvi maja 1945.²⁹

Kar se tiče ovrednotenja poročil, ki so jih dobivali iz Jugoslavije, so se v Londonu bolj nagibali k precenjevanju Mihailovića, saj so od Slovenske zaveze dobili poročila, ki so bila partizanom zelo nenaklonjena. Hkrati pa je bilo nekaj članov Jugoslovanske sekcije na zelo propartizanskih položajih in so na podlagi prvih dvanajstih mesecev nemške okupacije napisali poročilo »Partizani v Jugoslaviji«, v katerem so navedli, da so partizani tisti, ki izvajajo resnične boje z okupatorji in zato uživajo tudi veliko podporo pri prebivalstvu ter bodo v vojni in po njej igrali pomembno vlogo. Poročilo je nastalo na podlagi poročil tajne signalne obveščevalne naprave ENIGMA, ki je prestrezala nemško korespondenco in iz katere so se tako od nasprotnika prepričali, kdo se v resnici bori v Jugoslaviji in kdo le čaka na konec vojne. Čeprav poročilo ni podpisano, se iz podatka, da ga je pisal nekdo, ki je več let živel v Jugoslaviji, lahko sklepa, da ga je napisal William Stuart.³⁰ Zato se je SIS odločila, da pošlje svoje agente k partizanom in začne za to nalogo iskati levo usmerjene stike v Jugoslaviji. Stuarta so poslali v Severno Ameriko z nalogo, da rekrutira kandidate med mnogimi komunisti jugoslovanskega porekla, ki so emigrirali v Kanado v tridesetih letih, Kanadčani jugoslovanskega porekla pa so že služili v britanskih oboroženih silah in so jih opogumljali, da se pridružijo ISLD. Nekaj primernih so našli tudi med 25 evropskimi Judi, ki so jih rekrutirali v Kairu s pomočjo sionistične organizacije Judovska organizacija za Palestino.

Odločili so se poslati relativno starejše oficirje v Titov glavni štab in septembra 1943 je prišel tja brigadir Fitzroy Maclean. Decembra 1943 so zavezniki priznali partizane in od februarja 1944 so dobivali večjo pomoč tudi od Britancev.³¹ Istočasno so se odločili odmakniti od Mihailovića zaradi njegovega sprejemanja finančnih sredstev od Nemcev in očitne kolaboracije s sovražnikovimi silami. Sprememba britanske strategije se je zgodila z Macleanovo misijo, imenovano MACMIS, ki je bila zelo pomembna. V njej so bili Bill Deakin, Bill Stuart in Basil Davidson. Naloga obveščevalnih misij je bila, da s svojimi ugotovitvami s terena omogočajo britanski politiki odločanje, kjer pa so se kratkoročni in dolgoročni cilji zelo razlikovali.

27 Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, 19, 20.

28 Ritchie, *Our man in Yugoslavia*, 138–52.

29 Ibidem, 153–70, pogl. »The Last Battle«.

30 William Stuart je padel v ofenzivi na Sutjeski junija 1943.

31 *SOE, Operations in the Balkans. A Guide to the Records in the Public Record Office*, 8. *Yugoslavia* (Public Record Office Publications), 32–38, pogl. 8.1. Mihailovic and organized resistance; 8.2 Tito, the Partisans and MACMIS; 8.3. The Yugoslav files.

Misija Clowder v Sloveniji

Namen misije Clowder, ki jo je vodil Peter Wilkinson z dovoljenjem Tita kot vrhovnega komandanta partizanskih vojaških sil, je bil, da prodre v Avstrijo, dvigne tam osvobodilno gibanje in s tem Avstriji kot državni entiteti zagotovi obstoj tudi po vojni. Za misijo se je Wilkinson odločil ob obisku izpostave SOE v Kairu poleti 1943, kjer je izvedel, da ima jugoslovansko partizansko gibanje zveze z avstrijskimi odporniški skupinami, ki naj bi delovale na Štajerskem in Koroškem.³² Kot je sam opisal v spominih, se mu je na prvi pogled zazdelo, da je na ta način našel zadnja vrata v Srednjo Evropo, ki jih je iskal zadnji dve leti. Morda je ta optimizem temeljil tudi na informacijah, ki jih je dobil od vodje jugoslovanske sekcije Jamesa Klugmana, za katerega so kasneje ugotovili, da je član britanske komunistične partije, ki je domnevno vohunil za Sovjetsko zvezo. Za to nalogo, ki se je izkazala za mnogo težjo, kot je sprva domneval, saj v Avstriji tako rekoč ni bilo odporniškega gibanja, je izbral majorja Alfgarja Hesqueta-Pritcharda, s katerim sta se z letalom dakota spustila blizu Titovega vrhovnega štaba v Bosni 14. decembra 1943.³³ Po odobritvi sta pot nadaljevala čez Otočec, kjer ju je do Slovenije pospremil Franc Miklavčič - Florjan, ki je naslednje tri mesece in pol deloval kot Wilkinsonov osebni prevajalec in zvezni oficir. Ker je misijo spremljal tudi tretji odsek Ozne za Slovenijo, lahko iz teh poročil natančno vidimo, kako se je gibala. V Slovenijo so prišli 24. decembra 1943, skupaj z Wilkinsonom in majorjem RAF-a Cahusacom Alfgarjem je bil v misiji tudi starejši vodnik britanske vojske Huges George. Iz Otočca so čez Gorski kotar, Brinj in Delnice potovali do Broda na Kolpi. Ko so prišli v Slovenijo, so se za nekaj dni nastanili v Črmošnjicah v prostorih oficirske šole. Tam so se pogovarjali s takratnim poveljnikom glavnega štaba NOV in POS generalmajorjem Stanetom Rozmanom in političnim komisarjem Borisom Kraigherjem. Iz poznejših podatkov in Wilkinsonovih izjav so ugotovili, da se njegova organizacija imenuje No. 1 Special Force in da je konspirativna oznaka te misije Clowder. Ugotovili so, da podpolkovnik Wilkinson vodi štab te organizacije v Bariju in da pripada Inteligence Servicu, oddelku za Srednjo Evropo. Devetega januarja 1944 sta Wilkinson in Cahusac odšla na pot v IX. korpus, spremljali pa so ju zvezni oficir glavnega štaba Jože Ravnikar - Gregor, Franc Miklavčič kot tolmač in dva kurirja. Telegrafist je vzdrževal stike z Monopolijem pri Bariju, kjer je bila baza operacije Clowder.³⁴

Wilkinson se je po neuspelem poskusu iskanja poti na Koroško vrnil v London čez Hrvaško, kjer je s Krbavskega polja poletel do Barija in od tam v London. Cahusac je ostal pri štabu IX. korpusa do maja 1944, ko se mu je pridružil major SOE Charles H. Villiers - Buxton. Z njim je odšel v četrto operativno cono NOV in POS, kjer je organiziral sedež misije na kmetiji Plesnik v Logarski dolini. Ta sedež je izdal eden od njegovih dveh spremljevalcev, Avstrijec Black, kar je pri partizanskem vodstvu

32 Peter Wilkinson, *Foreign Fields: The Story of an SOE Operative* (London: I. B. Taurus, 1997), 198–206.

33 Ritchie, *Our man in Yugoslavia*, 111–14.

34 Dornik Šubelj, *Oddelek za zaščito naroda*, 110–12.

povzročilo veliko nezaupanje v vso britansko misijo. Villiers se je po poškodbi vrnil v bazo v Italijo in napisal dolgo poročilo, v katerem je priporočil, da britanska politika podpre avstrijsko osvobodilno fronto.³⁵ Cahusac je šel oktobra 1944 z bataljonom na Svinško planino. V podrobnosti delovanja misije Clowder, ki se je izkazala za neuspešno, se v tem članku ne bom spuščala, saj je v literaturi že precej dobro obdelana, kot tudi usoda Alfgarja Hesqeta-Pricharda, partizanom znanega kot Cahusac, ki ga je 3. decembra 1944 po naročilu nadrejenih ubil njegov osebni spremljevalec in prijatelj major Jože Ulčar - Mirko. O tem je na dokumentih temelječo študijo objavil Marjan Linasi.³⁶ Misijo Clowder so vodili iz glavnega štaba SOE v Londonu in je bila operativno popolnoma neodvisna od glavne misije SOE v Jugoslaviji, ki jo je vodil Fitzroy Maclean.

Fieldingova misija Clowder in misija SOE Ballonett Violet

Ko so po prvem Wilkinsonovem obisku v bazi ugotovili, da obstajajo težave pri prečkanju meje in dosegu Avstrije s slovenskega partizanskega območja, so se odločili, da pošljejo drugo misijo na področje Furlanije in Karnijskih Alp, kjer so delovali italijanski partizani v formacijah Osoppo, ki so bile sestavljene iz prostovoljcev liberalne, socialistične in katoliške usmeritve, in Garibaldi, ki so bile enote pod vodstvom italijanske KP. Tu je med drugimi misijami deloval tudi major Georg Fielding in v njegovi misiji Hubert Mayr.

Kakor piše v svojih spominih Peter Wilkinson, so z italijanskega območja načrtovali podobni operaciji, kot je bila operacija Clowder, ki je potekala v Sloveniji. Sodelovanje z meščanskim gibanjem odpora, ki so ga predstavljali osoppovci, se je zdelo lažje in manj prepleteno s politiko, kakor je bilo pri slovenskih partizanih.³⁷ Na drugi strani je bila pomanjkljivost, da na Vzhodnem Tirolskem ni bilo nobene italijanske etnične skupnosti, ki bi jo lahko vzporejali s Slovenci na avstrijskem Koroškem, ki so imeli že zelo dolgo zgodovino boja za nacionalne pravice.

Prvo misijo je vodil Manfred Czernin, po njegovem umiku pa jo je prevzel Georg Fielding. Druga misija, ki se niti ni začela, pa bi bila Treichlova. Čeprav so kljub naporom dobili le šest prostovoljnih rekrutov za aktivnosti SOE izmed tisočev zajetih Avstrijcev v Severni Afriki, si je Wilkinson največ obetal od Wolfanga Treichla, mlajšega oficirja nemške vojske, zajetega v Severni Afriki, ki se je prostovoljno javil za sodelovanje z zavezniki in uspešno prestal usposabljanje za sodelavca SOE. S padalom naj bi ga oktobra 1944 spustili na področje Forni Avoltri, od koder naj bi s pomočjo Fieldinga in Czernina prodrli do Salzburga in tam dvignil upor. Žal se je ta načrt izjalovil. Treichel in trije drugi Avstrijci so padli Nemcem v roke. Treichel je bil takoj ubit, njegov spremljevalec Huber je pobežnil in se mu je uspelo priključiti britanski misiji

35 Biber, »Utrinki«, 152, 153.

36 Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, 39, op. 51.

37 Wilkinson, *Foreign Fields*, 207, pogl. »The End of Clowder.«

čez nekaj dni, medtem ko sta bila ostala dva Avstrijca Priestley in Dale zajeta, predana Gestapu, vendar sta vojno preživelata.

Manfredova misija, ki je bila prva misija SOE med italijanskimi partizani v Julijski krajini in Furlaniji (misija »Balloonet« ali »Ballonet Violet« in »Lux«), je prispela 14. junija 1944. Vodil jo je Manfred Czernin (»Manfred Beckett«), pravili so mu kar Manfred ali Manfredi, tudi Beckett. Z njim se je spustil radijski operater Piero Cantoni iz Bologne.³⁸ Grof Manfred Beckett Czernin se je rodil v Nemčiji leta 1913. Njegov oče je bil avstrijski diplomat, njegova mati pa je bila hči barona Grinthorpa. Par se je ločil leta 1914 in Czernin je šel s svojo mamo v Rim. Leta 1935 se je pridružil RAF-u pod imenom Beckett. Ob izbruhu sovražnosti je bil vpoklican iz rezerve in je med svojim službovanjem sestrelil več kot ducat nemških letal, njega pa je sestrelil nemški letalski as Adolf Galland nad Wattishamom v Norfolku. SOE se je priključil leta 1943, saj je tekoče govoril italijansko in francosko. Po osemme-sečnem urjenju je pristal s padalom v Severni Italiji blizu avstrijske meje.³⁹ Njegova naloga je bila, da prečka 40 kilometrov oddaljeno avstrijsko-italijansko mejo in pogleda, ali se od tam da prodreti v Avstrijo.

Patrick Martin Smith, imenovan tudi Pat, in z njim radijski operater narednik E. C. R. Barker ter major Smalwood so prispeli s padalom 18. julija 1944.⁴⁰ Njihova misija se je imenovala »Aunsby«. Naloga je bila poskrbeti za varne hiše v Avstriji, pri čemer se je Czernin oprl na avstrijskega vodiča Georga Dereattija alias Vienno. Barker pa je z njim vzdrževal zveze. Czernin je organiziral le nekaj poti, v Avstrijo pa mu ni uspelo prodreti. Peter Wilkinson je ocenil, da je bila v poznem poletju 1944 operacija Manfreda Czernina v Severni Italiji videti bolj obetavno kot Alfgarjevo in Charlesovo delo v Sloveniji.⁴¹ Ne glede na vse napore pa že ob koncu poletja 1944 v Avstriji ni bilo videti nobenih znakov odpora, ki bi ga lahko podprli, in zaradi pomanjkanja primernih agentov in tudi težav z vzpostavitvijo letalskih pošilk orožja in opreme je vse kazalo, da bo treba osebe umakniti. Ko sta bila tako Barker kot Smalwood zajeta, je bil Smalwood ranjen, Barker pa je, namesto da bi zbežal, ostal ob svojem častniku in oba so zajeli Nemci ter ju prepeljali v zapor Coroneo v Trstu. Vojno sta preživelata in objavljeni spomini Barkerja nam pričajo o kurirskih poteh v Avstrijo, ki jih je uspelo najti Georgu Dereattiju, kjer je spremljal Huberta Mayrja.

V Wilkinsonovih spominih je Mayr omenjen kot Gorgeau in njegova naloga naj bi bila, da kot Czerninov prvotni kurir prečka mejo z Avstrijo. Potem ko so z njim izgubili stik, se je Czernin 29. oktobra 1944 vrnil v bazo v Bari in predal poveljevanje misije Fieldingu. V novembru je Fielding štirikrat poskušal najti prehod v Avstrijo, da bi stopil v stik s Hubertom Mayrjem alias Gorgeaujem, s katerim so izgubili stike oktobra, a je moral odnehati zaradi slabega vremena.⁴²

38 Bajc, »Pregled misij«, 159. Obstaja več variant priimka radijskega operaterja, med drugimi tudi Gatoni.

39 Barker, *Behind Enemy Lines*, pogl. Dramatic Personae Squadrom leader Count Manfred Beckett Czernin, DSO, MC, DFC.

40 Patrick Martin Smith, *Widerstand vom Himmel, Österreichische Einsätze des Britischen Geheimdienst SOE 1944* (Wien: Czernin, 2004).

41 Wilkinson, *Foreign Fields*, 207, pogl. »The End of Clouder.«

42 Ibid., 209.

Misijo »Rudolf«, kot je bilo tajno ime Geoga Fieldinga, so poslali v Italijo avgusta 1944.⁴³ Major George Fielding je bil rojen julija 1915, nekaj tednov preden je bil njegov oče ubit pri Galipoliju. Študiral je nemščino na Univerzi v Freiburgu in se pridružil tretjemu polku kraljevskih huzarjev kot preskrbovalni oficir. Poslali so ga na Kreto, in ko je ta padla, je Fielding zbežal s skupino ranjencev, ki jih je rešila kraljeva mornarica. Ponovno se je pridružil svoji enoti v puščavi in se prostovoljno javil za SOE. Tekoče znanje nemščine ga je odlikovalo kot primerne kandidata za nalogo. Njegova naloga je bila, da prodre na avstrijsko ozemlje Vzhodne Tirolske in Koroške ter opogumlja partizane za izvajanje sabotaž vzdolž komunikacij ter s tem prekine stike med Nemčijo in Italijo.

V noči z 12. na 13. avgust 1944 so ga odvrgli v Furlaniji skupaj z majorjem Billom Smalwoodom, drugim poročnikom Hubertom Mayrjem alias Georgeaujem in dvajsetletnim radiooperaterjem Arthurjem Buttloom.⁴⁴ Njihova baza je bil kraj Forni Avoltri. Septembra 1944 je bil razpored osebja SOE tak, da so bili major Fielding, major Smalwood in kapetan Buttle v Forni Avoltri in so iskali poti v Avstrijo. Kapetan Patrick Martin Smith in vodnik Baker sta bila v Timau ali Forni Avoltri z isto nalogo. Poročnik Kaminski je poučeval garibaldinske partizane tehnike sabotaže. Vodja major Czernin in njegov radiotelegrafist Bruzzone pa sta ostala v Tramonteju in tam vodila šolo za kurirje, ki so prečkali mejo.

Druga naloga misije Ballonet je bila vzpostavitev zveze z lokalnimi partizani, predvsem z enotami garibaldincev, in nudenje pomoči pri sabotažnih in drugih aktivnostih. Na tem območju sta delovali tudi ameriški misiji OSS (Office of Strategic Service), katerih naloga je bila urediti spuščanje potrebščin – orožja in opreme za partizane v zameno zato, da so jih partizanske enote ščitile. Stike z njimi je vzdrževal Fielding pod tajnim imenom Rudolf, šifra Force 133, kasneje Force 266 oziroma Force 399 pa je bila oznaka za štab SOE v Kairu. Zaradi uspešnih napadov partizanov na komunikacije so Nemci skupaj s Kozaki izvedli protinapad in popolnoma uničili sedež misije. Pri tem sta bila major Smalwood in vodnik Barker ujeta, ostalim se je uspelo umakniti. Fielding je prosil Wilkinsona za dovoljenje, da se umaknejo iz Italije, vendar je moral ostati še šest tednov, kajti 17. novembra so poslali novega radiooperaterja Brennerja, ki naj bi stopil v stik s Hubertom Mayrjem alias Giorgeaujem. Ker so Nemci za Fieldingovo glavo razpisali nagrado 800.000 lir in začeli 27. novembra novo ofenzivo, so Fieldingu ukazali, naj se z vso ekipo umakne čez Slovenijo. S Patrickom Smithom in spremstvom so se podali na pot do slovenskih partizanov, nekaj članov pa je še ostalo. Pri umiku je bil lažje ranjen in po uspešni evakuaciji v Italijo 27. decembra je bil Fielding odlikovan za hrabrost.

Natančneje podatke o evakuaciji Fieldinga in Martina Smitha sem na podlagi podatkov iz arhiva Ozne navedla že v svojem prispevku, tu jih podajam le v skrajšani obliki.⁴⁵ Podatki o njem so v seznamu pripadnikov britanskih misij pri slovenskih

43 Gorazd Bajc, *Iz nevidnega na plan* (Koper: Knjižnica Annales, 2002), 122, pogl. SOE, Misija »Rudolf« (Fielding).

44 Barker, *Behind Enemy Lines*, pogl. »Ballonet Violet Mission.«

45 Dornik Šubelj, »Fieldingova misija v zapisih OZNE,« 89, 90.

partizanih, kjer je opisan kot Fielding George, major angleške vojske, šef misije pri italijanskih partizanih, ki je bil po IX. korpusu poslan v slovenski glavni štab. Drugič je naveden kot Rudolf, major italijanske vojske pri misiji med italijanskimi partizani. Obsežnejši podatki o njem so v drugem poročilu, ki navaja, da je Fielding George / Patvinko/, major angleške vojske in šef angleške vojne misije pri italijanskih partizanih v Severni Italiji, prek IX. korpusa prišel decembra 1944. V Bari je odletel 27. decembra 1944. S svojo skupino je pripadal angleški skupini za pošiljanje agentov v Srednjo Evropo /Nr. 1 Special Force/, s konspirativnim imenom CLOWDER.⁴⁶ V Furlanijo je bil spuščen 12. avgusta 1944. Njegova skupina je prišla v Slovenijo 11. decembra 1944, v njej so bili še poročnik Martin Smith, poročnik Martin Charles, vodnik Buttle in ameriški poročnik Lukitsch. 20. decembra 1944 so prišli v Črnomelj in istega dne v Geršiče, 27. decembra pa so se vsi skupaj evakuirali v Bari. V skupini za odhod sta bila poleg poročnika Lukischa še dva Američana, letalca Ensley Artur in poročnik Ingram Eldino.

Odnos partizanov do Fieldinga in drugih članov misije v Črnomlju je bil predmet razgovora med Josipom Vidmarjem kot predsednikom izvršnega odbora Osvobodilne fronte in polkovnikom Petrom N. Moorom, šefom vseh britanskih misij v Sloveniji, ki se je odvijal 18. januarja 1945 v Črnomlju pri Korenovih. Zapisnik pogovora je naredil major Bor, to je dr. Martin Briški, ki je bil zvezni oficir pri glavnem štabu NOV in POS. Fielding se je namreč pritožil nad slabim odnosom do članov misije, saj mu komandant mesta Črnomlja ni dovolil telefonirati na misijo in tako ni prišel v stik s svojimi predpostavljeneimi. Čutil se je nadzorovanega, kar je Vidmar zagovarjal z mladostjo in neizkušenostjo partizanske obveščevalne službe, Moore pa je poudarjal razliko v odnosu do sovjetske in britanske misije, ki je prej ni bilo. Očitno je bil vzrok za slabši odnos tudi nedavno zaslišanje članov njegove misije (v mesecu novembru), za kar niti Fielding niti Moore seveda nista vedela.

Hubert Mayr kot član misije SOE v zapisih Georga Dereattija

Ker sem v svojem prvem zapisu o Fieldingovi misiji navedla, kaj je o svojem delu in poti v Avstrijo povedal Hubert Mayr – takrat pod imenom Georg Charles Panks,⁴⁷ je zanimivo primerjati to izjavo s spomini Charlesa Barkerja, radiotelegrafista skupine, oziroma z dodatkom k spominom Bakerja z naslovom: Izvlečki iz misije CLOWDER v Forni Avoltri in okoli nje od junija do novembra 1944.⁴⁸ V uvodu piše, da so po padcu Monte Cassina spomladi 1944 zavezniške armade napredovale proti gotski liniji.

⁴⁶ Tu moram popraviti svojo napako, saj sem v pripombi 24 napisala, da ta navedba ni točna, ker je Clowder bilo ime Wilkinsonove misije. Seveda je točna, a tedaj nisem vedela, da sta bili misiji dve: Clowder 1 in Clowder 2, ena iz Slovenije, druga iz Italije, obe pa usmerjeni v dvig odporniškega gibanja v Avstriji, vendar iz različnih smeri.

⁴⁷ Dornik Šubelj, »Fieldingova misija v zapisih OZNE«, 85, 86.

⁴⁸ Baker, *Behind the Enemy Lines*, dodatek »Extract from the CLOWDER mission around Forni Avoltri, June–November 1944. Unpublished paper by Alan Ogden and Martin Fielding, 2012 (rev. 2014, 2017, 2020).«

Partizanske aktivnosti so bile videti kot pomembne za prekinitev nemških komunikacij in za to, da se sovražnika odvrne od glavne fronte, katere cilj je bil uničiti nemško armado v Italiji, ki je hotela doseči Dunaj pred Rusi in okupirati področje Vidma, ki si ga je lastila Jugoslavija. Ker je general Raffaele Cadorna, ki je poveljeval Korpusu prostovoljcev svobode (Corpo volontari della liberta, CVL), poročal, da je med italijanskimi partizani najmočnejša komunistična usmeritev odpora (garibaldinske enote), je to vzbudilo skrb med zavezniki. Bali so se, da tudi Italija drvi k povojni nestabilnosti tako kot Grčija in Jugoslavija. Zato je SOE okrepila svoje misije v Italiji in bolj podprla enote osoppovcev, to je nekomunistične partizane, ki so delovali samo v Furlaniji in na nekateri območjih Julijske krajine. Prva je na to področje prispela misija majorja Czernina.

Ko so se pripravljali na sprejem druge misije, imenovane Aunsby, so se odločili, da Nemce zavedejo z lažnimi signali in tako omogočijo pravim padalcem, da jih sprejmejo osoppovci. Pripeljali so jih v njihov glavni štab, ki je bil v gradu Ceconi iz 19. stoletja v Pielungi v Furlaniji. Misijo sta sestavljala major Pat Martin Smith in njegov radiooperater Charles Baker, ki sta bila odvržena v noči na 18. julij. Naloga Martina Smitha je bila, da deluje kot pomočnik Czerninu, dokler ne pride čez mejo prva skupina in prevzame skrb za pot, medtem ko se bo Czernin vrnil v Bari na poročanje. Skoraj takoj ob pristanku so jih napadle močne nemške sile in med begom sta oba oficirja izgubila večino osebne opreme in tudi naprav, grad pa je bil popolnoma uničen.

Teden dni kasneje so se preselili v Tramonte di Sopra ob vznožju Monte Rossa, pristajališče pa je bilo približno 50 milj naprej po cesti od meje. Kmalu so jih Nemci ponovno napadli, misija je bila nastanjena v Casiago in spet so morali zbežati pred premočnim nemškim odzivom, tako da so tri dni hodili čez Monte Rosso.

Czerninova glavna naloga je bila prečiti italijansko-avstrijsko mejo, oddaljeno 40 kilometrov, in pogledati, ali se da prodreti v Avstrijo. Idejo, da bi uporabili Karnijske Alpe kot izhodišče za avstrijsko misijo, sta na srečanju sprejela Peter Wilkinson in Gerry Holdsworth kot dopolnilo podobnega načrta, ki ga je Wilkinson že izvajal v Sloveniji.

Czernin je najprej vzpostavil dve liniji čez mejo s pomočjo avstrijskega vodiča Geoga Dereattija alias Vienne in identificiral druge varne prehode, kar je bil glavni korak naprej za uresničitev prodora v Avstrijo. Nato je prosil lokalne partizanske poveljnike, naj mu pošljejo avstrijske dezertarje ali zapornike, po pregledu pa jih je šest izbral za delo v misiji.

Dvanajstega avgusta je prišla dodatna misija, ki ji je poveljeval major George Fielding s tajnim imenom Rudolf. Pristala je s padali na Czerninov teren in v njej je bil tudi Avstrijec, ki so ga urili v SOE, drugi poročnik Hubert Mayr alias Georgeau, ki naj bi ga Czernin poslal čez mejo v Avstrijo, in skupina treh Avstrijcev pod vodstvom poročnika Kaminskega. Odločeno je bilo, da bo Fielding lahko deloval na avstrijski meji s skupino dvajsetih partizanov iz svoje baze Forni Avoltri v Italiji, medtem ko bodo Kaminski in njegova ekipa izvajali sabotaže na železniškem sistemu. Poročnik Mayr je bil edini član misije, ki ni nosil uniforme.

Huberta Mayrja je Czernin 18. avgusta 1944 poslal čez mejo s pomočjo kurirja Geoga Dereattija, vrnil pa se je deset dni kasneje z novico, da so Avstrijci, ki jih je srečal v Wetzmannu, vsi »apatični, manjka jim patriotičnega duha in zelo so prestrašeni zaradi nacističnega stroja«. Ne glede na to je ponovno prečkal mejo v Avstrijo in deset dni kasneje, ko se je ponovno srečal s Czerninovim glavnim vodičem Dereattijem, je zgodaj oktobra srečal skupino avstrijskih oficirjev v Beljaku, ki so mu povedali, da bi radi prebežali k zaveznikom. Kasneje istega meseca je Dereatti šel nazaj, da bi se pridružil Mayrju in pripravil varne hiše v Zell am Seeju in v Salzburgu. Oba sta januarja izginila v zgornji Dravski dolini in ju niso več videli.⁴⁹ Ker so v dodatku knjige opisane te poti, jih bom na kratko povzela.⁵⁰ Naveden je dnevnik sedmih potovanj Dereattija in Mayrja v Avstrijo. Imena obiskovalcev so zašifrirana, zato je na koncu tudi ključ za prepoznavo oseb, ki pa je zgolj opisovalen. Navedbe iz ključa so vključene v opis poti v oklepaju.

Namen prvega potovanja je bil določiti pot in pridobiti varna bivališča. Opravila sta pot: Timau–Pal Piccolo–Polenick–Mauthern–Wetzman–Oberdrauburg–Nikolsdorf in nazaj. Prvi kontakt so imeli pri sorodnikih A2 (Josef, uradnik v Unterpirkachu, Ottov svak, morda kmeta v Pirkachu?, a ime je neznano). Stik je bil v Nikolsdorfu. Takoj po srečanju so Dereattija aretirali žandarji, češ da dela za partizane iz Italije. Dereatti je kot kritje navedel, da je Italijan, saj je imel osebno izkaznico iz Italije. Dejal je, da je pobegnil italijanskim »banditom«. Takoj so ga peljali v Lienz na prisilno delo. Po dvajsetih dneh je pobegnil, se vrnil v Wetzman in tam poročal.

Namen drugega potovanja je bil stik z A3 (dr. Kirschbaumerjem v Ausservillgratnu), ki ga je Dereatti poznal od prej. Smer je bila ista kot pri prvem potovanju, le da je iz Wetzmanna šel še do Bannberga. V Bannbergu ga je zajela policija, zato se je vrnil v Wetzmann. Na poročanje je prišel julija.

Namen tretjega potovanja je bil pomiriti Mayrja in priti v stik z A3 (dr. Kirschbaumerjem). Smer je bila enaka kot prej. Mayr je ostal v Wetzmannu pri sorodniku A2. Nikolsdorf je bil kompromitiran (gl. prvo potovanje). Dereatti je prišel do Villgratna in srečal A3 (dr. Kirschbaumerja), ki je povedal, da je pripravljen zagotoviti može, če bo orožje dostavljeno. Sporazumeli so se, da bo Mayr prišel in pomagal, če pa bi bil A3 odsoten, bo Mayr stopil v stik z B3 (Rudolf alias Henry, bivši vojak nemške vojske – očitno Rudolf Moser – op. avtorice). Dereatti se je vrnil v Wetzmann sredi avgusta in pripeljal Mayrja na poročanje.

Namen četrtega potovanja je bil predati Mayrja A3 (dr. Kirschbaumerju) in pokazati novemu vodiču B4 (Otto, enooki dezertar Luftwaffe – Stefan Hassler?) smer poti. V komentarju je napisal, da sta se B4 in Mayr uspešno spoznala in da Mayr nadaljuje svojo pot v Villgraten sam, medtem ko se je B4 vrnil v Wetzmann s sporočilom od Mayrja. Dereatti se je vrnil v bazo v začetku septembra.

Peto potovanje je bilo namenjeno predaji sporočila Mayrju in predstavitvi poti novemu vodiču. Smer poti je potekala iz Forni Avoltra čez sedlo Giramondo do

49 Barker, *Behind Enemy Lines*, pogl. »Major George Fielding, DSO.«

50 Ibid., pogl. »Dereatti's Cross Border Journeys.«

Birnbauma. Dereatti je vzel B2 (Ottovega brata) in B3 (Rudolfa - Henryja) in ju pospremil do Villgratna. B3 je ostal z Mayrjem. B2 se je vrnil sam. Dereatti se je vrnil sredi septembra.

Namen šestega potovanja je bil zbrati sporočila od Mayrja, pokazati B2 (Ottu) pot do Wetzmana čez sedlo Giramondo in stopiti v stik s skupino avstrijskih oficirjev v Beljaku, ki so se želeli pridružiti zaveznikom. Potovanje se je začelo v začetku oktobra. Pot je vodila čez sedlo Giramondo do Wetzmana. B2 (brat Stefana Hasslerja) je šel v Dellach v Dravski dolini obiskat družino. Dereatti je poslal kurirja B1 (Finni, 25-letna kuharica, vnukinja A1 – Josefa) v Beljak, medtem ko je sam potoval v Villgraten, da bi stopil v stik z Mayrjem in A3 (dr. Kirschbaumom). Ob stiku 6. oktobra je Mayr izjavil, da ni bilo nobene dostave orožja in da se bo moral premakniti, če ne bo prispelo v desetih dneh, saj mu sicer ne bodo več zaupali. Dereatti je sklepal, da je Mayr prezgodaj obljubljal orožje in da se prepočasi premika. Predstavniki avstrijskih oficirjev so stopili v stik z njim v Beljaku in mu rekli, da so se mu pripravljene pridružiti, če bodo dobili podporo. Dereatti se je vrnil z Mayrjevim odgovorom in z informacijo o skupini oficirjev v Beljaku. Ko je prišel v Wetzmann je našel B4 (Stefana Hasslerja) s prestreljeno roko. Dereatti in B4 sta se vrnila v Forni Avoltri.

Namen sedmega potovanja je bil stopiti v stik z Mayrjem in odkriti varne hiše v Zell am Seeju in Salzburgu ter raziskati možnosti, da bi britanski oficir (v uniformi) delal na področju Salzburga. (To se mu je zdelo mogoče). Pot se je začela oktobra. Prav tako je upal, da bo pridobil kurirje.

Zapis, ki dopolnjuje spomine Charlesa Barkerja, je hkrati potrdilo o identiteti Huberta Mayrja.⁵¹

Iz zaslišanja, ki ga je izvedla Ozna za IX. korpus po aretaciji Georga Dereattija in ki obsega kar osem strani, bom navedla le tiste podatke, ki govorijo o identiteti Huberta Mayrja in njunem skupnem delu, razvidnem iz njegove izjave.⁵² Zaslišanje je potekalo 23. decembra 1944, potem ko se je konec novembra v iskanju svojega angleškega oficirja pridružil skupini partizanov pri Področici. Peljali so ga naprej do Cerkna, kjer so ga nameravali transportirati na Kras do Tržaške brigade, a ga je zaradi svojevoljnega odmika od brigade aretirala partizanska patrolja, saj ni imel nobenih dokumentov.

Na zaslišanju je povedal svoje rojstne podatke. Rojen je bil 24. aprila 1898 v Vollanigu⁵³ pri Beljaku očetu Izidorju in materi Mariji Mayr. Po poklicu je bil pek in je delal po mnogih pekarnah v Nemčiji, kjer je tudi končal šolanje, kasneje pa v Avstriji in Italiji. Zaradi gospodarske krize in rastoče brezposelnosti se je leta 1936 ustalil v Italiji v Tolmezzu in kasneje v Cemonu pri Benetkah vse do leta 1944. Ukvarjal se je tudi

51 Usoda Charlesa Barkerja je razvidna iz uvodnega in zaključnega poročila. Potem ko je bil kot član misije zajet s Smalwoodom, sta bila oba zaprta v zaporu Coroneo v Trstu. Po mučenju na zaslišanjih je bil odpeljan v vojaško taborišče Stallag XVII A v Budimpešti, od koder je pobegnil čez ozemlje pod nadzorom Rusov. Po vojni je ostal v vojski, bil odlikovan, postal major in se udeleževal bojev od vojne v Palestini dalje. Leta 1953 je kot poveljnik 22. regimenta SAS tragično umrl v helikopterski nesreči na Malaji, kjer je tudi pokopan.

52 SIAS 1931, t. e. 688, 301-5 OZNA za Slovenijo, II. odsek, mapa I., zapisniki zaslišanj A-F, mf A 452029 – A 452036.

53 V seznamu žrtev *NS-Opfer im Oberen Drautal | Georg Dereatti*, pridobljeno 7. 7. 2022, <http://www.aegide.at/de/33/Opfer/>, ki uporablja kot enega od virov tudi ta zapisnik zaslišanj, a ga korigira z novejšimi podatki, je kraj rojstva Unterwollanig, opozarja pa tudi, da mu v virih SOE kot kraj rojstva pripisujejo kraj Villgratental, kar je napačno.

s tihotapstvom med Italijo, Nemčijo in Avstrijo, kar je kasneje koristno uporabil, saj je poznal mnoge skrite poti in prehode. Ker so ga Nemci hoteli uporabiti za tolmača, se je vpoklicu izognil tako, da se je pridružil partizanom, najprej konec januarja 1944 bataljonu Osoppo in maja brigadi Garibaldi. Konec junija so ga dodelili angleški misiji, in sicer majorju Manfredu (Czerniniju). Od njega je dobil nalogo, da v bližini Lienza organizira oskrbovališča, ki bi bila varna pred Nemci. Za to so mu obljubili nagrado 50 drm za vsako osebo, ki jo bo peljal čez mejo. Dobil je legitimacijo na ime Josef Mayr ter 1000 drm in 10.000 lir. V nadaljevanju opisuje svojo prvo pot, ki je bila uspešna do Nikelsdorfa, kjer je bil prvič aretiran. Žandarji so mu odvzeli denar in ga odpeljali na Gestapo v Lienz. Pobegnil je med opravljanjem dela kot zapornik in se vrnil v štab 22. julija 1944. Nato je drugič odšel na pot do Gornjega Dravograda in preskrbel ponočišča. Tu je spoznal tudi dr. Kirschbaumerja, ki naj bi bil rezervni avstrijski major, pred vojno poveljnik tirolskih strelcev.

Ob vrnitvi mu je major Manfredi predstavil poročnika Josefa (Huberta Mayrja, op. avt.), kar naj bi bilo njegovo ilegalno ime, medtem ko se priimka Dereatti naj ne bi spominjal. Oblečen je bil kot gozdar v tirolsko obleko, za klobukom je imel pero. Bil je velike in močne postave, imel je modre oči in brke ter sončna očala, ki so ga nekoliko postarala, da je bil videti star 34 do 35 let. Z njim je potoval čez italijanske in nemške Alpe do koč v Spielboodnu, kjer je bil oskrbnik Hendwe (Rudolf Moser, op. avt.). Opisal ga je kot srednje velikega, suhega, svetlih las in modrih oči, ki sta mu na roki manjkala dva prsta.⁵⁴ Po prepričanju naj bi bil komunist, doma iz Dellacha v Dravski dolini, ki se jima je hotel takoj pridružiti, vendar je to poročnik Josef začasno preložil, dokler ga niso v bazi preverili in je dobil dokumente od kapetana Pata. V nadaljevanju opisuje njuno nadaljnjo pot. Z majorjem Manfredom si je poročnik Josef dopisoval, ker osebno nista mogla priti v stik. Pisma je nosil Dereatti. Ker pa je bilo pisanje šifrirano, je prišlo tudi do kratkega stika, predvsem po tem, ko je stike s poročnikom Josefom namesto Manfreda prevzel major Rudolf (George Fielding, op. avt.). Josef je od Rudolfa zahteval več letalske pomoči v orožju, češ da bo v kratkem organiziral vso Vzhodno Tirolsko. Pri opisovanju poti omenja tudi majorja Francesca (Smalwooda, op. avt.) in majorja Pata (Patrick Martin-Smith, op. avt.), od sodelavcev pa Otta (Stefana Hasslerja, op. avt.) iz Dellacha v Dravski dolini (uporablja nemško poimenovanje Drawtall), ki naj bi bil kmet, velik enook, črnolas in star 24 let, in Johanna Luserja, kjer sta na kmetiji blizu Aussenfillgratna z Josefom dobila varno sobo. Poročnik Josef je bil jezen, ker ni bilo orožja, češ da ga ljudje čakajo in so se pripravljene boriti, Britanci pa jih ne opremljajo. Na eno od poti je odšel tudi major Rudolf s Hendwejem, da sta našla primerno namestitev pri nekem kmetu, in Rudolf je obljubil, da bo tja z mulami pripeljal nekaj orožja, o čemer so obvestili tudi poročnika Josefa, ki je v pismu nazaj sporočal, da se bo moral v osmih dneh umakniti, če orožja ne bo dobil, ker mu ljudje ne bodo več zaupali. Dereatti se je vrnil do Rudolfa konec septembra, poročnik Josef pa je čakal na radioodajno postajo, ki naj bi jo s padalom odvrgli v Fillgraten, nato pa še radiotelegrafista v Saurisu.

54 Prav ta podatek je Petru Pirkerju omogočil identifikacijo s pomočjo fotografije njegove sorodnice. Gl. Pirker, »Desaparecidos«, 218, 219.

Ko se je Dereatti vrnil v Forni Avoltri v svojo komando, je oddal pošto od poročnika Josefa in izvedel, da bodo letala pripeljala orožje v nekaj dneh. Ker je major Manfredi pred svojim odhodom v London konec oktobra hotel še govoriti z njim, ga je po zahvali za opravljeno delo predal v zvezo kapetanu Patu. Ker pa so Nemci v tem času skupaj s Kozaki naredili veliko ofenzivo in dolino zasedli s 5000 možmi, je tudi sam odšel šele 27. oktobra 1944 s petimi avstrijskimi dezerterji, ki so prišli v partizane v brigado Osoppo.⁵⁵ Njihova naloga je bila prepričati se, ali je v Beljaku res toliko tisoč vojakov in 30 oficirjev, ki so pripravljene iti v partizane. To informacijo so dobili od nekega župnika, ki je bil v uniformi komandanta bataljona pod zaščito angleške misije. Sporočilo naj bi prenesla neka gospodična Finni Wakensteiner, vnukinja gospe Wolfahrt, ki pa so jo ob njihovem obisku 28. oktobra 1944 Nemci že aretirali in zaprli v Lienzu. To je pomenilo, da se morajo umakniti, saj je tudi njim grozila aretacija. Dereatti in Albert Tirolec sta šla v Unterbirkach, ostali trije pa skupaj z Ottom k njegovim staršem v Dellach v Dravski dolini. Naslednji večer jim je Ottov brat prinesel sporočilo, da so Johana Lusserja aretirali in da se nahaja v zaporu v Lienzu, medtem ko je poročnik Josef skupaj s Hendwejem zbežal čez Jugoslavijo nazaj domov v štab. Zato je Dereatti zažgal pošto, ki jo je imel za poročnika Josefa.⁵⁶ Vendar ga je čez tri dni srečal pri Ottu in je hotel z njim oditi nazaj v Italijo čez Trbiž. Med potjo v Weisensee so jih v neki hiši prijeli orožniki, ki so jih na poti napadli in razorožili, v spopadu pa je padel Albert Tirolec.⁵⁷ Ko so Otto, Dereatti in poročnik Josef nadaljevali pot, so se pri Beljaku spopadli z Landwache, kjer naj bi poročnik Josef padel. Dereatti in Otto sta se odločila, da bosta šla v Italijo čez Jugoslavijo, saj po prejšnji poti vrnitev ni bila več mogoča, ker je Gestapo stražil vse doline in mostove.

V nadaljevanju opisuje svojo pot k partizanom, ki jo je nadaljeval sam, saj je Otto padel v nekem spopadu. Čez razdrt most je odšel v Bistrice v Ziljski dolini in od tam v Arnoldstein in Rosenbach (Področje), kjer se je pridružil partizanom. Povedal jim je, da išče angleškega oficirja, ki je potoval tam mimo, in potrdili so mu, da je iz Italije, da dela za Angleže in da se jim je pridružil. Z njimi – bilo jih je 25 – je bil štirinajst dni, hodil na parole in stražo ter tudi na rekvizicije. Komandir te enote mu je napisal spremno pismo in konec novembra je odpotoval preko jeseniškega tunela, se priključil transportu do Bohinjskega jezera in od tu do Cerknega, kjer so ga poslali v Tržaško brigado na Kras, a so ga tu aretirali pri neki rekviziciji, ker ni imel dokumentov.

55 Kot pripomba 54, kjer na podlagi virov SOE kot dezerterje iz nemške vojske in sodelavce SOE imenujejo Alberta Wieserja, Roberta Schollasa, Alojza Puchlerja, Karla Schmidta in Stefana Haslerja - Otta. Poudarjajo tudi, da je bil Dereatti v Avstriji popolnoma nepoznan vse do objave spominov Patricka Martina Smitha, ki je v intervjuju za Imperial War Museum leta 1991 povedal, da so ga kot dobrega sodelavca SOE po koncu vojne iskali tako na Zgornjem Koroškem kot na Vzhodnem Tirolskem.

56 Polno tajno ime Huberta Mayrja, ki ga je uporabljal med nasprotniki nacionalsocializma na Tirolskem, se je glasilo Josef Rimmel, vendar v zaslišanju Dereatti ni nikoli uporabljal njegovega priimka, ampak le naziv poročnik Josef. Po tej navedbi je napačna tudi lokacija kraja staršev Rudolfa Moserja, saj to ni Dellach v Dravski dolini, ampak Dellach v Ziljski dolini.

57 Albert Wieser ni padel, ampak je na neznan način preživel in umrl šele leta 1973, pač pa je bil Stefan Hassler ustreljen 11. 11. 1944 v domači vasi v Dellachu, česar Dereatti v času zaslišanja ni mogel vedeti, kakor tudi ni vedel, da sta Hubert Mayr in Robert Moser pristala v rokah OZne.

V zaključku zaslišanja je opisal stanje v Dravski in Ziljski dolini, češ da ni uspelo organizirati nikakršnega odpora, ker je bilo preveč okupatorjevih oboroženih sil. Pač pa naj bi bila vzpostavljena organizacija v Vzhodni Tirolski od Lienza do Siliena in od Siliena do Villgratentala. V teh dolinah je bilo veliko delavskih taborišč za delavce, ki so delali v kamnolomih, na žagah in v tovarnah ter so se bili pripravljene pridružiti organiziranim vojaškim enotam, ko bi prišlo orožje. V Villgratentalu so bili organizirani bolj kmetje, za kar je poskrbel dr. Kirschbaumer, saj naj bi poročnik Josef že imel organizirane skupine po 50 ljudi, ki so le čakali, da jim avioni pripeljejo orožje. Za sporazumevanje so po nalogu poročnika Josefa uporabljali posebne dogovorjene parole. Po njegovi izjavi je bil Dellach v Dravski dolini zelo hitlerjanski.

Okrog 25. ali 26. oktobra je kurir iz smeri Tolmezza pripeljal nekega padalca, angleškega oficirja, ki je bil oblečen v angleško obleko, v resnici pa je bil Avstrijec, ki je rekel, da je napačno odskočil (najbrž poročnik Huber iz druge neuspele misije Clowder, op. avt.). Pri sebi je imel 100.000 dolarjev.

Za odnose med zavezniki je bilo značilno tudi nezaupanje, saj je Dereatti povedal, da mu je neki ameriški kapetan, ki je bil prav tako v brigadi Osoppo, rekel, naj mu prinese skico železniškega mostu pri Gornjem Dravogradu. Ko je to slišal major Manfredi, je rekel, da Amerikancem ne sme nič povedati, saj so tudi oni vzpostavljali svojo špijonažno službo na Koroškem, pa so jim vse ljudi sprti pozaprli.

O razmerah v brigadi Osoppo je izjavil, da vanjo prihaja vse več bivših fašistov in da brigada pošilja okrog vedno več ljudi, tudi na področje brigade Garibaldi. Zelo sumljiva se mu je zdela neka ženska, ki jo je sumil, da je gestapovska špijonka. Doma naj bi bila iz Češke, govorila je pet do šest jezikov in razlagala je, da so njenega ljubčka ubili partizani, ki so tudi njo aretirali, zato se je zatekla v brigado. Angleži so jo z njimi hoteli poslati na Koroško, ker pa ni imela nobenih dokumentov, tega niso izvedli.

Ko je Dereatti majorju Manfrediju omenil, da bi raje delal na Koroškem kot na Tirolskem, ker se tam bolje spozna, je rekel, da to ne pride v poštev, ker so tam že drugi. Ocenil je, da bi za svoje delo moral dobiti že kakih petsto dolarjev, ker so mu za vsako pot obljubili pet funtov šterlingov. Obljubili so mu, da mu bodo denar izplačali po vojni.

Ob koncu zaslišanja je povedal, da je bilo njegovo ilegalno ime Vienna.⁵⁸ Povedal je tudi, da je imel poročnik Josef, ko je šel na Koroško, s seboj 40.000 drm in tudi propagandne letake. Po njegovem mnenju poročnik Josef ni hotel imeti nobenega opravka z bivšimi socialdemokrati, ki so bili pripravljene sodelovati v boju proti Hitlerju. Ocenil je, da je bila njegova tendenca protikomunistična, na kar ga je opozoril Hendwe, ki je bil komunist. Govorila sta, da v Avstriji ne bo svobode, če ji bodo vladali Angleži, česar se on v začetku ni zavedal. Ocenil je, da pravzaprav dela za interese Anglije, ne pa za interese avstrijskega naroda. V partizane v Italijo je prišel v dobri veri, da se bo boril proti fašizmu in s tem tudi za Avstrijo. Hotel se je priključiti slovenskim partizanom in vohuniti zanje.

O njegovi nadaljnji usodi – kdaj in kje je bil usmrčen in kje je pokopan, zaenkrat nismo našli podatkov.

58 Po mnenju zgoraj omenjenega vira je torej ob koncu zaslišanja Dereatti le priznal svoje tajno ime, ki pa je v zapisniku napačno zapisano – Vienna. Tudi izjave se slišijo, kot bi sledile nareku zasliševalcev.

Identifikacija in izjava Henricha Nejumana alias Roberta Moserja

Kot je v svojih ugotovitvah navedel Peter Pirker, je bilo najtežje ugotoviti, kdo se skriva za imeni Henri Neumann, Henry Neuman ali Nejuman.⁵⁹ V britanskih virih ga je našel pod njegovim imenom in ilegalnim imenom Henry s pravim rojstnim datumom. Pomagal si je z raziskavo v cerkvenih rojstnih knjigah, kjer je ugotovil, da je njegova mama rodila štirinajst otrok, od katerih je sedem deklic umrlo še pred drugim letom starosti. Dva starejša in en mlajši brat Rudolfa Moserja so padli kot vojaki nemške vojske med majem in avgustom 1944. Rudolf je bil leta 1942 vpoklican v Beljak, kjer je služil v 139. regimentu gorskih lovcev in bil že po desetih dneh ranjen.⁶⁰ Amputirali so mu dva prsta na roki, kar je Pirkerju omogočilo, da ga je prepoznal na neki družinski fotografiji, ki jo je hranila njegova nečakinja, hči edinega preživelega člana družine Moser.

Robert Moser se je rodil 1. aprila 1923 v Dellachu v Ziljski dolini Josefu Moserju, posestniku, in Mariji Moser. Ko je bil zaradi nesreče spoznan za neprimerne za nadaljnje služenje v nemški vojski, je delal kot oskrbnik v neki koči v Plöckenalmu v Karnijskih Alpah. Tu je prišel v stik s Hubertom Mayrjem.

V zaslišanju pred Ozno 11. novembra 1944 je seveda podal lažne podatke, ki naj bi se nanašali na njegovo poreklo (iz Londona), vojaški čin in izobrazbo.⁶¹ Prav tako ni bil spuščen s padalom k angleški misiji, kot navaja. Govori o »mojem oficirju Panksu« (alias Hubertu Mayrju, op. avt.), ki ga je neki garibaldinski partizan peljal čez Monte Corzene v Etzman, kjer je ostal osem dni. On je šel iz Ventezzete za vodjo Birnbauma v Unterbirkach v Dravsko dolino, kamor ga je peljal neki avstrijski dezertar. Oficir je že imel zveze z Villgratnom, kjer je bil dr. Kerschbaumer, bivši avstrijski oficir, po činu kapetan. Omenil je tudi, da se pri italijanskih partizanih nahaja Georg Verner (alias Georg Dereatti, op. avt.), ki je po poklicu pek, star približno 42 let, doma iz Sv. Martina pri Filahu (Beljaku), ki je že osem let v Italiji. Njegova partizanska enota se nahaja blizu Karmelijanskega in on je dajal naslove za ljudi, s katerimi so vzpostavili zveze.

Iz Villgratna so šli na Unter Birkach, kjer je bil doma Vernerjev brat, in dobili sporočilo, da je zveza z njihovo komando pretrgana. Zato so pot nadaljevali v Dellach v Dravski dolini, kjer jim je nadaljnje zveze dal avstrijski dezertar Ludvik Hassler. Tja so šli že z namenom, da se pridružijo jugoslovanskim partizanom, saj druge poti ni bilo zaradi močnih nemških zased in pogonov. Od tod so pot nadaljevali v Bleibergkreut, kjer je njegov oficir govoril z nekim duhovnikom in z zdravnikom Glanšnikom, ki je bil sicer v vojski, a ta čas na dopustu. Zveze z njim je dobil njegov oficir preko kmeta Blasserja, ta pa preko Ludvika Hasslerja. Tu so ostali le dva dni in odšli na Mittagskugel, kjer so iskali jugoslovanske partizane. Po treh dneh tavanja po snegu so jih tudi našli, saj

59 Pirker, »Desaparecidos«, 219, 220.

60 Tudi podatki o njem so na strani NS-Opfer in Ober Drautal, <http://www.aegide.at/56/>.

61 SI AS 1931, t. e. 655, 301-34. (mf. 085412). Zapisnik se konča na tej strani s podpisom Maks – 15.11. 44. Maks je ilegalno ime Mira Perca, šefa Ozne za IX. korpus, ki je padel 1. 4. 1945 v bitki pri Vogalch.

je kmet Hilič iz Altfinkensteina povedal partizanom, da niso špijoni. Povedal je da ima dr. Kirschbaumer zvezo s 150 oficirji, v Beljaku pa je 35 oficirjev pripravljenih za boj proti nacizmu, ki nameravajo skupaj z vso vojsko oditi v ilegalo. Po njegovi izjavi je Verner desetkrat potoval iz Avstrije s poročili, rekel pa je tudi, da je imel njegov oficir zveze z dr. Keršbaumerjem, starim 54 let, po poklicu zdravnikom, ki je bil zaprt, ker je delal proti nacistom, in velikim kmetom Josefom Kusserjem v Villgratnu. Namen dela njegovega oficirja je bil, da v teh delih Avstrije organizira ljudi za vstajo in sabotažne akcije.

Kaj vse je vplivalo na usodo Huberta Mayrja

Za zgodovinske analize je pomembno, da upoštevamo čas in prostor, ko se je neki dogodek zgodil. Zato upam, da ne bom dobila okrasnega pridevka *advocatus diaboli*, če opozorim na okoliščine, ki so botrovale vsega obsojanja vrednemu dogodku – verjetni usmrtni brez obsodbe zavezniških vojakov, eden od teh je bil celo španski borec, ki so si prizadevali za osvoboditev Avstrije.

Ko je Ozna za IX. korpus 11. in 12. novembra 1944 zasliševala Huberta Mayrja in Roberta Moserja, ki sta ju na sedež v Gorenjo Trebušo pripeljala partizana spremljevalca iz Koroškega odreda,⁶² ki sta se jim po tem, ko sta vzpostavila z njimi stik, predstavila za Angleža (čeprav ima zapis obveščevalca naslov Izjavi dveh Amerikancev, Georga in Henryja) in člana obveščevalne misije, so imeli zasliševalci že mnogo podatkov o ustroju in delovanju britanskih obveščevalnih služb, saj jih je nanje v daljšem dopisu opozoril Aleksander Ranković kot šef Ozne za Jugoslavijo že 10. septembra 1944.⁶³

V seznamu angleških obveščevalnih služb je prva I.S.L.D. (Intelligence Service Liason Department) kot angleška ofenzivna obveščevalna služba, katere naloge so bile ofenzivna obveščevalna dejavnost, pošiljanje agentov v vrste sovražnikov in tudi vrivanje v NOVJ in v ustanove federativne Jugoslavije. Vedeli so, da je šef tega oddelka major Miller, šef oddelka za obveščevalno službo pa kapetan S. S. M. Evans, ki je živel v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani kot novinar. Ko je Jugoslavija kapitulirala, je bil zajet, spomladi 1943 pa so ga zamenjali, ker je bil simpatizer Draže Mihailovića. Njegovi glavni sodelavci so bili kapetan Clark, major Sayers in kapetan Cock, ki je živel v Jugoslaviji. Sledi poimenska navedba Slovencev, ki jih je ta organizacija poslala v Jugoslavijo. V nadaljevanju so navedene še ostale angleške in ameriške obveščevalne organizacije in opisi stališč angleških oblasti do Jugoslavije od sporazuma Tito-Šubašić naprej, poskusa pomiritve NOV in četnikov ter nezadovoljstva s sovjetskim prodiranjem na Balkan. Podrobno je opredeljeno tudi delo ameriškega obveščevalnega urada OSS/SBS v Bariju in s tem v zvezi poročilo Stojana Pribičevića Robertu Joyceu, šefu OSS v Bariju iz Srbije in druga poročila. Sledijo poročila o Italijanih in Avstrijcih.

62 SI AS 1931, t. e. 610 Koroški odred – obveščevalni center, podmapa 7; Izjavi, ki sta jih dala Amerikanca Georg in Henry. Gl. tudi Pirker, »Desaparecidos,« 222, 223: »Mikroskopischer Nachtrag zur Gailtaler Kompanie des Kaerntner Partisanenverbandes.«

63 SI AS 1931, t. e. 694, Načelstvo Ozne za Slovenijo in I. odsek 301-4; dokument ima oznako tudi Arhiv CK KPS 11505 in oznako mf 21004-21024. Gl. tudi Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, 66, 67.

V zvezi z Avstrijo so ugotavljali, da so z napredovanjem zavezniških misij v Italiji proti severu po osvoboditvi Rima zavezniki začeli akcijo zbiranja Avstrijcev, ki so se nahajali v Italiji, da bi od njih dobili informacije o razmerah v Avstriji. Tako bi med njimi dobili ljudi, s pomočjo katerih bi zavezniki vplivali na povojni razvoj Avstrije. Na tem področju so bili predvsem aktivni Američani, katerih SBS (Special Balkan Service) je imela veliko znanja s področja sindikatov in delavskega gibanja. Pri tem so stopili v stik z Juliusom Freudom, Judom z Dunaja, od katerega so želeli, da jim da podatke o vseh delavskih organizacijah, tako strokovnih kot političnih, ter naslove ljudi, ki so bili protinacistično nastrojeni. Julius Freund je bil nenehno v družbi treh Avstrijcev, ki so bili bivši pripadniki internacionalnih brigad v Španiji in ki so jih osvobodili zavezniki iz nekega taborišča v Italiji. To so bili Franz Marx z Dunaja, Reinich iz Votzberga /Štajerska/ in SEPP MAYER iz Münchna, vsi trije so bili po poklicu delavci. Poročilo govori tudi o tem, da je Freund ustanovil Free Austrian Movement v Italiji, ki ga je nameraval povezati z enako ustanovo v Londonu, in v njem zbral Avstrijce iz taborišč.

Iz zaslišanja Panksa alias Huberta Mayrja⁶⁴ je jasno izhajalo, da je bil španski borec in celo član avstrijske brigade Thalman. To je bilo prav gotovo sumljivo, saj se je izdajal za Angleža. Glede na to, da je bilo v vrstah slovenskih partizanov kar nekaj španskih borcev, so nacionalno strukturo španskih internacionalnih brigad poznali. Govoril je tudi o FAM in o njegovih voditeljih, med drugim tudi o nekem Juliusu, ki deluje v interesu zahodnih zaveznikov,⁶⁵ kar je bilo ravno nasprotno, kot je slovensko politično vodstvo želelo doseči s širitvijo Osvobodilne fronte v Avstrijo in ustanavljanjem avstrijske osvobodilne fronte. S tem je vzbudil sum pri svojih zasliševalcih, saj se je vztrajno izrekal za Angleža. Naj še pripomnim, da je bila spremenjena politika do tujih misij in seveda njihovih posameznih članov povezana s Titovim nenapovedanim odhodom z Visa 18. septembra 1944, ko je odletel v Moskvo, da bi se s Stalinom dogovoril o sodelovanju Rdeče armade pri osvobajanju Beograda. Ta je bil nato osvobojen 20. oktobra. Zaradi nevarnosti vdorov v partizansko gibanje – enega takšnih (iz Logarske doline) smo že omenili – je Tito tudi strogo prepovedal vključevanje Nemcev ali Avstrijcev v zavezniške obveščevalne misije, ki so jih lahko sestavljali samo angleški in ameriški državljani.

Wilkinson v svojih spominih omenja pogovore z generalom Francem Leskovškom Luko, ki so se odvijali 24. septembra 1944 v štabu IV. operativne cone, kjer je bil tudi Aleš Bebler. Lukov načrt naj bi bil, da je zavezniški prodor v Avstrijo treba podpreti s 70 letali, ki bodo pripeljala pomoč v orožju in hrani za partizane.⁶⁶ To je bil pogoj, da lahko izpeljejo operacijo v Avstriji. Do letalske podpore ni prišlo, čeprav so bili v Caserti na to pripravljeni, Wilkinsonu pa se iz političnih razlogov ni zdelo primerno, saj so se Angleži bali, da bi tako podprli slovenske teritorialne zahteve. Prvi polet Halifaxa je došel šele 27. decembra 1944 in v roke partizanov sta prišla tako potrebna oprema in orožje, s katerima so preživeli hudo zimo. Od 65 mož, ki so septembra prečkali Dravo z Alfgarjem Cahusacom, jih je svobodo dočakalo samo 40. Cahusaca ni bil med njimi.

64 SIAS 1931, mf085413-18 in 085408-11.

65 SIAS 1931, t. e. 655 mf085416/7. Položaj v Avstriji pred njegovim odhodom v Avstrijo.

66 Wilkinson, *Foreign Fields*, 200.

Upoštevati je treba še dejstvo, da je bil Franc Leskovšek Luka kot sekretar CK KPS že maja 1944 vpleten v afero domnevnega posojila za zbiranje informacij od angleške obveščevalne službe, katere posledica je bila, da so Borisa Kidriča za štirinajst dni »postavili na hladno«, dokler se položaj ni razjasnil z dopisovanjem med Kardeljem kot predstavnikom CK KPJ in Leskoškom.⁶⁷ To se je dogajalo ravno v času, ko je Ivan Maček Matija potoval v Drvar na ustanovni sestanek Ozne.

Ko so tako na sedežu Ozne za IX. korpus sprejeli dva neznana Angleža (ali Avstrijca), ki sta po besedah spremljevalcev in tudi v kasnejših zapisih njunih izjav bila polna denarja, ki sta ga delila med partizane, je bila njuna usoda – in tudi usoda Cahusaca, ki ga je Mayr na zaslišanju opisal in navedel njegovo nalogo (imena pa ne) – zapečaten. Morda ni zanemarljiv dejavnik, da je bil Franc Leskošek Luka⁶⁸ v letih 1918/19 borec za severno mejo, ko smo Slovenci kljub Maistrovi osvojitvi nacionalnega ozemlja na Štajerskem in Koroškem po vojni izgubili velik del narodnostnega ozemlja. Zato mu kot borcu in visokemu partijskemu funkcionarju ni bilo vseeno, kje bo meja med Slovenijo in Avstrijo, za katero se je že drugič boril. Tako ni daleč do sklepa, zakaj se je življenje Huberta Mayrja in Rudolfa Moserja končalo še pred Cahusacovo smrtjo, Dereattijevo pa kot zadnje konec decembra, čeprav pisnih dokumentov o njihovi likvidaciji zaenkrat še nismo našli.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv republike Slovenije:
 - SI AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije.
- TNA – The National archives:
 - TNA Kew, HS9/1012/5 personal File Hubert Mayr.
- Zasebni arhiv avtorice.

Literatura

- Bajc, Gorazd. »Misije SOE med italijanskimi partizani v Furlaniji in Karniji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* XLV, št. 1 (2005): 115–30.
- Bajc, Gorazd. »Pregled britanskih obveščevalnih služb ter njihovih misij, pod misij in operacij med partizani na Primorskem, v Furlaniji in Karniji (1943–1945).« V: *Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Koper: Založba Annales, 2005.
- Bajc, Gorazd. *Iz nevidnega na plan*. Koper: Knjižnica Annales, 2002.
- Barker, Ernest Charles Roland. *Behind Enemy Lines with SOE*. Yorkshire, Philadelphia: Frontline Books, 2021.

⁶⁷ Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti*, 35–38.

⁶⁸ Franc Leskošek, roj. 9. 12. 1897 v Celju, umrl 5. 6. 1983 v Ljubljani. V prvi svetovni vojni je bil vpoklican v AO vojsko, večino časa je preživel na soški fronti. Po koncu vojne je bil med prostovoljci za severno mejo. Član KPJ je postal leta 1926, od 1926 do 1934 je bil član CK KPJ. Delal je v tujini. V domovino se je vrnil leta 1933, 1935 je skupaj s Kardeljem odpotoval v Sovjetsko zvezo. Na Čebinah leta 1937 je bil izvoljen za sekretarja CK KPS. Po okupaciji je bil predsednik vojne komisije in prvi poveljnik Glavnega štaba partizanskih odredov Slovenije do oktobra 1942.

- Biber, Dušan. »Utrinki iz arhiva SOE.« V: Zdenko Čepič, Dušan Nečak in Mirko Stiplovšek, *Mikužev zbornik*. Ljubljani: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999.
- Biber, Dušan. »Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB.« *Borec*, 43, št. 1-2 (1991): 77-138.
- *Die Presse, Spectrum*, III, 14. 4. 2018.
- Dobrila, Pavle. »Prvi stik slovenskih partizanov z vojsko Velike Britanije.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, XIII, št. 1-2 (1973): 185–211.
- Dornik Šubelj, Ljuba. »Fieldingova misija v zapisih OZNE.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLVI, št. 2 (2006): 81–92.
- Dornik Šubelj, Ljuba. *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Dornik Šubelj, Ljuba. *Ozna in prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Modrijan, 2013.
- Jevnikar, Ivo. *Samo idealisti. Junaška in tragična zgodba primorskih padalcev: dokumentarni film*. Režija Marija Breclj.
- Kristen, Samo. *Meje in misije. Dileme slovensko hrvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem meteužu II. svetovne vojne*. Ljubljana: Društvo 2000 in Inštitut za narodnostna vprašanja, 2006.
- Linasi, Marjan. *Koroške vojne zgodbe. Nekaj utrinkov iz let 1938–1945*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2017.
- Linasi, Marjan. *Koroški partizani. Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte*. Celovec: Mohorjeva založba, 2010.
- Mace, Martin. *Unearthing Churchill's Secret Army. The Official List of SOE Casualties*. Barnsley: Pen and Sword Military, 2012.
- Martin Smith, Patrick. *Widerstand vom Himmel, Österreichische Einsätze des Britischen Geheimdienst SOE 1944*. Wien: Czernin, 2004.
- *Mednarodni znanstveni sestanek 'Tajno stoletje' - obveščevalne in varnostne službe ter protiterorizem v 20. stoletju : Koper, 13.-14. november 2009 : [program in povzetki] = Convegno scientifico internazionale 'Il secolo segreto' - servizi d'intelligence e di sicurezza e l'antiterrorismo nel secolo XX : Capodistria, 13-14 novembre 2009 : [programma e riassunti] = International scientific conference 'The secret century' - intelligence, security and anti-terrorism in the 20th century : Koper, 13th-14th November, 2009 : [program and abstracts]*.
- *NS-Opfer im Oberen Drautal | Hubert Mayr*. Pridobljeno 6. 7. 2022. http://www.aegide.at/de/39/Hubert_Mayr/.
- *NS-Opfer im Oberen Drautal | Georg Dereatti*. Pridobljeno 7. 7. 2022. <http://www.aegide.at/de/33/Opfer/>.
- Pirker, Peter. »Desaparecidos in den Alpen. Zum Verschwinden des Revolutionären Sozialisten Hubert Mayr und des Wehrmachtdeserteurs Rudolf Moser im Herbst 1944.« V: Thomas Albrich in Ingrid Boehler, ur., *Österreich-Spanien-Latein Amerika. Festschrift für Klaus Eisterer*, 207–28. Innsbruck: Innsbruck University Press, 2021.
- Pirker, Peter. »Scheinwelt Ostmark, Wunschbild Österreich. Die Widerstand der Tiroler Sozialisten und Soe-Agenten Hubert Mayr.« V: Patrick Martin Smith, *Widerstand vom Himmel. Österreichische Einsätze des Britische Geheimdienst SOE 1944*. Wien, 2004.
- Pirker, Peter. »SOE agents in Austria: Persecution, Post-War Integration and Memory.« *Zgodovinski časopis* 67, št. 1-2 (2013): 202–27.
- Ritchie, Sebastian. *Our man in Yugoslavia. The story of a Secret Service Operative*. Frank Cass Publishers, 2004.
- *SOE, Operations in the Balkans. A Guide to the Records in the Public Record Office*, 8. Yugoslavia. Public Record Office Publications.
- Vodušek Starič, Jerca. *Slovenski špijoni in SOE*. Ljubljana: samozal., 2002.
- Wallgram, Peter. *Hubert Mayr 1913–1945. Ein Leben im Kampf für die Freiheit*. Innsbruck, Wien, Bozen: Studien Verlag, 2005.
- Wilkinson, Peter. *Foreign Fields: The Story of an SOE Operative*. London: I. B. Taurus, 1997.

Ljuba Dornik Šubelj

NEW INFORMATION ABOUT THE CLOWDER MISSION LED BY GEORGE FIELDING

SUMMARY

In 1944, the Special Operations Executive (SOE) sent the so-called CLOWDER mission to Austria. Its goal was to incite an anti-Nazi struggle there and thus enable the post-war restoration of the country, which had been annexed to the German Reich in 1938, to its pre-annexation borders in accordance with the relevant international agreements. The social revolutionary and former Spanish fighter Hubert Mayr, whose identity was unknown until recently because he used several secret names, was among the mission's members. Among other pseudonyms, Mayr used the name of George Charles Panks, whose interrogation by the Department for the Protection of the People (OZNA) was the subject of an article published in the present journal in 2016. Together with other memoirs and a family photo of Mayr's fellow prisoner Rudolf Moser, the interrogation allowed Peter Pirker to identify and appropriately commemorate these two previously unknown and unrecognised members of the resistance movement. As they failed in their task – also due to the poor communication with their headquarters in Carnia – the two mission members were forced to take refuge from the Nazi persecution among the Slovenian Partisans. The latter represented the only element of the resistance in Carinthia, where they persisted until the end of the war despite heavy losses. After Tito's return from Moscow in September 1944 and especially after the liberation of Belgrade in October 1944, the relations between the leadership of the Yugoslav liberation movement and the Allied missions deteriorated significantly, which also affected the fate of certain mission members. The differences in the strategic objectives not only during the war but also after it were also reflected in the attitude towards the members of the missions. Most of them were allowed to return home through the liberated territories, except in a few instances – including in the case of the two members of the CLOWDER mission. Even though they were Austrian, they impersonated Englishmen, thus violating the agreement according to which the SOE was not allowed to send Austrian or German citizens to Austria. During the interrogation, the OZNA discovered their true identities, which was fatal for them. However, no information about the time and place of their execution has been uncovered to date.

Aleksandar Rakonjac*

Uspon i pad komandno-planske privrede u Jugoslaviji (1947–1951)**

IZVLEČEK

VZPON IN PADEC CENTRALNO-PLANSKEGA GOSPODARSTVA V JUGOSLAVIJI (1947–1951)

Radikalna preobrazba družbe, ki se je v Jugoslaviji začela leta 1945, je imela endogene in eksogene korenine. Komunistična partija Jugoslavije je z zmago v vojni dobila priložnost, da oblikuje nove smeri razvoja jugoslovanske družbe. Na izbiro razvojnega modela je vplivalo dejstvo, da je bila ideološka somišljenica Sovjetske zveze in ni imela lastnih izkušenj. Tako je upravljanje gospodarstva po načelih centralno-planskega gospodarstva, razvitih v ZSSR, postalo eden najpomembnejših segmentov jugoslovanske odločenosti za izgradnjo socializma. Spor s Sovjeti poleti 1948 je spremenil odnos do vsega, kar je prihajalo iz Moskve, zato je bilo nadaljnje izvajanje centralnoplanskega gospodarskega modela pod vprašajem. V prispevku so predstavljeni vzpostavitve, razvoj in opustitev makroekonomskih načrtovanja v gospodarstvu v zgodnji fazi jugoslovanskega socializma.

Ključne besede: Jugoslavija, ZSSR, centralno plansko gospodarstvo, KPJ, Zvezna planska komisija

ABSTRACT

THE RISE AND FALL OF THE COMMAND-PLANNED ECONOMY IN YUGOSLAVIA (1947–1951)

The radical transformation of society that began in Yugoslavia in 1945 had endogenous and exogenous roots. By winning the war, the Communist Party of Yugoslavia had the

* Dr., Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd, Srbija; aleksandar.rakonjac90@gmail.com

** Članak je nastao kao rezultat rada u Institutu za noviju istoriju Srbije koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2021. godini br. 451-03-9/2021-14/200016 od 5. 2. 2021.

opportunity to create new directions for the development of Yugoslav society. The fact that it was an ideological peer on the Soviet Union lacking its own experiences determined the choice of the development model. Thus, the management of the economy according to the command-planned economy principles developed in the USSR became one of the most important segments of the Yugoslav determination to build socialism. The dispute with the Soviets in the summer of 1948 caused a change in the attitudes towards everything that came from Moscow, and thus the continued implementation of the centrally planned economic model was called into question. This paper will provide insight into the establishment, development and disappearance of macroeconomic planning in the economy during the early stage of Yugoslav socialism.

Keywords: Yugoslavia, USSR, command-planned economy, CPY, Federal Planning Commission

Uvod

Karl Marks je bio „poslednje čedo“ prosvetiteljstva i jedan od prvih filozofa koji je pokušao da pruži sveobuhvatan pogled na svet. Iako nije bio tvorac komunizma, bio je prvi koji je ovu ideju pokušao da postavi na kritičkim osnovama i time je otme od apstraktnih sanjarenja njegovih prethodnika utopista. On je u kolektivističkim oblicima društvene organizacije video savršene primere za formiranje egalitarnog ljudskog društva u budućnosti. Njegova politička vizija stavljala je, nasuprot većine drugih građanskih ideologija, ljudsku zajednicu ispred pojedinca. Premda je njegovo životno delo bilo posvećeno kritici građanskog društva, te svojinskim i proizvodnim odnosima u kojima je dominirao kapital – a koje je nekoliko decenija kasnije Verner Zombart nazvao zbirnim imenom kapitalizam – on je u svojim spisima ostavio fragmentarne podatke o izgledu komunističkog društva. Marks se u razradi ideje zadržao na opštim postavkama budućeg društva, ističući da će ono „neminovno“ morati da prođe kroz dve faze u procesu kretanja ka komunizmu. Prema njegovom shvatanju prvu fazu činilo je osvajanje vlasti od strane proletarijata kao revolucionarne klase i uspostavljanje „diktature proletarijata“, odnosno države radničke klase. U sledećoj etapi razvoja, koju je nazvao prva faza komunizma ili socijalizam, trebalo je društvo pripremiti za ulazak u poslednju fazu ili komunizam, u kome bi se ostvario njegov slogan iz Kritike gotskog programa (1875) „od svakog prema sposobnostima, svakome prema potrebama“. Drugim rečima, u njegovim eshatološkim razmišljanjima konačni cilj istorijskog razvoja bilo je društvo apsolutne jednakosti. Tako zamišljena, kolektivistički ustrojena zajednica, bila je odraz volje slobodno ujedinjenih pojedinaca, koji su prema Marksu, demokratski organizovani, dogovorno planirali razvoj sopstvenog društva.¹

1 Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (New York: Harper Collins Publishers, 2009), 9–114. Scott N. Arnold, »Marx, Central Planning, and Utopian Socialism,« *Social Philosophy and Policy*, Vol. 6, Issue 2 (1989): 160–99.

Misao o planskoj organizaciji privrede postala je već za Marksovog života široko prihvaćena među prvacima međunarodnog radničkog pokreta diljem Evrope. Potonje generacije marksističkih mislilaca nisu napravile značajnije pomake u tom pravcu, ali su promatranjem kapitalističke privrede zaključili da se jedino putem planiranja mogu prevazići ciklične privredne krize, za šta je prema njihovom mišljenju vinovnik bila tržišna „anarhija“. Planiranje je tako postalo jedna od dve bazične komponente izgradnje socijalističke privrede, koja je trebalo da ukloni sve nedostatke liberalnog kapitalističkog modela razvoja.² Iako je načelno postala jedna od temeljnih vrednosti socijalističke misli, do kraja 19. veka malo se odmaklo u njenom teorijskom uobličavanju. Početkom 20. veka pojavili su se prvi marksistički mislioci koji su dali određene poglede po pitanju ustrojstva privrede u socijalizmu.³ Međutim, tek su Vladimir Lenjin i njegovi saborci započeli ozbiljniji rad na stvaranju postavki planskog rukovođenja privredom, a ti naponi su intezivirani uoči Ruske revolucije u kojoj su boljševici krnuli u proces osvajanja vlasti.⁴ Lenjin je u svojim radovima analizirao razvojne domete kapitalizma u svetu i dao određene zaključke o tendencijama daljeg kretanja, ali i ukazao na mogućnosti koje kapitalistička privreda u organizacionom smislu pruža za izgradnju socijalizma.⁵ Izbijanje Oktobarske revolucije i građanski rat koji je usledio prisilili su Lenjina da definitivno teorijski uobličiti pitanje organizacije privrede. U potrazi za rešenjem, on je u članku „O dečijem ‘levičarstvu’ i o malograđanštini“ naglasio značaj primera planske organizacije nemačke ratne privrede s jakim intervencionizmom države u regulisanju proizvodnje i raspodele proizvoda.⁶ Posmatrajući plansku organizaciju nemačke ratne privrede u kojoj je intervencionizam države u regulisanju proizvodnje i raspodele proizvoda imao ključnu ulogu, Lenjin je zaključio da je nemački ekonomski model, koji je nazvao „državni kapitalizam“, najpodesni primer za izgradnju sovjetske privrede.⁷

Dramatične okolnosti Revolucije i građanskog rata onemogućile su boljševike da u delo sprovedu Lenjinove zamisli.⁸ Teška materijalna situacija odložila je neposrednu primenu principa koje je obnarodovala Oktobarska revolucija. Na Desetom kongresu Partije (mart 1921. godine) proklamovana je Nova ekonomska politika (NEP), koja je bila odgovor na ekonomske potrebe, glad i rastuće nezadovoljstvo koje je stvorio „ratni komunizam“.⁹ U periodu NEP-a sovjetska država je modifikovala privredni sistem, dozvolivši „oslobađanje“ tržišnog mehanizma i sprovođenje izvesne decentralizacije u

2 Janos Kornai, *The Socialist System, The Political Economy of Communism* (Oxford: Oxford University Press, 1992), 3–33.

3 Tom Bottomore, *The Socialist Economy, Theory and practice* (Worcester: The Guilford Press, 1990), 9–25.

4 Кирилл Андреевич Соловьев, »В революциях и войнах. 1883–1920 гг.« у: *История Коммунистической партии Советского Союза, отв. редактор Александр Борисович Безбородов* (Москва: РОССПЭН, 2013), 146–160.

5 Vladimir Ilić Lenjin, *Imperijalizam kao poslednji stadij kapitalizma* (Beograd: Rad, 1960), 8–106.

6 Vladimir Ilić Lenjin, *Izabrana dela (novembar 1917 – februar 1919), I–XVI* (Beograd: Rad, 1960), XII/239–242

7 Vladimir Ilić Lenjin, *Protiv oportunitizma i „levičarstva“* (Sarajevo: Svetlost, 1976), 75–83.

8 Edvard Hallett Carr, *Ruska revolucija, Od Lenjina do Staljina (1917–1929)* (Zagreb: Globus, 1984), 41–45.

9 Robert William Davies, *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 23–27. Виктор Петрович Данилов, »К вопросу о понимании нэпа,« у: *НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты, отв. редактор Александр Спартакович Сенявский* (Москва: РОССПЭН, 2006), 26–32.

rukovođenju privredom. Okretanjem tržišnim principima Partija je htela da stabilizuje rublju, podstakne proizvođače da povećaju proizvodnju, obezbedi nesmetan promet robe i osigura socijalni mir na selu ukidanjem rekvizicija.¹⁰ Lenjin je NEP smatrao "strategijskim odstupanjem" pred opasnošću potpunog ekonomskog sloma, ali ne i odricanjem od izgradnje socijalističkog društva i planske ekonomije. U levom krilu Partije razrađivala se već tada nova ideja¹¹ među protivnicima NEP-a okupljena oko Lava Trockog, koja je, pozivajući se na ideološka načela, iznela novu koncepciju privrednog razvoja.¹² Zagovarajući politiku industrijskog protekcionizma, Trocki je u centar svoje ekonomske teorije postavio tezu o planskoj ekonomiji, smatrajući da će jedino tim putem SSSR uspeti da suzbije negativne uticaje NEP-a na izgradnju socijalističkog sektora privrede. Izgradnji teške industrije, prema njihovom mišljenju, nije smelo ništa da stane na put, jer je od njenog razvoja zavisila budućnost zemlje. Planska ekonomija, kao jedna od polaznih osnova industrijalizacije, bila bi mehanizam pomoću koga bi se ostvarila ova zamisao. To je značilo konačan prekid s dotadašnjim ekonomskim kursom i ustupanje svih ingerencija na polju ekonomije Gosplanu, centralnom planskom telu, koje je krajem 1921. godine osnovano s idejom da koordiniše i kanališe razvoj celokupne privrede.¹³

Sredinom 20-ih godina među boljševičkim vođama povele su se velike rasprave oko strategije industrijalizacije.¹⁴ Dok se opozicija trošila u međusobnim borbama

10 Robert William Davies, »Changing Economic Systems: an Overview, « u: *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, ur. Mark Harrison, Stephen G. Wheatcroft in Robert W. Davies (Cambridge: Cambridge University Press 1994), 8, 9.

11 Ivan T. Berend, *Ekonomika istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije* (Beograd, Arhipelag, 2009), 165.

12 Boris Brutzkus, *Economic Planning in Soviet Russia* (London and New York: Routledge, 2000), 112, 113. Richard B. Day, *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), 81, 82.

13 R. W. Davies, *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*, 33–35. R. B. Day, *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation*, 71–74. Ekonomika platforma leve opozicije bazirala se na teoriji o "prvobitnoj socijalističkoj akumulaciji", koju je u svojim teorijskim spisima razradio prvi ekonomista Leve opozicije, Jevgenije Preobraženski. – Dragutin V. Marsenić, *Odnosi akumulacije i potrošnje u jugoslovenskoj privredi* (Beograd, Naučna knjiga, 1969), 5. J. Preobraženski je ove metode uobličio sredinom dvadesetih godina 20. veka i potom ih 1926. godine objavio u svojoj ekonomskoj studiji "Nova ekonomika". Ova njegova teorija bila je kritički usmerena prema NEP-u, koji je obnavljajući delimično slobodu tržišne utakmice, obnovio i delovanje „zakona vrednosti“. Zbog oskudice kapitala koja je vladala u SSSR-u, osećao se nedostatak sredstava za investicioni fond državne industrije, a bez dodatnih sredstava nije bilo moguće ulagati u ekspanziju krupne industrije. – R. B. Day, *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation*, 81–87.

14 R. W. Davies, *Changing Economic Systems: an Overview*, 14. R. W. Davies, *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*, 34. U borbama koje su se odvijale pod kraj 1928. godine između Staljinove struje i desne opozicije, rođen je sovjetski Prvi petogodišnji plan. Još od 1925. godine u Državnoj planskoj komisiji jasno su se uočavale dve konfrontirane struje mišljenja. Na jednoj strani nalazila se tzv. genetička, a na drugoj teleološka škola. Prvoj školi pripadali su uglavnom ekonomisti koji nisu bili članovi Partije (L. Trocki i J. Preobraženski podržavali su ovu školu mišljenja), dok su u drugu grupu spadali ekonomisti koji su bili članovi Partije ili su bili bliski stavu službene linije (Staljin je bio privržen ovoj struji). "Genetičari" su smatrali da se planski proračuni moraju zasnivati na "objektivnim tendencijama" svojstvenim ekonomskoj situaciji. "Teleolozi" su nasuprot njima tvrdili da je odlučujući faktor u planiranju cilj koji se postavi i da ekonomska situacija treba da se transformiše zajedno s političkim tendencijama. To je značilo da su direktive, a ne predviđanja bile osnovne plana. Plan time nije više bio isključivo ekonomska aktivnost, već i političko pitanje par excellence. Ova škola nastojala je da odbaci zakone tržišta i tvrdila je da se to može učiniti političkom akcijom. Postavke teleološke škole mišljenja preovladale su pri izradi Prvog petogodišnjeg plana zahvaljujući Staljinovoj podršci, ali i ozbiljnoj ekonomskoj krizi koja je potresala SSSR tokom cele 1928. godine. Podela na "genetičare" i "teleologe" bila je blisko povezana s cepanjem ruske socijaldemokratije na boljševičku i menjševičku frakciju. Osnova sukoba oko strategije izgradnje socijalizma bila je uzrok podela i potom u centralnoj planskoj komisiji, kada je to pitanje još jednom otvoreno. Tada je jedan od glavnih predstavnika genetičke škole bio

na ovom polju, Staljin je nizaio pobjede na gotovo svim ostalim poljima koja su tada okupirala partijski život. Rezultati te borbe svedeni su na XV kongresu (decembar 1927. godine), kada je doneta odluka o isključenju svih opozicionara. Leva opozicija bila je slomljena, a vođe potisnute na marginu političkog života. Usledio je obračun s desnom opozicijom u koji je Staljin ušao s novom parolom, programom ubrzane industrijalizacije i kolektivizacije.¹⁵ Odlukom XVI partijske konferencije (april 1929. godine) usvojena je maksimalna verzija petogodišnjeg plana. Plan je postavljao izrazito visoke ciljeve razvoja zemlje, a tako prevelike ambicije Staljin je branio mišljenjem da “nema tvrđave koju boljševici ne mogu osvojiti”. Sve je bilo podređeno “ubrzanom tempu” industrijalizacije. Usledila je eksproprijacija privatnog kapitala u vidu nacionalizacije, kao posledica “velikog preloma” u sovjetskoj ekonomiji. Uz podržavanje privatnih preduzeća, trgovine i oduzimanja koncesija strancima počela je i kolektivizacija seljačkih imanja. Država je u svojim rukama koncentrisala sve resurse zemlje, a to se odvijalo pomoću masovne mobilizacije svih partijskih organizacija u zemlji.¹⁶ Administriranjem “odozgo” putem direktiva Staljin je uz pomoć svojih saradnika počeo da komanduje celokupnom ekonomijom, a odluke donete na sednicama Politbiroa CK SKP (b)-a, obavezivale su sve članove Partije na brigu o ispunjenju zadataka zacrtanih planom.¹⁷ Uloga ovih organa bila je velika, jer su ciljevi perspektivnog petogodišnjeg plana često bili menjani ad hoc u skladu s odlukama Politbiroa. Stoga je operativno planiranje u prvom periodu imalo ulogu da političke odluke pretoči u kratkoročne ciljeve. Usled kompleksnosti tog posla, a imajući u vidu da je država upravljala celokupnom privredom, neretko je dolazilo do grešaka u proračunu prilikom izrade mesečnih i kvartalnih planova. Preveliko uplitanje Partije u privredu, podsticano ambicijom da se u što kraćem vremenu premaše zacrtani ciljevi plana, unosilo je “haos” u proces planiranja. S Drugim petogodišnjim planom i iskustvo u sprovođenju plana bilo je veće, početne greške su ispravljane, a situacija u rukovođenju privredom bila je stabilnija.¹⁸ Sovjetski privredni sistem je bio prvi eksperiment te vrste na svetu, a za samo deset godina od početka sprovođenja planiranja u privredi napravljeni su veliki rezultati na polju ekonomskog razvoja. I pored određenih nedostataka, što je inherentno svim ekonomskim sistemima, pobjedom u ratu SSSR je demonstrirao moć komandno-planske privrede.¹⁹

bivši menjševik V. G. Groman, dok je glavni zastupnik teleološke škole u Gosplanu bio Staljinov bliski saradnik S. G. Strumlin. – Philip Boobbyer, *The Stalin Era* (London and New York: Routledge, 2000), 48.

- 15 Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza, Od Revolucije do Drugog svjetskog rata, Lenjin I Staljin (1917–1941), I–II* (Opatija: Otokar Keršovani, 1985), 1/242–253
- 16 Alec Nove, *Stalinism and After, The Road to Gorbachev* (London and New York: Routledge, 1989), 28–29. Dimitrije Obolenski in Robert Oti, *Istorija Rusije* (Beograd: Klio, 2003), 374–83.
- 17 Джералд М. Истер, *Советское государственное строительство, Система личных связей и самоидентификация элиты России* (Москва: РОССПЭН, 2010), 192–207.
- 18 R. W. Davies, »Economic and Social Policy in the USSR, 1917—41.« u: *The Cambridge Economic History of Europe, The Industrial Economies: the Development of Economic and Social Policies*, ur. Mathias Peter in Sidney Pollard, VIII (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 984–1047.
- 19 Philip Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy, An Economic History of the USSR from 1945* (New York: Routledge, 2014), 9–25.

Postanak i razvoj komandno-planske privrede u Jugoslaviji

Jugoslovenski komunisti su u ideološkom zanosu isticali da je Jugoslavija prva država posle SSSR-a koja je ostvarila sve uslove za prelazak na plansku privredu.²⁰ Ugledanje na sovjetska iskustva usled nedostatka sopstvenih bila su stalni pratilac diskusija unutar Partije i u tom pogledu u prvim posleratnim danima nije bilo disonantnih tonova.²¹ Međutim, i pored težnje da se što više sovjetskih rešenja uvede u privredu, postojala je svest da su osobenosti istorijskog razvoja i okolnosti u kojima se nalazio SSSR bile dijametralno drugačije, pa se, shodno tome, problematici planiranja pristupilo analizom realnih mogućnosti kojima je Jugoslavija raspolagala. Krenulo se od promatranja opštih preduslova razvoja iz kojih su postepeno definisane glavne smernice.²² Ti preduslovi privrednog planiranja, iz vizure jugoslovenskih komunista, stvoreni su korenitim promenama društvene i privredne strukture posle osvajanja vlasti. Prvi uslov za prelazak na planiranje stvoren je preuzimanjem vlasti od strane Komunističke partije Jugoslavije, čime su osigurane komandne pozicije u ekonomiji i stvorena mogućnost da se usmeri izgradnja privrede u pravcu koji odgovara potrebama celokupne države i društva. Stoga je državni privredni plan postao osnovni element rukovođenja privredom. Drugi osnovni uslov za planiranje stvoren je promenom u društvenoj i ekonomskoj strukturi zemlje. Većina najvažnijih sektora privrede prešla je u državnu svojinu, a od posebne važnosti bili su teška industrija, crna i obojena metalurgija, rudarstvo, šume, saobraćaj, krupno bankarstvo i veletrgovina. Državni sektor privrede postao je temelj ekonomskog razvoja zemlje i bazični elementi planiranja i planskog rukovođenja bili su time osigurani.²³

Pod planskom privredom jugoslovenski komunisti su podrazumevali jedan celovit plan povezane i harmonizovane sveprivredne delatnosti. Uopšte, to je bio privredni sistem koji je u svom sklopu sadržao projekat, razradu i sprovođenje jednog doslednog plana proizvodnje, kao i plana razvoja privrede u totalitetu. Planska privreda trebalo je da obezbedi potpuni planski rad i razvoj, isključenje „stihijanstva“ i svih liberalno-kapitalističkih uticaja svojstvenih nepredvidivim mehanizmima tržišta. Takva privreda, prema shvatanju komunista, polazi od spoznanja opšte povezanosti i uslovljenosti pojava u društvu, koja ne rešava „probleme na parče“, već ih rešava celinski usmeravajući sve delatnosti i sprovodeći „pojedine mere i zahteve onako kako logično proizilaze jedni iz drugih“. Stoga, odvijanje plana moralo se „nužno kretati kako je unapred određeno, bez haosa, bez neizvesnosti i što je najvažnije bez kriza.“ Jer, prema shvatanju komunista, upravo je planska privreda bila to oružje koje je

20 IAB, 2157–11, Uporedni pregled našeg Petogodišnjeg plana sa sovjetskim pjatiljetkama i čehoslovačkim dvogodišnjim privrednim planom (1947–1948), 17. 6. 1947.

21 IAB, 2821–8, Socijalistički privredni sistem, 7, 8.

22 AJ, 507/XI–1/21, Mogućnost i zadaci planiranja u privredi Jugoslavije, 1946. godina.

23 *O petogodišnjem planu (članci i predavanja)* (Beograd, 1947), 28. Dušan Bilandžić, *Kratak pregled razvitka društveno-ekonomskih odnosa u SFRJ 1945–1965* (Beograd: Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta “Đuro Salaj”, 1965), 3–9.

trebalo da likvidira „katastrofalne“ krize koje je kapitalizam „neminovno“ produkovao. Socijalistička država je korišćenjem mehanizama planiranja bila u poziciji da ostvari potpuni pregled svih mogućnosti privrede i u „svojim rukama“ imala totalnu vlast da tu proizvodnju planski i skladno razvija kroz obuhvat jednim jedinstvenim planom svih segmenata produkcije.²⁴

Izgradnja privrede po uzoru na sovjetsku o kojoj su maštali jugoslovenski privredni rukovodioci nije mogla biti izvršena bez stručne pomoći iz SSSR-a. S tim u vezi vođeni su pregovori u Moskvi jeseni 1945. godine oko ustupanja izvesnog broja stručnjaka Jugoslaviji, koji su imali zadatak da pomognu u organizaciji komandno-planskog privrednog sistema. Molba jugoslovenske strane rezultirala je sklapanjem sporazuma prema kome je dvadesetoro sovjetskih specijalista trebalo da do kraja godine započne rad u jugoslovenskim ustanovama. Upućeni stručni savetnici trebalo je da budu uposleni na odgovornim položajima u centralnim ustanovama i krupnim preduzećima. Dogovoreno je da ugovori o radu specijalista budu oročeni na godinu dana.²⁵ Sovjetski savetnici su radi brže obuke jugoslovenskih kolega iz Moskve poneli veliki broj naslova savremene sovjetske ekonomske literature koja je pokrivala sve segmente planiranja u privredi.²⁶ Dolazak sovjetskih privrednih savetnika krajem 1945. godine ubrzao je rad na organizaciji institucija komandno-planske privrede.²⁷

Do maja 1946. godine organizaciona struktura Savezne planske komisije (dalje: SPK) i ostalih planskih institucija postavljena je uz veliku pomoć prvenstveno sovjetskog savetnika Ivana Evenka. Temelji komandno-planske privrede učvršćeni su do leta iste godine i potom je usledilo njihovo jačanje po dubini. Najvažnija institucija, Savezna planska komisija, bila je, i pored velikog oslonca na sovjetske uzore organizovana u najvećem saglasju sa okolnostima u kojima se nalazila jugoslovenska privreda. Krajem godine osigurane su pretpostavke prelaska na potpuno planiranje i stečen je minimum neophodnih znanja za donošenje opštedržavnog privrednog plana.²⁸ Tada je nacrt Prvog petogodišnjeg plana već bio izrađen na bazi predratnih i tokom rata od strane nemačkih stručnjaka prikupljenih saznanja o prirodnim bogatstvima zemlje. Nacrt plana je uz male izmene završen već početkom 1947. godine i predviđao je intezivnu izgradnju teške industrije. Maksimalistički postavljen u većini segmenata, nacrt je postao finalna verzija teksta Prvog petogodišnjeg plana industrijalizacije zemlje. Suštinski, Plan je predstavljao više „zauzimanje pravca“ izgradnje na duži rok nego pitanje realno ostvarivo u petogodišnjem roku.²⁹

Organizacija Savezne planske komisije je početkom 1947. godine ušla u fazu prve reorganizacije posle osnivanja. Prelazak velikog dela privrede u ruke države posle nacionalizacije s kraja 1946. godine, usložnjavanje proizvodnih procesa usled

24 AJ, 11–5–19, Planska privreda i planiranje u industriji.

25 AJ, 9–187, Sporazum između Vlade DFJ i Vlade SSSR-a o uslovima rada sovjetskih specijalista poslatih u Jugoslaviju, 1945.

26 AJ, 41–111–197, Sovjetska ekonomska literatura; AJ, 41–112–198, Sovjetska ekonomska literatura.

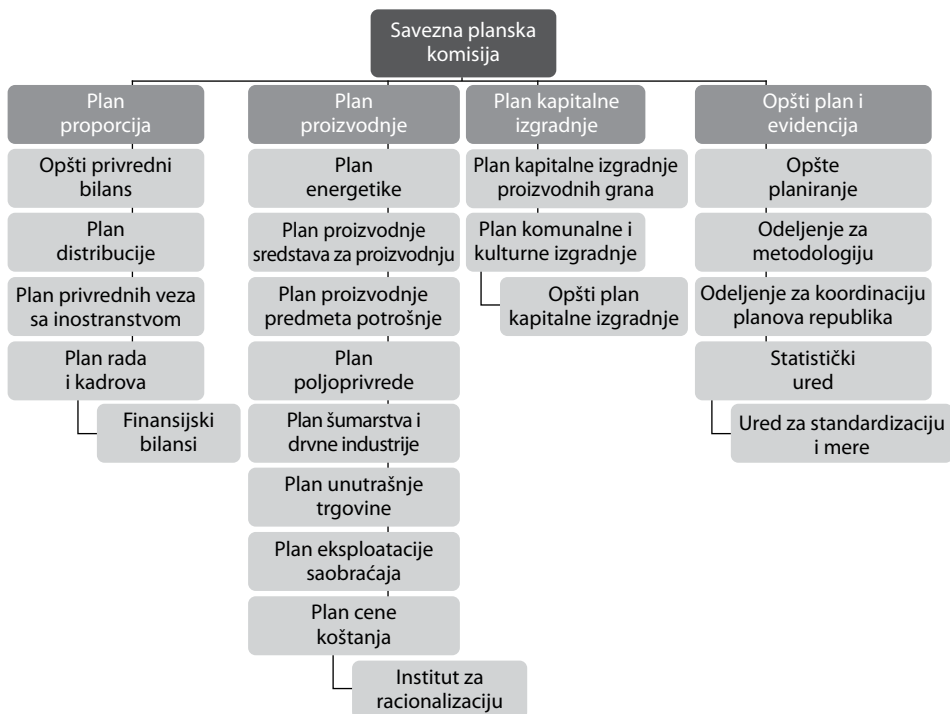
27 DAMSPRS, 1945, PA, SSSR, f. 30, d. 7041, Spisak sovjetskih građana koji se upućuju na rad u Jugoslaviju, 21. 11. 1945.

28 AS, 29–1, Organizacija Planske komisije Srbije, 7. 7. 1946. Aleksandar Rakonjac, »Počeci privrednog planiranja U Jugoslaviji 1946. godine – Ideje, organizacija i institucionalizacija«, *Tokovi istorije*, 2 (2016): 151–76.

29 AJ, 41–3–3, Zapisnik konferencije načelnika Savezne planske komisije po problemima Petogodišnjeg plana, 5. 1. 1947.

modernizacije produkcije i izrada opsežnog Prvog petogodišnjeg plana industrijalizacije nametnuli su revidiranje određenih segmenata organizacije. Početkom marta povele su se diskusije oko izmene organizacione strukture, jer je postojala nedoumica oko dodatne podele posla unutar SPK i, s tim u vezi, postavljanje još jednog potpredsednika zaduženog za opšta pitanja i proporcije.³⁰ Tom prilikom ocenjeno je da ne postoji dovoljno razgraničenje po sektorima i da nije organizovana pravilna saradnja odeljenja i sektora, te da je to glavni uzročnik otežanog rada ove institucije. Tada je izrađena šema reorganizacije koja je bolje definisala zaduženja odeljenja u okviru sektora, a organizacija je ostala da počiva na četiri osnovna sektora kao što je to u početku bilo postavljeno.³¹ Vođe sektora, u činu potpredsednika, više nisu bili sovjetski savetnik Ivan Evenko i Bojan Kugler, koji su imali ključnu ulogu u uspostavljanju institucija za planiranje. Na njihovo mesto iz Savezne kontrolne komisije na čelo sektora za plan proporcija doveden je Vlajko Begović, a za plan proizvodnje imenovan je povratnik sa studija političke ekonomije u Moskvi, Dušan Čalić.³² Krajem 1947. godine načelnik ureda/kancelarije za standardizaciju, inženjer Boris Prikril, stekao je rang potpredsednika SPK.³³

Slika 1: Reorganizacija Savezne planske komisije leta 1947. godine

30 AJ, 41–1–1, Predlog organizacione šeme SPK, 3. 3. 1947.

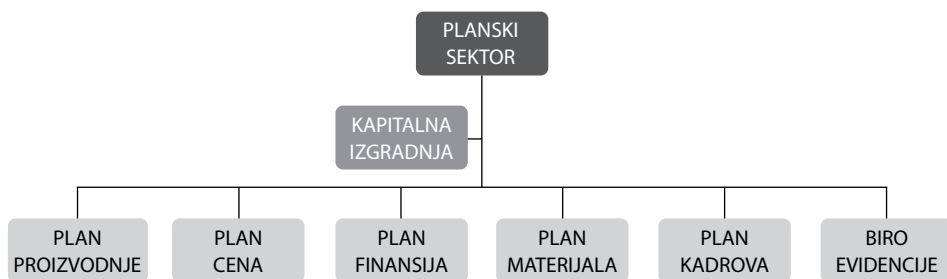
31 AJ, 41–1–1, Rad i problemi Savezne planske komisije od 7. do 30. maja 1947.

32 AJ, 41–1–1, Šema organizacije Savezne planske komisije, Jul 9. 1947. godine. IAB, 2821–1, Personalni dosije, Beogović Vlajko.

33 AJ, 41–1–1, Sekretarijat potpredsednika za plan proizvodnje, Rešenje o naknadi troškova za službena putovanja, 21. 10. 1947.

Reorganizacija je pokrenula pitanje kadrovske popune zbog proširenih segmenata planiranja. U sektoru plana proporcija bilo je uposleno 14, planu proizvodnje 21, planu investicija 13 i sektoru opšteg plana i evidencije radilo je 33 čoveka. Tada je projektovana potreba za zaposlenjem još 87 lica stručnih u oblasti ekonomije, a rukovodioci SPK su smatrali da bi se 50% neophodnih kadrova moglo naći među apsolventima viših i srednjih tehničkih i ekonomskih škola.³⁴ Jednoobraznost u organizaciji planskih komisija republika nije mogla biti postignuta iz razloga privredne različitosti, pa je svaka republika držeci se opštih smernica organizaciju prilagodila sopstvenim potrebama. Privredna ministarstva savezne Vlade usaglasila su svoju organizacionu strukturu sa Ministarstvom teške industrije posle reorganizacije januara 1948. godine.³⁵ Razvoj planskih organa na višem nivou uobličen je tokom 1947. godine, a u istom periodu urađeno je mnogo na poslu formiranja planskih sektora u okviru nižih institucija za planiranje i proizvodnih jedinica. Planski sektor najvećeg preduzeća industrije obuće, kombinata gume i obuće „Bata“ iz Borova, koji je imao 4.920 radnika i nameštenika, iako je osnovan proleća 1947. godine, formiran je tek maja sledeće godine. Organizaciji ovog sektora nije bila posvećena dovoljna pažnja od strane rukovodstva Kombinata. No, tokom 1948. godine preduzeća iz domena nadležnosti Savezne Vlade najvećim delom su osposobila odeljenja za planiranje.³⁶

Slika 2: Organizacija planskog sektora u preduzećima početkom 1948. godine

Planirati u privredi početkom Prvog petogodišnjeg plana značilo je stvarati odluke na osnovu zaključaka koji su se bazirali na naučno proverivim podacima. Jednostavnije rečeno, iz komunističke vizure ove problematike to je značilo naučno predviđati i usmeravati privredne tokove.³⁷ Stoga je planiranje privrede predstavljalo „direktivno određivanje proizvodnih procesa kao svrsishodne celine u svrhu racionalnog korišćenja i podizanja proizvodnih snaga“ društva. Povezivanje pojedinih privrednih procesa u jedinstvenu celinu bio je osnovni zadatak sektora proporcija, koji je on ostvarivao u vidu direktiva i proporcija ostalim sektorima pre izrade planova, u toku izrade planova i tokom sprovođenja planova. Pre izrade planova sektor proporcija je davao direktive

34 AJ, 41-1-1, Potreba Savezne planske komisije za kadrovima, 1947.

35 AJ, 41-1-1, Organizacija planskih sektora ministarstava, 1948.

36 AJ, 10-73-75, Izveštaj o izvršenoj kontroli preduzeća „Jugoslovenski kombinat gume i obuće Borovo“, 30. 4. 1948.

37 AJ, 106-4-10, Definicija planiranja.

ostalim sektorima u vidu proporcija i kvota. Direktive koje je izdavao bazirale su se na stanju proizvodnih mogućnosti do planiranog perioda i direktiva Partije i Vlade koje su određivale perspektivu razvoja privrede.³⁸ Zbog tako složenog posla je izrađena metodologija planiranja pomoću koje je 1947. godine prvi put ostvaren proces totalnog planiranja. Osloncem na sovjetske savetnike i literaturu jugoslovenski planeri su savladali osnove metodologije planiranja kojom se izvršila analiza svih pojedinačnih faktora proizvodnje. Odnosno, seciran je proizvodni proces svakog pojedinačnog preduzeća, njegovih kapaciteta i stepena tehničke razvijenosti, u cilju dolaska do zbira svih pojedinih pokazatelja plana.³⁹ Međutim, iako metodologija nije bila razrađena do željenog nivoa, dovoljno se odmaklo kako bi se Prvi petogodišnji plan izradio u predviđenom roku, a nedostaci su postepeno uklanjani tokom narednih meseci.⁴⁰ Vremenom je usled transformacije jugoslovenske privrede u pravcu stvaranja kompleksnijih oblika privredne organizacije dolazilo do usložnjavanja metodologije planiranja, a uporedo sa time rasla su i znanja jugoslovenskih planera na polju opšte matematike, kombinatorike, teorije verovatnoće, statistike, finansijske matematike i političke ekonomije.⁴¹

Leta 1947. godine je uobličena prva metodologija planiranja pošto su savladane poteškoće oko usvajanja Zakona o Prvom petogodišnjem planu. Tok planiranja kretao se kroz pet faza. U prvoj fazi SPK je vršila metodološku i materijalnu pripremu za sastavljanje osnovnog plana. Metodološka priprema sastojala se u utvrđivanju nomenklatura (za osnovne grupe, privredne grane itd.), sistema opštih pokazatelja plana, toka osnovnog planiranja i sastavljanja obrazaca i uputstava. Dok se, sa druge strane, materijalna priprema sadržala u utvrđivanju verovatnog stanja i osnovnih proporcija privrede na kraju tekućeg planskog perioda, analize uzroka verovatnog premašivanja, odnosno podbacivanja plana, kao i analize mogućnosti privrede u narednom planskom periodu. U tom cilju SPK je slala upitnike na teren sa uputstvima za njihovo ispunjavanje radi dobijanja potrebnih podataka. Rezultati prve faze rada potom su se podnosili Vladi FNRJ na razmatranje i odobrenje. Završetkom ovog postupka započinjala je druga faza u kojoj je Vlada izdavala direktivu SPK da razradi osnovne orijentacione kvote za savezne i republičke resore. Savezni i republički resori su to isto potom činili prema svojim nižim organizacionim jedinicama, a ove prema preduzećima i ustanovama pod njihovom ingerencijom. Sve se odvijalo prema principima „stroge“ vojničke subordinacije, u kojoj je vladala čvrsta hijerarhija nadležnosti i poslova.⁴²

Treću fazu karakterisao je revirzibilan proces, jer su preduzeća i ustanove dostavljale višim planskim jedinicama svoje primedbe na dodeljene kvote sa predlogom svog osnovnog plana uključujući i njegov finansijski plan, koji se sastavljao na osnovu normiranih troškova. Više instance koordinirale su predloge osnovnih planova koje

38 AJ, 41–4–4, Opšta razrada organizacione šeme i postupka planiranja.

39 AJ, 836/III–3/1, Zapisnici i zaključci sa konferencija i sastanaka Privrednog saveta Vlade FNRJ po raznim pitanjima iz privrede, 20.12. 1947. – 18. 2. 1950.

40 AJ, 41–1–1, Rad i problemi Savezne planske komisije, Metodologija planiranja i organizacija Planske komisije.

41 AJ, 836/III–3/1, Zapisnici i zaključci sa konferencija i sastanaka Privrednog saveta Vlade FNRJ po raznim pitanjima iz privrede.

42 AJ, 41–1–1, Opšti principi i tok planiranja, Tok osnovnog planiranja, 21. 6. 1947.

su dobijale od nižih jedinica uzimajući u obzir njihove opravdane primedbe, a potom sastavljale zajednički plan za sva preduzeća i ustanove u svojoj nadležnosti i tako sastavljen osnovni plan dalje prosleđivale nadležnom saveznom i savezno-republičkom resoru, odnosno republičkoj planskoj komisiji. Republička ministarstva isporučivala su kopiju svojih planova odgovarajućem saveznom ministarstvu, a ono je potom kopiju delova svojih planova koji se odnose na teritoriju pojedine republike ustupalo planskoj komisiji te federalne jedinice. Savezna ministarstva, republički resori i planske komisije sastavljale su na analogan način osnovne planove za sva preduzeća i ustanove u svojoj nadležnosti i te predloge planova potom dostavljale SPK.⁴³

Ulaskom u četvrtu fazu SPK je počinjala da koordinira osnovne planove narodnih republika i saveznih ministarstava pomoću bilansne metode, uzimajući kod toga u obzir opravdane primedbe, i sastavljala je definitivni predlog opštedržavnog privrednog plana, koji je prema zakonu podnosila na odobrenje Vladi FNRJ. U završnoj, petoj fazi, posle odobrenja od strane Vlade, savezna i republička ministarstva, kao i republičke planske komisije razrađivale su osnovne kvote koje su im planom dodeljene na niže organizacione jedinice globalno i za kraće vremenske periode (mesečno, kvartalno, polugodišnje).⁴⁴

Metodologija planiranja pored opštih i organizacionih postavki predstavljala je sistem međusobno povezanih planskih pokazatelja pomoću kojih je bilo moguće izraditi razne ekonomsko-tehničke analize, praviti privredne bilanse, formirati cene, iskazivati plan, omogućiti efikasnu evidenciju. Osnova i nosilac svih tih pokazatelja bile su grupe proizvoda ili pojedinačni proizvodi – balansne grupe. One su bile osnovni pokazatelji koje je trebalo u metodologiji planiranja odrediti. Drugim rečima, osnovni zadatak metodologije bilo je pravilno postavljanje balansnih grupa. S obzirom na značaj u planiranju, balansne grupe su imale uglavnom stalnu formu. Osim njih, kao glavnih planskih pokazatelja, određivali su se i vanredni pokazatelji. Ovi pokazatelji nisu imali stalni karakter već su se formirali prema potrebi, odnosno prema konkretnoj privrednoj problematici planskog perioda. Prema tome, balansne grupe su bile formirane tako da su obezbeđivale izradu ekonomsko-tehničkih analiza, osnovnih privrednih bilansa, formiranje cena, iskazivanje plana i mogućnost jednostavne evidencije. Poslednji zadatak nove metodologije planiranja svodio se na određivanje konkretnih pokazatelja za svaku balansnu grupu pomoću kojih je bila omogućena izrada plana u svim njegovim fazama.⁴⁵

Opšti principi planiranja bili su način na koji je bio podeljen posao oko obavljanja procesa planiranja. Prilikom planiranja pojedinih privrednih grana bilo je potrebno sprovesti princip odvajanja osnovnog od operativnog planiranja, kao i utvrđivanje njihovog međusobnog odnosa. Kod planiranja proizvodnje i investicija osnovno planiranje je bilo planiranje koje se izvršavalo na temelju osnovnih kvota za osnovne grupe proizvoda, a osnovne kvote su bile određene veličine (količine) osnovnih grupa

43 Ibidem.

44 Ibid.

45 AJ, 129–2–5, Značaj pokazatelja u metodologiji planiranja.

koje su se izračunavale u naturalnim, uslovno naturalnim ili novčanim jedinicama. Osnovnu grupu proizvoda činili su oni artikli, bez obzira na njihove specifikacije, koji su se proizvodili pomoću srodnih operacija i kod kojih je za izradu jednakih količina artikala bila neophodna slična količina istih sirovina, goriva, elektro-energije i radnog vremena. Stoga je osnovno planiranje imalo za zadatak da omogući plansko upravljanje privredom utvrđujući osnovne proporcije između pojedinih privrednih grana i tempo njihovog razvitka na kvartalnom, polugodišnjem i godišnjem nivou. Pored toga, njime su se ustanovljavali samo okviri u granicama kojih su preduzeća mogla da sklapaju međusobne ugovore i sastavljaju svoje operativne planove. Sa druge strane, operativno planiranje za razliku od osnovnog je bilo planiranje pomoću koga su se utvrđivali svi detalji potrebni radi ostvarenja zadataka postavljenih osnovnim planovima i obaveza primljenih na osnovu ugovora između preduzeća. Shodno tome, operativno planiranje se vršilo samo u preduzeću i to posle sastavljanja osnovnog plana za dotično preduzeće i sklapanja ugovora sa drugim preduzećima. Operativni plan nije vremenski prelazio okvir od mesec dana i njegov glavni zadatak bio je da u okviru osnovne proizvodne jedinice realizuje postavke osnovnih planova do dnevnog nivoa.⁴⁶

Ilustrativan primer primene jednog i drugog vida planiranja na širokom frontu duž čitave privredne strukture bile su rekonstrukcije Prvog petogodišnjeg plana. Usled osnivanja novih preduzeća Petoletka je doživljavala česte rekonstrukcije. Jedna od takvih izvršena je sredinom 1948. godine, kada je posle savetovanja predstavnika ministarstava lake industrije republika, Saveznog ministarstva lake industrije i Savezne planske komisije doneta odluka da se pristupi zadatku rekonstrukcije prvobitnog plana Petoletke za tu granu industrije. Tom prilikom je utvrđen redosled izvršavanja donetih odluka. Prvo se krenulo u sprovođenje rebalansa petogodišnjeg plana industrijske proizvodnje, a potom je usledilo usklađivanje saveznog petogodišnjeg plana industrijske proizvodnje sa planovima republika, koje su potom zadatke raspodelile nižim organima za planiranje i fabrikama.⁴⁷

Osnovno planiranje obavljalo se po dvema linijama – po liniji planskih komisija i po liniji ministarstava (resora). Savezna ministarstva obuhvatala su u svojim planovima preduzeća i ustanove iz svoje nadležnosti, a ujedno su i davala primedbe na planove određenih republičkih ministarstava. Republičke planske komisije objedinjavale su u svojim planovima preduzeća i ustanove republičkog i lokalnog značaja, a istovremeno su davale primedbe na planove saveznih ministarstava koje su se odnosile na njihovu teritoriju. Koordinaciju između republičkih planova i planova saveznih resora obavljala je SPK. Zbog pravilnog funkcionisanja čitavog planskog mehanizma osnovno planiranje je moralo biti u bazičnim crtama jednoobrazno. U tu svrhu sve planske komisije i resori su bili dužni da traže saglasnost od SPK za sva važnija uputstva koja su slala nižim organizacionim jedinicama.⁴⁸

46 AJ, 41–1–1, Opšti principi i tok planiranja, Opšti principi planiranja, 6. 6. 1947; ANBS, 1/III, d. 374, Osnovno i operativno planiranje i evidencija u industriji, 1947.

47 AJ, 41–140–263, Odluka o rebalansu Petogodišnjeg plana sa savetovanja SPK, Ministarstva lake industrije i ministarstava lake industrije republika, 20. 7. 1948.

48 AJ, 41–4–4, Zapisnik sa konferencije održane 23. juna 1948. godine kod druga potpredsednika Čalića.

Ovaj princip zajedničkog dogovaranja SPK i saveznih ministarstava privrede sa predstavnicima privrednih resora republika došao je do punog izražaja prilikom rada na izradi projekta Prvog petogodišnjeg plana. Međutim, već naredne 1948. godine došlo je do neslaganja predstavnika Ministarstva industrije Srbije sa kolegama iz SPK. Prilikom zajedničkog rada na usaglašavanju godišnjeg plana za 1948. godinu stručnjaci srpskog Ministarstva industrije su povučeni sa posla u SPK zbog neslaganja sa predlogom da se Srbiji smanje i izbrišu potrebe za obezbeđenje plana proizvodnje i kapitalne izgradnje. Stručnjaci su tako postupili po naređenju ministra industrije Srbije Voje Leković, koji se protivio umanjenju investicionih sredstava prethodno određenih za Srbiju. Istovetno neslaganje ubrzo su izneli privredni rukovodioci iz Bosne i Hercegovine.⁴⁹ U isto vreme je na liniji saveznih resora došlo do prvog ozbiljnijeg sukoba između predsednika SPK Andrije Hebranga i ministra teške industrije Franca Leskoška zbog Hebrangovog plana da se postrojenja slovenačke aluminijumske industrije iz Strnišča prenesu u Šibenik.⁵⁰

Početak sukoba sa Sovjetima i čistka jugoslovenskom rukovodstvu nelojalnih elemenata odrazila se umnogome na institucije za planiranje.⁵¹ Uklanjanje A. Hebranga sa čela SPK maja 1948. godine i dolazak Borisa Kidriča na to mesto nagovestili su sprovođenje odlučnijih poteza na polju planiranja u privredi.⁵² Kidrič je objedinivši funkcije predsednika Privrednog saveta i SPK pokrenuo proces disciplinovanja čitave privredne hijerarhije. To je, s obzirom da se zemlja nalazila pod sve vidljivijim političkim i ekonomskim pritiskom sa Istoka, bio logičan sled događaja. On je na objedinjenim konferencijama i kolegijumima vrhovnih privrednih institucija isticao da je „vrlo opasna tendencija davanja slobodnijeg režima republikama“ jer nije postojala „materijalna baza“ da im se pruži veća samostalnost. Smatrao je da privredna organizacija bez obzira na federalno ustrojstvo države mora u datim okolnostima ostati centralistička, ali je podsticao republičke planske komisije da svojim predlozima pomognu da se inicijativa odozgo pravilnije sprovodi.⁵³

Sve obimniji posao planiranja početkom 1949. godine naterao je B. Kidriča i njegove saradnike da razmisle o potencijalnoj ravnomernijoj preraspodeli posla i odgovornosti unutar već tada hijerarhijski čvrsto organizovane strukture planskih organa. SPK više nije bila u mogućnosti da istovremeno vrši veliki broj funkcija, pa je Kidrič bio prinuđen da delegira odgovornost na niže instance. Stanje je bilo takvo da su za operativno planiranje i izvršenje planova bila zadužena ministarstva, generalne i glavne direkcije i planska odeljenja unutar preduzeća. Godišnji planovi delili su se na tromesečne, mesečne i

49 AJ, 41–1–1, Pitanje sudelovanja stručnjaka iz Ministarstva industrije Srbije na izradi plana za 1948. godinu.

50 Vladimir Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita* (Beograd: Rad, 1984), 209.

51 Dinko A. Tomasić, »The Problem of Unity of World Communism,« Marquette University Slavic Institute Papers, No. 16 (1963): 1–7. Vladimir Bakarić, *Ekonomski i politički aspekt socijalističkog samoupravljanja* (Sarajevo: Svjetlost, 1975), 28–32. Najdan Pašić in Kiro Hadži Vasilev, »Komunistička partija Jugoslavije u borbi za izgradnju temelja socijalizma i za odbranu nezavisnosti Jugoslavije (1945–1948),« u: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, urednik Rodoljub Čolaković (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963), 423–63.

52 AJ, 836/II–5–a–1/13, Obrazloženje predsednika Vlade FNRJ Josipa Broza Tita o predlogu za razrešenje s dužnosti ministra Vlade FNRJ Sretena Žujovića i Andrije Hebranga na sednici prezidijuma narodne skupštine FNRJ, Beograd, 5. S. 1948.

53 »Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953,« I–IV, ur. Momčilo Zečević in Bogdan Lekić (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995), II/200–201.

desetodnevne. Tokom 1949. godine plan je obuhvatio oko 13.000 grupa proizvoda, a svako preduzeće je bilo dužno da dostavi između 600 i 800 različitih izveštaja godišnje svom pretpostavljenom organu. Preterani administrativni zahtevi zatrpavali su centralne privredne institucije raznim dokumentima u toj meri da je godišnji privredni plan koji je pohranjivan u arhivi SPK težio preko tonu. Povremeni administrativni haos i upravljanje putem ukaza bili su često neizvodljivi, pa su se preduzeća uglavnom držala opštih postavki plana i ogromnim delom sprovođenje plana je prepušteno samoinicijativi rukovodilaca fabrika. Rukovođenje privredom kao nekim „mamutskim“ preduzećem bilo je, jednom rečju, neodrživo bez aktivnog učešća nižih spratova privredne strukture.⁵⁴

Tokom prve polovine 1949. godine B. Kidrič je razgranao veoma živu delatnost na svim nivoima sa ciljem da se principi planiranja ukorene što dublje u privrednu strukturu. Podstakao je rad velikog broja kratkih kurseva na kojima su instruktori imali zadatak da buduće planere nižih planskih institucija u što kraćem roku osposobe za poslove kompleksnijeg planiranja u 1950. godini.⁵⁵ Sve složeniji zahtevi planiranja naterali su SPK da od leta 1949. godine započne sa prenosom dela obaveza na republičke planske komisije i da intenzivira pripremu oblasnih i gradskih/sreskih planskih komisija za preuzimanje većeg stepena odgovornosti.⁵⁶

Kraj komandno-planske privrede

Rast privrede u procesu industrijalizacije zemlje proizvodio je sve složenije oblike organizacije. Složen administrativni sistem koji je takav proces iznedrio, počeo je vremenom da proizvodi dodatnu, često nepotrebnu dokumentaciju.⁵⁷ Sa druge strane, raskid sa Sovjetima doveo je do novog kursa državne politike koji je najavljen donošenjem Uputstva o osnivanju i radu radničkih saveta državnih privrednih preduzeća 23. decembra 1949. godine, a definitivno potvrđen 27. juna 1950. godine usvajanjem Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva.⁵⁸ Ovim okretanjem državnog kormila u suprotnom pravcu KPJ je zapravo krenula u potragu za sopstvenim putem u socijalizam. To je praktično značilo odustajanje od dotadašnjih sovjetskih ekonomskih principa, pokretanje procesa demokratizacije države i društva, decentralizacije upravljanja i debirokratizacije državnog aparata. Upravo se obračun sa nagomilanim birokratskim tendencijama odrazio usled reorganizacije privrede na pojednostavljivanje svih segmenata planiranja.⁵⁹

54 Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorije, ostvarenja, propusti* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970), 27. Ljubomir Madžar in Aleksandar Jovanović, *Osnovi teorije razvoja i planiranja* (Beograd: Savremena administracija, 1995), 176–79.

55 *Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953.*, II/334–335.

56 AJ, 41–4–4, Zapisnik savetovanja predsednika oblasnih, gradskih i kotarskih planskih komisija održanog u subotu 11. VI 1949. godine u prostorijama Planske komisije Narodne republike Hrvatske u Zagrebu.

57 IAB, 2821–8, Radnička klasa, radnički saveti, 7–11.

58 AJ, 507/XI–1–80, O radničkim savjetima, 3. 11. 1952.

59 *Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953.*, II/701.

Početak reorganizacije privrede proleća 1950. godine sudbinski se odrazio na rad Savezne planske komisije. Na potrebu za novom reorganizacijom uticaj je imao početak sveopšte preorijentacije privrede u pravcu radničkog samoupravljanja.⁶⁰ Ukazala se potreba za uprošćavanjem i utvrđivanjem položaja SPK-a u novonastalim okolnostima. Na prvom mestu trebalo je definisati odnos prema savetima koji su se nalazili u procesu formiranja. U organizacionom pogledu SPK je ostala da počiva na svega jednom sektoru proporcija, a u okviru njega obrazovano je sledećih šest grupa ili odeljenja: 1. grupa za metodologiju i organizaciju 2. grupa za društveni produkt i nacionalni dohodak 3. grupa za produkciju, reprodukciju i usklađivanje materijalnog bilansa 4. grupa za investicije u celini, njihovu raspodelu po granama i razmeštaj po teritoriji 5. grupa za robne i kupovne fondove 6. grupa za radnu snagu i kadrove 7. grupa za platni bilans i bilans spoljne trgovine. Ove grupe su razrađivale osnovne proporcije zajedno sa savetima i republikama. Ukupan broj zaposlenih smanjen je za pet puta i tada je na radu u ovoj instituciji ostalo svega 32 lica. Usvajanje ove organizacije bilo je dosledno sprovođenje linije decentralizacije rukovođenja privredom i likvidiranja tehnokratskih i administrativnih metoda u radu. Tokom juna završena je reorganizacija i SPK je od tada bila zadužena da postavlja osnovne proporcije plana u uskoj saradnji sa savetima, Upravom za unapređenje proizvodnje i Upravom za evidenciju.⁶¹ Tada su predsednici planskih komisija republika na osnovu ukaza Prezidijuma Narodne skupštine od 31. maja postali članovi SPK.⁶²

Tok planiranja bio je izmenjen u procesu sprovođenja privredne reorganizacije i reforme planskih organa tokom 1950. godine.⁶³ Prema novim principima SPK je analizirala postojeće proporcije u planu za tekući period i razrađivala liniju Vlade i Privrednog saveta o razvitku privrede u zemlji, te na osnovu toga stvarala svoju koncepciju osnovnih proporcija za sledeći planski period, koje je u vidu direktiva i opštih smernica za izradu plana davala republičkim planskim komisijama za republičku i lokalnu, i saveznim savetima za saveznu privredu. Na bazi postojećih proporcija u privredi i upoređivanja toga stanja sa opštim direktivama SPK, republičke planske komisije i savezni saveti određivali su nižim planskim organima opšte smernice za planiranje idućeg planskog perioda. Na taj način išle su osnovne proporcije sve do preduzeća, ali ne kao izbilansiran plan cifarski iskazan, već kao perspektiva i sugestija od strane višeg planskog organa i u ovoj fazi nije postojala veza između republičkih i saveznih saveta po planskoj liniji. Preduzeća su, primivši ovakve direktive, pristupala proučavanju svojih proizvodnih mogućnosti, kao i potencijala obezbeđenja svoje proizvodnje putem već postojećih privrednih veza, a potom su započinjala orijentaciono ugovaranje za osiguranje proizvodnje. Posle ovoga, preduzeća su izrađivala plan proizvodnje i raspodele, te ih prosleđivala republičkim direktijama koje su ga kao plan dostavljala svom savetu-proizvođaču, a kao debalans ostalim republičkim savetima-proizvođačima. Dobijene planove proizvodnje i raspodele republički saveti su

60 SI AS 1522, š. 2, Ekspoze o organizaciji državnog upravljanja našega gospodarstva, 5. 2. 1950.

61 AJ, 41-1-1, Zapisnik sa sastanka Kolegijuma Savezne planske komisije, održanog 19. maja 1950. godine u 9 časova.

62 »Ukaz o sastavu Savezne planske komisije,« *Službeni list FNRJ*, 38/50.

63 AJ, 40-5-10, Zapisnik sa sednice Privrednog saveta Vlade FNRJ, održanog 7, 11 i 12. juna 1950. godine.

upoređivali sa svojom koncepcijom plana stvorenom na osnovu direktiva republičkih planskih komisija i u zajednici sa njima su izrađivali predlog plana proizvodnje (sa izvesnim debalansom koji nije bilo moguće otkloniti unutar republičkog plana) koji su kao plan dostavljali SPK, a kao debalans saveznim savetima-proizvođačima.⁶⁴

Savezni saveti su na isti način dobijali predloge plana od saveznih preduzeća i direkcija. U okviru grana koje su objedinjavali savezni saveti su razmatrali mogućnost otklanjanja debalansa nastalih u planovima kako savezne, tako i republičke privrede, i na bazi ovakve analize u zajednici sa SPK utvrđivale definitivan plan proizvodnje i raspodele koji su razrađivale prema nižim instancama. Republičke planske komisije su to obavljale za republičku i lokalnu, a savezni saveti za saveznu proizvodnju. Ukoliko su predlozi plana bili istovetni sa planom koji je odobrila SPK, postajali su definitivni planovi. Potom su razrađene definitivne planove republički saveti dostavljali po liniji grane saveznim savetima, koji su, imajući tako celokupan plan grane obezbeđivali jedinstvenu evidenciju i izvršenje planova u granama koje objedinjuju. Dalje izmene planova republičke planske komisije nisu mogle izvršavati bez pristanka saveznog saveta u grani koju je on objedinjavao i na taj način se onemogućavalo narušavanje osnovnih proporcija SPK.⁶⁵

Jedna od poslednjih poteza u kome je uzela učešće već u ovlašćenjima derogirana SPK bio je predlog da se sprovođenje Prvog petogodišnjeg plana produži za jednu godinu. Predlog „Zakona o produženju izvršenja Zakona o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947–1951.“ usvojila su oba doma Narodne skupštine i time je izvršenje Zakona o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ produženo za jednu godinu. Vlada FNRJ je ovlašćena da obezbedi sprovođenje ovog Zakona i preduzela je sve potrebne mere da se preostali zadaci Petogodišnjeg plana ostvare do kraja 1952. godine, a Zakon je stupio na snagu 1. januara 1951. godine.⁶⁶ Tokom marta 1951. godine izvedena je poslednja reorganizacija ove institucije. Od tada je delokrug rada SPK spadala priprema, izrada i podnošenje Saveznoj Vladi perspektivnih i tekućih opštedržavnih privrednih planova, kao i staranje da se obezbedi pravilna razmera u razvitku pojedinih privrednih grana. U odnosu prema planskim komisijama republika, SPK je imala zadatak da razmatra njihove nacрте perspektivnih i tekućih planova i da ih usklađuje sa opštedržavnim planom.⁶⁷ Na bazi dobijenih mišljenja i uputstava od Privrednog saveta Vlade FNRJ, a u saradnji sa pojedinim saveznim savetima, ministarstvima i komitetima izrađivala je prve proporcije godišnjeg plana i utvrđivala konačne proporcije, a potom je utvrđivala kvote za proizvodnju, investicije, materijalne bilanse, radnu snagu i standard po teritoriji i grani, to jest' po republikama i savetima. Organizovala je istraživačku delatnost i brinula o unapređenju ekonomskog i tehničkog znanja i iskustva. Pod njenim neposrednim rukovodstvom nalazili su se Savezna uprava za unapređenje proizvodnje, Savezna uprava za evidenciju, Savezni statistički ured, Savezni institut za građevinarstvo i Institut za elektrovezve.⁶⁸

64 AJ, 129–2–5, Metodologija planiranja za 1952. godinu, Tok planiranja.

65 Ibid.

66 Stenografske beleške Drugog redovnog zasedanja Saveznog veća i Veća naroda (27–29. decembra 1950) (Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1951), 151.

67 AJ, 41–1–1, Delokrug rada Savezne planske komisije posle reorganizacije privrede 1951. godine.

68 AJ, 41–1–1, Nadležnost Savezne planske komisije posle reorganizacije iz marta 1951. godine.

Nastavkom reorganizacije privrede tokom proleća 1951. godine dodatno su definisane nadležnosti SPK-a. Tada je dobila zadatak da razrađuje sa savetima i planskim komisijama republika opštu liniju Vlade u pogledu razvitka privrede, na bazi koje je izrađivala osnovne proporcije plana proizvodnje, raspodele, investicija, robno-novčanog prometa, spoljne trgovine i društvenog produkta. Ovako dobijene osnovne proporcije dalje je obrađivala po vrstama i granama delatnosti i po teritorijama narodnih republika. Potom je usklađivala predloge proporcija nižih planskih organa sa svojom koncepcijom plana i na taj način dobijeni plan proporcija je podnosila Vladi FNRJ na odobrenje. Pošto bi Vlada odobrila plan proporcija, SPK je razrađivala taj plan na kvote proizvodnje i raspodele (uključujući i sve ostale planske elemente kao što su: radna snaga, društveni produkt, uvoz, izvoz itd.) na savezne glavne proizvođače i republike, po vrstama i granama delatnosti, opštim i specijalnim kategorijama namene. Proverom i izvršenjem analize definitivnih planova saveznih glavnih proizvođača i republika, usklađivala ih je sa opštedržavnim planom proporcija, i davala saglasnost na predloge nižih planskih organa o eventualnim izmenama plana. Na koncu, organizovala je i propisivala jedinstvene evidencije izvršenja planova preko Savezne uprave za evidenciju.⁶⁹

Promena paradigme početkom pedesetih bila je u oštroj suprotnosti sa dotadašnjim državnim ustrojstvom privrede i administrativno-centralističkim pristupom upravljanju koji je preuzet iz SSSR. Ukidanje starog svojinskog oblika prema kome su se fabrike nalazile u državnom vlasništvu, njihov prelazak u društvenu svojinu pod neposrednu upravu radnika i „otpuštanje zakona vrednosti da slobodno deluje“, imali su suštinski uticaj na redefinisane dotadašnjeg kursa na polju planiranja u privredi.⁷⁰ Reformom sistema SPK je izgubila ulogu koju je imala na početku postojanja. Rad po novim principima bio je „mrtvo slovo na papiru“, a država je nepunih mesec dana od ove poslednje reorganizacije odlučila da definitivno ukine Saveznu plansku komisiju. Nedugo potom, istu sudbinu doživele su planske institucije na svim nivoima. Kompetencije svih planskih komisija prešle su pod okrilje Privrednog saveta i novoosnovane Glavne uprave za plan, koja je u novom poretku imala isključivo naučno-savetodavnu ulogu.⁷¹ Ipak, kraj rukovođenja privredom putem opsežnog makroekonomskog planiranja države nije značio prekid i sa planiranjem razvoja kao metodom upravljanja. Planski sektori opstali su na mikro nivou u preduzećima i oni su prelaskom na novi privredni sistem imali značajnu ulogu u planiranju razvoja i rasta neposrednih proizvodnih jedinica.

69 AJ, 41-1-1, Nadležnost Savezne planske komisije posle reorganizacije privrede 1951. godine.

70 AJ, 40-6-11, Zapisnik sa konferencije druga predsednika Privrednog saveta Vlade FNRJ, održane 30. marta 1951. godine.

71 AJ, 129-2-5, Razrada metodologije planiranja, 1951. godina.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

- AJ – Arhiv Jugoslavije:
 - AJ 9, Ministarstvo spoljne trgovine Vlade FNRJ.
 - AJ 10, Ministarstvo lake industrije Vlade FNRJ.
 - AJ 11, Ministarstvo elektroprivrede FNRJ.
 - AJ 40, Privredni savet Vlade FNRJ.
 - AJ 41, Savezna planska komisija.
 - AJ 106, Generalna direkcija crne metalurgije Vlade FNRJ.
 - AJ 129, Glavna uprava za plan.
 - AJ 140, Generalna direkcija savezne metalne industrije Vlade FNRJ.
 - AJ 507/XI, Komunistička partija Jugoslavije, Komisija za privredu.
 - AJ 836, Kabinet maršala Jugoslavije.
- ANBS – Arhiv Narodne banke Srbije:
 - ANBS 1/III, Narodna banka FNRJ (1945–1963).
- AS – Arhiv Srbije:
 - AS 29, Planska komisija Narodne republike Srbije.
- DAMSPRS – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije:
 - DAMSPRS, Politička arhiva.
- IAB – Istorijski arhiv Beograda:
 - IAB 2157, Legat Blagoja Neškovića i Branislave Perović.
 - IAB 2821, Legat Vljajka Begović.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1522, Osebna zbirka, Boris Kidrič.

Literatura

- Arnold, N. Scott. »Marx, Central Planning, and Utopian Socialism.« *Social Philosophy and Policy*. Vol. 6. Issue 2, (1989): 160–99.
- Bakarić, Vladimir. *Ekonomski i politički aspekt socijalističkog samoupravljanja*. Sarajevo: Svetlost, 1975.
- Berend, T. Ivan. *Ekonomska istorija Evrope u XX veku, Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*. Beograd: Arhipelag, 2009.
- Bilandžić, Dušan. *Kratak pregled razvitka društveno-ekonomskih odnosa u SFRJ 1945–1965*. Beograd: Centar za ideološko-političko obrazovanje Radničkog univerziteta „Đuro Salaj“, 1965.
- Boffa, Giuseppe. *Povijest Sovjetskog Saveza, Od Revolucije do Drugog svjetskog rata, Lenjin I Staljin (1917–1941)*. I–II. Opatija: Otokar Keršovani, 1985.
- Boobbyer, Philip. *The Stalin Era*. London and New York: Routledge, 2000.
- Bottomore, Tom. *The Socialist Economy, Theory and practice*. Worcester: The Guilford Press, 1990.
- Brown, Archie. *The Rise and Fall of Communism*. New York: Harper Collins Publishers, 2009.
- Brutzkus, Boris. *Economic Planning in Soviet Russia*. London and New York: Routledge, 2000.
- Данилов, Виктор Петрович. »К вопросу о понимании нэпа.« U: НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. отв. редактор Александр Спартакoвич Сенявский. Москва: РОССПЭН, 2006.
- Davies, Robert William. »Changing Economic Systems: an Overview.« U: *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*. Ur. Harrison, Mark, Wheatcroft G. Stephen in Davies W. Robert. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 1–23.

- Davies, W. Robert. »Economic and Social Policy in the USSR, 1917—41.« U: *The Cambridge Economic History of Europe, The Industrial Economies: the Development of Economic and Social Policies*. Peter, Mathias in Sidney Pollard, 984–1047. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Davies, W. Robert. *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Day, B. Richard. *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Beograd: Rad, 1984.
- Hanson, Philip. *The Rise and Fall of the Soviet Economy, An Economic History of the USSR from 1945*. New York: Routledge, 2014.
- Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorije, ostvarenja, propusti*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970.
- Истер, М. Джералд. Советское государственное строительство, Система личных связей и самоидентификация элиты России. Москва: РОССПЭН, 2010.
- Carr, H. Edvard. *Ruska revolucija, Od Lenjina do Staljina (1917–1929)*. Zagreb: Globus, 1984.
- Janos Kornai. *The Socialist System, The Political Economy of Communism*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Lenjin, Ilić Vladimir. *Imperijalizam kao poslednji stadij kapitalizma*. Beograd: Rad, 1960.
- Lenjin, Ilić Vladimir. *Izabrana dela (novembar 1917 – februar 1919)*. I–XVI. Beograd: Rad, 1960.
- Lenjin, Ilić Vladimir. *Protiv oportunističke i „ljevičarstva“*. Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- Marsenić, V. Dragutin. *Odnosi akumulacije i potrošnje u jugoslovenskoj privredi*. Beograd, Naučna knjiga: 1969.
- Madžar, Ljubomir in Aleksandar Jovanović. *Osnovi teorije razvoja i planiranja*. Beograd: Savremena administracija, 1995.
- Nove, Alec. *Stalinism and After, The Road to Gorbachev*. London and New York: Routledge, 1989.
- Obolenski, Dimitrije in Robert Oti. *Istorija Rusije*. Beograd: Klio, 2003.
- *O petogodišnjem planu (članci i predavanja)*. Beograd, 1947.
- Pašić, Najdan in Kiro Hadži Vasilev. »Komunistička partija Jugoslavije u borbi za izgradnju temelja socijalizma i za odbranu nezavisnosti Jugoslavije (1945–1948).« U: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*. urednik Čolaković, Rodoljub. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963.
- Rakonjac, Aleksandar. »Počeci privrednog planiranja U Jugoslaviji 1946. godine – Ideje, organizacija i institucionalizacija.« *Tokovi istorije*, 2 (2016): 151–76.
- Соловьёв, Кирилл Андреевич. »В революциях и войнах. 1883–1920 гг.« U: *История Коммунистической партии Советского Союза*. отв. редактор Безбородов, Александр Борисович, 146–60. Москва: РОССПЭН, 2013.
- Tomasic, A. Dinko. »The Problem of Unity of World Communism.« *Marquette University Slavic Institute Papers*, No. 16. (1963): 1–31.

Objavljeni izvori

- »Zaprisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953.« I–IV. Ur. Momčilo Zečević in Bogdan Lekić. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1995.
- *Službeni list FNRJ*. Beograd: Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1945–1963).
- *Stenografske beleške Drugog redovnog zasedanja Saveznog veća i Veća naroda (27–29. decembra 1950)*. Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, 1951.

Aleksandar Rakonjac

VZPON IN PADEC CENTRALNO-PLANSKEGA GOSPODARSTVA V JUGOSLAVIJI (1947–1951)

POVZETEK

Po zgledu ZSSR je Jugoslavija po koncu druge svetovne vojne prevzela model centralno-planskega gospodarstva, ki je predstavljal začetek celovite preobrazbe jugoslovanskega gospodarstva in družbe v smeri socializma. Sovjetska gospodarska politika in praktične metode so postale osnovno vodilo jugoslovanskega vodstva. Prihod sovjetskih svetovalcev konec leta 1945 je prispeval k jugoslovanskim prizadevanjem za razvoj institucij centralno-planskega gospodarstva, rezultat skupnega dela pa je bila ustanovitev osrednje institucije za gospodarsko načrtovanje, Zvezne planske komisije, poleti 1946 pa tudi planskih institucij v posameznih republikah. Na začetku leta 1947 so bile planske institucije organizirane v okviru ministrstev in upravno-operativnih vodstev, v podjetjih v pristojnosti zvezne vlade pa so bili ustanovljeni planski sektorji. Zaradi nezadostnega poznavanja temeljnih vprašanj, povezanih s planskim gospodarstvom, je zaposlovanje v teh institucijah potekalo počasi. Zato si je država prizadevala, da bi na tečajih na podlagi sovjetske ekonomske literature hitro usposobila dovolj osebja, potrebnega za nemoteno delovanje novega gospodarskega sistema. Prvi petletni načrt industrializacije je bil pripravljen v začetku leta 1947, dokončna različica pa je bila razglašena konec aprila. V naslednjih petih letih izvajanja je bila sprejeta edinstvena metodologija načrtovanja, ustanovljene so bile planske institucije na vseh ravneh, osebje se je seznanilo z novimi metodami dela itd. Vendar pa sta spor s Sovjeti in resolucija informbiroja junija 1948 postavila pod vprašaj nadaljnjo uporabo sovjetskih gospodarskih rešitev, zato je bila konec leta 1949 sprejeta dokončna odločitev o opustitvi prejšnje usmeritve. S prehodom na delavsko samoupravljanje se je končalo centralno plansko gospodarstvo, ukinitvev Zvezne planske komisije pa je bila zadnja poteza makroekonomskega načrtovanja v jugoslovanskem gospodarstvu.

Marta Rendla*

Blagovna znamka Ljubljanske banke

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku na podlagi arhivskega gradiva o Ljubljanski banki, njenega istoimenskega internega glasila in referenčne literature posveča predstavitvi izoblikovanja blagovne znamke osrednje slovenske banke v obdobju socializma. Ljubljanska banka je bila prva v jugoslovanskem prostoru, ki je v okviru tržnokomunikacijske strategije banke na začetku 70. let blagovno znamko prepoznala kot pomemben instrument trženja. V ta namen so zasnovali enotnost pojavljanja v javnosti, celostno grafično podobo (CGP) – razpoznavni znak na vseh mogočih komunikacijskih nosilcih, in celostno podobo bančnih objektov – hišni slog. Blagovno znamko, ki jo je gradila tudi z vtisi pri splošni javnosti z izvajanjem in ponudbo bančnih storitev, je prepoznala kot osnovno sredstvo za gradnjo ugleda in kot pripomoček za uveljavljanje na trgu ter vzdrževanje lastne identitete in celovitosti. Z njo se je začela predstavljati Ljubljanska banka in po njenem preoblikovanju in reorganiziranju leta 1978 njen celotni sistem bank. Celostna podoba banke se je v praksi uveljavila kot pomembna prvina identitete celega sistema Ljubljanske banke.

Ključne besede: Ljubljanska banka, blagovna znamka, vizualna komunikacija, bančništvo, socializem

ABSTRACT

THE LJUBLJANSKA BANKA TRADEMARK

In the following paper, the author makes use of the archival materials about the Ljubljanska banka bank, its eponymous internal newsletter, and the relevant literature to present the development of this leading Slovenian bank's trademark during the socialist period. Ljubljanska

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, 1000 Ljubljana; marta.rendla@inz.si

banka was the first bank in the Yugoslav territory to recognise branding as an essential marketing instrument and a part of its marketing and communication strategy in the early 1970s. To this end, it developed a uniform public image or a corporate identity – a distinctive logo used in all communication media, and a corporate identity of its buildings – a house style. The bank recognised the trademark, which was also developed through the general public perceptions of the banking services it provided, as the primary means of building its reputation, establishing itself in the market, and maintaining its identity and integrity. Ljubljanska banka started using the trademark to present itself and, after the transformation and reorganisation in 1978, the entire system of its banks. In practice, the bank's corporate design established itself as a vital element of the identity of the whole Ljubljanska banka system.

Keywords: Ljubljanska banka, trademark, visual communication, banking, socialism

Uvod

Ker se je Ljubljanska banka kot prva banka v jugoslovanskem prostoru v okviru tržnokomunikacijske strategije na začetku 70. let 20. stoletja začela zavedati pomena blagovne znamke kot instrumenta trženja, je namen prispevka v razmerah jugoslovanske različice socializma osvetliti nastanek oziroma zasnovo tako vidnega kot nevidnega dela blagovne znamke te osrednje slovenske banke. Blagovno znamko kot konkurenčno razločevalen vir prednosti in znak razlikovanja je namreč prepoznala kot osnovno sredstvo za gradnjo ugleda in pripomoček za uveljavljanje na trgu ter vzdrževanje lastne identitete in celovitosti. Ljubljanski banki je navkljub omejitvam komunistične samoupravne družbe uspelo sprejeti koncept trženja celoviteje od večine podjetij. Za komunistično samoupravno družbo je namreč bilo značilno, da je kljub liberalizaciji v 60. letih do instrumentov trženja kot prvin tržnega gospodarstva vseskozi ostala skeptična.

Banka je na bančno dejavnost začela gledati kot na tisto panogo gospodarstva, pri kateri so osebni odnosi do javnosti izredno pomembni. Da bi kar najbolje dosegala svoje poslovne cilje in si pridobila čim širši krog strank, je pionirsko začela uvajati marketinške strategije. Instrumente trženja je v nasprotju z večino podjetij razvila v popolnejši meri. Pri oblikovanju svojih storitev si je pomagala tudi z lastnimi tržnimi raziskavami, ki so pri večini podjetij v socialistični Jugoslaviji umanjale oziroma se niso razvile v polni meri.

Razvoj trženja oziroma tržnega komuniciranja se je v obdobju po drugi svetovni vojni z roditelj, kot sta oglaševanje in blagovna znamka, razvijalo v odvisnosti od spreminjajočih se konceptov ekonomskega razvoja države ter vrednostnih in kulturnih vzorcev družbe.

Prispevek se osredotoča predvsem na predstavitev zasnove tako vidnega kot nevidnega dela bančne identitete oziroma blagovne znamke – celotno grafično podobo (CGP) in hišni slog. Oba, enotno podobo bančnih objektov in njihove notranjščine ter CGP – znak na vseh mogočih komunikacijskih nosilcih, je Ljubljanska banka zasnovala na začetku 70. let, po petnajstih letih obstoja in dinamičnega razvoja. Blagovno znamko, ki se danes vse pogosteje nadomešča s tržno znamko in jo večina avtorjev sodobne marketinške literature definira kot pomembno neopredmeteno sredstvo, je banka začela graditi na prelomu 60. v 70. leta, ko je trženje v tedanji jugoslovanski družbi bilo sprejeto kot nova poslovna miselnost. Da bi z zasnovo celotne grafične podobe izrazila svojo poslovno strategijo, se je banka zgledovala po angleških bankah, in sicer tistih, ki so se takrat s programi celotnih podob odmikale od stare, ustaljene, častitljive in monumentalne zunanje podobe k sodobnemu, sproščnemu in dinamičnemu zunanjemu izrazu. Odločila se je slediti usmeritvam, zazrtim v sodobno oblikovno govorico.

Celotna grafična podoba oziroma znak, sestavljen iz znamke – simbola in logotipa – značilnega črkovnega zapisa imena banke, je kot pomemben del identitete blagovne znamke ostala v nespremenjeni podobi vse do leta 1997, ko je sestavni del znaka – znamka oziroma simbol v obliki stiliziranih črk l in b – postal sestavni del vidnega dela blagovne znamke novega bančnega subjekta, Nove Ljubljanske banke. Uporaba sodobne oblikovne govorice s ponazarjanjem skrajne racionalnosti, sistematičnosti, natančnosti, z enostavno oblikovanimi oziroma stiliziranimi znaki kot sredstvi razpoznavne se v razmerah vse večje obilice in raznovrstnosti vidnih sporočil za aktualno kaže tudi v sodobnosti.

V zgodnja 70. leta segajo tudi začetki, ko je s programom preurejanja poslovnih prostorov Ljubljanska banka začela uresničevati t. i. nevidni del blagovne znamke – hišni slog. Izgradnja stolpnice na današnjem Trgu republike v središču Ljubljane, kamor je leta 1970 preselila ljubljansko osrednjo enoto in upravo, pomeni zamatke vzpostavljanja hišnega sloga. Postavila je prve normative prostorskih dimenzij delovnih mest in v opremljanju ter gradnji bančnega prostora. Na njihovi osnovi so kasneje pri projektiranju in prenovi bančnih objektov stremeli k poenotenju funkcije in opreme bančnih prostorov. Z dosledno uporabo poenotenih vizualnih oznak objektov in poslovnih prostorov so močno poudarili identiteto bančnega prostora.

Oglaševanje v socializmu: razvoj in pomen EPP, blagovne znamke in trženja

Trženje je v naš prostor začelo vstopati počasi, postopoma od 50. let 20. stoletja z opuščanjem strogega centralno planskega modela vodenja gospodarstva po sovjetskem vzoru. Po drugi svetovni vojni je v Jugoslaviji (Sloveniji) s komunističnim prevzemom oblasti in uvedbo nove politične, družbene in gospodarske ureditve prišlo do korenite družbene, gospodarske in kulturne preobrazbe. V ospredje je prišla socialistična ideologija, ki je interes skupnosti postavila nad interese posameznika. Z uvedbo sovjetskega tipa

socializma je nastopil tudi čas novih vrednot. Socialistična ideologija je načela tržnega gospodarstva, kot so zasebna lastnina, dobiček, konkurenca, izrinila iz gospodarskega življenja, saj ni priznavala ne individualizma ne podjetništva oziroma pridobitništva ter drugačnosti in pestrosti gospodarskih in socialnih organizacijskih oblik.¹

Propaganda, oglaševalske prakse in trženje so kot simboli kapitalizma in razslojene družbe v komunistični Jugoslaviji še zlasti v prvem povojnem obdobju imeli negativno konotacijo. Do oglaševalskih praks, torej tudi do oglaševanja blagovnih znamk kot najopaznejše vrste oglaševanja in trženja, je socialistična ideologija gojila skepticizem in jih zavračala.² K egalitarizmu in homogeni družbi stremeča socialistična ideologija je razvoj oglaševanja in trženja omejevala, saj je odklanjala pragmatične kapitalistične prakse vsakdanjega življenja. Blagovna znamka, katere primarna funkcija je diferenciacija znotraj družbe in velja za konkurenčno razločevalen vir prednosti, je bila v neskladju s socialističnimi ideali. V razmerah administrativno urejenega in centralistično vodenega planskega gospodarstva je trženje s svojimi orodji veljalo za nenaraven, nepotreben in nesmiseln element.

Po obdobju sledenja sovjetskemu modelu so se na začetku 50. let novi oblastniki odločili za svojo različico socializma – samoupravljanje. Z njim so v gospodarsko življenje komunistične gospodarske ureditve postopoma začeli uvajati tržne elemente. Posledično je na vseh pomembnejših področjih gospodarskega življenja prihajalo do decentralizacije in bolj sproščene delovanja. Gospodarska politika se je po obnovi in pospešeni industrializaciji, usmerjeni predvsem v t. i. bazično, težko industrijo, sredi 50. let odločila za skladnejši gospodarski razvoj in za razvoj tudi tistih panog, ki vplivajo na dvig življenjske ravni prebivalstva. V okviru industrializacije je večji poudarek začela dajati predelovalni industriji, gradnji stanovanj, razvoju storitvenih dejavnosti, trgovini, turizmu ipd.

Hkrati s komunistično modernizacijo, industrializacijo in urbanizacijo se je iz ruralne v industrijsko preobrazila tudi slovenska družba. S skoraj ničelno stopnjo brezposelnosti in naraščajočimi osebnimi dohodki se je izboljšala materialna osnova prebivalstva. Z večanjem njegove kupne moči pa se je večala tudi raven povpraševanja po dobrinah hitre in trajne porabe. Vzniknila in kmalu tudi razmahnila se je socialistična potrošniška družba po zahodnem vzoru.

Gospodarske reforme, začete že v 50. letih ter nadgrajene reforme v 60. letih (mala gospodarska reforma iz leta 1961 in velika iz leta 1965), so privedle do dinamičnega razvoja vseh področij družbenega in gospodarskega življenja. Jugoslovanska politika je namreč s postopnim omejevanjem administrativnih ukrepov in vmešavanja države v gospodarstvo vodenje in usmerjanje gospodarstva pripustila svobodnejše delovanje tržnih zakonitosti ter se odprla Zahodu. Liberalizacija je omogočila in spodbudila razvoj oglaševanja, oglaševalskih praks in trženja. K razvoju trženja in oglaševalske stroke so prispevali tudi mediji, tako tradicionalni (tiskani) kot novi (radio in televizija).

1 Žarko Lazarevič, »Blagovne znamke v ritmih časa,« v: *Cockta: Pijača naše in vaše mladosti. O dediščini slovenskih blagovnih znamk*, ur. Adela Ramovš (Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010), 21, 22.

2 Matej Šmalc, »Slovensko časopisje v času in prostoru: primerjalna analiza vsebine tiskanih oglasov v letih 1935, 1965 in 1995,« diplomsko delo (Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2003).

Za razvoj tržnega komuniciranja je bila pomembna zlasti reforma iz leta 1965, ki je podjetjem dodelila status samostojnih organizacij. To je pomenilo, da so dobila možnost samostojnejšega upravljanja in nastopanja na trgu. Z drugimi besedami je to pomenilo, da so postala odgovorna za lasten uspeh. Odgovornost podjetij za lasten uspeh so z notranjega trga razširili tudi na zunanjetrgovinsko menjavo, saj so kot temeljno družbeno izhodišče želeli vnesti merilo stroškovne učinkovitosti. V gospodarski mehanizem so vgrajevali načela svetovnih cen in državo vključili v mednarodno delitev dela (vključitev v organizacijo GATT – General Agreement on Tariffs and Trade leta 1966).³ Jugoslavija (in z njo Slovenija) je leta 1968 sprejela tudi prvi zakon o tujih vlaganjih, kar je pomenilo, da je država postala odprta za tuje investicije. Z liberalizacijo gospodarstva je naraslo število domačih in s sproščenim uvozom tudi tujih blagovnih znamk. Podjetja so se znašla na precej svobodnem trgu ponudbe in povpraševanja. S prihodom tujih podjetij, izdelkov in blagovnih znamk so se pojavile tudi težave v distribuciji proizvodov, zato se je začela prepoznavati potreba po trženju in novih načinih promoviranja produktov. Še zlasti so se tega zavedala izvozno usmerjena podjetja, ki so vedela, da je na tujih trgih v pogojih konkurence treba izstopati. Z večjo decentralizacijo proizvodnih odločitev in večjim vplivom tržnih sil pri prodaji blaga in storitev je bila blagovna znamka tako v 60. letih prepoznana kot pomemben instrument trženja.⁴ Na trgu blaga, predvsem izdelkov široke potrošnje oziroma vsakdanje rabe, izdelkov tekstilne, obutvene, živilsko predelovalne industrije, se je pojavila konkurenca in podjetja so morala pridobiti potrošnika za svoje izdelke.⁵

Omejevanje razvoja in vzpona oglaševalskih praks ter marketinških aktivnosti se je z naraščajočo gospodarsko rastjo začelo opuščati. Institut blagovnih znamk, ki ga je jugoslovanska gospodarska ureditev sprva povsem zapostavljala in pobudo na tem področju prepuščala podjetjem, je oblast konec leta 1961 zakonodajno uredila z Zakonom o blagovnih in storitvenih znamkah. S tem temeljnim predpisom o blagovnih znamkah je prišlo do ureditve nekaj najsplošnejših in najnačelnejših zadev na sistemskem področju.⁶

Blagovne znamke, ki so danes pravno priznane kot vrsta intelektualne lastnine, so z večjo veljavo tržnih odnosov v 60. letih torej dobile potreben pospešek. Sprejeta je bila tudi zakonodaja, ki je urejala to področje. Že omenjeni Zakon o blagovnih in storitvenih znamkah iz leta 1961 je uvedel tri vrste znamk: blagovno, storitveno in kolektivno. Vse vrste znamk so bile opredeljene kot znak razlikovanja. Blagovna in storitvena znamka sta bili opredeljeni kot znaka, uporabljena v gospodarskem prometu zato, da bi se blago oziroma storitev ene gospodarske organizacije ločilo od iste ali podobne vrste blaga oziroma storitve druge organizacije. Kolektivna znamka pa se je nanašala na proizvod oziroma na organizacijo, katere člani so bili med seboj povezani s skupnimi poslovnimi interesi in so zato hoteli zavarovati svoje interese.

3 Lazarevič, »Blagovne znamke v ritmih časa,« 17.

4 Vida Sándor, *Das Warenzeichen in der Wirtschaft der sozialistischen Länder*. (Köln [etc.]: C. Heymanns, 1987).

5 Maja Živanović, »Razvoj marketinga in oglaševanja v Socialistični Republiki Sloveniji v 60.,70. in 80. letih,« diplomsko delo (Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2015).

6 Povzeto po Aleksander Lorenčič in Jože Princič, *Slovenska industrija od nastanka do danes* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018), 53, 54.

Zakon je vseboval tudi določila glede vprašanj varstva oziroma priznanja individualne pravice do uporabe blagovne znamke. Skladno z zakonom se je kot znamka za ločevanje blaga v gospodarskem prometu lahko zavaroval vsak znak v obliki slike, izraza, vinjete, napisa, šifre itd. Kdor je imel ob prijavi znamke ime, firmo ali naslov, istoveten z zavarovano znamko, je lahko izpodbijal pravico uporabe take znamke za isto ali podobno vrsto blaga. Upravičenec te znamke je imel po tem zakonu izključno pravico, da jo uporablja v gospodarskem prometu na svojem blagu in tudi pri oglaševanju in drugih dejavnostih, povezanih z blagovnim prometom. Ob tem pa pravica do znamke ni izključevala pravice drugih podjetij, da uporabljajo v gospodarskem prometu enak ali podoben znak za zaznamovanje blaga druge vrste. Po tem zakonu je smelo domače podjetje zahtevati varstvo določenega znaka kot svoje znamke v tujini šele po vložitvi prijave za njegovo zavarovanje v določeni državi. Podjetja iz tujine so bila pri priznanju pravice do znamke in njenega varstva izenačena z domačimi podjetji, če je ta pravica temeljila na mednarodnih pogodbah in konvencijah ali na načelu vzajemnosti. Uporaba znamke tudi ni bila obvezna, se je pa pravica do znamke pridobila z vpisom v register zavarovalnih znamk, ki ga je vodila Uprava za patente. V kasnejši zakonodaji so blagovne znamke obravnavali s pravnega vidika, to je potreb po njihovi registraciji in zaščiti, pa tudi po ločevanju in individualizaciji blaga ter pridobivanju zaupanja kupcev.⁷

Z veliko reformo političnega in gospodarskega sistema v 60. letih so se v Jugoslaviji s postopnim dopuščanjem oglaševalskih vsebin začeli kazati prvi nagibi ekonomske propagande k razumevanju potrošnika. Začel se je razcvet marketinškega raziskovanja in razvoj marketinških strategij. Oglaševanje se je znotraj okvira vrednot jugoslovanske socialistične družbe zgledovalo po zahodnih modelih. Socialistični koncept ekonomske propagande (EPP) kot oblika takratnega oglaševanja se je približeval kapitalističnemu modelu oglaševanja, a je od njega odstopal. EPP je dopuščal le informiranje glede uporabne vrednosti, koristnosti in nujnosti dobrin.

Oglaševalske prakse so bile sprva predvsem informativne narave. Imele so funkcijo identifikacije produkta. Medtem ko je bilo oglaševanje na Zahodu videno kot mehanizem, ki v potrošnikih poraja želje in jih vodi v uresničevanje sanj. Reformna 60. leta so privedla do tega, da je tudi oblast začela priznavati povečano legitimnost do tedaj zapostavljeni marketinški dejavnosti. Oglaševanje je kot eno od orodij tržnega komuniciranja prve korake v socialistični Jugoslaviji naredilo na začetku 50. let na Hrvaškem, ko so se pojavili propagandna sporočila s komercialnimi elementi in prve strokovne publikacije.⁸ Prva oglaševalska agencija, Ozeha, pa je bila ustanovljena že prej, leta 1945. V letih delovanja (1945–1995) je postala najslavnejša hrvaška in največja jugoslovanska oglaševalska agencija.⁹ Premik v razvoju marketinške misli in teorije pa se je zgodil z veliko gospodarsko reformo, po kateri je prišlo do profesionalizacije stroke in z njo povezanih poklicev. Na Zagrebški delavski univerzi je zaživel prvi

7 Ibidem.

8 Živanović, »Razvoj marketinga in oglaševanja«, 12.

9 Tribute to Ozeha advertising agency 1945–1995 in 2022|advertising ... pinterest.com, pridobljeno 13. 4. 2022, <https://www.pinterest.com/brandheadteach/tribute-to-ozeha-advertising-agency-1945-1995/>.

študijski program za ekonomsko propagando.¹⁰ V Zagrebu je prišlo tudi do pobude za razvoj Jugoslovanskega marketinškega združenja (JUMA) in ustanovitve Zavoda za raziskovanje trga (ZIT – Zavod za istraživanje tržišta).

S Hrvaške so izšli tudi prvi marketinški strokovnjaki, pisci knjig o ekonomski propagandi, kot sta Josip Sudar (*Ekonomska propaganda v teoriji in praksi*, 1958) in Dušan P. Mrvoš (*Propaganda, reklama, publicitet: u teoriji i praksi*, 1959).¹¹ Ekonomsko propagando je pionir oglaševanja Josip Sudar opredelil kot »skupek dejavnosti, ki s pomočjo vizualnih, zvočnih ali kombiniranih sporočil informira potrošnike o določenih izdelkih ali storitvah in vpliva na potrošnike, da izberejo in kupijo izdelke oziroma koristijo storitve ter tako pripomorejo k povečanju prodaje in ustvarjanju uspešnosti poslovanja«. ¹²

V Sloveniji je do razvoja marketinga v primerjavi s Hrvaško prišlo desetletje pozneje. Konec 60. let je izšla prva knjiga na temo trženja pri nas, *Teorija in praksa raziskave tržišča* Bogomirja Deželaka. Leta 1969 je bil uveden tudi izbirni predmet ekonomske propagande na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo (FSPN), današnji Fakulteti za družbene vede (FDV).¹³ Z ustanavljanjem različnih institucij je v družbi dobilo položaj tudi oblikovanje. Oblikovalci so vstopili v podjetja in oblikovali so se študijski programi. Na Fakulteti za arhitekturo in geodezijo v Ljubljani je bil poleg smeri A (arhitektura) leta 1960 poskusno uveden eksperimentalni program študija arhitekture – smer B (oblikovanje).¹⁴ Z združitvijo sil iz vrst gospodarskopoličnih, kulturnih in strokovnih krogov je leta 1963 prišlo tudi do ustanovitve Bienala industrijskega oblikovanja (BIO) v Ljubljani. Ta naj bi z razstavno dejavnostjo vplival na dvig kakovosti industrijskega oblikovanja in vzgajal širšo in strokovno javnost. V ta namen od takrat vsaki dve leti v Ljubljani, v tistih letih, ko ni bienala grafičnega oblikovanja, prirejajo mednarodno razstavo dobro oblikovanih industrijskih izdelkov, vidnih sporočil in oblikovalskih zasnov. Ustanovljena sta bila tudi oblikovalska centra v Zagrebu (Centar za industrijsko oblikovanje, 1964) in Beogradu (Dizajn-Centar, 1972).¹⁵ Leta 1973 je bila ustanovljena Zveza ekonomskih propagandistov Jugoslavije (ZEPJ). V republiki Sloveniji pa je kot prva oglaševalska agencija začel pod vodstvom Jureta Apiha – urednika, publicista, oglaševalca,¹⁶ delovati Studio za marketing in propagando Delo.¹⁷ Zlatko Jančič s FDV pojasnjuje, da so oglaševalske agencije v Sloveniji nastale kot agencije bodisi pri mediju bodisi kot hišne agencije ali le njihovi zametki tudi pri večjih podjetjih, kot so bila Iskra, Gorenje Slovenijales, Zlatorog.¹⁸

10 Vanja Žižmond, »Blagovne znamke v obdobju socialistične Jugoslavije«, diplomsko delo (Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2009).

11 Živanovič, »Razvoj marketinga in oglaševanja.«

12 Žižmond, »Blagovne znamke«, 18–20.

13 Zlatko Jančič, Vesna Zabkar, Andrej Škerlep in Tomaž Kolar. *Oglaševanje* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2013).

14 *Interno študijsko gradivo za predmet Razvoj in teorija oblikovanja*. (Ljubljana: ALUO), 134.

15 Pika Leban, »Bienale industrijskega oblikovanja od ustanovitve leta 1963 do načrtov za prihodnost«, diplomsko delo (Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2009).

16 Novi Slovenski biografski leksikon. Prvi zvezek – Google Knjige, pridobljeno 10. 4. 2022, https://books.google.si/books?id=dRWTAAwAAQBAJ&pg=PA220&lpg=PA220&dq=jugoslovansko+zdruc%5BEenje+za+marketing&source=bl&ots=XqPH0y9x0h&sig=ACFU3U0hJ4bg_9e1hRltv3aKYzPAKTMDtQ&hl=sl&sa=X&ved=2ahUKEwjG3dPE3ov3AhVQSVEDHSKVDiUQ6AF6BAGwEAM.

17 Žižmond, »Blagovne znamke«, 18.

18 Jančič et al., *Oglaševanje*.

Oglaševanje in oglaševalske prakse so razcvet doživljali predvsem v obdobju od leta 1965 do leta 1980; oglaševalska industrija pa je kljub zmanjšanju kupne moči potrošnikov ostala močna tudi v kriznih 80. letih.¹⁹ Podjetja z oddelki za ekonomsko propagando so se, še zlasti sprva, usmerjala izključno na pospeševanje prodaje. Koncepta trženja in oglaševanja v pravem pomenu besede jih večina ni doumela in po mnenju oglaševalskih strokovnjakov (Jureta Apiha, Zlatka Jančiča in drugih) se z oglaševanjem niso ukvarjala celostno. Zvečine so zanemarjala potrebe potrošnikov in konkurenčno ponudbo na trgu. Do premika k prepoznavanju potreb in želja potrošnikov pri trženju je pri nas prišlo v 70. letih. V tem obdobju so si teoretiki trženja prizadevali, da bi oblast prepričali o smotnosti trženja in njegovi kompatibilnosti s samoupravljanjem. Trženje so skušali prikazati kot sodobnejši način razmišljanja, ki je nujno za tržna gospodarstva. Če bi Jugoslavija želela slediti razvitejšim zahodnim trgov, bi morala dopustiti razvoj celovitega oglaševanja oziroma trženja, t. i. integriranega marketinga. Z uvedbo dogovorne ekonomije v tem obdobju, ki je bila v konfliktu z načeli tržnega gospodarstva, se je oglaševanje kot »otrok kapitalizma«²⁰ in del mehanizma »kapitalistične eksploatacije«, z namenom doseči kar največji dobiček, zaradi ideoloških ovir pri nas razvilo le v nekaterih funkcijah. Kot omenjeno, sta se oglaševanje in trženje sprva omejevala predvsem na metode pospeševanja prodaje; potrebe in želje potrošnikov pa sta zanemarjala. V 70. letih se je s pridobivanjem zaupanja tudi po zaslugi pojava in razvoja televizijskega oglaševanja začelo premikati k prepoznavanju potreb in želja potrošnikov. Razvila se je tudi idejna misel, ki je prepoznava posameznika oziroma potrošnika kot pomembno komponento znotraj trženja. Proučevanje socioloških in psiholoških dejavnikov potrošnika je začelo preseirati ustaljene okvire ekonomskih pokazateljev pri nakupni odločitvi. Kljub temu, da je prišlo do pojava, ki je temeljil na zanimanju za konkuriranje podjetij na trgu, pa so strokovnjaki pri nas konstantno morali dokazovati smotnost implementacije t. i. ekonomske propagande v gospodarstvo in opravičevati svoja dejanja v skladu z ideologijo. Poskus implementacije celovitosti trženja v jugoslovansko gospodarstvo ni bil povsem uspešen, saj so koncept trženja sprejela le velika in propulzivna podjetja.²¹ Po mnenju poznavalcev marketinške stroke, ki se je razvijala na Zahodu, so se tako blagovne znamke kot oglaševanje v Jugoslaviji v 70. letih nahajali v prvi fazi razvoja, medtem ko so bili v kapitalizmu že v tretji relacijski fazi. Zaostanek v razvoju oglaševanja v Jugoslaviji gre po mnenju ameriškega zgodovinarja Patricka Hydera Pattersona, ki se raziskovalno osredotoča na zgodovino vzhodne Evrope in Balkana v 20. stoletju s poudarkom na vsakdanjem življenju in potrošniški kulturi, pripisati oblastem. Trženje je bilo s svojimi orodji namreč stalno podvrženo skepticizmu. Kljub ekspanziji trgovine in potrošništva so nekateri kritiki in managerji podjetij dvomili, da je oglaševanje učinkovita metoda za povečanje prodaje, še bolj pa o tem, da je stroškovno učinkovita tehnika. Menili so, da so podjetja preprosto podlegala modni muhi, saj naj bi se

19 Patrick Hyder Patterson, *Bought&Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. (Ithaca and London: Cornell University Press, 2012), 58.

20 Miro Kline, »Tranzicija in oglaševanje: nova Evropa,« *MM: media marketing*, l. 15, št. 7, 1995, 8.

21 Živanović, »Razvoj marketinga in oglaševanja.«

oglaševanje pričakovalo od vsakega sodobnega in v prihodnost zazrtega podjetja. Tako naj bi oglaševanje bilo samo sebi namen in naj ne bi imelo učinka na prodajo. Javne razprave so zaznamovali tudi očitki, da je oglaševanje prepogosto zdrsnilo v zavajajoče in neokusne rabe. Jugoslovansko oglaševanje naj bi bilo preprostejše in zanesljivejše.²² Patterson meni, da je oglaševanje v socialistični Jugoslaviji veljalo za »zli mehanizem zahodnega kapitalizma« in je zaostajalo. Pionirji oglaševanja pa da so morali privzeti retoriko socialistične ideologije, ki je poudarjala racionalnost, utilitaristično vrednost dobrin in zadovoljevanje realnih potreb.

Pošteno oglaševanje naj bi bilo tisto, ki namesto seksa, vulgarnosti, dvoumnosti skuša s potrošniki vzpostaviti stik, to je trdne vezi, in se odziva na potrošnikove želje in pripombe. Od oglaševanja se je pričakovalo, da sporoča zanesljive informacije, ki potrošniku nudijo pomoč pri odločanju glede nakupa, ne pa da so z namenom čim več prodati s čim večjim dobičkom zavajajoče.²³ Oglaševanje kot posrednik med producenti in potrošniki je v kontekstu komunistične ureditve v Sloveniji (Jugoslaviji) kljub temu bilo nemalokrat v nasprotju s socialistično ideologijo. Za trženje in njegove instrumente v okviru socialistične Jugoslavije je bilo značilno, da je razvilo posamezne, klasične segmente marketinške stroke, medtem ko se drugi, kot so marketinške raziskave, niso razvili v polni meri. Umanjkale so informacije o trgu, potencialnih potrošnikih, oglaševalskih medijih. Oglaševanje se je srečevalo tudi s cenzuro in samocenzuro v skladu s političnim sistemom. Trženje se je v razmerah jugoslovanske različice socializma razlikovalo od trženja v tržnem gospodarstvu tudi po tem, da ni vsebovalo prepričevalne funkcije.²⁴

Od Komunalne banke Ljubljana do Ljubljanske banke in bančne tržne komunikacije

Pomena blagovne znamke kot orodja trženja, ki v prvi vrsti odkriva želje in potrebe posameznikov in v drugi išče načine, kako te zadovoljiti, so se v Ljubljanski banki začeli zavedati s krepitvijo banke kot institucije finančnega posredništva po veliki gospodarski reformi v 60. letih. Banka je vse od ustanovitve sredi 50. let 20. stoletja v okviru decentralizacije bančnega sistema in razgradnje centralistično zasnovanega bančništva v podobi Narodne banke Jugoslavije ter v kontekstu uvajanja večbančnega sistema postopoma širila področje delovanja in vsebino poslovanja. V letih 1961–1965 je s poudarjenim uvajanjem tržnih elementov v samoupravno gospodarstvo in decentralizacijo zvezne ravni bančništva prišlo namreč do prenašanja posameznih pristojnosti s centralne in specializiranih zveznih bank na novoustanovljene razvojno-investicijske republiške banke in komunalne banke. Decentralizacija zvezne ravni finančnega sistema je z omejevanjem pristojnosti centralne banke vključevala tudi prenos kreditne

22 Patterson, *Bought&Sold*, 151–53.

23 Stane Možina, »Vloga potrošniških svetov. Čas je, da napravimo red,« *Sobotna priloga, Delo*, 12. 1. 1974, 19.

24 Živanovič, »Razvoj marketinga in oglaševanja.« Šmalc, »Slovensko časopisje v času in prostoru.«

funkcije v celoti na druge banke. Kontradiktorno z decentralizacijo zvezne ravni bančnega sistema je bilo, da se je znotraj posameznih republik krepila težnja po oblikovanju močnih republiških bank. Te so bile zamišljene kot osrednje republiške ustanove za kreditiranje podjetij, predvsem večjih investicij.²⁵ Če so bile banke do 60. let bolj državne administrativne kreditne institucije oziroma ustanove za razdeljevanje denarja po zaukazanem načrtu oblasti, pa se je z gospodarskimi reformami in pridruženimi bančnimi reformami položaj bank kot institucij finančnega posredništva začel krepiti. Po uveljavitvi Zakona o bankah in zakona o kreditnih in drugih bančnih poslih iz marca 1961 so komunalne banke po omejitvi pristojnosti Narodne banke Jugoslavije pri kreditiranju gospodarstva in prebivalstva postopno prevzemale vedno večjo vlogo. Če so do tedaj smele kreditirati le drobno gospodarstvo, pa so poslej postale osrednji kreditor vsega gospodarstva na svojem območju. Pomembno določilo nove zakonodaje je bilo, da so iz dela dohodka od obresti morale oblikovati kreditni sklad banke. Ta jim je omogočil, da so v večji meri začele odobravati dolgoročne kredite iz lastnih sredstev. Obdržale so tudi zbiranje hranilnih vlog.

Poslovanje Ljubljanske banke, ki je bila ustanovljena marca 1955 kot ena prvih komunalnih bank v državi pod imenom Komunalna banka Ljubljana, se je tako sprva omejevalo na poslovanje s podjetji s področja trgovine, obrti, gostinstva, podjetja komunalnega gospodarstva, mala in srednje velika podjetja ter na poslovanje s prebivalstvom in lokalnimi družbenopolitičnimi organizacijami. Zaradi omejevanja bančne kreditne politike s številnimi ukrepi administrativnega značaja, je banka svojo aktivnost še posebej usmerila v zbiranje sredstev od prebivalstva. Prav ta so pomenila začetek investicijskega kreditiranja.²⁶ Z novo bančno zakonodajo se je banka leta 1963 pospešeno začela uveljavljati kot neposredni kreditor celotnega gospodarstva na svojem območju, tako na področju kratkoročnega kreditiranja kot kreditiranja investicij. Vse bolj se je usmerjala v poslovno bančništvo in začela stopati po poti univerzalne banke – po poti celovitega bančnega servisa, kvalificiranega za opravljanje vseh vrst bančnih storitev.

Prelomnico v krepitvi položaja bank je prinesla velika reforma političnega in gospodarskega sistema leta 1965. V skladu z njo je nova bančna zakonodaja bankam v ekonomskem okolju omogočila samostojnejšo vlogo. S širjenjem vseh oblik kreditiranja, kratkoročnih in dolgoročnih – banke so postale edine nosilke kreditne dejavnosti, se je sistemski položaj bank in njihovih pristojnosti močno okreplil. Banke so dobile tudi pravico ugotavljanja kreditne sposobnosti, sprotnega nadzora uspešnosti poslovanja ter smotnosti in rentabilnosti naložb v podjetjih. Banke, ki so bile ustanovljene po regionalnem načelu, so svoje poslovanje lahko razširile, če so našle poslovni interes, na področje cele Jugoslavije.²⁷

Tedanja Ljubljanska banka, ki je do sredine 60. let že razširila obseg in značaj poslovanja, se je v reformnem letu v skladu z novo bančno zakonodajo le še preimenovala v

25 Marta Rendla in Nataša Henig Miščič, *73.000 bančnih dni. Zgodovina, izkušnje in spomini* (Ljubljana: NLB, 2020), 13.

26 SI ZAL LJU/0713, fol. 801, 10 let Komunalne banke Ljubljana.

27 Žarko Lazarević in Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva* (Ljubljana: ZBS – Združenje bank Slovenije, 2000), 337.

Kreditno banko in hranilnico Ljubljana. Postala je komercialno investicijska banka. Z dodeljenimi novimi pristojnostmi oziroma statusom je intenzivno začela širiti področje in območje svojega poslovanja, najprej izven republiških, po pridobitvi celotne bančne licence leta 1967 pa tudi izven državnih meja.²⁸ Celovito devizno poslovanje je poleg menjalnih poslov v državi vključevalo tudi opravljanje kreditnih poslov s tujino in plačilni promet s tujino. Gospodarski pomen banke za slovensko gospodarstvo se je občutno povečal. Po sprejetju gospodarske reforme leta 1965 in sklepa političnih elit, da je treba imeti v Sloveniji močno banko, ki bo sposobna kosanja na jugoslovanskem trgu in bo kvalificirana za vstop v mednarodni prostor, je postala steber koncentriranja bančnega potenciala. Proces je z uvedbo netržnega modela gospodarstva – dogovorne ekonomije – v 70. letih privedel do točke, ko so vse bančništvo do leta 1978 skoncentrirali v sistem Ljubljanske banke.²⁹

Nova bančna zakonodaja iz srede 60. let je bankam dovoljevala tudi kreiranje lastne politike na načelih donosnosti. Pri izvajanju kreditne politike in določanju pogojev kreditiranja so postale samostojnejše in posledično odgovornejše, saj so po novem same morale skrbeti za varovanje lastne likvidnosti. V novih okoliščinah je osrednji cilj tedanje Ljubljanske banke postal krepitev kreditnega potenciala.³⁰ Pri zaje-manju sredstev prebivalstva in gospodarstva se je začela zavedati pomena tržne misli pri pridobivanju strank za svoje storitve. Velika gospodarska reforma je z liberalizacijo spodbudila zavedanje pomena trženja, torej opredeljevanja in raziskovanja ciljnih trgov in uporabnikov, z orodji, kot sta oglaševanje in blagovna znamka, po zgledu razvitih industrijskih držav. V teh je takrat trženje že imelo odločujočo vlogo v konceptu poslovnih politik podjetij.

Da bi banka okrepila svoj kreditni potencial, je želela pritegniti in spodbuditi prebivalstvo k sistematičnemu varčevanju. V ta namen, da bi zajela prihranke prebivalstva z daljšo ročnostjo, je povišala obrestne mere in močno okrepila oglaševanje v medijih, v časopisih, na radiju in televiziji. Oglaševanje je ciljalo na vse starostne skupine prebivalstva. Tudi najmlajše, ki so jih pritegnili s privlačnimi hranilniki. S ponudbo vpoglednih vlog so pritegnili podjetja, občine in druge družbene ustanove.³¹

Blagovno znamko, pravzaprav je šlo za storitveno oziroma kolektivno znamko, pa je kot znak razlikovanja prepoznala kot osnovno sredstvo za gradnjo ugleda in kot pripomoček za uveljavljanje na trgu ter za vzdrževanje lastne identitete in celovitosti na začetku 70. let. Banka je takrat doživljala velik poslovni razmah – vse bolj je bila vpeta v jugoslovanski in mednarodni prostor. Z močno razpredeno mrežo enot po Jugoslaviji in nekaj enotami v tujini ter razširjenim poslovanjem je že ustvarila močne

28 SI ZAL LJU/0713, f. 11, fol. 8.

29 V skladu z novo zakonodajo so Ljubljansko banko v začetku leta 1978 s konstituiranjem dotedanjih podružnic v temeljne banke in oblikovanjem dotedanje Centrale Ljubljanske banke v Ljubljansko banko – Združeno banko preoblikovali v sistem dvajsetih regionalnih temeljnih bank in združene banke, Ljubljanska banka – Združena banka. – Rendla in Henig Mišičič, 73.000, 54, 73.

30 SI ZAL LJU/0713, f. 11, fol. 8. Lazarevič in Prinčič, *Zgodovina*, 337. Žarko Lazarevič in Jože Prinčič, *Bančniki v ogledalu časa* (Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2005), 103.

31 SI ZAL LJU/0713, f. 738, fol. A40, Poslovno poročilo Kreditne banke in hranilnice Ljubljana 1965, 101, 165.

temelje slovenskemu finančnemu sistemu v Jugoslaviji.³² Zaradi različnih konceptov bančništva in njegove funkcije v komunističnem gospodarskem in političnem sistemu je doživela tudi že več reorganizacij in preimenovanj. Z vpetostjo v mednarodni prostor je njeno dotedanje ime, Kreditna banka in hranilnica Ljubljana, postalo prezapleteno za tujino. Zato se je odločila za preimenovanje. Ime, Ljubljanska banka, ki ga je nosila vse do formalnega prenehanja delovanja leta 1992 in uvedbe njene sanacije januarja 1993, si je nadela 1. oktobra 1970. Ime naj bi bilo bolj prepoznavno, izražalo naj bi izvor in dejavnost ustanove.

V bančnem poslovanju se je tržna komunikacija v nasprotju z industrijskimi panogami, kjer je imela že dolgo tradicijo, pojavila pozno. V evropskem bančništvu je našla prostor v 60. letih prejšnjega stoletja. Tržnokomunikacijska strategija banke kot podjetja z opravljanjem storitev neoprijemljive narave velja za bolj zahtevno. Banke ne prodajajo le enkratnih storitev. Za bančne storitve je pomembno trajno medsebojno povezovanje, zaradi česar morajo biti trženjske strategije dolgoročno zasnovane. Za trženje v bančništvu je značilno, da mora prvenstveno biti usmerjeno v pridobivanje zaupanja dejanskih in potencialnih strank. Saj se te v banki pojavljajo kot posojilojemalci, varčevalci ali investitorji.³³ Komunikacija banke in zaposlenih s komitenti in potencialnimi komitenti je zaradi narave storitev zelo pomembna, saj morajo posredovati prave vtise o svojih storitvah, predvsem pa predstaviti koristnost teh storitev.³⁴

Na prelomu 60. v 70. leta je banka na svojo dejavnost začela gledati kot na tisto panogo gospodarstva, pri kateri so osebni odnosi do javnosti izredno pomembni. Kot finančna institucija je pionirsko začela uvajati marketinške strategije, da bi pridobila čim širši krog strank. V okviru teh je začela segmentacijo ciljnih skupin prebivalstva in segmentacijo trga. Ugotavljati je začela potrebe prebivalstva glede kreditiranja, njihova pričakovanja glede oblik kreditiranja, opravljati je začela tržne raziskave in ocene finančnega potenciala. Za proizvodnjo in prodajo storitev (pripravljeni paketi storitev za potovanja, počitnice, nakup hiše ali stanovanja), torej za svoje »produkte«, je izdelala program. Kot kaže istoimensko bančno glasilo, je banka pri tržnih raziskavah v primerjavi s splošno ravno pomanjkanja take dejavnosti drugih podjetij prednjačila. Pri oblikovanju ponudbe svojih produktov, denimo pri uvedbi čestitke za rojstni dan, se je zgledovala po angleških bankah, in sicer »Barclays Bank«. Navduševala se je tudi nad njeno kampanjo, ko je študentom kot bodočim potencialnim strankam podarjala uporabna darila.³⁵

V razmerah velikega poslovnega razmaha, kot tudi zaradi zastopanja skupnih interesov, se je banka obenem s preimenovanjem v okviru tržnokomunikacijske strategije odločila dvigniti raven kakovosti vizualnih komunikacij – vidnega in nevidnega dela blagovne znamke. CGP in hišni slog, torej celostno podobo, je prepoznala kot nepogrešljiv pripomoček za vzdrževanje vtisa celote, identitete in istovetnosti. S CGP kot

32 Marko Jaklič, *Poslovno okolje podjetja* (Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1999), 214.

33 Bogomir Deželak, *Politika in organiziranje marketinga* (Maribor: Obzorja, 1984), 244.

34 Ivana Joksimović, »Trženjsko komunikacijska strategija banke,« diplomsko delo (Univerza na Primorskem: Fakulteta za management, 2009), 1.

35 »To in ono o marketingu,« *Ljubljanska banka*, november 1973, 7.

prvim vizualnim stikom je želela izraziti poslovno strategijo banke v javnosti, prevedeno v likovni, simbolni jezik. Za vidni del blagovne znamke (znak) si je želela, da bi jo oblikovno jasno ločil od drugih bank. S tem naj bi dopolnila že začeti program izgrajevanja t. i. nevidnega dela blagovne znamke. Slednjega je med drugim začela uredničevati s preurejanjem poslovnih prostorov posameznih poslovnih enot, pa tudi z izgradnjo stolpnice v središču Ljubljane. Nevidni del blagovne znamke oziroma identitete si je ustvarjala tudi z vsemi sestavnimi deli banke in bančne dejavnosti.

Pridobitev zaupanja v banko je bila ena od nalog trženja. Njegova naloga je bila ugotoviti, kje in koliko likvidnih sredstev je pri prebivalstvu in kako jih pritegniti v bančno poslovanje. V ta namen se je banka vedno znova trudila pridobiti stranke z oblikovanjem novih storitev, pa tudi z izboljšanjem kakovosti storitev v smislu enostajnejšega, enostavnejšega in hitrejšega postopka. Trženje je leta 1971 dobilo prostor v direkciji za organizacijo poslovanja s prebivalstvom. Oddelek za marketing pa je banka uvedla na začetku leta 1972.³⁶

Z aktivnostmi in instrumenti tržnega komuniciranja, kot so oglaševanje in stiki z javnostmi, je sporočala o svojem obstoju, lastnostih in prednostih posameznih storitev. Z blagovno znamko si je gradila in ustvarjala podobo in ugled ter zaupanje strank in dobro ime.

Celostna grafična podoba Ljubljanske banke

Vidni del blagovne znamke (CGP) je banka začela graditi kot del komunikacijske strategije na začetku 70. let. Ta je časovno sovpadala z njenim preimenovanjem in preselitvijo osrednje enote banke in uprave v Ljubljani leta 1970 v novo stavbo, v stolpnico na današnjem Trgu republike. Z novim imenom in preselitvijo v nove bančne prostore so bili podani pogoji za dvig kakovosti oblikovanja bančne vizualne komunikacije. Z dobro zasnovano celostno grafično podobo (CGP) naj bi si utrjevala svojo podobo in ugled v javnosti. Z znakom kot temeljnim vizualnim razpoznavnim elementom CGP, apliciranim na vseh mogočih komunikacijskih nosilcih, kot so tiskovine, štampiljke, sistem notranjega in zunanjega označevanja stavb (napisne table na stavbi in usmerjevalne table znotraj stavbe, tablice na vratih, napisi nad bančnim pultom, označba parkirišč ipd.), naj bi se na enoten način predstavljala v javnosti.³⁷

Natečaj za osnovno identifikacijsko podobo banke – znak, ki ga sestavljata logotip in zaščitni znak/znamka, so objavili leta 1970. Kot razmeroma mlada banka si je kakovostno tradicijo zunanjega videza morala šele pridobiti. Po zgledu celostnih podob angleških bank so se pri oblikovanju znaka odločili za uporabo sodobne likovne govorice. Na področju vizualnih komunikacij je takrat nastajal precej enovit nov tip znakov bank, ki so dajali vtis ekspanzije in dinamičnosti ter skrajne racionalnosti,

36 Milena Lenardič, »Nekaj okvirnih kazalcev, ki narekujejo vedno nove prijeme in raziskave. Marketing v bankah,« *Ljubljanska banka*, februar–marec 1973, 4.

37 »Celostna podoba kot sredstvo koordinacije in racionalizacije,« *Ljubljanska banka*, februar, 1978, 6, 7.

sistematičnosti in natančnosti.³⁸ Te soustvarjali z likovnimi prvinami, kot so ritem, smer in natančna sestavljenost enakih ali podobnih oblik.

Splošno znana načela oblikovanja zaščitnih znakov je kot izhodišča sprejelo in potrdilo tudi vodstvo banke. Bistvena naloga znaka je bila identifikacija banke. Zato naj bi bil znak, da bi bil opazen, dovolj krepak, razločljiv, hitro čitljiv in zapomnljiv. Znak naj bi bil jedro likovne govornice celotne grafične podobe banke in sekundarnih prepoznavnih elementov. Postal naj bi sestavni del grafične opreme zunanjega videza poslovnih enot, kot so svetlobni izvesek, elementi opreme (kljuge) ter označbe na dostavnih vozilih.³⁹

Decembra 1971 so sprejeli predlog grafičnega lika Ljubljanske banke, ki ga je po vzoru angleške banke The Royal Bank of Scotland zasnovala skupina vidnih slovenskih grafičnih oblikovalcev studia MSSV v sestavi Judita in Peter Skalar, Janez Suhadolc in Matjaž Vipotnik. Znak sta po uradni razlagi sestavljali obliki z asociacijo na začetnici »l« in »b«. ⁴⁰ V seriji dokumentarnih oddaj *Vzporedna ekonomija* avtorice Ljerke Bizilj pa je nekdanji direktor takratne Ljubljanske banke Niko Kavčič pojasnil, da so z znakom uveljavili odstotek kot znak za obresti. Ker so bile obresti kot element tržnega gospodarstva v nasprotju s socialistično ideologijo, so znak % prepolovili, da je hkrati spominjal tudi na začetnici imena banke.⁴¹ S pomočjo te pripovedi Nika Kavčiča se nam razkrije krovno načelo mentalitete in delovanja vodstva banke pri poslovanju in tudi trženju. To načelo je predstavljalo v osnovi moderen in tržno usmerjen pristop, ki pa se je moral uveljavljati in ves čas iskati sprejemljive poti znotraj omejitev in zahtev tedanjega gospodarskega in družbenopolitičnega sistema.

Znak je bil z enakovredno čitljivo črnino in belino dovolj razločljiv, kontrast trikotne in okrogle oblike mu je dajal vizualno krepkost, obenem je pritegnil pogled opazovalca, kar je bila njegova pomembna prednost. Odprtost oblike ter prelivanje notranjega in zunanjega prostora sta dajala znaku možnost številnih uporab in s tem celovitost ter hkrati gibkost likovne govornice grafične podobe banke. Temeljne različice znaka, ki so jih dopolnili še s posebnimi črtastimi, so bile pozitivna, negativna in obrisna. Različice naj bi omogočile bogatejšo in bolj raznoliko grafično podobo.⁴²

Isti oblikovalski studio so izbrali tudi za izdelavo predloga za aplikacijo osnovnih elementov identifikacije za široko, k celostni podobi stremečo vizualno podobo. To je pomenilo, da je oblikovalski studio, ki je zasnoval novo celostno grafično podobo Ljubljanske banke, projekt sklenil z izdelavo priročnika. Ta je glede pojavljanja posameznih elementov celostne grafične podobe po predlogi arhitekta Petra Skalarja podajal standarde, torej določal pravila za skladno upravljanje CGP. Opredeljeval je pravilna razmerja, tipografijo, barve, ne/dovoljene načine aplikacij itd. Bančni javnosti

38 Peter Skalar, »Novi znak Ljubljanske banke. Kako do ustreznega zunanjega videza banke?«, *Ljubljanska banka*, št. 3-4, 1972, 5.

39 Peter Skalar, »Pot k celostni grafični podobi Ljubljanske banke«, *Sinteza*, št. 23, (1972), 18–24.

40 Ibid.

41 »Vzporedna ekonomija, 3. oddaja«, *365.rtv slo.si*, pridobljeno 15. 4. 2022, <https://365.rtv slo.si/arhiv/vzporedna-ekonomija/42842878>.

42 Skalar, »Pot k celostni grafični podobi«, 18–24.

je bil na voljo od leta 1972. Leta 1973 so nato sprejeli še sklep o uvedbi oziroma potrditvi osnovne identifikacije in smernicah za njeno širšo aplikacijo z osnovnimi grafičnimi rešitvami. Osnovna elementa celostne grafične podobe sta tako postala znak »l in b« v poševni legi in napis gospodarskega subjekta. Za tipografijo znaka so izbrali *helveticum medium* in določili velikostna razmerja. Stiliziran znak LB in napis imena Ljubljanska banka sta sestavljala celoto zaščitne znamke, s katero se je začela predstavljati Ljubljanska banka in z letom 1978 njen celotni sistem bank. Slog vseh vidnih nastopov je postal stalen in enoten po obliki, razporeditvi znaka v odnosu do napisa ter vseh drugih risanih ali tiskanih elementov.⁴³ Znak, prisoten na različnih komunikacijskih nosilcih, kot so dopisne tiskovine, obrazci, poslovno-informativne publikacije, poslovni prostori, stavbe in njihova oprema, dostavna vozila, uniforme in podobno, je začel kot splošni vizualni vtis predstavljati posredni stik banke s strankami.⁴⁴

V priročniku, katalogu standardov, so bili torej predpisani: znak in ime Ljubljanske banke, način uporabe imena, štampiljke, obrazci, dopisne tiskovine in tipografija črk, razpoznavno in orientacijsko označevanje objektov za vsa področja vidnih informativnih sredstev. Opredelili so tudi uporabo vsake različice zaščitnega znaka oziroma njeno namembnost.⁴⁵

Priročnik je bil namenjen oblikovalcem, da so hitreje in enoviteje oblikovali komunikacijske elemente. Bil je podlaga za poenoteno izvajanje predpisanega zunanjega videza banke in osnova za nadzor nad njeno dosledno uporabo.

Kljub temu da so nekatere temeljne banke⁴⁶ poskušale iskati svoje poti pri oblikovanju celostne grafične podobe, se je ta v praksi uveljavila kot pomembna prvina identitete celotnega sistema Ljubljanske banke. Zaščitna znamka je predstavljala pojem kakovosti v jugoslovanskem bančništvu.⁴⁷

Banka je v prvi polovici 70. let oblikovala tudi pozicijsko geslo celostne grafične podobe oziroma slogan: *najboljši naslov za denarne zadeve*. Z njim je želela posredovati ključne sposobnosti, prednosti, vrednote in svoje identiteto oziroma filozofijo, poslanstvo in miselnost. Ta inovativni pristop celostne predstavitve dejavnosti banke, opremljen z logotipom in omenjenim sloganom, so sredi sedemdesetih let predstavili tudi v obliki serije oglasov za tiskane medije, filma za predvajanje na televizijskih postajah in v obliki besedil za lokalne radijske postaje. Takšen pristop k oglaševanju in trženju so kot inovativen prepoznali tudi v Združenju ekonomskih propagandistov Jugoslavije – najvišjem strokovnem forumu v tedanji Jugoslaviji. Zato je ZEPJ Ljubljanski banki oziroma

43 Franc Cunder, »Reorganizacija sistema Ljubljanske banke. V rabi še dosedanja priročnik o celostni grafični podobi,« *Ljubljanska banka*, december, 1989, 7.

44 Skalar, »Pot k celostni grafični podobi,« 18–24.

45 Cunder, »Reorganizacija sistema,« 7.

46 Temeljne banke, članice Ljubljanske banke – Združene banke, z območja republike Slovenije in drugih republik Jugoslavije so bile: Ljubljanska banka Beograd, Splošna banka Celje, Banka Domžale, Splošna banka Koper, Podravska banka Koprivnica, Temeljna banka Gorenjske Kranj, Temeljna posavska banka Krško, Gospodarska banka Ljubljana, Stanovanjsko-komunalna banka Ljubljana, Kreditna banka Maribor (KBM), Temeljna pomurska banka Murska Sobota, Temeljna banka Nova Gorica, Osnovna banka Novi Sad, Temeljna dolenska banka Novo mesto, Osnovna banka v Sarajevu, Osnovna banka Skopje, Temeljna koroška banka Slovenj Gradec, Temeljna banka Zasavje Trbovlje, Temeljna banka Velenje, Osnovna banka Zagreb. – Rendla in Henig Mišičič, 73.000, 229.

47 Ibid.

ustvarjalcem celostne grafične podobe za celovito predstavitev poslovnega sistema leta 1976 podelil prestižno nagrado zlati orlando.⁴⁸

Oblikovalci, ki so delovali v sektorju za poslovanje s prebivalstvom, in sicer v oddelku za informativno-propagandno dejavnost, so prejeli še več javnih priznanj za oblikovanje javnih predstavitev banke.

Leta 1975 so v sektorju za poslovanje s prebivalstvom ustanovili oddelek za bančno tehnične posle in se sistematično lotili tudi oblikovanja obrazcev. Obrazci so morali biti zasnovani po načelih funkcionalnosti, racionalnosti in oblike. Do leta 1978 so po enotni grafični zamisli v okvirih celostne grafične podobe izšli kompleti obrazcev za poslovanje z žiro računi in hranilnimi vlogami, kompleti obrazcev za poslovanje s potrošniškimi krediti, kompleti obrazcev za devizno poslovanje z občani.⁴⁹

Pogoje za enotno oblikovanje informativnih gradiv, ki jih je banka uporabljala pri poslovanju in propagandno-informativnih akcijah, so na podlagi pravilnika in s standardizacijo posameznih elementov celostne grafične podobe opredelili v letu 1980. Za vodenje celostne podobe kot prvine trženja so leta 1987 ustanovili strokovni svet za razvoj in spremljanje izvajanja celostne podobe. Blagovna znamka je postala aktivni del bančnega trženja in je bila z vidika metod in sredstev, strategije, taktike in tehnike, s katerimi je uveljavljala zaželeno podobo banke v ožji in širši javnosti, relativno samostojna aktivnost banke.⁵⁰

Hišni slog

O hišnem slogu kot delu celostne podobe lahko govorimo takrat, ko se ne glede na vizualne oznake prepozna, da gre za poslovni prostor Ljubljanske banke. Razvili so ga v prizadevanjih za funkcionalni razpored prostorov in delovnih mest. V ozadju je bila ideja o humanizaciji delovnih mest in estetski zadovoljitvi delavcev in strank v skupnem prostoru.

Humanizacijo delovnega mesta so predstavljale ustrezna, ergonomsko oblikovana oprema, zadostna površina delovnega mesta in primerna osvetlitev. Estetsko ugodje so skušali doseči v skladni uporabi naravnih materialov, barv, zelenja in likovnih del.

Prvi zametki hišnega sloga, identifikacijske prvine in dela celostne podobe banke, segajo v leto 1970, ko so osrednjo enoto Ljubljanske banke preselili v novo poslovno stavbo, v stolpnico na današnjem Trgu republike. Ta je bila zasnovana pod vodstvom arhitekta Edvarda Ravnikarja s sodelavci⁵¹ kot osrednji objekt oziroma del celotnega kompleksa ureditve trga, katerega urbanistično urejanje in gradnja sta na območju

48 Gita Košak, »Oddelek za ekonomsko propagando v Ljubljanski banki,« *Spomini*, 5. 3. 2020.

49 Karl Zajc, »Novo oblikovanje obrazcev za poslovanje z občani,« *Ljubljanska banka*, marec, 1978, 6.

50 Manja Giacomelli, »LB–Združena banka. Večja pozornost celostni podobi,« *Ljubljanska banka*, junij–julij, 1987, 5.

51 Poleg profesorja Ravnikarja so pri zamisli urbanistične ureditve kompleksa današnjega Trga republike sodelovali še projektanti prof. Tone Bitenc, Miloš Bonča, Jože Koželj, Anton Pibernik, Franc Rihtar in Vladislav Sedej ter še drugi sodelavci. – »Petindvajset let razvoja,« 1–4. »Trg revolucije, Ljubljana. Arhitekti: Edo Ravnikar s sodelavci,« *Sinteza*, št. 30–32, (1974), 81–96.

nekdanjega Uršulinskega vrta potekala v letih od 1962 do 1982. Stolpnica, ki izvorno ni bila namenjena bančni dejavnosti, ampak naj bi tu sedež imeli upravno-oblastni organi, je bila do konca leta 1970 dograjena v obsegu, da so jo lahko začeli prevzemati v upravljanje. Za namen bančnega poslovanja pa je bilo treba objekt prilagoditi. Pritličje stolpnice so arhitekti preprojektirali v rastočo paviljonsko strukturo. Pri tem so z načrtovanjem glavnega vhoda v banko želeli doseči sorodnost z gledališkim odrom, kjer komitenti prihajajo in odhajajo kot v nemi igri. Z izgradnjo stolpnice, ki je še dolgo let po dokončanju veljala za eno najmodernejših bančnih stavb v jugoslovanski državi, so uvedli veliko novosti, nekatere rešitve pa so postale standardni elementi pri projektiranju bančnih objektov. Pri izvedbi prostorov in opremljanju je bil velik poudarek namenjen funkcionalnosti.⁵²

Podjetje Stol iz Kamnika je zato ob gradnji objekta v sodelovanju z banko razvilo novo, sodobnim normativom prilagojeno pisarniško opremo. Prostore so opremili s pisarniškim sistemom pohištva, ki je kljub serijski proizvodnji omogočal fleksibilno izrabo prostora. S tem so postavili prve normative prostorskih dimenzij delovnih mest in v opremljanju in gradnji bančnega prostora se je začel vzpostavljati hišni slog.⁵³

Pri razvoju hišnega sloga so se soočali s številnimi težavami. Združevanje bank je namreč prinašalo različne poslovne kulture in podobe. Pripojene banke so poleg tega, da so prispevale k vsejugoslovanskemu značaju, povzročale tudi veliko heterogenost bančnega poslovnega prostora. Do tedaj so se sicer razvijale podobno, a v drugačnem okolju in z različno tehnologijo in organiziranostjo bank. Zadrego so odpravili z načrtno gradnjo poslovne mreže, v okviru katere so stremeli k poenotenju funkcij in opreme bančnih prostorov.⁵⁴

Nenehna širitev mreže poslovnih enot je leta 1974 narekovala ustanovitev službe za gradnjo, investicijsko vzdrževanje in opremljanje bančnih objektov. Ta se je zaradi razširitve svoje dejavnosti kasneje preimenovala v inženiring. Skrbela je za načrtovanje in izvedbo gradbenih del, uveljavitev enotne opreme in enotne vizualne podobe. V ta namen so sprejeli tudi pravilnik o enotni grafični opremi. Močno je bila poudarjena identiteta bančnega prostora. Pri doseganju identitete je bila namreč pomembna dosledna uporaba vseh elementov označevanja, tako po obliki in namestitvi kot po uporabi materialov.⁵⁵ V 80. letih so v inženiringu v sodelovanju s podjetjem Stol s poskusnimi modeli in testiranjem proučevali vpliv sodobne tehnologije in poslovanja na dimenzije opreme. Takrat je Stol prešel k novim konstrukcijskim rešitvam pohištva. Določali so tudi nove standarde za posamezna tipična mesta v bančnem poslovanju.

K izoblikovanju hišnega arhitekturnega sloga so z načrtovanjem ali prenovo več bančnih stavb, načrtovanjem in oblikovanjem bančnega prostora prispevali slovenski arhitekti starejše in mlajše generacije.

V letih 1970–1974 je bančni interior sooblikoval arhitekt Sergej Pavlin, profesor in predstojnik Fakultete za arhitekturo Univerze v Ljubljani. Kot teoretični in praktični

52 Maks Vreča, »Ljubljanska banka in nova zgradba TR 2,« 27. 2. 2020, 3.

53 »Petindvajset let razvoja poslovnega prostora in opreme Ljubljanske banke.« Priloga. *Ljubljanska banka*, avgust–september, 1980, 1–4.

54 Ibid.

55 Stane Bedene, »Enotnost pri gradnji in opremi naših enot,« *Ljubljanska banka*, november, 1975.

poznavalec uporabe barve v interierju je v bančno notranjščino vnesel izrazito rdečo in vijoličasto barvo, kar je bilo za tedanji čas smelo dejanje. Prispeval je tudi k tipizaciji posameznih elementov bančne opreme, kot je mizica za stranke. Ta je kasneje, sicer modificirana, postala standarden element bančne opreme. Po načrtih Sergeja Pavlina so zgradili ali obnovili poslovne prostore v Zagrebu, Kopru, Mariboru, Kranju in drugod. Nove poslovne prostore je dobila tudi več kot polovica sedežev takratnih podružnic LB. Arhitektu Pavlinu gre tudi zasluga, da so se kot sestavni del celotne opreme bančnega prostora že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja uveljavila umetniška dela. Ta je v prostor vključeval po barvni usklajenosti.⁵⁶

K izoblikovanju hišnega sloga je z obsežnim večletnim delom s teoretičnimi utemeljitvami in praktičnimi rešitvami odločilno prispeval tudi profesor Miloš Bonča. Že od samega začetka je sodeloval pri razvoju novega tipa bančnega prostora, saj je bil član skupine Edvarda Ravnikarja pri gradnji stolpnice in prizidka.⁵⁷ Miloš Bonča je hišnemu arhitekturnemu slogu z načrtovanjem ali prenovo več bančnih stavb dal svoj pečat. Prenovil je stavbo banke v Ribnici. Načrtoval je stavbo v Kočevju, katere fasada ob cesti se prilagaja staremu trgu, nasprotna stran pa se prek zelenja staplja z okolico ob reki Rinži. Projektiral je tudi v secesijski del Beograda umeščen objekt banke, stavbo v Mozirju, stavbo nekdanje Temeljne posavske banke v Krškem ter stavbo Tehničnega centra na Šmartinski cesti v Ljubljani. Bonča je bil znan kot arhitekt s spoštovanjem do okolja, saj je vanj vstopal z nevsiljivim poudarjanjem novega. Veljal je za arhitekta, ki je želel zadovoljiti uporabnika in je skrbno oblikoval podobo stavbe do najmanjšega detajla. Za stavbo Tehničnega centra, ki so jo ocenili kot eno najvidnejših arhitekturnih stvaritev v takratni Ljubljani (*Gre za stavbo izjemne arhitekturne discipline, ki temelji na premišljenem, funkcionalnem programu.*) je prejel več nagrad.⁵⁸

Pomembno vlogo sta igrala še hišna arhitekta Vlado Ortbaher in Blaž Rožanc (Blaž Milošević), ki je izšel iz kroga sodelavcev Sergeja Pavlina. Njuna zasluga je predvsem ta, da sta skupaj z uporabniki opredelila dejanske potrebe delovnega mesta in dimenzije prostora glede na tehnološki proces, organizacijo in zadovoljevanje potreb delavcev. Kljub ponavljajočim se elementom opreme, kot so konstrukcija pultov, zasteklitev, serijska oprema, sta vsak objekt oblikovala tako, da je predstavljal samostojno rešitev. Bančni interier je ustvarjal tudi Boštjan Hafnar, ki je v bančno notranjščino s svojimi črno-belimi izvedbami interierja v Zenici, Zagrebu in Ljubljani vnesel novo svežino. Še zlasti prefinjeno je uredil predstavništvo banke v Beogradu, ki je bilo deležno velike pohvale domačih in tujih obiskovalcev.⁵⁹

Služba za gradnje in opremo poslovnih objektov in njen naslednik inženiring za bančne objekte sta si prizadevala za enotni hišni slog. S selekcijo elementov opreme sta doprinesla k oblikovanju tipične bančne opreme.

56 »Petindvajset let razvoja,« 1–4.

57 Ibid.

58 »Arhitekt Miloš Bonča, letošnji Prešernov nagrajenec. Ljubljanski banki je dal svoj pečat,« *Ljubljanska banka*, 2-3/87, 16. »Petindvajset let razvoja,« 1–4.

59 »Petindvajset let razvoja,« 1–4.

Sklep

Pomena blagovne znamke kot orodja trženja, ki v prvi vrsti odkriva želje in potrebe posameznikov in v drugi išče načine, kako te zadovoljiti, so se v Ljubljanski banki začeli zavedati s krepitvijo banke kot institucije finančnega posredništva po veliki gospodarski in bančni reformi v 60. letih. Nova bančna zakonodaja je bankam v ekonomskem okolju z dodelitvijo statusa samostojnih organizacij omogočila samostojnejšo vlogo. S tem pa jim je prinesla tudi odgovornost za lasten uspeh. V novih okoliščinah je osrednji cilj tedanje Ljubljanske banke postal krepitev kreditnega potenciala. Pri pridobivanju strank za svoje storitve, zajemanju sredstev prebivalstva in gospodarstva je tako na prelomu 60. v 70. leta začela prepoznavati pomen tržne misli. Z orodji trženja, kot sta oglaševanje in blagovna znamka, je pionirsko začela uvajati tržnokomunikacijske strategije. Aktivnosti tržnih raziskav (opredeljevanje in raziskovanje ciljnih trgov in uporabnikov, ugotavljanje njihovih potreb in pričakovanj glede kreditiranja) z instrumenti trženja so jo pri doseganju poslovnih ciljev ločile od večine podjetij. Lahko bi trdili, da ji je kljub okoliščinam, ki niso bile naklonjene implementaciji trženja v polni meri – trženje je bilo s svojimi orodji stalno podvrženo skepticizmu –, uspelo razviti koncept trženja v njegovi celovitosti. Za instrumente trženja v okviru socialistične Jugoslavije je sicer bilo značilno, da so se razvili le posamezni, klasični segmenti marketinške stroke, medtem ko se drugi, kot so marketinške raziskave, niso razvili v polni meri.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL LJU/0713, Ljubljanska banka, Ljubljana, 1889–2003.

Časopisni viri

- »Petindvajset let razvoja poslovnega prostora in opreme ljubljanske banke.« Priloga. *Ljubljanska banka*, avgust–september, 1980.
- Bedene, Stane. »Enotnost pri gradnji in opremljenosti naših enot.« *Ljubljanska banka*, november, 1975.
- Cunder, Franc. »Reorganizacija sistema Ljubljanske banke. V rabi še dosedanji priročnik o celostni grafični podobi.« *Ljubljanska banka*, december, 1989.
- Giacomelli, Manja. »LB–Združena banka. Večja pozornost celostni podobi.« *Ljubljanska banka*, junij–julij, 1987.
- Kline, Miro. »Tranzicija in oglaševanje: nova Evropa.« *MM: media marketing*, št. 7, (1995), 8–11.
- Lenardič, Milena. »Nekaj okvirnih kazalcev, ki narekujejo vedno nove prijeme in raziskave. Marketing v bankah.« *Ljubljanska banka*, februar–marec 1973.
- *Ljubljanska banka*, 2–3/87. »Arhitekt Miloš Bonča, letošnji Prešernov nagrajenec. Ljubljanski banki je dal svoj pečat.«
- *Ljubljanska banka*, februar, 1978. »Celostna podoba kot sredstvo koordinacije in racionalizacije.«
- *Ljubljanska banka*, november 1973. »To in ono o marketingu.«

- Možina, Stane. »Vloga potrošniških svetov. Čas je, da napravimo red.« *Sobotna priloga, Delo*, 12. 1. 1974.
- *Sinteza*, št. 30, 31, 32, (1974), 81–96. »Trg revolucije, Ljubljana. Arhitekti: Edo Ravnikar s sodelavci.«
- Skalar, Peter. »Novi znak Ljubljanske banke. Kako do ustreznega zunanjšega videza banke?« *Ljubljanska banka*, št. 3-4, 1972.
- Skalar, Peter. »Pot k celostni grafični podobi Ljubljanske banke.« *Sinteza*, št. 23, (1972), 18–24.
- Zajc, Karl. »Novo oblikovanje obrazcev za poslovanje z občani.« *Ljubljanska banka*, marec, 1978.

Literatura

- Deželak, Bogomir. *Politika in organiziranje marketinga*. Maribor: Obzorja, 1984.
- Hyder Patterson, Patrick. *Bought&Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca in London: Cornell University Press, 2012.
- *Interno študijsko gradivo za predmet Razvoj in teorija oblikovanja*. Ljubljana: ALUO.
- Jaklič, Marko. *Poslovno okolje podjetja*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1999.
- Jančič, Zlatko, Vesna Žabkar, Andrej Škerlep in Tomaž Kolar. *Oglaševanje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2013.
- Joksimovič, Ivana. »Trženjsko komunikacijska strategija banke.« Diplomsko delo. Univerza na Primorskem: Fakulteta za management, 2009.
- Lazarevič, Žarko. »Blagovne znamke v ritmih časa.« V: *Cockta: Pijača naše in vaše mladosti. O dediščini slovenskih blagovnih znamk*, 13–26. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010.
- Lazarevič, Žarko in Jože Prinčič. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: ZBS – Združenje bank Slovenije, 2000.
- Lazarevič, Žarko in Jože Prinčič. *Bančniki v ogledalu časa*. Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2005.
- Leban, Pika. »Bienale industrijskega oblikovanja od ustanovitve leta 1963 do načrtov za prihodnost.« Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2009.
- Lorenčič, Aleksander in Jože Prinčič. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Rendla, Marta, Nataša Henig Miščič in Žarko Lazarevič. *73.000 bančnih dni. Zgodovina, izkušnje in spomini*. Ljubljana: NLB, 2020.
- Sándor, Vida. *Das Warenzeichen in der Wirtschaft der sozialistischen Länder*. Köln [etc.]: C. Heymanns, 1987.
- Šmalc, Matej. »Slovensko časopisje v času in prostoru : primerjalna analiza vsebine tiskanih oglasov v letih 1935, 1965 in 1995.« Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2003.
- Živanović, Maja. »Razvoj marketinga in oglaševanja v Socialistični Republiki Sloveniji v 60.,70. in 80. letih.« Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2015.
- Žižmond, Vanja. »Blagovne znamke v obdobju socialistične Jugoslavije.« Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede, 2009.

Spletni viri

- Novi Slovenski biografski leksikon. Prvi zvezek - Google Knjige. Dostopno na: Pridobljeno 10. 4. 2022. https://books.google.si/books?id=dRWTAAwAAQBAJ&pg=PA220&lpg=PA220&dq=jugoslovansko+zdruc%5BEenje+za+marketing&source=bl&ots=XqPH0y9x0h&sig=ACfU3U0hJ4bg_9e1hRltv3aKYzPAKTmDTQ&hl=sl&sa=X&ved=2ahUKEwjG3dPE3ov3AhVQSVEDHSKVDiUQ6AF6BAgwEAM.
- Tribute to Ozeha advertising agency 1945–1995 in 2022|advertising ... pinterest.com. Pridobljeno 13. 4. 2022. <https://www.pinterest.com/brandheadteach/tribute-to-ozeha-advertising-agency-1945-1995>.

- »Vzporedna ekonomija, 3. oddaja.« 365.rtvsl.si. Pridobljeno 15. 4. 2022. <https://365.rtvsl.si/arhiv/vzporedna-ekonomija/42842878>.

Spomini

- Košak, Gita. Oddelek za ekonomsko propagando v Ljubljanski banki. 5. 3. 2020.
- Vreča, Maks. Ljubljanska banka in nova zgradba TR 2. 27. 2. 2020.

Marta Rendla

THE LJUBLJANSKA BANKA TRADEMARK

SUMMARY

At the beginning of the 1970s, the *Ljubljanska banka* bank, still known as *Kreditna banka in hranilnica Ljubljana* (Ljubljana Credit and Savings Bank) at the time, decided to change its name and logo, thus increasing the quality of its visual communications design. By that point, it had already developed into the largest bank in Slovenia and one of the largest banks in Yugoslavia. From its beginnings as a modest banking institution, it grew into a universal bank – a bank qualified for all types of banking services. After obtaining a full banking licence for foreign operations in 1967, it also started participating in international banking. In the circumstances of significant business growth and to represent common interests, *Ljubljanska banka* decided to increase the level of the visible as well as invisible part of its trademark. It recognised corporate identity and house style as an indispensable means of maintaining the impression of integrity, identity, and authenticity, as well as a tool for market penetration. In December 1971, following the example of the corporate designs of foreign banks such as The Royal Bank of Scotland, which exhibited a shift towards a modern, relaxed, and dynamic expression using the contemporary visual language, it adopted a proposal for the *Ljubljanska banka* graphic image, designed by a group of prominent Slovenian graphic designers. A symbol consisting of the stylised letters “l” and “b” and the bank’s name written in the *Helvetica Medium* typeface were chosen as the distinctive elements of the bank’s corporate identity. After the transformation and reorganisation of *Ljubljanska banka* in 1978, this symbol came to represent the entire system of its banks. The beginnings of the bank’s house style started to emerge with the programme of redesigning the offices of its business units and the relocation of its head office to a new high-rise building on today’s *Trg republike* square. The norms regarding the spatial dimensions and furnishings of the workplaces, established during the construction of the skyscraper, were also taken into account in the further planning and renovations of the bank’s facilities.

Žarko Lazarević

DELO IN ZEMLJA

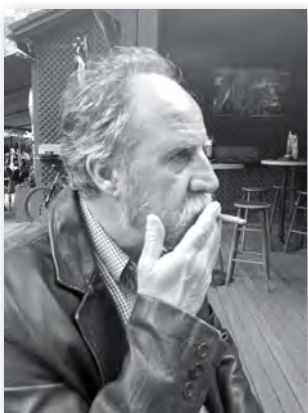
Male študije
kmečkega sveta

47 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Cena
.....
25 EUR

Jubileji – Jubilees

Zdenko Čepič – sedemdesetletnik

Sredi poletja, letos posebno vročega, je 9. avgusta kolega dr. Zdenko Čepič, znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino, dopolnil sedemdeset let in tudi z nami praznoval okrogli življenjski jubilej – že v pokoju, potem ko je bil vso delovno ero zaposlen na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja oziroma Inštitutu za novejšo zgodovino. Čepičeva raziskovalna in v veliki meri tudi življenjska pot je značilna za našo inštitutsko generacijo, ki je živela z njegovo notranjo in zunanjo tranzicijo ter se razvijala z njim, saj smo kar 40 od njegovih 60 let preživeli skupaj. Oblikovali smo se, tudi študirali v tistem obdobju, ki je pozneje dobilo oznako *svinčena leta*, na našem posebnem raziskovalnem področju novejše zgodovine pa je ta čas pomenil poudarjeno prizadevanje za vzpostavitev naslednje generacije raziskovalcev, ki bodo sledili, tematsko in tudi idejno, vojni in prvi povojni generaciji zgodovinarjev obdobja *narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije* v vojnem in povojnem obdobju. Pretvorba v današnjo *nacionalno novejšo zgodovino* je bila postopna in zahtevna.

Zdenko Čepič je leta 1977 prišel na Inštitut za zgodovino delavskega gibanja kot diplomirani zgodovinar in sociolog iz takrat edine slovenske šole zgodovinarjev, z oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja je do tedaj načelno in praktično premagal ločnico do raziskovalne ali znanstvenoraziskovalne ustanove, tako da je vedel, kaj pričakovati in zahtevati od svojih mladih zaposlencev. To je po takratni izobraževalni lestvici pomenilo študij 3. stopnje, magistrsko nalogo in nato prijavo doktorske teme ter doktorat znanosti. Čepiča so vodilni na inštitutu usmerili v povojno zgodovino, tedaj najbolj svež in ambiciozen projekt inštituta (raziskovalni načrt *Zgodovina Slovencev 1945–1976*), hkrati pa tudi tisti, ki ga je večina zgodovinarjev dojemala s skepsa – tako zaradi majhne časovne distance (a vendar je tedaj preteklo že več kot 30 let od začetka dobe) kot zaradi dvomov, kaj se sploh da resno raziskovati. Čepičeva usmeritev ni bila težka, saj je že z izbiro svoje diplomske naloge *Uveljavljanje samoupravljanja: oris socialistične graditve 1952–1958* – zanjo je leta 1978 prejel univerzitetno študent-

sko Prešernovo nagrado – pokazal glavno smer svojega raziskovalnega interesa. Ker je bil v skupini najmlajši, mu je pripadlo edino področje, ki je bilo še brez raziskovalca – to pa je bilo gospodarstvo. Med začetim raziskovanjem se mu je vedno bolj kazalo, da mora poseči še v vojni čas, kjer so bile korenine tistega gospodarskega sistema, kar je po prevzemu oblasti uveljavljala vladajoča komunistična partija. Čepič je postal, ne prvi ne zadnji, raziskovalec, ki je magistriral iz uvoda v zastavljeno temo. Magistrsko nalogo *Oblikovanje elementov socialističnega gospodarstva v obdobju graditve slovenske državnosti (1944–1945)* je po več kot enoletnem čakanju obranil leta 1984 z novim mentorjem dr. Tonetom Ferencem, saj je prvi, dr. Metod Mikuž, medtem preminil. Dela integralno ni objavil, je pa z zbranim gradivom, poleg več objavljenih razprav, poldrugo desetletje pozneje v ediciji Viri pripravil in objavil komentirano izdajo najpomembnejših virov pod naslovom *Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju*, ki jo je pospremil z bogato spremno študijo. S tem je s še drugega vsebinskega vidika, poleg vprašanja mej, osvetlil delo strokovnjakov, ki so delovali v Znanstvenem inštitutu in Študijski komisiji pri Predsedstvu SNOS, vsebinsko pa jasno pokazal na veliko razliko med glede spreminjanja gospodarskega sistema zadržanimi zamislami in predlogi ekspertov ter radikalnim postopanjem oblastnikov po prevzemu oblasti.

Že med čakanjem na zagovor pa se je le lahko posvetil svoji ožji temi, ki si jo je izbral za doktorsko disertacijo, vprašanju agrarne reforme in v splošnem procesu ustvarjanja socialističnega kmetijstva. In čeprav se je od ključnega dogodka, agrarne reforme, pisalo že četrto desetletje, se je moral, kot večina raziskovalcev povojnega obdobja, spopadati tudi z dostopom do virov. Dokumentacija ministrstev je namreč šele prihajala v arhive ali pa je neobdelana ležala po arhivskih skladiščih, dokumentacija ZKS je bila v njihovem omejeno dostopnem arhivu. Ni bil edini, ki je gradivo zasilno najprej popisal, nato pa raziskoval. V doktorsko nalogo je zajel zakonski in politični prikaz agrarne reforme v obsegu tedanje Ljudske republike Slovenije (brez Primorske), poznejšo agrarno reformo na Primorskem in v koprskem okraju, a tudi kolonizacijo Vojvodine, kolikor je zadevala prebivalce Slovenije. Danes, ko je denacionalizacija v določeni meri izničila namen in učinke tiste agrarne reforme, je njegova kritična sklepna ugotovitev, da agrarna reforma ni rešila ne problemov slovenskega kmetijstva ne kmetov, toliko bolj očitno pravilna. Ustvarila pa je obsežno državno lastništvo zemlje in nato državni kmetijski sektor. Gotovo pa je njena izvedba dejansko preoblikovala posestno strukturo na Slovenskem in za več kot štiri desetletja ustvarila mnoge iz nje izvirajoče težave. Disertacijo je z naslovom *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji: (1945–1948)*, kmalu zatem ko jo je uspešno zagovarjal na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, izdal pri tedaj glede znanstvenega tiska agilni založbi Obzorja v ugledni seriji Documenta et studia historiae recentioris (Maribor, 1995). V njej je v šestih vsebinskih poglavjih prikazal politično okolje, ki je vodilo k agrarni reformi, politično odločanje o rešitvah v zakonu o agrarni reformi, samo izvedbo agrarne reforme v Sloveniji, izvedbo agrarne reforme v priključenem delu cone B v letu 1948, ureditve agrarnih vprašanj v priključenem delu cone B STO in kolonizacijo

tako v Sloveniji kot Vojvodini, kar je bil zvezni načrt, v katerem so sodelovali tudi kolonisti iz Slovenije. Številnih nasledkov tako izvedene agrarne reforme se je dotaknil v zadnjem poglavju. K problematiki agrarne reforme se je še večkrat vračal v nastopih na konferencah in znanstvenih člankih, še vedno pa velja za najboljšega poznavalca procesov na kmetijskem področju v štiridesetih in petdesetih letih 20. stoletja.

Značilno za čas Čepičevega delovnega obdobja je bilo postopno prehajanje na projektni način raziskovalne organiziranosti v Sloveniji. Tako so prav projekti in programi, ki jih je moral oblikovati inštitut, da se je vklopil v raziskovalno okolje, vedno bolj vplivali tudi na Čepičeve raziskovalne usmeritve, ne glede na to, da ga je on osebno (in tudi drugi raziskovalci) smatral za neprimerneга zgodovinarja. Deloval je v programski skupini za socialno in gospodarsko zgodovino, nato pa na lastno željo v programski skupini za politično in kulturno zgodovino. Na eni strani so se tako širile raziskovalne tematike, na drugi pa se je razpršilo osredotočenje raziskovalnega dela in njegovih rezultatov. Spominjam se, da me je prav on v nekem trenutku direktorovanja prizadeto opomnil, da sodeluje v štirih raziskovalnih programih in projektih, ki vsak zase terja svoj *funct mesa*.

Vsekakor pa velja posebej poudariti Čepičev prispevek k sila uspešnemu rezultatu z začetkov programskega organiziranja raziskovalne dejavnosti – pripravi monografije o slovenskem dvajsetem stoletju v okviru inštitutskega projekta *Zgodovina Slovencev v XX. stoletju*. Čepič je bil član odbora urednikov in je skupaj z dr. Alešem Gabričem prevzel uredništvo socialističnega obdobja. Ni le sooblikoval kazala, načina pisanja in slikovne opreme monografije, bil je tudi eden glavnih piscev besedil. Kot za številne druge izmed dvajsetih avtorjev pa to tudi zanj ni pomenilo le študija, povzemanja znanstvene literature, lastne in tiste, ki so jo napisali drugi, pač pa je bilo treba marsikatero temo sproti raziskati in ubesediti. Vsaj za petletje je Čepiča zaposlila monografija, ki je izšla leta 2005 kot *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana, 2005, 2. natis 2006) v sozaložništvu inštituta in Založbe Mladinska knjiga. Čepič je bil eden od najagilnejših članov uredniškega odbora in tudi eden od piscev z največ napisanih podpoglavij. Je avtor člankov v vsem časovnem razponu, od prvega povojnega leta, ko govori o denarni reformi leta 1945, in do poslednjega podpoglavja, ki zadeva oblikovanje Ustave Republike Slovenije in razpad Demosa. Poleg tega je v veliki meri pripravil tudi uvodne orise prostora in prebivalstva k posameznim poglavjem. Ob robu pa vendar velja opomniti, da to ni bilo prvo Čepičevo delo pri sintetiziranju novejše zgodovine; že za *Zgodovina Slovencev* (Ljubljana, 1979) je napisal poglavje *Socialistična demokracija 1953–1963*. V tak sintetični oris pa lahko uvrstimo tudi razpravo o zgodovini Titove ere (2015).

Ker se je v njegovem raziskovalnem zanimanju gospodarski vidik močno prepletal s političnim, si je na začetku stoletja, ob zagonu novega programskega obdobja, izgovoril prehod v programsko skupino za politično in kulturno zgodovino. To se je odrazilo tudi v temah njegovega raziskovalnega dela. Osredotočil se je na vprašanja slovenske državitvornosti in državnosti, časovno teme tudi razširil na prvo južnoslo-

vansko državo v letih 1918–1919, še bolj izrazito pa na vprašanja oblikovanja države Slovenije o osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Z razpravama o »načelih in počelih socialistične demokracije« in titoizmu je označil vsebino in meje zastavka demokracije/demokratizacije v socialističnem sistemu, z razpravo o organiziranosti ZKJ pa je posegel v zgodovino političnih strank. S sodelovanjem v več projektih, ki jih je razpisalo Ministrstvo za obrambo, je v več člankih prikazal vojaško-politične vidike slovenske zgodovine v osemdesetih letih 20. stoletja. S sodelovanjem v projektu in državni komisiji za slovensko-hrvaško mejo je prispeval tudi razpravo o oblikovanju slovensko-hrvaške meje. Ko si je inštitut zadal nalogo, da načrtno začne raziskovati obdobje samostojne in neodvisne Republike Slovenije, je bil Čepič eden od začetnikov in tudi vodja Raziskovalno-dokumentacijskega centra za proučevanje osamosvojitve in samostojne države Slovenije. Težko je zajeti vse teme, v katere je v okoli 120 znanstvenih člankih in poglavjih v monografijah posegel slavljenc. V zadnjem času ga še posebej zanimajo pravniki, vrsto jih je predstavil v monografiji *Slavni slovenski pravdarji: slovenski odvetniki v umetnosti, znanosti in politiki* (Maribor, 2018).

Vzporedno in kot valorizacija znanstvenih in strokovnih raziskovalnih dosežkov je teklo tudi Čepičevo napredovanje v znanstvenih nazivih. Preko imenovanj v nazive asistenta, asistenta z magisterijem in asistenta z doktoratom je bil leta 1994 izvoljen v naziv znanstvenega sodelavca, leta 1999 v naziv višjega znanstvenega sodelavca in leta 2011 v naziv znanstvenega svetnika. V prva dva naziva ga je izvolil še senat Filozofske fakultete, v zadnjega pa že znanstveni svet inštituta, kar prav tako zrcali spremembe v raziskovalnem okolju.

Pomemben, celo značilen del Čepičevega strokovnega dela, predstavlja kontinuirano uredniško delo. Težko bi med zgodovinarji našli raziskovalca s toliko uredniškimi deli. Prvenstveno je treba omeniti njegovo uredniško delo za revijo *Prispevki za novejšo zgodovino*. Glavni oziroma odgovorni urednik je bil kar 24 let, od leta 1991 do 2015. Ne glede na poimenovanje položaja pa je predvsem na njegovih ramenih slonelo oblikovanje dveh zvezkov letno, v zadnjih letih urednikovanja včasih celo treh. Veliko na prvi pogled nevidnega dela je vtakano v teh 47 zvezkov, še posebej, ker je bilo treba članke marsikdaj tudi urediti, ne le z uredniškim občutkom in znanjem oceniti, ali so primerni in zanimivi za profil revije in njenih bralcev. Omeniti je treba, da je bilo obdobje njegovega uredništva čas velikih tehničnih sprememb v izdajanju revije, računalniško oblikovanje je s svojim sodelavcem lahko okusil od najbolj grobe prve oblike do prehoda na spletno platformo, da o uvajanju novih elementov recenzijskih postopkov in postavljanju oblikovnih standardov za članke sploh ne govorimo. Vsekakor si je pri tem delu izuril presojo in občutek za napisano, tako da je postal urednik tudi vrsti drugih publikacij inštituta. Bil je tudi prvi urednik serije *Vpogledi*, v kateri so pod njegovim urednikovanjem izšli trije zborniki znanstvenih posvetovanj.

Čeprav je bila njegova prvenstvena raziskovalna opredelitev socialistično obdobje slovenske zgodovine in ga razumemo kot enega stebrov raziskovanja in poznavanja obdobja po drugi svetovni vojni, pa ga je zanimanje za zgodovino druge svetovne vojne, ki je neposredno vodila v povojno zgodovino, pogosto pritegnilo v teme tega obdobja. Še

preden je doktoriral, je pripravil za objavo zajeten medvojni dnevnik dr. Maksa Šnuderla (*Dnevnik 1941–1945. 1, V okupirani Ljubljani, 2, V partizanih* (Maribor: Obzorja, 1993, 1994), ki je od njega terjal uredniško in celo raziskovalno delo v dveh zelo različnih sredinah, o katerih je Šnuderl pisal, saj je kot sicer pomemben član vodstva Osvobodilne fronte pol vojnega časa preživel v okupirani Ljubljani, pol pa na osvobojenem ozemlju in od jeseni 1944 v Beogradu. Čepič je k številnim pojasnilom o osebah in dogodkih dodal tudi tehtno spremno študijo o dnevniku, življenjski poti in delu njegovega avtorja.

S podpisanim in urednikom Martinom Ivaničem je pripravil fotomonografijo *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), pri kateri smo omenjeni uredniki iz bogate fototeke Muzeja novejše zgodovine Slovenije in drugih slovenskih muzejev izbrali konceptualno najpovednejše fotografije vseh poglobitvinih vidikov medvojnega življenja ter jih nadgradili s krajšim sintetičnim orisom vojnega obdobja na Slovenskem.

S soavtorstvom v pregledni monografiji *La Slovenia durante la seconda guerra mondiale* (Udine/Videm, 2012), ki jo je skupaj s kolegoma Nevenko Troha in podpisanim napisal za italijansko govorno področje, pa je dejavno posegel v srž zgodovinopisja druge svetovne vojne, ki je poleg poznavanja zgodovinskega razvoja in obsežne literature zahtevala jasne interpretacije. Čepič je po obsegu napisal nad polovico besedila, med drugim tudi zahtevne tekste o političnem razvoju in ciljih odporniškega gibanja in protipartizanskega tabora, gospodarstvu, kolaboraciji in oblikovanju protipartizanskega tabora ter vrsti družbenih značilnosti medvojnega razvoja Slovenije pod tremi okupatorji, v odporu in v medsebojnem spopadu. Monografijo z naslovom *Slovenija v vojni: 1941–1945* je, vsebinsko še dopolnjeno in prilagojeno znanju slovenskega bralca, izdala založba Modrijan (Ljubljana, 2017). Neprimerno je ocenjevati lastno delo, a vendar sodim, da nam je uspelo pokazati tuji in domači zgodovinarski javnosti vse poglobitvene procese kompleksnega vojnega časa na Slovenskem, ne da bi vsiljevali svoje osebne opredelitve.

Vsekakor pa velja poudariti Čepičevo sodelovanje pri zanimivem delu, ki ga je inštitutu naročil takratni predsednik Državnega zbora Republike Slovenije v času prizadevanj po interpretacijah (in morebitnem zakonskem urejanju) najspornejših obdobj slovenske polpretekle zgodovine. V sintetičnem besedilu, opredeljenem kot znanstveno poročilo z naslovom *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955: znanstveno poročilo* (Ljubljana, 1995), je dvanajst uveljavljenih zgodovinarjev podalo skupen pogled na zadevno obdobje.

Zdenko Čepič je bil vedno nasprotje od kabinetnega, na svoje razprave in knjige osredinjenega zgodovinarja. Od asistentskih časov je pisal tudi veliko manj zahtevnih, pa še kako potrebnih in tudi odmevnih strokovnih in poljudnih člankov v revialnem tisku in časopisih. Sodeloval je tudi v širši javnosti namenjeni *Slovenski kroniki XX. stoletja* (Ljubljana, 1996). Pripravil je več scenarijev za televizijske dokumentarne oddaje. Zahtevnejše in tudi pomembnejše je bilo njegovo delo pri velikem nacionalnem projektu *Enciklopedije Slovenije*. Ni bil zgolj eden od članov področnega uredništva za zgodovino po letu 1945, pač pa je napisal več desetih gesel, bolj in manj kompleksnih. V dejavnost take vrste sodita tudi dve desetletji dolgi mentoriranje in ocenjevanje

raziskovalnih nalog iz zgodovine tako za srednje- kot osnovnošolce v okviru Gibanja znanost mladini (v okvirju ZOTKS) in Zveze prijateljev mladine. Tudi borčevski populaciji je rad pomagal z uredniškim delom (več letnikov publikacije *Naš zbornik*) in prispeval tudi več kot le kak članek. Zadnje tako delo, brošura več avtorjev *Together: combat comradeship between the Slovenian partisans and the allies* (Ljubljana, 2014), je bilo namenjeno promociji skupnega protifašističnega boja med drugo svetovno vojno. Čepič je v zadnjem desetletju sodeloval tako v raziskovalnem projektu *Manevrska struktura Narodne zaščite organih za notranje zadeve leta 1990* kot tudi s policijskimi veterani, združenimi v Zvezi policijskih veteranskih društev Sever. Obsežna kronologija o delovanju milice v osamosvojitvenih letih, ki so jo pripravili z njegovo strokovno pomočjo, še vedno čaka na izid. Tudi v naši stanovski organizaciji je opravljal več pomembnih funkcij. Skupaj štiri mandate (1996–2004) je bil najprej predsednik in nato podpredsednik Zgodovinskega društva Ljubljana, kjer ni le opravljal zaupane mu funkcije, pač pa si je prizadeval, da bi društvo s strokovnimi predavanji oživel in postalo vidnejše v svojem mestu ter razvilo svojo dejavnost tudi na založniškem polju. Več mandatnih obdobj je bil izvoljen tudi za predsednika častnega razsodišča Zveze zgodovinskih društev Slovenije.

Kolikor poznam kolega Zdenka, mu je Inštitut pomenil – in mu še vedno – mnogo več kot le delovno okolje, v katerem se izpolnjuje njegova raziskovalna pot. Vedno se je zanimal za njegovo delovanje, zelo zgodaj so ga takrat vodilni kolegi in kolegice izbirali za vedno zahtevnejše upravne in strokovne položaje. Opravljal je različne funkcije, od predsednika inštitutskega sindikata do člana sveta inštituta, predsednika in člana upravnega odbora, člana znanstvenega sveta, že omenjenega glavnega oziroma odgovornega urednika inštitutske revije. Vedno agilen, pa tudi odkrit glede svojega mnenja, je pri opravljanju vseh funkcij pustil sled, pa čeprav to ni bilo vedno vsem pogodu. Tega posebnega odnosa do svojega delovnega okolja ni ohranil le na osebni ravni, pač pa se je tudi strokovno posvetil njegovi zgodovini, prvič ob štiridesetletnici (*Kaj smo delali, kaj naredili?*, *Prispevki za novejšo zgodovino* 1999, št. 1) in drugič deset let pozneje (*Zgodovinopisje v zrcalu zgodovine: 50 let Inštituta za novejšo zgodovino*, 2009), z orisom, ki velja za do sedaj najbolj poglobljeno predstavitev inštituta kot znanstvene in strokovne ustanove.

Tudi po upokojitvi je Zdenko še vedno viden člen njegovega občestva, z mizo v upokojski pisarni, kjer je rad na voljo tudi za resnejše strokovne pogovore. Pogled v bibliografsko pomagalo COBISS pove, da je še vedno živ raziskovalec, ki se ni izklopil z dnem upokojitve. Na njegovi domači delovni mizi nastaja novo delo, a na konkretnosti bo treba še počakati. Energijo vlaga tudi v bolj vsakdanje radosti. Če je pred desetimi leti ob šestdesetletnici povabljen kolege in kolegice pogostil z odličnim, doma zvarjenim pivom, nas je tokrat z doma ustvarjenimi čilijevimi omakami. Le želimo mu lahko, da mu bo zdravje služilo in nas bo presenetil s še kakšnimi zemeljskimi in duhovnimi stvaritvami!

Janko Prunk – osemdesetletnik

Vsi vemo, da je čas za vse enak, da vsakomur odkaže leta, pa najsi ga živi na tak ali drugačen način. In tako je tudi z nami, zgodovinarji, ki imamo sicer privilegij, da se po lastni izbiri gibamo po njem, po njegovi razsežnosti in spoznavamo njene podobe. In zgodilo se je, da se je osemdeset let zbralo tudi Janku Prunku, za katerega je veljala oznaka »večni mladenič«.

O prvih šestih desetletjih zaslužnega profesorja Univerze v Ljubljani, znanstvenega svetnika dr. Janka Prunka smo že pisali ob njegovem takratnem jubileju.¹ Naj zato le z glavnimi poudarki spomnimo na njegovo dotedanjo pot, ki se je začela 30. decembra 1942 v Loki

pri Zidanem Mostu in je nato rasla v širši slovenski in mednarodni svet.

Janko, kot mu na kratko pravimo kolegi in prijatelji, je po osnovno- in srednješolskem šolanju, ki ga je zaključil na gimnaziji v Celju, leta 1961 vpisal študij zgodovine in sociologije na ljubljanski Filozofski fakulteti. Leta 1966 se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (Inštitut za novejšo zgodovino) in kmalu postal eden od tistih raziskovalcev, ki so odločilno prispevali k razvoju vsebinsko širokega in modernega obravnavanja slovenske novejše zgodovine. V začetku sedemdesetih let je obravnaval vpliv ljubljanskega knezoškofa dr. Antona Bonaventure Jegliča na razvoj katoliškega gibanja od konca 19. in do začetka tridesetih let 20. stoletja ter vprašanje sodelovanja marksističnega proletariata s proletariatom, organiziranim na verski podlagi. Leta 1972 je na FF magistriral s temo *Slovenski krščanski socialisti med šestojanuarsko diktaturo 1929–1934*, dve leti kasneje pa doktoriral s celostno raziskavo o idejno-političnem razvoju krščankosocialističnega gibanja na Slovenskem med svetovnimi vojnami. Disertacija je v knjižni obliki izšla pod naslovom *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda* (1977). Za študijo je leta 1980 prejel nagrado sklada Borisa Kidriča. V letih 1975–1979 je deloval kot profesor na Pedagoški akademiji v Ljubljani ter z Brankom Božičem in Tomažem Webrom sodeloval pri pripravi zgodovinskih učbenikov; leta 1976 je začel predavati še na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo (Fakulteta za družbene vede). Nato se je vrnil na inštitut in se usmeril v obravnavo jugoslovanske državne združitve leta 1918, političnih konceptov slovenske meščanske politike med vojnami, Krekovega vpliva na slovensko družbeno in politično misel v tem času, dela Borisa Kidriča, krščanskih socialistov do leta 1943 in slovensko-hrvaških odnosov v dvajsetih letih. Sredi osemdesetih let je objavil študijo o slovenski narodno programski misli in politiki od programa Združene Slovenije do konca druge svetovne vojne (*Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945*, 1986). V študiji, ki je izšla tudi v srbskem jeziku, je objavil še izbrane politične programe iz tega obdobja. Za študijo

¹ Jurij Perovšek, »Prof. dr. Janko Prunk – šestdesetletnik,« *Zgodovinski časopis* 57 (2003): 221–26.

je leta 1987 prejel nagrado *vstaje slovenskega naroda*. V tem letu je za knjižno objavo pripravil zbornik člankov in razprav, ki jih je do leta 1945 napisal predvojni krščanski socialist, akademik profesor dr. Bogo Grafenauer (*Slovensko narodno vprašanje in slovenski narodni položaj*).

Janko Prunk je pozorno spremljal dinamično družbeno in politično dogajanje v Sloveniji konec osemdesetih let. Plod njegovega zanimanja je bil zbornik intervjujev, ki jih je objavil z vodilnimi ideologi in politiki starih in novih političnih strank ter predsednikom Predsedstva RS in slovenskim članom Predsedstva SFRJ Milanom Kučanom in dr. Janezom Drnovškom (*Nova slovenska samozavest: pogovori s slovenskimi političnimi prvaki*, 1990). V naslednjih letih je objavil še več knjig. Leta 1992 je izšel *Slovenski narodni vzpon: narodna politika (1768–1992)*, v katerem je sintetično obravnaval slovensko pot od ljudstva, vpetega v habsburško državno telo, do mednarodno priznane nacije leta 1992. Leto kasneje je v soavtorstvu z Branimirjem Nešovićem objavil prvi slovenski postsocialistični in postjugoslovanski učbenik za zgodovino 20. stoletja *20. stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole*, leta 1994 pa je sledila *A brief history of Slovenia: historical background of the Republic of Slovenia*; v letih 1994–2008 je izšla še v italijanskem, nemškem, slovenskem in finskem jeziku. Leta 1994 je presenetil kot soavtor odličnega *Vodnika po slovenskih vinorodnih okoliših*. Leta 1995 je sodeloval pri pripravi sintetičnega pregleda *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*, ki ga je za potrebe Državnega zbora RS pripravila skupina zgodovinarjev, leta 1996 pa je skupaj z Martinom Ivaničem pripravil *Osamosvojitve Slovenije: s kratkim orisom slovenske zgodovine*. Omeniti je treba, da je leta 1991 po njegovi zaslugi v slovenskem jeziku izšla tudi znana *Kratka svetovna zgodovina za mlade bralce: od pradavnine do sedanjosti* Ernsta Hansa Josefa Gombricha. V devetdesetih letih oziroma do svoje šestdesetletnice je z referati sodeloval na vseh pomembnih zgodovinskih znanstvenih simpozijih tistega časa. Spomniti je treba še na njegovo sodelovanje pri vseh dotedanjih pomembnih leksikografskih, kronoloških in enciklopedičnih delih o občini in slovenski zgodovini (*Leksikon Sova*, 1973, 2000, 2006; *Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868–1980*, 1981; *Enciklopedija Slovenije*, 1987–2001; *Slovinci skozi čas: kronika slovenske zgodovine*, 1999).

Ob raziskovalnem in pedagoškem delu doma je bil Janko Prunk dejaven tudi v tujini. Leta 1969 se je študijsko izpopolnjeval v Leipzigu, leta 1973 pa na Inštitutu za evropsko zgodovino (Institut für europäische Geschichte) v Mainzu, kjer se je srečal s sodobno evropsko in svetovno raziskovalno mislijo. Tu je pripravil komparativno študijo o krščanskem socializmu v Evropi med svetovnim vojnama, ki jo je kasneje vključil v *Pot krščanskih socialistov* in posebej objavil tudi v nemškem jeziku. Mainški inštitut ima še vedno za svoj drugi znanstveni dom, študijsko izpopolnjevanje v njem pa je nesebično omogočil še trem raziskovalcem Inštituta za novejšo zgodovino – prof. dr. Francu Rozmanu, avtorju pričujočega jubileja in sedanjemu direktorju inštituta dr. Andreju Pančurju. Leta 1978 se je študijsko izpopolnjeval v École de hautes études en sciences sociales in na Inštitutu Mauricea Thoresa v Parizu. V študijskih letih 1984/85 in 1994/94 je bil kot Humboldtov štipendist gostujoči profesor na Univerzi

v Freiburgu, kot gostujoči profesor pa je v letih 1988/89 predaval tudi na Univerzi v Kölnu. Živo zanimanje za aktualna družbena in politična vprašanja ga je vodilo tudi v politiko. V letih 1992/93 je bil kot član Socialdemokratske stranke Slovenije minister za Slovence po svetu in narodnostne manjšine v Sloveniji v prvi Drnovškovi vladi. Bil je prvi zgodovinar, ki se je v Republiki Sloveniji gibal v vrhu slovenske politike. Leta 1999 je postal ambasador znanosti Republike Slovenije. V drugi polovici devetdesetih let je bil dejaven še v krščanskosocialističnem društvu 2000 (od 1998 do 2011 je bil njegov predsednik). V letih 1997–2011 je bil član uredniškega sveta društvene revije *Revija 2000* (od 1988 do 1990 je bil predsednik sveta).

Tukaj moramo spomniti tudi na Jankove zadolžitve v IZDG/INZ. V letih 1980–1982 je bil predsednik sveta inštituta, od 1993 do 1995 je vodil inštitutski raziskovalni projekt *Politični in idejni razvoj na Slovenskem 1892 do 1941*, v letih 1991–2015 pa je bil član uredništva inštitutske znanstvene revije *Prispevki za novejšo zgodovino*. Leta 1995 se je polno posvetil pedagoškemu delu. Z inštituta je odšel na Fakulteto za družbene vede, kjer so ga že leta 1988 izvolili v rednega profesorja. Na FDV je do upokojitve leta 2012 predaval občo zgodovino in zgodovino politične misli.

V dvajsetih letih, ki so minila od prejšnjega zapisa o našem jubilarantu, je Janko Prunk z nezmanjšano ustvarjalno močjo nadaljeval svoje raziskovalno in pedagoško delo. Na pedagoškem področju je bil dejaven kot predavatelj in mentor pri diplomskih, magistrskih in doktorskih delih. V tem času je pod njegovim mentorstvom diplomiralo 36 študentk in študentov (v celotnem pedagoškem obdobju 44), magistriralo je devet magistrandk in magistrandov (v celotnem pedagoškem obdobju enajst), doktorirala pa sta doktorandka in doktorand (v celotnem pedagoškem obdobju trije). Bil je tudi somentor diplomantki in diplomantu, magistrandki (v celotnem pedagoškem obdobju trem) in doktorandki. Dejaven je bil še kot mentor mladi raziskovalki (v celotnem pedagoškem obdobju trem MR). Obenem je v letih 2004–2005 na FDV vodil raziskovalni projekt *Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma od prvih začetkov do ustanovitve Državnega zbora Republike Slovenije* (pred tem je že v letih 1996–2000 vodil raziskovalni projekt *Zgodovina socialne in politične misli na Slovenskem*). Kot član avtorske skupine, ki je leta 2007 pripravila *Predlog Resolucije o Nacionalnem programu visokega šolstva 2007–2010*, je sodeloval tudi pri načrtovanju nacionalnega visokošolskega procesa. V priznanje njegovemu pedagoškemu delu mu je Univerza v Ljubljani leta 2014 podelila naziv zaslužnega profesorja.

Prunkovo raziskovalno delo je v omenjenem obdobju obsegalo široko paleto problemskih polj. V izvirnih znanstvenih člankih, samostojnih poglavjih v monografskih publikacijah in drugih zgodovinoepisnih in politoloških znanstvenih ter strokovnih prispevkih, ki so izšli v domačem in tujem znanstvenem tisku, je obravnaval svobodomiselne predstave v slovenskem prostoru v novem veku, vprašanje Slovenije kot ideje in političnega programa evropskega razsvetljenstva, zgodovino in perspektive konstitutivnih idej evropske racionalistične civilizacije, problem moči in nemoči parlamentarizma pri reševanju nacionalnega vprašanja v večnacionalnih državah v 19. in 20. stoletju, duhovne vrednote evropske demokracije in evropski vrednostni

sistem v procesu globalizacije. Razčlenil je vključenost Slovenije v srednjeevropski kulturni krog ter problem kulturnega boja in politične kulture na Slovenskem. Pisal je o prvi svetovni vojni in Slovencih, poudaril Maistrov prispevek k prvi slovenski samoodločbi in se posvetil oktobrski revoluciji, političnemu in kulturnemu življenju Slovencev v prvi Jugoslaviji in vodilnemu slovenskemu politiku v tem obdobju dr. Antonu Korošču. Poglobil se je v probleme demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941, v vprašanje demokracije in slovenskih krščanskih socialistov, in evropske vplive na politično gibanje slovenskih katoličanov. Ob tem je obravnaval ločitev duhov med intelektualci v tridesetih letih, položaj Edvarda Kocbeka v panoptikumu slovenskih osebnosti 20. stoletja in pojmovanje revolucije v različnih segmentih OF in NOB. Razčlenil je idejne in praktične vzore slovenske komunistične revolucije v letih 1941–1945, v širšem pogledu pa vprašanje spomina na žrtve totalitarnih in avtoritarnih režimov ter revolucionarnega nasilja v Evropi v 20. stoletju. Opazno pozornost je namenil zgodovinskemu ozadju avstrijske državne pogodbe, vrnitvi evropske socialdemokracije v Slovenijo v osemdesetih letih 20. stoletja, misli in delu dr. Jožeta Pučnika in slovenski državni osamosvojitvi v kontekstu slovenske narodne zgodovine 20. stoletja. Vzporedno je presodil politično življenje, politično zavest in politično kulturo Slovencev v samostojni Sloveniji in vprašanje slovenske nacionalne identitete v združeni Evropi. Obravnaval je še vprašanje slovenskega nacionalnega interesa v zgodovinski retrospektivi in pomen nacionalne samozavesti. Ocenil je politično vlogo dr. Janeza Drnovška in poudaril družbeno potrebo, da politika zgodovino prepusti zgodovinarjem. Njegov raziskovalni razmislek je zajemal tudi vprašanje krščanskosocialne in socialistične problematike konec 20. in v začetku 21. stoletja ter – obenem s primerjavo političnega razvoja v Sloveniji in Hrvaški v letih 1990–2000 – slovensko-hrvaške odnose v 20. stoletju. Opozoril je tudi na vlogo Državnega zbora Republike Slovenije pri urejanju državne meje z Republiko Hrvaško. O teh vprašanjih je poročal še na znanstvenih in strokovnih srečanjih, ki so jih pripravili SAZU, Državni svet Republike Slovenije, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovensko politološko društvo, Inštitut za novejšo zgodovino, Znanstvenoraziskovalni inštitut pri Zgodovinskem društvu dr. Franca Kovačiča v Mariboru, Študijski center za narodno spravo, Inštitut dr. Jožeta Pučnika, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Slovenski center PEN, Društvo slovenskih pisateljev, Zveza društev General Maister in Urad koroške deželne vlade. Večkrat je spregovoril v vodilnih slovenskih tiskanih in elektronskih medijih. Kot udeleženec pogovorov pri predsedniku republike dr. Danilu Türku v letih 2009 in 2011 je bil dejaven tudi pri obravnavanju aktualnih nacionalnih in političnih vprašanj. Sodeloval je še z Uradom Vlade Republike Slovenije za informiranje in za njegove potrebe pripravil pregled slovenskega zgodovinskega razvoja, ki so ga vključili v publikacijo *Dejstva o Sloveniji* (poslovenjeni naslov); publikacija je v letih 2007–2011 izšla v španskem, angleškem, francoskem in nemškem jeziku.

Seveda je bil prof. dr. Janko Prunk v obdobju, pri katerem smo se podrobno ustavili, zavezan tudi monografskim predstavitev svojih znanstvenoraziskovalnih spoznanj. Že leta 2003 je za Zentrum für Europäische Integrationsforschung Univerze Friedricha Wilhelma

v Bonnu v knjižni obliki pripravil krajšo študijo *Die rationalistische Zivilisation – zasnovu svojih kasnejših velikih del Racionalistična civilizacija: 1776–2000* (2008) in *Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015* (2015). Leto kasneje je objavil *Zgodovino ideoloških spopadov med vojnama*, v kateri je predstavil podobo sveta med svetovnimi vojnama, duhovnopolitični položaj liberalnih in katoliških političnih sil pred drugo vojno, krščanski socializem v Zahodni in Srednji Evropi med vojnama in racionalistično civilizacijo v tem času. V tem – za slovenski humanistični prostor – nedvomno dobrodošlem delu je na podlagi idejnih, političnih in vojaških preizkušenj, s katerimi se je soočal človek 20. stoletja, opozoril na izvirne vrednote evropskega racionalizma in humanističnega izročila in poudaril potrebo po še bolj pretehtanem razmisleku sveta in različnih civilizacijskih možnosti, ki se spočenjajo v njem.

Po *Zgodovini ideoloških spopadov* je prof. Prunk prešel na novo polje svojega raziskovanja – celostno obravnavo parlamentarnega delovanja Slovencev. Plod te usmeritve je bilo delo *Parlamentarna izkušnja Slovencev* (2005), h kateremu je kot soavtorico pritegnil dr. Cirilo Toplak. V *Parlamentarni izkušnji*, ki ji je predgovor napisal profesor na FDV dr. Drago Zajc, je Janko Prunk obravnaval čas od leta 1848 do 1945, to je od revolucionarno prelomnega leta evropske in slovenske zgodovine do konca druge svetovne vojne, nato pa še slovenski parlamentarizem v Republiki Sloveniji v letih 1990–2000. Prunkova temeljna ugotovitev je, da lahko govorimo o dolgoletni slovenski parlamentarni izkušnji, saj so Slovenci sodelovali v frankfurtskem parlamentu leta 1848 in dunajskem od istega leta do 1918. Med vojnama je večina slovenskega naroda svoje poslance pošiljala v jugoslovanski parlament, medtem ko so primorski Slovenci v letih 1921–1928 svoje poslance pošiljali v rimski parlament. Koroškimi Slovincem med vojnama ni uspelo izvoliti poslancev v dunajski parlament, imeli pa so svoje zastopnike v koroškem deželni zboru v Celovcu. Za obdobje druge vojne Prunk ugotavlja, da je ta onemogočila razvoj in obstoj parlamentarizma. Meni, da Slovenski narodnoosvobodilni svet lahko samo pogojno imenujemo nekakšen slovenski parlament, saj je predstavljala le partizanski del naroda in ni bil izvoljen demokratično, enako oziroma še bolj pa to velja za zbor protipartizanskih in protirevolucionarnih zastopnikov maja 1945 v Ljubljani. V povojnem obdobju so Slovenci poslance pošiljali v beograjsko in ljubljansko skupščino. Socialističnega parlamentarizma, ki ga je predstavila Cirila Toplak, zaradi monizma komunistične stranke ne moremo vrednotiti v smislu pravega parlamentarizma, čeprav je imel nekaj njegovih prvin in so skupščine formalno odločale o zakonodaji. V poglavju o parlamentarizmu v prvem desetletju Republike Slovenije je Prunk v lepo zaokroženem in večplastnem sintetičnem orisu predstavil tedanji politični razvoj v Sloveniji in vlogo parlamenta v njem. *Parlamentarna izkušnja* je doživela tudi drugo izdajo (*Parlamentarna izkušnja Slovencev 1848–2004*, 2006), v kateri je kot soavtorica sodelovala še Marjetka Hočevar. K besedilu Prunka in Cirile Toplak je dodala obravnavo slovenskega parlamenta v legislaturnem obdobju 2000–2004. Obravnavo je s politološkega vidika izpeljala skozi dobro oblikovan pregled slovenskega političnega življenja in dela državnega zbora po vseh bistvenih vprašanjih v imenovanem času.

Poleg zgodovine parlamentarizma se je Janko Prunk osredotočil tudi na drugi ključni dejavnik političnega življenja – politične stranke. Z dr. Marjetko (Hočevar) Rangus je obdelal stoletje slovenskega političnostrankarskega razvoja v letih 1890–1990 (*Sto let življenja slovenskih političnih strank 1890–1990*, 2014), to je od začetka večstrankarskega političnega življenja na Slovenskem do njegovega ponovnega pojava po izteku socialističnega političnega monizma leta 1990. V *Stotih letih* se je Janko Prunk posvetil času od začetka strankarskega življenja do leta 1945, ko je prišlo do popolne ukinitve strankarskega pluralizma. Marjetka Rangus je obdelala obdobje socialističnega strankarskega monizma do leta 1990. Prunk je bil v svoji obravnavi pozoren na vprašanja socialne podlage strank, njihovih ideoloških temeljev, njihove vpetosti v konkretna politična razmerja in odgovore na konkretne politične probleme. Obravnaval je tudi organizacijsko strukturo strank, odnos baze do strankarskih vodstev in nasprotno, notranjo demokracijo oziroma nedemokracijo v strankah, njihovo delovanje v parlamentu, pomen strankinih parlamentarcev in njihov odnos do vodstev strank ter medstrankarska razmerja, ki so eden od bistvenih problemov življenja političnih strank. Razčlenil je ključna stališča strank do aktualnih temeljnih političnih življenjskih problemov, osredotočil pa se je še na vprašanje odnosa do demokracije, osebne politične in idejne svobode in socialnih problemov. Tako je na kompleksen način zgodovinsko in politološko razčlenil protostrankarsko obdobje na Slovenskem (1861–1892), prvo strankarsko obdobje (1892–1907), dobo premoči katoliške SLS (1907–1918), razmah strankarskega življenja (1918–1929), delovanje političnih subjektov od uvedbe kraljeve diktature leta 1929 do leta 1941 ter obdobje okupacije in uničenja slovenskih političnih strank, ki je v političnovojaški dinamiki vojnega časa od leta 1941 do 1945 vodilo v komunistični revolucionarni prevzem oblasti. Marjetka Rangus je v nadaljevanju obdelala povojni politični in partijski razvoj – vztrajanje pri monolitni oblasti enotne ideologije in ene partije, znotraj katere je veljalo načelo demokratičnega centralizma, končala pa s procesom demokratizacije političnega življenja in vzpostavljanja pluralizacije družbenega, političnega in gospodarskega življenja konec osemdesetih let 20. stoletja.

Med poglobitvama v slovensko parlamentarno izkušnjo in strankarsko zgodovino je Janko Prunk pripravil prvo od svojih že omenjenih monumentalnih del – *Racionalistično civilizacijo 1776–2000*. Ti, v slovenskem zgodovinopisju edinstveni deli, razkrivata avtorjevo duhovno in kulturno razsežnost, vpeto v izjemno široko zgodovinsko, politološko, sociološko, filozofsko, kulturno, umetnostno, antropološko in etičnomoralno vedenjsko obzorje. Po našem prepričanju pomenita enega od ključnih kvalitativnih označevalcev slovenske zgodovinopisne misli. Na svoji knjižni polici bi ju moral imeti vsak, ki ga zanima domišljen in celovito podprt pogled na zadnjih 250 let evropske zgodovine. Janku Prunku se je zamisel knjige o zgodovini racionalistične civilizacije porodila leta 2001 v Cambridgeu, ko se je nekega popoldneva sprehajal po študijskem delu. Če označimo njegovo razumevanje racionalizma, to izhaja iz Kantove kritike dotedanjega racionalizma ob koncu 18. stoletja, ko je ob njega postavil transcendentno etiko, ki lahko uravnava človekovo ravnanje, in pustil transcendentno sfero veri.

Janko Prunk se je na pisanje *Racionalistične civilizacije* temeljito pripravil. O temi, ki ga je nagovorila, je preštudiral obsežen nabor literature in se posvetoval z vrsto kompetentnih domačih in tujih predstavnikov različnih znanstvenih disciplin, k temu pa pridal še svoje poznavanje duhovnih položajev in zgodovinskopolitičnega razvoja v Evropi. V recenzentski besedi h knjigi je profesor ddr. Igor Grdina zadeto zapisal: »Študija Janka Prunka o oblikovanju ter mnogovrstnih podobah našega stvarnega in duhovnega sveta je velikopotezen poskus celovite orientacije v času in prostoru. Ponuja nam avtorsko izvirno pojasnilo zgodovine Evrope od epohe luči (in) razuma dalje.« V predgovoru h knjigi pa je direktor Inštituta za evropsko zgodovino v Mainzu, profesor dr. Heinz Duchhardt, poudaril: »Prunkov pristop se odlikuje po tem, da zmore povezati mnoga področja, od umetnosti in znanosti pa do religije in politike, v kombinacijo z duhovnozgodovinskim, 'življenjskosvetnim' in političnozgodovinskim prijemom ter podati prepričljivo panoramo nastanka evropske civilizacije, katere korenine in listi se razkrivajo v trajnem boju med racionalizmom in iracionalizmom.« – »Knjiga je ambiciozni veliki met, je nekakšen vodnik po genezi moderne evropske družbe, oblikovanje katere ne bi bilo možno brez racionalizma.« Navedeni oceni ne bi mogli bolje podati bistva Prunkovega dela.

Naj predstavimo sestavo *Racionalistične civilizacije*. Začenja se z opredelitvijo njenih temeljev konec 18. stoletja in pogledom na vsakdanje življenje človeške skupnosti v Evropi na predvečer moderne. Pridana sta prikaza razsvetljenske misli in tedanjega razvoja znanosti, družbe, šolstva, kulture, umetnosti in evropskih držav ter meddržavnega sistema. Sledita obravnava razvoja racionalizma v obdobju meščanskih revolucij 1775–1849 in razčlenitev tedanjega gospodarskega in političnega življenja, idejnih predstav o družbi ter revolucije leta 1848. Naslednja vsebinska sklopa zajemata racionalistično civilizacijo v meščanski dobi 1850–1914 in v obdobju svetovnih vojn 1914–1945. V njej avtor razčleni evropski gospodarski, socialni, politični in kulturni razvoj ter razvoj znanosti v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja, prvo svetovno vojno in njene posledice ter ideološke tokove, politični, gospodarski, socialni in kulturni razvoj in razvoj znanosti med prvo in drugo svetovno vojno v Evropi. Razčleni še drugo vojno. V zadnjem sklopu svojega dela predstavi evropsko racionalistično civilizacijo v drugi polovici 20. stoletja – vzpostavitev miru po vojni, nastop hladne vojne, uveljavljanje komunističnega režima v Vzhodni Evropi do leta 1968 in rekonstrukcijo demokracije v Zahodni Evropi v tem času, nadaljnji razvoj okostenelega enopartijskega sistema v Vzhodni Evropi do njegovega konca konec osemdesetih let in politični razvoj v Zahodni Evropi do leta 1990. Vzporedno obdela še filozofsko misel in znanost ter tehnološki in gospodarski razvoj v drugi polovici 20. stoletja ter spremembe na področju vsakdanjega mišljenja in življenja v tem času. Te so se pokazale v stopnjevanju demokratične politične kulture, prelamljanju s socialno in mentalno hierarhijo prejšnjega časa, porastu potrošništva, ženski emancipaciji in prodoru racionalističnega mišljenja, največkrat povezanega z materializmom, versko indiferentnostjo, agnosticizmom in vero v tehnološki napredek. Sklop zaključí premislek zadnjega desetletja 20. stoletja, v katerem se avtor ustavi ob razpadu nek-

danjih socialističnih federativnih skupnosti in ustanavljanju samostojnih narodnih držav, vojni v nekdanji Jugoslaviji, nacionalnih gibanjih v državah Zahodne Evrope in preraščanju Evropske skupnosti v Evropsko unijo. Opozori na gospodarski in socialni razvoj v tranzicijski Vzhodni Evropi ter v Evropski uniji, demografska vprašanja v Zahodni Evropi ter položaj evropske znanosti in umetnosti. Avtor na koncu svojega dela ugotavlja, da je racionalistični civilizaciji v svojem dvestopetdesetletnem razvoju uspelo spoznati in obvladati fizično naravo okoli sebe, velik prodor je uspel tudi na področju emancipacije posameznika in družbe v političnih in socialnih odnosih. Še vedno pa ni uresničen razsvetljenski ideal – še vedno obstajajo velike pomanjkljivosti v strukturi in delovanju politične demokracije in velika neskladja v socialnogospodarskih odnosih. In tudi človeška oseba, predmet antropologije, filozofije in zgodovine, ki jo je racionalizem osvobodil mnogih materialnih spon, ostaja še vedno na poti iskanja zadnjega smisla.

Ustvarjalna napetost in racionalistično hotenje po doumevanju sveta in zgodovine sta v naslednjih letih Janka Prunka privedla do nadgradnje *Racionalistične civilizacije*, do še ene poglobljene obravnave v delu *Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015*. *Zgodovina* je skozi isti vsebinski pogled pretehtano predelana in dopolnjena *Racionalistična civilizacija*. Avtor je besedilo na več mestih preuredil, tretjino poglavij napisal na novo, pomembne dogodke in dejanja, ki jih je poprej predstavljal s sklicevanjem na druge avtoritete, pa tokrat osvetlil z izvirnimi avtorskimi ocenami. Posebej je ocenil še 19. stoletje kot dinamičen čas, ki je v temeljih spreminjal življenje evropskega človeka, posledice oktobrske revolucije na zahodnem vojskovališču prve svetovne vojne in v mednarodnih odnosih leta 1918 ter Evropo po letu 2000 v iskanju nove racionalnosti in etike. Tu opozori na pomembno misel nekdanjega zahodnonemškega kanclerja Helmuta Schmidta, ki je poudaril, da mora iskanje nove morale sloneti na dveh temeljih – teološkem: vera, upanje, ljubezen, in razsvetljenskem: pamet, pravičnost, pogum in mera.

Janko Prunk je svoje, kot je utemeljeno zapisala Marjetka Rangus, življenjsko delo, vrhunec dolgoletnega raziskovanja in rezoniranja razvoja evropske družbe zadnjih 250 let, ki ga po metodi dela, širini obravnavane tematike in sintezi lahko postavimo ob bok velikim imenom evropskega in svetovnega zgodovinarja,² posvetil zanj nenadomestljivemu Inštitutu za evropsko zgodovino. Njegov dolgoletni direktor profesor Duchhardt je *Zgodovini Evrope* znova prispeval predgovor z enakimi poudarki kot jih je zapisal k *Racionalistični civilizaciji*. V recenzentski besedi h knjigi pa sta Igor Grdina in doc. dr. Aleš Maver Prunkovo delo ocenila kot impresiven poskus premisliti dobo racionalizma oziroma kot izris sugestivne freske Evrope na predvečer moderne. In še poudarek dr. Janeza Markeša: *Zgodovina Evrope* bralcu »detonira njegove misli, aktivira njegov miselni potencial in povzroča enciklopedične ambicije.«³ Njeno vrednost je videla tudi slovenska znanstvena skupnost, kar je pokazala *Zoisova nagrada*,

2 Marjetka Rangus, recenzija *Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015, 607 str., avt. Janko Prunk, *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2016): 197.

3 Janez Markeš, »O svobodi, razumu in preostankih Evrope,« *Delo*, 19. 1. 2016, 13.

najvišje priznanje Republike Slovenije za znanstvene in raziskovalne dosežke, ki so jo za *Zgodovino Evrope* profesorju dr. Janku Prunku zasluženno podelili leta 2016.

Janko se v zgodovinskem in politološkem delu ni ustavil. V svojem osemdesetem letu je za Cankarjevo založbo (skupina Mladinska knjiga) pripravil obsežno študijo *Zgodovina slovenske politične misli*, v kateri je skozi politični razvoj od leta 1848 do sprejetja Ustave Republike Slovenije leta 1991 predstavil raznovrstne oblike slovenske politične misli v njenem dotedanjem časovnem loku. Študijo začenja z nastankom slovenske politične misli – oblikovanjem programa Združene Slovenije leta 1848 –, jo nadaljuje po njenih razvojnih stopnjah v drugi polovici 19. stoletja in do konca habsburške monarhije, obdela obdobja Kraljevine SHS/Jugoslavije, druge svetovne vojne in povojne Jugoslavije/Slovenije ter sklene z zaključnim pomembnim aktom slovenske politične misli, Ustavo RS, s katerim je bil slovenski narod vzpostavljen kot moderna, samostojna in neodvisna nacija. Poudari, da v Ustavi RS lahko razberemo vse ključne elemente slovenske politične kulture, kot so se oblikovali ob vstopu v moderno politiko. Prunk Ustavo Republike Slovenije uvršča v kategorijo t. i. čvrstih ustav, ki so kot takšne ključni porok nadaljnega demokratičnega razvoja. Seveda le pod pogojem, da se v družbi razvija in ohranja potrebna ustavna (pravna in politična) kultura, ki zagotavlja spoštovanje ustave ter institucij, ki varujejo ustavno ureditev. *Zgodovino slovenske politične misli* je imel podpisani priložnost prebrati v rokopisni obliki in v njej vidi še eno od Jankovih pomembnih del. V njem je na novo povezal in dopolnil svoja poglobljanja v slovensko novejšo zgodovino.

In zdaj smo prišli do točke, ko je treba reči, da beseda o Janku Prunku ne bi bila popolna, če ne bi povedali še naslednjega: tisto, kar je Janko kot svojo globoko željo in namero zaupal prijateljem in vsem, ki smo mu blizu, in kar smo z radovednostjo ter veseljem pričakovali, se je na pragu njegovega jubilejnega leta zgodilo. Lani, 29. decembra, so mu iz založniške hiše s hitro pošto poslali roman *Iskanje pristana*.⁴ Po številnih raziskovalnih poglobitvah, s katerimi je nadgradil spoznavni prostor slovenske humanistične in družboslovne znanosti, je v roke dobil svoje literarno delo, ki ga je dolga leta nosil in pisal v sebi. Lepše popotnice za nadaljnji življenjski čas in žlahtnjenje svoje uspešne znanstvene poti z vseskozi prisotnim kulturno-umetniškim čutenjem si ne bi mogel želeti. Janko je namreč z *Iskanjem pristana* storil tisto, kar le izjemoma priključne poznavalce posameznih zgodovinskih obdobj in njihove idejne podobe. Ob celotnem korpusu opravljenih raziskav se je odločil še za literarno preslikavo svojega razumevanja obdobja in ljudi, ki so ga kot zgodovinarja zaznavno zaznamovali: krščanskih socialistov v idejnem in političnem zgoščevanju časa pred drugo svetovno vojno na Slovenskem in v prvih letih njenega poteka. Pred ta duhovni, čustveni in umetniški izziv ga je postavil navdih za izris osebnega videnja posameznikovih eksistencialnih preizkušenj, ki mu jih nameni prelomno zgodovinsko dogajanje. Ker roman razkriva doslej neznan plat Jankove ustvarjalne osebnosti, si zasluži, da ga pobljže predstavimo.

4 Janko Prunk, *Iskanje pristana* (Maribor: Založba Pivec, 2021).

Iskanje pristana lahko razumemo kot zgodbo o avtorjevem »življenju pred življenjem«. Ne bomo se namreč zmotili, če ga vidimo kot glavnega junaka *Iskanja*, dr. Toneta Sevnika, profesorja zgodovine na poljanski gimnaziji v Ljubljani in zasebnega docenta na zagrebški univerzi, kjer ob petkih popoldne in sobotah dopoldne predava občo zgodovino od razsvetljenstva do prve svetovne vojne. Tone, mlad mož blizu tridesetih, aprila 1940, v tednu, ko je Nemčija zasedla Dansko, na vožnji s hitrim vlakom proti Ljubljani po predavanjih v Zagrebu spozna študentko zagrebške medicinske fakultete Milo Gorinšek. Mila se kot običajno konec tedna vrača domov v Videm pri Krškem. Tone se z Milo začne videvati in rodi se ljubezen. Medtem se veliko družijo s svojimi somišljeniki in prijatelji iz krščanskosocialističnega kroga pri *Dejanju* in razpravljajo o razhajanjih med njimi, škofom dr. Gregorijem Rožmanom in katoliškimi političnimi vrhovi. Skupaj spremljajo tudi politiko KPS in obsodijo njen grobi odnos do ljudskofrontnih zaveznikov, izražen junija 1940 na partijski konferenci na Vinjah. Avtor v ta del pripovedi vključi vrsto realnih oseb – prof. dr. Ljudomila Hauptmana, Mira Jeršiča, Lojzeta Hartmana, Aleša Stanovnika, Toneta Marinčka, dr. Frana Zwittera, Borisa Kidriča – in jim, ob Tonetovih srečanjih z njimi, vdahne vzporedno ravnanje v času. Tone ob nemških vojaških osvojitvah v Evropi utrdi slovensko domoljubno stališče. Prepričan je, da morajo Slovenci v vsakem primeru trdno držati skupaj, pozabiti na ideološke razlike in varovati svojo narodno identiteto. Ko vojna udari v Slovenijo, se pridruži Osvobodilni fronti. Kasneje ga vznemirijo hegemonistične in revolucionarne težnje komunistov. Poleti 1941 na poklicnem področju doživi velik uspeh – na zagrebški univerzi ga izvolijo v naziv izrednega profesorja. Preseli se v Zagreb, kjer zaživita z Milo. Junija 1942 se poročita v Tonetovi domači vasi pri Zidanem Mostu. A komaj najde življenjski pristan, ostane brez njega. Ko Mila obišče svoje domače v Vidmu pri Krškem, jo gestapovski agent, Brežičan, ki ga je nekoč in tudi ob tej priložnosti zavrnila, lažno ovadi, da sodeluje s partizani. Gestapo Milo aretira, odvedejo jo v Celje, Tone pa ob tej novici takoj odide v Slovenijo. Ko z Milinim očetom prispeta v Celje, na trgu pred kolodvorom zagledata plakat, ki oznanja, koga so prejšnji večer ustrelili »zaradi sodelovanja in pomoči banditskemu gibanju«. Na seznamu je tudi Mila. Pristan je porušen.

Tone se iz življenjskih ruševin umakne v Pleterje, da bi v samostanskem miru našel duševno ravnovesje. Bivanje v Pleterjah mu omogoči rektor mariborskega bogoslovja dr. Josip Hohnjec, ki je v Zagrebu v izgnanstvu, Tone pa ga pogosto obiskuje. Tu zopet srečamo realno osebo, pred tem pa se Tone, takoj po ustanovitvi Protiimperialistične fronte, sreča še z drugimi akterji tedanjega zgodovinskega dogajanja – Stanetom Kováčem, Edijem Kocbekom in Jožetom Zemljakom. Razpravljajo o sodelovanju krščanskih socialistov v vsenarodni politični organizaciji. Tone v samostanu prebije štiri mesece in prebrodi svoje najtežje dni. Uživa polno naklonjenost še ene realne osebe, priorja Josipa Edgarja Lavova. Samostansko duhovno in telesno okrevanje mu kazi zgroženost zaradi ozračja državljanske vojne, ki ga je spočel medtem vzrasli slovenski bratomorni spopad. Na janževo, 27. decembra 1942, se kot krščanski socialist odpravi v partizane.

V partizane se vključi v Seli pri Hinjah, kjer ga sprejme brigadna politična komisarica, komunistka Katja. Ker še ne ve za Tonetovo nesrečo, mu očita pozni prihod v odporniško vojsko. Po Tonetovem pojasnilu očitek umakne. Tone borcem na njihovo željo večkrat predava o zgodovini, na Prešernovi proslavi leta 1943 v Ambrusu pa govori o največjem slovenskem pesniku in njegovem pomenu za narodnoosvobodilni boj. Nato sodeluje v dveh uspešnih spopadih brigade z vaškimi stražarji in Italijani. V drugem, na Veliki gori, zapleni italijansko brzostrelko in se po boju upre komisarki, ki hoče, da zaplenjene brzostrelke pripadejo brigadnemu poveljstvu. Orožje ostane pri borcih. Komisarka kasneje Tonetu prizna, da se je pogumno postavil za pravičnost, svoje mnenje pa naj ji drugič pove na štiri oči.

Po spopadu se štab brigade in zaščitna četa, v kateri je tudi Tone, napotita na južno pobočje Velike gore, kjer se na eni od kmetij utrdita. Tone postane kulturni referent. Njegova predavanja o Cankarju, ekspresionizmu in socialnem realizmu komisarko navdušijo, še bolj pa jo sam Tone, ki ga v zaupnem pogovoru vpraša, ali bi lahko med njima vzklila ljubezen, čeprav sta različnih svetovnih nazorov. Tone ji odvrne, da bi sicer lahko, vendar je še vedno preveč prizadet zaradi ženine smrti. Pove še, da upa, da bo tudi s svojim intimnim svetovnim nazorom lahko dobro in enakopravno gradil socialistično družbo.

Po nekaj tednih štab napadejo vaški stražarji, okrepljeni z italijansko podporno četo. Tone se v boju znova izkaže in reši ranjenega soborca, kljub temu, da mitraljezec Branko ni bil pripravljen spremeniti bojnega položaja in mu pomagati z ognjem. Tone ga ima za strahopetca. Partizani napad odbijejo. Po napadu Tone v pogovoru s komandantom brigade graja Branka, sicer člana partijske celice zaščitne čete, o kateri borci niti niso dobro vedeli, kdo vse ji pripada. Člani celice se kmalu zatem sestanejo in Branko o Tonetu reče, da ga je ta grajal zato, ker sumi, da je komunist, medtem ko Tone ni, saj je izjavil, da ne sprejema komunistične predstave človeka in sveta. To vzbudi oster odziv partijskega sekretarja. A prevlada ocena, da bi kakršna koli kazen za Toneta v četi povzročila nemir, saj ga imajo borci radi zaradi njegovih tovarištva, poguma in razuma. Sekretar komisarko Katjo opozori, da morajo biti skrajno čuječni, da ne bi Tone v brigadi omajal ugleda partije, kajti okoli njega se zbirajo nekomunisti, ki mu zvesto sledijo.

Z Velike gore se vsa brigada premakne v Loški Potok. Katja si še vedno prizadeva za Tonetovo ljubezen, vključiti se mora le v partijo, kar mu bo odprlo vsa vrata, tudi do njenega srca. Tone ostane pri svojem, Katjo pa zaradi zagledanosti v Toneta zaskrbi za njeno predanost partiji in revoluciji. Konec julija brigada v Ložu izvede partizanski miting, na katerem Tone na Katjino željo nastopi z borbenim nacionalnim govorom. Po govoru ga Katja ponovno povabi v partijo, kar Tone odkloni. Na njeno željo, da bi kot politični in zakonski par veliko dosegla, se ne odzove. Naslednje dni se ne vidita, brigadno življenje pa preseka pritožba dveh starejših žensk iz bližnje vasi, da je eden od borcev ukradel prekajeno kračo. Ugotovijo, da je to bil partizan Srna, sin ljubljanske branjevke, prava proletarska eksistenca, ki je v nepremišljeni želji, da bi njegovi tovariši užili nekaj okusnega, kračo odtujil. Na brigadnem sodišču Katj-

in namestnik in partijski sekretar brigade zahteva, da ga ustrelijo. Srna namreč kaže protirevolucionarno zadržanje, ki izvira iz Tonetovega vpliva. Če ga odstranijo, bo Tone izgubil pomembnega pristaša. Partijski sekretar vidi priložnost, da se izkaže z revolucionarno strogostjo. Kot tožilec na brigadnem sodišču, ki mu predseduje Katja, Srni očita protiljudsko in protirevolucionarno delovanje, rop slovenskega ljudstva in rušenje ugleda partizanske vojske. Poudari, da pripada posebni skupini v četi, ki bo opozicija vodilni sili narodnoosvobodilnega boja. Srno zagovarja Tone, ki pobija obtožbe o njegovem protirevolucionarnem delovanju, in meni, da bi obsodba na smrt pomenila obtežiti si vest s krvjo dobrega slovenskega človeka. Toda Srno, ob čemer se Katja vzdrži, obsodijo na smrt. Pred usmrtitvijo mu soborci na njegovo zadnjo željo zapojejo pesem *Pa kako te bom ljubila, k'me srček boli*. Vsi zajočejo nad kruto usodo prisrčnega fanta. Kmalu zatem se s skritega kraja v gozdu zaslišijo strelji.

Katja, ki je kljub partijski revolucionarni zavesti pretresena nad Srnovo usmrtitvijo, sluti, da bo partijski sekretar zahteval tudi Tonetovo likvidacijo, zato sklene imenovati novo sestavo sodišča iz poštenih in preudarnih fantov, ki se ne bodo igrali s smrtjo. Toneta medtem priprejo. Ko ga naslednji dan straža odvede v štab, Tone na svoje veliko presenečenje pri mizi zagleda Janeza Stanovnika, svojega mlajšega krščanskosocialističnega tovariša. Janez Stanovnik je še en lik, ki ga je avtor iz takratnega zgodovinskega dogajanja prenesel v svojo pripoved. V njej se Stanovnik, visoki predstavnik OF, zavzame za Toneta in mu v dogovoru s Katjo, ki ima v sebi prostor za človečnost, omogoči premestitev iz brigade med bolničarje v partizanski snežniški bolnišnici. Pred odhodom mu soborci zapojejo *Oj, Božime, tele dolince ... kuo vas težko jest zapustim...* Tone nato v Janezovi družbi zapusti brigado.

Tu se roman, v katerega je Janko vpel svoje personalistično prepričanje o družbeni ureditvi, ki osebo kot moralni subjekt absolutno spoštuje, konča. Dodajmo še, da v romanu nastopa tudi več oseb iz njegovega rodbinskega in osebnega življenja, ki jih je prenesel v Tonetovo. Ko Janko na koncu romana Tonetovo življenje prepusti svetu besede, pa že steče čas, v katerem je dobrega pol leta pred Tonetovim odhodom iz brigade zaživel svojega.

S koncem Jankove namišljene življenjske izkušnje smo prišli do zaključka naše besede. Morda se bo komu zdela predolga, a pri znanstveniku, profesorju, kulturnem ustvarjalcu in družbeno ter politično odzivnem možu ni šlo drugače. Janko je ustvaril veliko – kot naš inštitutski raziskovalec, ugleden zgodovinar v domovini in v svetu, univerzitetni učitelj in prepoznavna javna osebnost. Skozi vse življenje ga odlikujejo osebni pogum, ki premaguje tudi zahtevne zdravstvene izzive, lucidna misel, delavnost, inventivnost in intelektualna prodornost. Življenje ima rad in uživa v njegovih kulturnih in svetovljanskih dobrinah. Že dalj časa uživa tudi v najdenem življenjskem pristanu, kar je ob vseh doseženih uspehih in delu gotovo eno najlepših daril za njegov jubilej letošnjega 30. decembra. Prijatelji in kolegi ga z veseljem pozdravljamo in mu z vsemi lepimi željami čestitamo za osem desetletij plodne življenjske poti!

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Bojan Dimitrijević, Jugoslovenska narodna armija u Hrvatskoj i Sloveniji 1945.–1968.

Zagreb: Despot infinitus, 2017, 429 str., ilustr.

Srbski zgodovinar Bojan Dimitrijević je najbolj znan po preučevanju Jugoslovanske vojske v domovini (oz. četnikov), Vojske Republike Srbske in tudi Jugoslovanske (ljudske) armade. Leta 2017 je hrvaška založba Despot infinitus izdala njegovo delo, ki sledi razvoju J(L)A od konca druge svetovne vojne do čehoslovaške krize.

V prvem poglavju se avtor posveti splošnemu pregledu razvoja J(L)A v dotičnem obdobju, ko so se nekdanji jugoslovanski partizani preoblikovali v redne oborožene sile. Na to oblikovanje so vplivali raznovrstna oborožitve in oprema (italijanskega, nemškega, sovjetskega, ameriškega, britanskega idr. izvora), pričetek

hladne vojne med nekdanjimi zavezniki (vključno z Informbirojem), spori s sosednimi državami (Albanijo, Grčijo, Italijo). Posebna pozornost je namenjena oblikovanju jugoslovanske identitete prek službenega jezika (srbohrvaščine) ter indoktrinaciji pripadnikov v duhu, da je JLA »armada bratstva in enotnosti naših narodov« (str. 24). Pri tem avtor poudari tudi nezadovoljstvo slovenskih partizanov zaradi ukinitve samostojne slovenske vojske.

Drugo poglavje je namenjeno pregledu organizacije in oborožitve kopenske vojske na območju Hrvaške in Slovenije. Avtor prične s 1. marcem 1945, ko je bila NOVJ preoblikovana v Jugoslovansko armado in se je začela reorganizirati: z ustanovitvijo armad, ukinitvijo nacionalnih generalštabov, določenih poveljstev in formacij itd. Na ozemlju Hrvaške in Slovenije sta se tako nahajali 2. in 4. armada in tudi 1. tankovska armada. V prvih povojnih dneh je bilo veliko problemov zaradi velike količine zaplenjene sovražnikove oborožitve in opreme ter vprašanja demobilizacije. Do izbruha

informburojevske krize leta 1948 se je JA tako počasi preoblikovala v redne oborožene sile: s preoblikovanjem, ustanovitvijo in ukinitvijo ter premestitvami različnih enot in formacij po ozemlju Jugoslavije. V tem obdobju je imela tržaška kriza tudi določen vpliv na organizacijo JA na dotičnem območju. V začetku leta 1948, še pred izbruhom spora s Sovjeti, je prišlo do nove večje reorganizacije, ko so bile ustanovljene vojaške oblasti – ozemlji Slovenije in Hrvaške je tako pokrivala 5. vojaška oblast, ki je imela 10. (s sedežem v Ljubljani) in 12. (s sedežem v Zagrebu) armado. Posebno pod poglavje je namenjeno pregledu sodelovanja JA pri obnovi ter modernizaciji razrušene Jugoslavije, in sicer pri gradnji Avtoceste bratstva in enotnosti.

Leta 1950 se je začela nova reorganizacija, ki je narekovala preoblikovanje armad v korpuse, kot oblikovanje štirih front na ozemlju cele Jugoslavije. Naslednje leto je bil podpisan sporazum o vojaški pomoči med Jugoslavijo in ZDA, po kateri sta začeli prihajati ameriška vojaška oborožitev in oprema. Prav ljubljanski 23. korpus je bil kot prvi popolnoma popolnjen z ameriško opremo, kar je vplivalo tudi na preoblikovanje vojaških enot. Novopreoblikovane oborožene sile so nato preizkusili leta 1953 na velikih manevrih, ki so potekali na območju Hrvaške, na katerih so se jugoslovanske sile morale spopasti s silami, prodirajočimi iz Madžarske proti Zagrebu. Isto leto je bila ponovno v ospredju tržaška kriza, kar je vplivalo na večjo koncentracijo sil na slovenskem ozemlju.

Leta 1956 je sledila nova strateška reorganizacija, in sicer so na območju 5. vojaške oblasti ustanovili tri vojaška področja (zagrebško, ljubljansko in reško), reformirali pa so tudi večje število enot in formacij. Zaradi izboljšanja odnosa s Sovjetsko zvezo je Jugoslavija prekinila sporazum o vojaški pomoči z ZDA. Nova strateška organizacija je trajala komaj nekaj let, ko so leta 1959 ukinili armadne oblasti in ponovno ustanovili armade kot najvišje strateške oblike. Hkrati so spremenili notranjo organizacijo in šli v peterno strukturo: divizija je po novem imela pet polkov, polk pet bataljonov. Seveda so bile številne izjeme, ki niso ustrezale predpisani strukturi. Vsaka armada je tako po novem imela štiri vojaška področja, kar je v primeru 5. armade (s sedežem v Zagrebu) pomenilo – vojaško področje Zagreb (ki je pokrivalo tudi del slovenskega ozemlja), vojaško področje Ljubljana (celotno na slovenskem ozemlju), vojaško področje Reka in vojaško področje Maribor (celotno na slovenskem ozemlju). Tokratna reorganizacija je trajala vse do leta 1964 in je dejansko negirala reforme iz leta 1959. Naslednje leto, ob 20. obletnici konca druge svetovne vojne, so bile številne enote JLA preimenovane v skladu s tradicijo partizanskih enot.

Nova reorganizacija je potekala med letoma 1966 in 1968, pri čemer je bil največji poudarek namenjen reformi oklepni enot, kar je vplivalo tudi na številne reorganizacije na slovenskem območju. Napad sil Varšavskega pakta na Češkoslovaško leta 1968 je povzročil zaskrbljenost v jugoslovanskem vojaškem vrhu in s tem se je pozornost ponovno vrnila k nevarnosti z vzhoda.

Tretje poglavje je namenjeno pregledu razvoja Jugoslovanske vojne mornarice (JRM) med letoma 1945 in 1960. Ob koncu druge svetovne vojne je JRM imela v sestavi 475 različnih plovil, od katerih so večino predstavljala civilna plovila z dodano oborožitvijo. Do leta 1948 so večino teh plovil izločili iz uporabe, hkrati pa je JRM

začela dobivati zaplenjena nemška in italijanska plovila ter tudi plovila Jugoslovanske kraljeve vojne mornarice. Med pomembnejšimi povojnimi nalogami JRM je bilo poleg (pre)oblikovanja strukture tudi razminiranje Jadranskega morja in odstranitev vseh med vojno uničenih, potopljenih plovil ter letal. Do konca leta 1951 so tako uničili 2000 pomorskih min. Ponovno so začeli razvijati vojaško ladjedelnštvo. V okviru vojaške pomoči je JRM od ZDA prejela tudi plovila in drugo pomorsko opremo. V skladu z reorganizacijo preostalih vej oboroženih sil, opisanih zgoraj, je tudi JRM doživela vrsto sprememb na strateški, operativni in taktični ravni.

Četrto poglavje je posvečeno jugoslovanskemu vojnemu letalstvu. Ob koncu druge svetovne vojne so se na območju Slovenije in Hrvaške nahajale letalske enote na treh letališčih (Zagreb, Ljubljana in Zadar). Leta 1945 je bilo ustanovljeno 4. letalsko oblastno poveljstvo s sedežem v Zagrebu, ki je pokrivalo tudi slovensko ozemlje; poleg Ljubljane je pozneje postalo operativno še letališče v Cerkljah. V prvih povojnih letih so jugoslovanska lovska letala sestrelila ali poškodovala več zavezniških letal (večinoma transportnih), ki so bila na poti med Avstrijo in Italijo. Leta 1950 je bil ustanovljen 3. letalski korpus (s sedežem v Zagrebu), ki je pokrival celo vojaško letalstvo na zahodu Jugoslavije. V sklopu ameriške vojaške pomoči je jugoslovansko vojno letalstvo prejelo ameriška in britanska lovska letala, s katerimi so pričeli zamenjevati zaplenjena nemška letala. Med tržaško krizo je bilo aktivno tudi vojno letalstvo, kar je pomenilo povečanje letalskih sil predvsem v Cerkljah. Avtor samostojna podpoglavja nameni pregledu poskusa ustanovitve pomorskega letalstva, razvoja radarske mreže in nadaljnje reorganizacije do leta 1968.

Peto poglavje je avtor namenil pregledu vojaškega varnostnega sistema, predvsem delovanja Korpusa narodne obrambe Jugoslavije. Že leta 1947 je bil KNOJ preoblikovan v obmejne enote, dokler ni bil dokončno ukinjen leta 1953. Predstavljena je tudi protiobveščevalna služba (KOS), njena organizacija in delovanje v času Informbiroja. Leta 1955 je bil KOS preoblikovan v Varnostno službo JLA.

Zadnje, šesto poglavje je posvečeno vojaško-šolskemu sistemu na območju Hrvaške in Slovenije. V Sloveniji so nekaj časa delovale razne specialistične šole ali šolski centri: avtomobilski v Ilirski Bistrici, za zveze v Škofji Loki in veterinarski v Ljubljani. Med letoma 1951 in 1953 se je v Vipavi nahajala tudi šola za rezervne častnike pehote, ki je bila preseljena v Novo mesto, dokler je niso leta 1955 premestili v Sarajevo in končno v Bilečo. Prav tako se je v Ljubljani nahajalo vojaško sanitetno učilišče in v Mariboru podčastniška sanitetna šola; obe šolski ustanovi sta bili leta 1964 premeščeni v Novi Sad. Medtem ko v Sloveniji ni bilo nobene vojaškopomorske šolske ustanove, se je krajši čas (1949–53) na ljubljanskem letališču v Polju nahajala Višja letalska častniška šola ter nato le eno leto (1955–56) tudi Letalska aplikativna šola.

Sledijo še priloge: čini v JLA, organizacijska in kadrovska struktura kopenske vojske JLA v Sloveniji in Hrvaški 1945–68, struktura 5. vojaške oblasti med ustanovitvijo leta 1949, struktura JVM leta 1949, popis združenih enot vojaškega letalstva in zračne obrambe na območju Slovenije in Hrvaške, organizacija enot jugoslovanskega vojaškega letalstva leta 1949 in pregled oborožitve JLA leta 1960.

Monografija je bogato opremljena s fotografijami, ki omogočajo nazorni prikaz modernizacije Jugoslovanske ljudske armade v prvih dveh povojnih desetletjih. Z vidika zgodovinopisja bralca zmoti popolna odsotnost kakršnegakoli sistema navajanja uporabljenih virov in literature, ki so navedeni na koncu. Kljub temu pa monografija prinaša celovit pregled prisotnosti enot in ustanov Jugoslovanske ljudske armade na slovenskem (in hrvaškem) ozemlju, kar omogoča nadaljnje raziskave tega obdobja slovenske (jugoslovanske in hrvaške) vojaške zgodovine. Glede na dejstvo, da smo v skupni državi po drugi svetovni vojni živeli skoraj pol stoletja, preseneča manjše število znanstvenih del o Jugoslovanski ljudski armadi na Slovenskem, izključujoč seveda dela, ki se nanašajo na osamosvajanje Slovenije.

Klemen Kocjančič

Damijan Guštin, Prva partizanska pomlad. Razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942.

Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021, 540 str.

V zbirki Razpoznavanja = Recognitiones Založbe Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani je pod zaporedno številko 46 konec leta 2021 izšla nova, kakovostna knjiga. Gre za obsežno monografijo z zanimivim naslovom – *Prva partizanska pomlad* in podnaslovom *Razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942* – priznanega slovenskega znanstvenika in predavatelja dr. Damijana Guština iz Ljubljane. To je temeljno delo vojne zgodovine Slovencev iz zgodnjega obdobja upora med drugo svetovno vojno, zato je prav, da bogato monografijo podrobneje predstavimo strokovni in še posebej laični javnosti.

Damijan Guštin se je leta 1980 zaposlil na inštitutu, kjer je deloval kot raziskovalec vse do upokojitve. Kot mlad zgodovinar in raziskovalec novejše zgodovine se je začel ukvarjati z vojno zgodovino, še posebej s partizansko vojsko. Seveda je bila temu primerna tudi tema njegovega magistrskega dela. Maja 1987 je z obsežno magistrsko nalogo pod mentorstvom izkušenega dr. Toneta Ferenca, *Rast in razvoj slovenske partizanske vojske v prvi polovici leta 1942 in krajevni ter socialni izvor njenih borcev*, magistriral na zgodovinskem oddelku ljubljanske Filozofske fakultete. Temeljita študija o socialni sestavi slovenskih partizanskih enot v letu, ko je partizanstvo na Slovenskem dobilo tudi organizacijski značaj vojske, na začetku Guštinove kariere ni »ugledala luči sveta«, je pa zato natis doživela ob koncu, a ne na koncu

kariere. Seveda ima zato največ zaslug avtor, ki je delo dopolnil in nadgradil, pa seveda vodstvo ustanove in njena založba, ki sta delo uvrstila v program za izdajo. Iskrene čestitke vsem za pravilno odločitev in opravljeno delo.

Predmet avtorjeve obravnave sta rast in razvoj slovenskih partizanskih čet leta 1942, kar je prikazal v več smiselno oblikovanih poglavjih, ki jih je nato razdelil na več podpoglavij, v katerih je obravnaval posamezne zaključene teme ter s tem dosegel večjo preglednost in razumevanje obravnavane tematike. Na začetku knjige je avtorjev kratek predgovor, kjer je že v prvem odstavku zapisal nesporno trditev, da je bila partizanska vojska eden od najbolj značilnih elementov slovenskega odporništva. Predgovor je zaključil s (skromnim) upanjem: »Upam vsekakor, da bo zdaj že redkejšim kolegom, katerih raziskovalna žilica je partizanska vojska, ta študija dala nekaj novega, še bolj pa to upam za vse tiste bralce, ki želijo objektivne interpretacije kontroverznega obdobja z vsem hudim in svetlim, zanosom in navdušenjem, surovo odločenostjo za (neenak) boj, s sovraštvom in zločini.«

V prvem poglavju z naslovom Slovenske partizanske čete konec leta 1941 je Damijan Guštin podal kratko zgodovino čet na Gorenjskem, Štajerskem, Notranjskem in Dolenjskem ter na Primorskem. Zelo zanimivo in povedno je zadnje podpoglavje o izkušnjah bojevanja slovenskih partizanskih čet ter njegova ugotovitev, da je slovenska partizanska vojska delovala po povsem teritorialnem načelu.

Prvemu poglavju sledijo še druga poglavja, prav tako z več podpoglavji. Iz skrbno izbranih naslovov je razvidna vsebina obravnavane tematike. Drugo poglavje nosi naslov Preživeti za ponovni vzpon: Prezimitev partizanskih enot pozimi 1941/1942. Temu sledi poglavje Reorganizacija slovenskih partizanskih čet aprila 1942 in operativni načrt Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet. Četrto poglavje ima naslov Rast in razvoj partizanskih enot spomladi 1942 ter njihovo preoblikovanje v grupe odredov. Temu sledi poglavje Izvajanje operativnega načrta Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet in razvoj partizanskih enot na neosvojenem delu slovenskega ozemlja.

Sledita poglavji o Ljubljanski pokrajini. V njiju avtor izčrpno obravnava vprašanje osvobojenega ozemlja in reorganizacijo partizanske vojske v dve grupi odredov. V razvoju slovenske partizanske vojske pomeni prva polovica leta 1942 eno od prelomnic. Vzpostavili so osvobojeno ozemlje, na katerem je Osvobodilna fronta organizirala samostojen in od okupatorja neodvisen sistem oziroma po Guštinovem mnenju celo konkurenčen sistem oblasti. V tem času je težišče aktivnosti nenačrtovano prešlo iz Gorenjske v Ljubljansko pokrajino in tu ostalo celo leto. Organizirali so manevrske enote, ki so se pokazale za najprimernejšo obliko ohranjanja žive sile in bojevanja z veliko močnejšim nasprotnikom na slovenskem ozemlju. Partizanska brigada je tako postala temeljna organizacijska in operativna oblika slovenske partizanske vojske.

V naslednjem poglavju je temeljito obdelal strukturo borcev nekaterih enot slovenske partizanske vojske sredi leta 1942. Zajel in obdelal je naslednje podatke: strukturo borcev po spolu, starostno strukturo borcev, čas vstopa v partizansko vojsko, krajevni izvor borcev ter socialno sestavo borcev. Gre za odlično dopolnitev mo-

nografije, ki je nastala na podlagi ohranjenih originalnih seznamov. Sezname so seveda dopolnjeni s podatki različnih virov. Podobnih obravnav v novejših študijah o partizanskih enotah skorajda ni, je pa avtor s to študijo želel zagotoviti vpogled v sestavo te družbene skupine in jo povezati s programskimi cilji narodnoosvobodilnega gibanja.

Zadnje poglavje oziroma poglavje pred sklepnimi mislimi nosi naslov Slovenska partizanska vojska v okupatorjevih ofenzivah poleti 1942. Velike ofenzivne operacije italijanskega in nemškega okupatorja poleti in jeseni 1942 so pomenile hudo preizkušnjo za borce in starešine. Avtor monografije pravilno ugotavlja, da so partizanske enote trpele hude izgube zaradi velike sovražnikove premoči in tudi neustrezne taktike partizanskih poveljstev. Nekatere enote so bile razbite, a okupatorjema kljub temu ni uspelo uničiti slovenske partizanske vojske.

Na konec knjige je zgodovinar Guštin umestil še sklepne misli oziroma povzetek celotne monografije. V njem je na strnjen način odlično povzel glavne ugotovitve dela. Knjiga ima še povzetek v angleškem jeziku. Veljalo bi razmisliti, da bi takšno temeljno delo dobilo povzetka še v italijanskem in nemškem jeziku (vsaj na spletu). In kot se za vsako kakovostno delo spodobi, ima tudi ta monografija zelo bogato poglavje o virih in literaturi, imensko kazalo ter nekaj osnovnih podatkov o avtorju s fotografijo. Vsa omenjena kazala še dodatno povečujejo uporabno vrednost predstavljene publikacije.

Monografija *Prva partizanska pomlad* temelji na veliki količini pregledanega arhivskega gradiva in obsežni objavljeni literaturi, ki jo je moral avtor proučiti in nato na novo osmisliti. Vse to mu je omogočilo, da je tematiko obvladoval suvereno, s kritičnim in nepristranskim pristopom, kar je ena od pomembnih vrednosti natisnjene delo, saj v njem obravnava tako prednosti kot slabosti partizanskega gibanja. Gre za obsežno delo, ki objektivno prikazuje dogajanja v obravnavanem obdobju in temelji na dejstvih, podprtih z dokaznim gradivom. Monografija je pregledna kljub obširnemu gradivu, ki ga je avtor uporabil pri pisanju. Problematiko je obravnaval koncizno, z obsežnimi navajanjem virov in literature. Znanstveni aparat je obsežen, saj delo premore kar 911 opomb, v njih je precej dodatnih pojasnil in kritičnih pogledov na obravnavane teme. Primarni arhivski viri so podprti še s spominskimi viri.

Vse to je kakovostno nadgradil s številnimi prilogami. V delu je ponatisnil tri dokumente, objavil 37 preglednic in 30 bogato dokumentiranih črno-belih fotografij vseh v vojni udeleženih strani s točnimi navedbami lokacij hranjenja. Precej fotografij je bogato opremljenih z dodatnimi pojasnili. Zame kot muzealca je zelo zanimiva fotografija na strani 458. Pod njo je dr. Guštin zapisal: »Italijanska vojska je v enem od odkritih skladišč glavnega štaba našla bojno zastavo, namenjeno proletarskemu udarnemu bataljonu Toneta Tomšiča. Zastava zaradi odprave naziva proletarski ni bila več v uporabi. Italijanska vojska jo je kot vojaško pomembno trofejo v dokaz uničenja uporniške partizanske vojske razstavila v Ljubljani. Danes je v enem od vojaških muzejev italijanske vojske v Rimu.« Franci Strle, partizan in avtor knjige o Tomšičevi brigadi, je na strani 506 zapisal, da so jo italijanski grenadirji avgusta 1942 našli v bunkerju na Pugledu pri Starem Logu.

Leta 2008 sem bil na študijskem popotovanju v Rimu. Med drugim sem si ogledal Zgodovinski muzej grenadirjev Sardinije, kjer me je še posebej zanimalo obdobje 1941–1943. V zidni vitrini me je takoj pritegnil zelo kakovostno izdelan bojni prapor slovenskega proletarskega udarnega bataljona Toneta Tomšiča, saj česa podobnega v dolgoletni muzejski karieri še nisem videl. Znak in napisi so narejeni iz zlatih niti na poseben način. Še posebno lepo pa je izdelan drog. Gre za zelo kakovosten izdelek, v umetniškem in obrtnem pomenu. Zaključek droga je v celoti iz medenine in vanjo je vdelanih veliko imitacij dragih kamnov. Vsekakor gre za izdelek, vreden najboljših oblikovalcev in obrtnikov Slovenije. Ugotoviti, kdo je izdelal drog in bojni prapor, bi lahko bil strokovni izziv za kolege muzealce iz Ljubljane, saj Ljubljana in okolica v vojnem času verjetno nista premgli veliko tako kakovostnih mojstrov/mojstric. Na drogu je obešena manjša medeninasta ploščica z napisom v italijanskem jeziku. Na vrhu je z velikimi črkami napisan nenavaden naslov Protikomunistična represija v Sloveniji. Spodaj sledi obrazložitev, da je prapor zajelo poveljstvo grenadirjev Sardinije avgusta 1942 na sedežu vrhovnega poveljstva partizanov v Rogu.

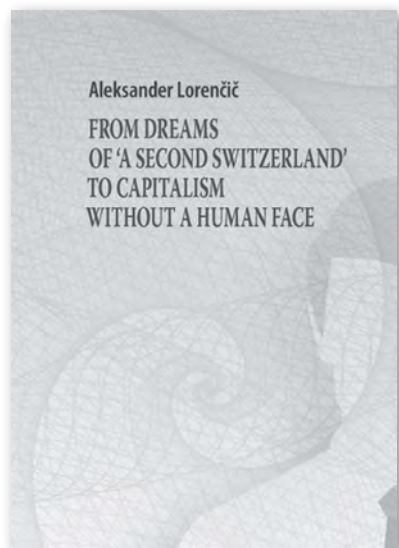
Avtor knjige dr. Damijan Guštin je v monografiji *Partizanska pomlad* izkazal visoko stopnjo vojnozgodovinskega raziskovanja, obravnavanja in pisanja. Knjiga je zanimivo in poučno branje, saj je pisana v eksaktnem in prijetno berljivem jeziku. Guštin je opravil veliko delo, s katerim je pomembno obogatil zakladnico slovenskega vojnega zgodovinopisja. Pomembna pa je tudi z obramboslovnega stališča. Vsekakor jo kot kakovostno literaturo priporočam slovenskemu vojaškemu šolstvu.

Kolega Zdenko Čepič je ob Guštinovi šestdesetletnici zapisal: »Vsekakor je Damijan Guštin s svojim delom dal slovenskemu partizanstvu kot vojaški sili osvobodilnega gibanja novo razsežnost, saj je v veliki meri presegel stopnjo opisovanja, dodal presojo ter s tem tudi več vsebinskosti in tako obogatil zgodovino slovenskega vojaštva in njegove dejavnosti v 20. stoletju.« Z zapisanim se v celoti strinjam in dr. Damijanu Guštinu iskreno čestitam za opravljeno delo.

Tomaž Teropšič

Aleksander Lorenčič, *From Dreams of, a Second Switzerland' to Capitalism Without a Human Face.*

Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Slovenska matica,
Založba ZRC, 2021, 280 + 16 str.

Lansko obeleževanje okrogle obletnice samostojne Slovenije je prineslo številne nove knjižne naslove, ki osvetlujejo dogodke izpred treh desetletij in pot, prehojeno v vmesnem času. Razumljivo je, da je bilo največ pozornosti posvečene politični, diplomatski in vojaški zgodovini, ostali vidiki so ostali bolj na robu. Kljub temu je manko pri gospodarski zgodovini zapolnila monografija *From dreams of, a second Switzerland' to capitalism without a human face*, delo ekonomskega zgodovinarja in direktorja Pokrajinskega muzeja Ptuj-Ormož dr. Aleksandra Lorenčiča, ki je izšla v skupnem založništvu Inštituta za novejšo zgodovino, Slovenske matice in Založbe ZRC. Poleg fizične izdaje je na spletu objavljena prosto dostopna digitalna različica (<https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/1969>).

ličica (<https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/1969>).

Monografija je predelana različica Lorenčičevega – z nagrado Ervina Dolenca za najboljši prvenec ovenčanega – dela *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)* iz leta 2012. Novejša različica z izbiro angleščine meri na širše občinstvo, obenem pa je v primerjavi s predhodnico hkrati konciznejša in obsežnejša. Konciznejša preprosto zato, ker je krajša, obsežnejša pa, ker pokriva širše časovno obdobje, ki sega tako rekoč do današnjega dne; najverjetneje gre za prvo večje delo slovenskega gospodarskega zgodovinopisja, v katerem je mogoče zaslediti omembo covid-19.

Uvodni del monografije sestavljajo štiri krajša poglavja. Spremni besedi sledita kratka razmisleka o problematiki gospodarske zgodovine, s katero se v Sloveniji ukvarja le malo aktivnih raziskovalcev (avtor te recenzije se trudi, da prispeva svoj delež k izboljšavi stanja, saj je sredi pisanja disertacije o zgodovini stečajev na Slovenskem), in pomenu kriz za gospodarstvo. V nekoliko daljšem poglavju je opredeljen eden od temeljnih pojmov celotne monografije, tranzicija, in orisan t. i. gradualistični pristop pri prehodu iz samoupravnega socialističnega gospodarskega modela v tržni kapitalizem, ki je v slovenskem primeru prevladal nad t. i. šok terapijo, s katero bi bile spremembe uvedene čez noč. Avtor primerja mnenja slovenskih ekonomistov in politikov ter ugotavlja, da konsenza o postopni preobrazbi gospodarstva kot boljši od obeh možnosti ni (bilo).

Uvodnim pojasnilom sledi poglavje, v katerem je orisana jugoslovanska politična ter gospodarska kriza druge polovice 80. let. Predstavljeni so ključni vzroki za poglobljanje krize in orjaške dimenzije, ki jih je sčasoma zavzela. Podpoglavja se dotikajo fenomenov maničnega grajenja zasebnih hiš po Sloveniji, velikih investicij v javne projekte in oblikovanja prepoznavnosti slovenskih tržnih znamk. V naslednjem poglavju so orisani oddaljevanje Slovenije od socialističnega gospodarstva in jugoslovanske gospodarske skupnosti leta 1990 ter prvi koraki pri vzpostavitvi tržnega sistema v naslednjem letu. Pregled zadnjih jugoslovanskih let, ki po slogu malce spominja na širokemu občinstvu dostopne zapise ekonomskega zgodovinarja Ivana Berenda, bo gotovo koristil tujim bralcem, saj zahvaljujoč jedrnatosti in natančnosti predstavi razumljivo sliko gospodarskih razmer, ki so prispevale svoje k razpadu skupne države.

Naslednja poglavja se ukvarjajo z gospodarsko zgodovino samostojne Slovenije in so urejena tematsko namesto kronološko. Prvo poglavje sklopa ponudi pregled slovenskega vključevanja v zahodne mednarodne zveze, približevanje Evropski uniji pa je obravnavano kot najpomembnejši proces med njimi. Prikazana je makroekonomska podoba Slovenije z vzponi in padci, ki so zaznamovali njeno gospodarsko zgodovino, od recesije in okrevanja v prvi polovici 90. let preko postopne stabilizacije na prelomu tisočletja do ekonomske rasti in nizke inflacije v času pristopa k EU. Manj podrobno je razdelano obdobje od leta 2004 do danes, ki je prav tako prineslo številne spremembe in pretrese, z gospodarsko krizo leta 2008 na čelu. Prikaz slovenskega položaja je s pomočjo zaključnih dveh podpoglavij, v katerih so zbrani primerjalni podatki drugih evropskih držav, postavljen v širši kontekst.

Najdaljše poglavje monografije je namenjeno morda temeljnima postopkoma, ki sta zaznamovala slovensko gospodarstvo 90. let: denacionalizaciji in privatizaciji. V dvanajstih podpoglavjih so analizirani različni aspekti obeh postopkov, ki so se našli na stanovanja, podjetja in zemljišča, posebna pozornost pa je namenjena tudi certifikatom (in javnosti, ki je ob ravnanju z njimi dokazala, da privatizacije ne razume najbolje) ter vzniku podjetniške kulture. Lorenčič o preobrazbi ne piše idealizirano, temveč opozarja na številne nepravilnosti in kriminalna dejanja, ki so se zgodila med nepreglednim procesom in ki so v gospodarstvu povzročila težko predstavljive izgube (po navedbi v opombi 405 finančna škoda zaradi prevar med letoma 1990 in 1992 dosega vsoto današnje 2,5 milijarde evrov, ekvivalent polovice slovenskega proračuna leta 1992) ter socialne posledice. Te so se odražale zlasti pri stotinah stečajev nekoč močnih podjetij, ki so imela tudi po več tisoč zaposlenih. Obravnavane so razprave o prodaji državnega premoženja tujim podjetjem, pa tudi možnost ponovne uporabe koncepta delavskega samoupravljanja, ki morda, kot kažejo nekateri podjetniški primeri, lahko deluje tudi v tržnem kapitalizmu. Podobno kot v prejšnjem poglavju so slovenske izkušnje postavljene v širši kontekst s predstavitvijo tranzicijskih izkušenj Hrvaške, Srbije in nekaterih držav Srednje Evrope.

Podoben nabor tem srečamo tudi v poglavju o prestrukturiranju gospodarstva, torej postopku, ki je tesno povezan s privatizacijo. Številni gospodarski sektorji so bili, neredko ob sodelovanju države, preoblikovani, prilagojeni in posodobljeni, da bi bol-

je odgovarjali zahtevam novih tržnih razmer. Okrepil se je storitveni sektor in pričel se je postopek deindustrializacije, vendar so spremembe prinesle tudi številne probleme, med njimi povišano brezposelnost in – ponovno – gospodarski kriminal v obliki številnih afer. V zaključnem podpoglavju je predstavljen ambivalenten slovenski odnos do predajanja nekoč slovenskih podjetij v roke tujih konglomeratov, ki v javnosti vsakič znova zbudi burne reakcije. V uteho je lahko dejstvo, da nekatera podjetja, banke in druge družbe uspevajo tudi v tujem lastništvu, vendar ni ravno spodbudno, da se poglavje zaključuje z omembo strmoglavljene Adrie.

Zadnje poglavje monografije obravnava razvoj slovenskih regij. Zemljevid stopnje regionalne razvitosti je precej lisast, pri čemer velja ohlapno pravilo, da je zahodnejša polovica države razvitejša od pokrajin vzhodno od Trojan, ki so se po osamosvojitvi spopadale s propadi številnih nekdanjih paradnih konjev slovenske industrije in porastom brezposelnosti. Z novimi zakoni in finančno pomočjo se je razlika postopoma zmanjšala, vendar je neenakost še vedno del slovenske realnosti. Kljub temu pa sta obe polovici države po bruto družbenem proizvodu še vedno pod povprečjem EU.

Monografija se zaključuje s povzetkom najpomembnejših ugotovitev, 34 strani obsegajočim seznamom uporabljenih arhivskih virov, literature, časopisja ter natisnjenih in elektronskih virov in šestnajststransko slikovno prilogo z 31 fotografijami (od katerih je skoraj polovica preslikava bonov in tolarskih bankovcev) iz fototeke Muzeja novejše zgodovine.

Vsebino monografije je mogoče najkrajše povzeti s pomočjo misli iz njenega sklepnega dela: »Slovenska ekonomska tranzicija zato ni zgolj zgodba o uspehu niti zgodba o neuspehu. Ima dobre in slabe strani.« (str. 235, prev. I. S.) Realističnost, ki jo pooseblja citat, zaznamuje celo monografijo. Lorenčič razgrinja obe plati slovenske gospodarske zgodovine, od gospodarskega vzpona in vključitve v pomembne mednarodne zveze do stečajev, brezposelnosti, kriminala in regionalne zaostalosti. Zahvaljujoč citiranju širokega nabora virov, katerih avtorji včasih gojijo diametralno nasprotno gospodarske, politične in še kakšne poglede, se v delu izrisuje kompleksna diahrona podoba živahnega organizma, imenovanega slovensko gospodarstvo. Seveda predstavljena podoba ni in ne more biti dokončna, saj je zgodovinjene najnovejše dobe, da ne rečemo današnjosti, vedno zahtevna naloga, ki ni nikoli opravljena. Kljub temu je monografija prvi poskus orisa slovenske gospodarske zgodovine vse do pandemične dobe (čeprav je poudarek ostal na obdobju pred vstopom v EU), ki bo ostala referenčno delo o tej temi – vsaj do morebitnega izida posodobljene različice ob naslednji okrogli obletnici obstoja države.

Ivan Smiljanić

Janko Sever, *Krogla in medalje*.

Ljubljana: Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2021,
132 str., ilustr.

Med lanskimi obeležitvami tridesetletnice slovenske osamosvojitve je imela zaznamujoč pomen tudi knjiga o enem izmed izjemnih in doslej še neosvetljenih dejanj v vojni za Slovenijo leta 1991 – omejitvi oziroma preprečitvi učinkovitega bojnega delovanja močne oklepne enote Jugoslovanske ljudske armade (JLA) iz vojašnice »22. junij« v Pivki. To je s svojo drznostjo in domoljubno zavestjo storil Stane Požar, civilni orožar v pivški vojašnici.

Knjiga *Krogla in medalje* natančno predstavlja osamosvojitveno delovanje Staneta Požarja. To je njena posebna vrednost, saj je usoda posameznika kot sestavnega aktivnega člana osamosvojitve v njeni celosti še vedno premalo opazna, v ospredju so drugače zastavljene razčlenitve in

osebna spominjanja. Podoba dogajanja leta 1991 ima tako še vedno dovolj prostora za nove dopolnitve. Knjiga *Krogla in medalje* je v tem pogledu pomemben prispevek k zavedanju, kako je, takoj pa njeni ustanovitvi, potekala obramba naše države in kdo vse ter kako, s kakšno voljo, iznajdljivostjo, strokovnostjo in pogumom je bil graditelj takratne narodove zgodovinske prelomnice.

Avtor *Krogle in medalj* je Požarjevo delovanje povezal s prikazom tedanjih slovenskih in jugoslovanskih političnih razmer, varnostnega in obrambnega sistema, ki so ga v Sloveniji in na območju Južne Primorske razvili pred osamosvojitvijo in v pripravah nanjo, ter razporeditve in bojne moči JLA ter postopkov njene obveščevalne službe na Južnem Primorskem. Opozori tudi na različno razpoloženje med njenim častniškim kadrom, razpeto od razumevanja slovenskih narodnoemancipacijskih teženj do njihovnega sovražnega zanikanja – in na slovenski strani na organiziranost ter odločenost primorskih ljudi za državno uresničenje in obrambo slovenske domovine.

Stane Požar je imel eno od ključnih vlog v vojni za samostojno Slovenijo na Primorskem. Izhajal je iz protifašistične in partizanske rodbine, v kateri sta bila domoljubje in boj za slovensko svobodo ena od njenih ključnih vrednot. To ga je odločilno oblikovalo in poleg osebnega poštenja ter visoke delovne etike vodilo skozi življenje. Rodil se je na Novi Sušici 16. decembra 1949, se v srednji šoli izučil za koviinarja in se po delu v kemični in kovinski industriji leta 1973 zaposlil v pivški vojašnici. Postal je cenjen in iskan vzdrževalec tankovskega in pehotnega orožja.

Ko jugoslovanska politika leta 1990 ni imela ne volje ne moči, da bi rešila državno krizo, in je JLA z delno razorožitvijo slovenske Teritorialne obrambe skušala presekat

narodovo emancipacijsko in demokratično pot, je Stane Požar v zavedanju, da bodo proti Sloveniji nastopili s silo, svojo vlogo pri obrambi Slovenije videl v prizadevanju, da prispeva k slabljenju jugoslovanske bojne moči, kolikor le more. To je bilo njegovo osnovno vodilo, ki se je Sloveniji bogato obrestovalo.

S Požarjem so takoj po plebiscitu decembra 1990 navezali stik predstavniki slovenskih varnostnih organov. Postal je sodelavec takratne službe državne varnosti, kasneje Varnostno-informativne službe. Pred tem je sodeloval s poveljnikom posebne enote Milice v Postojni, več let pa je bil tudi v rezervnem sestavu Milice. V pripravah za obrambo Slovenije in med vojno za Slovenijo je aktivno sodeloval z Milico, Teritorialno obrambo (TO) in Narodno zaščito (NZ). »Staneta [so] vsi potrebovali, vsi izkoristili, da so pri njem iskali informacije«, se je kasneje spominjal eden od pripadnikov NZ (str. 70). Požar je v času osamosvojitvenih priprav varnostnim in obrambnim strukturam poročal o bojni moči, s katero razpolagajo v vojašnici, zbiral druge strateške informacije in podajal ocene o razpoloženju med častniki in vojaki. Med osamosvojitveno vojno je zunaj vojašnice, v katero se po 25. juniju 1991 ni vrnil, vojašnico pa je zaradi priprav JLA na poseg proti Sloveniji s težavo zapustil – v neprestani nevarnosti, da ga izsledi vojaška obveščevalna služba, opravljal nevarne opazovalne naloge o dogajanju v pivškem vojaškem kompleksu in širšem prostoru. Bil je vpet v vsestransko dejavnost slovenskih osamosvojitvenih sil in je prigovarjal tistim pripadnikom JLA, za katere je ocenil, da razumejo slovensko osamosvojitveno hotenje in boj, naj jima ne nasprotujejo, ampak se pridružijo Sloveniji in jugoslovansko vojsko zapustijo. In ob tem se je zgodila ironija usode. Zaradi izvajanja zahtevnih konspirativnih nalog po naročilu slovenskih obrambnih sil ter vojnih razmer, ki niso dopuščale običajnega formalnega vojaškega vpoklica, Požar vanje uradno ni bil vključen. Dokumenta, da je pripadnik obrambnih sil slovenske osamosvojitve, niso izdali. »Papir« ga tedaj ni zanimal, njegov temeljni in skrajni cilj sta bili osamosvojitve Slovenije in odločenost, da k njej prispeva največ, kar more.

Prispevek Staneta Požarja k slovenski osamosvojitvi je bil resnično pomemben. V pivški vojašnici, kjer sta bila dva oklepna bataljona, je sredi junija 1991 skrajšal udarne igle na topovih tankov prvega bataljona. To je onemogočilo, da bi igle ob sprožitvi udarile v netilke, s tem pa sta bila preprečena njihov vžig in aktiviranje topovskih granat. Spremenil je tudi nastavitve merilnih naprav tankovskih mitraljezov, da niso zagotavljale zadetka v cilj, in z nasutjem sladkorja v tankovske motorje onеспособil več oklepnih vozil. Ko so tanki 26. junija 1991 zjutraj izvozili iz vojašnice, so kmalu obstali. Usposobili so jih šele po treh urah. Tank je bil izjemna nevarnost za slovenske obrambne sile. Takratne enote TO so po celi Sloveniji izkusile njegovo bojno moč.

Tanke iz vojašnice v Pivki so uporabili ob zasedbi mejnega prehoda Rožna dolina 27. junija 1991. V spopadu z JLA so naslednji dan slovenske obrambne sile mejni prehod zasedle, dobljeni spopad v Rožni dolini pa je bil izredno pomembna zmaga v vojni za Slovenijo. Stane Požar je k temu pripomogel s svojim dejanjem v pivški vojašnici. Ker so tanki drugod po Sloveniji delovali zelo napadalno, lahko namreč sklepamo, da je jugoslovanska stran nameravala uporabiti njihove topove tudi na tem prostoru. A

do tega ni prišlo. Ob uporabi tankovskega mitraljeza pa kljub izšolanemu in strokovno usposobljenemu mitraljezcu krogle v Rožni dolini niso zadele cilja. Podobno je bilo tudi 2. julija 1991, ko se je tank ustavil pred izpraznjeno stavbo Milice v Pivki (v njej je ostal samo komandir), proti njej usmeril topovsko cev, nato v takem položaju obstal, potem pa cev obrnil na izhodišče in se odpeljal. Pred tem je koordinacijska skupina za Južno Primorsko prejela obvestilo, da bodo cilji napada s tanki iz pivške vojašnice objekti občine, TO in postaje Milice v Pivki. Do uporabe topa, ki so jo glede na prejeto obvestilo in ravnanje tankovske posadke lahko pričakovali, ni prišlo.

Odziv slovenskih ljudi na jugoslovanski vojaški poseg ter preplet drugih okoliščin in delovanj, ki so oblikovali tedanji zgodovinski čas, so v *Krogli in medaljah* nazorno predstavljeni. Avtor je podrobno predstavil tudi zadnji dan Požarjevega življenja, 2. julij 1991, ko ga je, da bi preveril in nato poročal TO, ali je v vojašnici v Pivki avtomobil določene osebe oziroma ali je ta v njej, voznik s civilnim avtomobilom peljal mimo nje. Požar je bil oborožen s pištolo. Vojaki na cesti pred vhodom v vojašnico so ju hoteli ustaviti, voznik je po njegovem navodilu pospešil hitrost, prisotni podčastnik, ki ga je prepoznal, pa je z avtomatsko puško streljal za odhajajočim vozilom. Staneta Požarja, do katerega so bili tedaj v vojašnici nepopustljivo sovražni, saj so brez težav ugotovili, kdo je povzročil okvare na tankih, je smrtno zadel.

Požarjeva smrt je za njegovo družino pomenila dvojni udarec: bolečo in tragično izgubo moža in očeta mladoletnega sina ter hčerke in kasnejše soočenje njegovih najbližjih s togim in skrajno ozkim gledanjem slovenske države na najbolj kritične trenutke njenega komaj rojenega življenja. Zanj je Stane Požar žrtvoval svojega, a na njegovem pogrebu predstavnikov države ni bilo. Tistim, ki so ga želeli pospremiti na njegovi zadnji poti, so udeležbo na pogrebu prepovedali. Uradi vrste državnih ustanov so v njegovi smrti videli (in vidijo) smrt moža, ki je na varnostno-obrambni ravni pomembno prispeval k slovenski osamosvojitvi, vendar ne kot pripadnik njenih varnostno-obrambnih struktur, pač pa kot civilna oseba. Zaradi pisno neizvedenega vpoklica v slovenske obrambne sile se je izvajanje vseh nalog, ki jih je po ustnih dogovorih z njimi opravil Stane Požar, štelo za dejanja izven varnostno-obrambnega sistema delujočega domoljuba. Država zato njegovi vdovi ali otrokoma ni bila pripravljena dodeliti kakršne koli priznavalnine po vojaški žrtvi osamosvojitvene vojne. Statusa veterana vojne za Slovenijo mu kljub številnim pričam in njihovim izjavam niso priznali. Posmrtno pa so mu podelili visoka odlikovanja – častni znak svobode Republike Slovenije, častni vojni znak Republike Slovenije, bronasti znak Ministrstva za notranje zadeve in zlato plaketo Slovenske obveščevalno-varnostne agencije. Prispevek Staneta Požarja k slovenski osamosvojitvi so na ta način upoštevali. Po njem so poimenovali tudi vojašnico v Pivki. A k posmrtnemu podeljevanju odlikovanj je avtor pikro pripisal, da je Požar »po vsakem zavrnjenem zahtevku za družinsko invalidnino (...) dobil še novo posmrtno medaljo« (str. 121). Na kraju, kjer je bil ustreljen, stoji spominsko obeležje. Toda dostojanstvo posameznika se ohranja tudi skozi spomin nanj v skrbi za njegove najbližje, ki so utrpeli izgubo z njegovim žrtvovanjem za domovino, saj so izgubili moža, očeta in dragega sorodnika. Tudi to je ena od podob osa-

mosvojitvenega časa in obdobja po njem. Pravica se je »že skorajda povsem izgubila v državnih predalih edinstvenega vseslovenskega uspeha« (str. 125).

Da bi bili bolečina ob izgubi moža in očeta ter prizadetost njegovih osamosvojitvenih sodelavcev še večji, je v preteklih desetletjih poskrbelo domače in tuje pravno kolesje, ki je vodilo postopek proti povzročitelju Požarjeve smrti. Ta se je po slovenski osamosvojitvi umaknil v eno od evropskih držav. Slovenska država v dobrih tridesetih letih ni mogla zagotoviti, da bi jugoslovanskega podčastnika, ki je Staneta Požarja ustrelil, privedli pred sodišče, kjer bi izpeljali zakonit in pravičen sodni proces in ugotovili materialno resnico. Tako bi tudi razjasnili Požarjevo vlogo in položaj v osamosvojitveni vojni, ali je bil civilist ali ne. Smrt Staneta Požarja, odgovornost njenega povzročitelja, dokumentirana resnica o njej in Požarjeva posmrtna usoda so se izgubile v slovenskem in evropskem pravniškem labirintu. Kot je zapisal avtor, bo »vse to ostalo skrito v senci vojne za Slovenijo« (str. 113). Kljub temu pa so v tej knjigi podane tehtne razlage, ki odpirajo širši pogled na razumevanje in poznavanje osamosvojitvenih dejanj Staneta Požarja. Sedaj se lahko z njimi seznanimo.

Pričujoča knjiga, plod resnega raziskovalnega dela, ki ga kaže vrsta tehtnih virov in literature, na katere je oprta, je dobrodošel in potreben prispevek k dosedanjim obravnavam in izčiščevanju pogleda na leto 1991. Daje mu novo razsežnost, hkrati pa ohranja spomin na nesebičnega in doslednega človeka, ki se je brez pomišljanja odzval zahtevi časa. Pokaže, koliko in kako odločilno lahko prispeva posameznik v ključnih narodovih trenutkih, in to je njeno temeljno sporočilo. Besedo h knjigi je prispeval predsednik Združenja Sever, nekdanji pomočnik načelnika slovenske Milice in državni sekretar na Ministrstvu za obrambo RS ter dekan Visoke šole za notranje zadeve prof. dr. Tomaž Čas, spremno besedo pa podpisani.

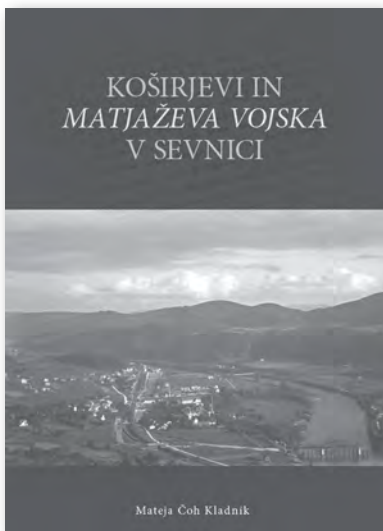
Tukaj velja še beseda o avtorju tega dela. Janko Sever je dolgoletni nekdanji kriminalist in delavec na drugih področjih organov za notranje zadeve. Poleg pričujoče knjige je po upokojitvi našel čas tudi za literarno ustvarjanje.¹ Med osamosvojitvijo in ob odhodu JLA iz koprskega pristanišča 25. oktobra 1991 je bil načelnik Uprave za notranje zadeve Koper. Je tudi bratranec Stanislava Požarja, s katerim sta si delila mladostniška doživetja in izkušnje ter skovala trdno prijateljstvo.

Povezanost obeh bratrancev, pripadnost slovenski osamosvojitvi in vzgib k izrisovanju odtenkov njene podobe so rodili to knjigo. Z njo imajo bralke in bralci v rokah še en dobrodošel in pomemben, žal pa tudi tragičen prikaz odločilnih trenutkov naše zgodovine.

Jurij Perovšek

1 Janko Sever, *Mojim prvih 60* (Gabrovica: samozaložba, 2011); isti, *Poezije z Bržanije* (Gabrovica: samozaložba, 2020).

Mateja Čoh Kladnik, *Koširjevi in Matjaževa vojska v Sevnici*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2022, 345 str.

Znanstvena monografija Mateje Čoh Kladnik *Koširjevi in Matjaževa vojska v Sevnici*, ki jo je izdal Študijski center za narodno spravo iz Ljubljane v letošnjem letu, je po eni strani študija primera o sedmih pripadnikih in petih podpornikih t. i. Matjaževe vojske v Sevnici, kot jo je po ugotovitvah avtorice določila in organizirala povojna politična policija Udba; po drugi strani pa gre za zgodbo o opozicijski organizaciji, kot je ugotovilo sodišče na primeru obnovitvenih postopkov nekaterih članov sevniske organizacije Matjaževe vojske v 90. letih prejšnjega stoletja.

Tematika ilegalnih povojnih oboroženih skupin, t. i. Matjaževe vojske, velja v slovenskem zgodovinopisju za manj preučevano in raziskovano. Kar pa za avtorico kot sodelavko SCNR,

katerega raziskovalno področje je proučevanje v slovenskem prostoru prisotnih totalitarizmov (fašizma, nacizma in komunizma) in osvetljevanje še neraziskanih ter pogosto zamolčanih tem, ne velja, saj se tej tematiki posveča že vrsto let. *Koširjevi in Matjaževa vojska v Sevnici* je njena druga knjiga z omenjeno tematiko. Prva knjiga, *Za svobodo, kralja in domovino*, je kot predelan doktorat izšla leta 2010. Poleg Mateje Čoh Kladnik se je delovanju Matjaževe vojske v magistrski nalogi leta 2002 posvečal še zgodovinar, publicist in aktualni poslanec Državnega zbora Republike Slovenije Martin Premk. Bivši kustos muzeja Park vojaške zgodovine v Pivki je predelano magistrsko nalogo objavil v knjigi *Matjaževa vojska 1945–1950*. Do danes je izšla v dveh natisih, leta 2005 in 2014. O Matjaževi vojski je v 90. letih 20. stoletja pisal tudi Zdenko Zavadlav. Knjiga *Križarji – Matjaževa vojska na Slovenskem* Zdenka Zavadlava, ki je bil med drugo svetovno vojno aktivist OF in pripadnik VOS-a in Ozne ter povojni obsojenec in zapornik, je izšla leta 1994.

Tokratna knjiga Mateje Čoh Kladnik na 345 straneh predstavlja vzorno študijo primera delovanja Matjaževe vojske na lokalni ravni. S pomočjo protagonistove življenjske zgodbe in z veliko mero kritične analize arhivskih dokumentov je v ospredju silno prizadevanje dokazati, da nastanek, organizacija in delovanje ilegalnih skupin v Sloveniji, za katere se je uveljavilo več poimenovanj, Matjaževa vojska, Matjaževo gibanje, najpogosteje pa bande in tolpe, niso bili takšni, kot sta jih prikazovali komunistična oblast in politična policija.

Znanstveno monografijo je avtorica v osnovi razdelila na dva oziroma tri sestavne dele, jedro, dopolnilni del in prilogo. V jedru, ki sledi prologu, avtorica najprej predstavi organizacijo in delovanje ilegalnih skupin na republiški in nato še na lokalni ravni.

Nadaljuje s predstavitvijo vodenja preiskovalnega postopka politične policije in z analiziranjem vodenja procesa proti protagonistu, članu sevniške organizacije Matjaževe vojske Jožefu Koširju in soobtoženim. Posebej predstavi tudi proces proti podpornikom Matjaževe vojske v Sevnici, kot jih je skonstruirala politična policija, tj. proces proti ženi Jožefa Koširja Mariji Košir in soobtoženim. V zadnjem delu jedrnega dela predstavi še posledice protagonistove obtožnice, procesa in prestajanja kazni v obdobju po prestani kazni oziroma po prihodu na svobodo. Ta del zaključí s prikazom protagonistovih prizadevanj, da bi dosegel sodno rehabilitacijo zase in ženo; predstavljeno je tudi prizadevanje za rehabilitacijo vodje sevniške organizacije Matjaževe vojske, Slavka Lupšine.

Jedrnemu delu sledijo protagonistovi spomini in pričevanje njegovega sina. Preko spominov Jožefa Koširja se nam razkrijejo predvsem nasilne metode politične policije ter kljub številnim mučenjem njegova pokončna drža in trdna stališča med prestajanjem kazni. Sinova pričevanja pa seznanijo bralca s posledicami, ki jih je zaradi očetovega priprtja občutil kot otrok. Sin Jože Košir skoraj vse do samostojne Slovenije ni povsem poznal vzroka svoje zaznamovanosti. Z demokratičnimi spremembami pa mu je oče v iskanju pravice in popravu krivice odstrl tabuizirani del družinske preteklosti. Temu sledi priloga 14 različno obsežnih dokumentov tožilstev in sodišč, iz obdobja vodenja procesa proti obtoženim in iz obdobja obnovitvenih postopkov.

V osrednjem delu knjige, v poglavju o Matjaževi vojski v Sloveniji, avtorica ugotavlja, da je komunistična oblast povezovala nastanek, organizacijo in delovanje ilegalnih skupin v Sloveniji z delovanjem slovenske vojaške in politične emigracije v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji. Za njih je tudi menila, da so delovale v prepričanju, da bo kmalu izbruhnila vojna med Sovjetsko zvezo in zahodnimi zaveznicami, ki bo pomenila tudi konec komunistične oblasti. Avtorica uvodoma poudari temeljna izhodišča, na osnovi katerih je komunistična oblast s pomočjo povojne politične policije, Udbe, odkrivala, obravnavala in preganjala delovanje ilegalnih skupin. Komunistična oblast naj bi ilegalne skupine obravnavala na naslednjih izhodiščih. Bila je prepričana, da so ilegalne skupine organizirali, podpirali in njihovo delovanje usmerjali emigrantski obveščevalni centri v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji. Prav tako je menila, da so bile ilegalne skupine protikomunistično usmerjene in da so imele za cilj s pomočjo političnih, vojaških, obveščevalnih in propagandnih akcij zrušiti obstoječi družbeni in politični sistem v Jugoslaviji. S tem namenom naj bi se povezovale s tujimi obveščevalnimi službami, predvsem britanskimi in ameriškimi. Avtorica poudarja, da je politična policija bila prepričana, da so obveščevalni centri v begunskih taboriščih ustanovljali ilegalne skupine in jih pošiljali v Slovenijo z namenom, da bi delovale proti oblasti. Z natančno analizo gradiva ugotavlja, da dokumenti tega ne potrjujejo, saj je skupina, ki je prihajala v Slovenijo iz tujine, bila le ena (Serenčeva ilegalna skupina). Nadalje tudi ugotavlja, da so poleg imenovane skupine stike z obveščevalnimi centri v begunskih taboriščih imeli še nekateri voditelji in člani nekaterih ilegalnih skupin. To so bili voditelji oziroma člani Škamljičeve skupine v Slovenskih goricah, Šajnovičeve in Markojeve ilegalne skupine v lendavskem in ljutomerskem okraju ter skupina Ignaca Šketa in skupina Rigo Murati ob jugoslovansko-avstrijski meji s centrom v Jarenini.

Avtorica do potankosti analizira predvsem dokumente Javnega tožilstva Republike Slovenije (1944–1999), Republiških upravnih organov in zavodov za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji (1945–1984), Republiškega sekretariata za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (1918–2004), Kazenske evidence (1890–2005) in Okrožnega sodišča Ljubljana (1852–1982). Z veliko mero kritičnega pretresa ugotavlja, da v večini primerov nastanka in delovanja ilegalnih skupin v Sloveniji ni mogoče povezovati z delovanjem slovenske emigracije na avstrijskem Koroškem in Štajerskem, kot tudi ne z delovanjem obveščevalnih centrov v begunskih taboriščih. Nobena od ilegalnih skupin, ki jih je obravnavala politična policija, namreč ni bila ustanovljena v Avstriji, temveč so nastale v Sloveniji. Za nekaj skupin potrди, da so imele stike s centri v Avstriji, bodisi preko kurirjev bodisi so tja ilegalno odhajali voditelji ali posamezni člani skupin. Četudi so bili nekateri člani ilegalnih skupin oboroženi, avtorica presoja, da v primeru t. i. Matjaževe vojske ni šlo za veliko in hierarhično organizirano vojsko. Prav tako pove, da je nekaj ilegalnih skupin organizirala tudi politična policija z namenom, da bi odkrila in odstranila osebe, ki so iz različnih razlogov nasprotovale oblasti in se niso strinjale z njenimi ukrepi. Najpogostejša oblika boja proti ilegalnim skupinam oziroma njihovega obvladovanja je bila namreč vrinjen sodelavec (agent) Udbe v skupini, ki ga je pridobila na osnovi groženj in obremenilnega gradiva. Poleg tega avtorica pojasni, da je Udba za odkrivanje in uničenje ilegalnih skupin uporabljala še druge metode. Posebej omenja ustanavljanje posebnih operativnih centrov, ki jim je pri delu pomagalo okoli 40 vojakov Knoja in narodna milica. Navede tudi analizo iz leta 1950, ki podaja ugotovitve o rezultatih dela politične policije. Ta razkriva, da je Udba med letoma 1945 in 1949 ujela 512 članov ilegalnih skupin, 114 naj bi jih ubila v spopadih, 398 obsodila. Poleg tega je v enakem obdobju aretirala 1325 podpornikov ilegalnih skupin in jih 15 od njih pri poskusu aretacije tudi ubila, 1310 pa obsodila.

V zvezi s tem avtorica opozarja na bistveno višje število oseb, ki jih je Udba obravnavala v povezavi z delovanjem ilegalnih skupin. Opozori na seznam z nad 8000 osebami, na katerega pa niso vključene osebe, ki so bile obsojene na manjših procesih pred okrožnimi sodišči. Eno od takih skupin oseb predstavljajo tudi člani sevniške organizacije Matjaževe vojske in njihovi domnevni podporniki, ki jih je Mateja Čoh Kladnik vzela pod drobnogled in so bili obsojeni na enem od takšnih manjših procesov. Člani sevniške organizacije so bili obsojeni decembra 1949, njihovi podporniki pa januarja 1950 na procesu v Brežicah. Pri tem opozori tudi na razumevanje organizacije in poteka sodnih procesov. Pove, da so danes značilnosti tedanjega pravosodnega sistema in kazenskega sodstva znane. Pojasni, da so bili pravosodni sistem in kazenski predpisi po končani vojni vzpostavljeni in oblikovani na novo. Pri tem obrazloži, da so bila sodišča od politike in konkretnega družbenega dogajanja odvisne ustanove. Kar je pomenilo, da so morala odločati tudi na podlagi političnih navodil ter pod vplivom v danem trenutku najaktualnejšega družbenega in političnega dogajanja v državi. Mateja Čoh Kladnik zato ocenjuje, da so bili sodni procesi proti članom in podpornikom ilegalnih skupin večinoma politični in montirani. Hkrati tudi potrjuje, da je v

nekaterih primerih delovanja ilegalnih skupin šlo za kazniva dejanja, ki so kazniva ne glede na značilnosti določenega političnega sistema oziroma (ne)pravnih postopkov, kot so bile redke teroristične akcije in umori partijskih funkcionarjev in aktivistov OF.

Po predstavitvi Matjaževe vojske v Sloveniji avtorica nadaljuje ključno pripoved o Matjaževi vojski na lokalni ravni, torej v Sevnici. Na osnovi kritične analize arhivskih dokumentov predstavi vznik in člane ter podpornike sevniške skupine Matjaževe vojske. Prikaže njihovo organiziranost in delovanje, kot ju je skonstruirala politična policija; način njenega odkritja in vodenje preiskovalnega postopka. Posebno pozornost nameni procesoma zakoncev Košir in njunim soobtoženim. V njunem okviru podrobno predstavi vse faze, ki so sledile preiskovalnemu postopku obtoženih, torej obtožnico, proces in sodbo, pritožbe obtoženih in odločitve takratnega vrhovnega sodišča, prestajanje kazni in prizadevanja za pomilostitev, in sicer za vsakega obtoženega posebej. Rekonstrukciji sevniške organizacije Matjaževe vojske, skupaj z orisom prestanih kazni obtoženih, sledi predstavitev posledic in prizadevanj zakoncev Košir za dosego sodne rehabilitacije.

Avtorica na primeru rekonstrukcije in analize sevniške organizacije Matjaževe vojske dokazuje, da se pri njej zelo jasno pokažejo temeljna izhodišča, na podlagi katerih je Udba po koncu vojne spremljala in odkrivala delovanje ilegalnih skupin. Zanj je namreč bila prepričana, da je nastala s pomočjo dveh kurirjev Glavnega obveščevalnega centra iz okolice Salzburga, ki naj bi za omenjeni center opravljala kurirsko, obveščevalno in organizacijsko službo. Medtem ko naj bi sevniški organizaciji prinašala navodila za obveščevalno delo in propagandno gradivo, predvsem letake s protidržavno vsebino in glasilo Matjažev glas. Člani sevniške organizacije naj bi bili podobno kot druge ilegalne skupine protikomunistično usmerjeni in naj bi imeli za cilj zrušiti takratno komunistično oblast. S tem namenom naj bi zbrali podatke o pripadnikih Udbe v Sevnici in takratni tovarni celuloze v Krškem, o upravni razdelitvi okraja Krško, vojaškem letališču v Cerkljah ter priskrbeli državne uradne liste, razne okrožnice in publikacije.

Avtorica pojasnjuje, da ni nobenih dokazov, da bi člani organizacije dejansko zbirali obveščevalne podatke in publikacije, še manj, da bi jih posredovali kurirjema in tujim obveščevalnim službam. Kot kažejo dokumenti, so nekateri člani sevniške organizacije dvakrat raztresli letake s protidržavno vsebino v Sevnici in Krškem. Avtorica prav tako zanika sevniški organizaciji s strani Udbe pripisovano nasilno akcijo – načrtovanje umora sekretarja partijske celice v Šmarju pri Sevnici. Četudi so nekateri člani sevniške organizacije imeli orožje, pa niso, kot pojasnjuje avtorica, izvedli nobene oborožene akcije. To sta v prizadevanjih za rehabilitacijo poudarjala tudi protagonist pričujoče monografije in vodja sevniške organizacije. Sta pa potrdila, da se člani organizacije res niso strinjali z obstoječim družbenopolitičnim sistemom in da so si prizadevali za samostojno in demokratično Slovenijo. Oba sta poudarila, da je bilo izvajanje nasilnih akcij strogo in izrecno prepovedano. Kot lahko beremo, naj bi si člani sevniške organizacije razdelili tudi funkcije. To naj bi kazalo na strukturiranost organizacije v smislu Tehnične instrukcije, enega izmed treh programskih in organiza-

cijskih dokumentov vodje Glavnega obveščevalnega centra v Avstriji podpolkovnika Andreja Glušiča. Ker so se izjave obtoženih članov sevniške organizacije na zaslišanjih o tem, kakšne funkcije naj bi ti imeli, razlikovale, avtorica sklepa, da je bila organizacijska struktura sevniške organizacije konstrukt Udbe.

Na primeru sevniške organizacije Matjaževe vojske avtorica potrdi tudi najpogostejšo metodo, ki jo je Udba uporabljala pri odkrivanju in preganjanju ilegalnih skupin, tj. metodo vrinjenega sodelavca. Danes znane metode Udbe v vodenju preiskovalnega postopka, kot je psihično in fizično mučenje z namenom priznanja aretiranih, avtorica v vsej razsežnosti razkriva tudi v primeru sevniške organizacije. S predstavitvijo strukture zapisnikov zaslišanj avtorica pokaže, da so bila ta sestavljena v skladu s temeljnimi izhodišči politične policije za obravnavo delovanja ilegalnih skupin. Opozarja tudi na prakso podpisovanja skoraj praznih zapisnikov zaslišanj osumljenih, kamor so kasneje zasliševalci pripisali, kar so želeli doseči. Avtorica podvomi tudi v izvor dokaznega gradiva, s katerim so osumljenim dokazovali krivdo o obveščevalnem delovanju za tuje obveščevalne službe z namenom zrušitve obstoječe ureditve (orožje, domnevno delujoči radijski oddajnik, letaki s protidržavno vsebino, nekaj izvodov časnika Matjažev glas, skica vojaškega letališča v Cerkljah, seznam knjig in brošur za obveščevalno delo). Avtorica se posveti tudi analizi obtožnice članov sevniške organizacije in samemu poteku brežiškega procesa decembra 1949 ter izdani sodbi z izrekoma o krivdi in kazni za vse obtožene. Pove, da so se na izrečene visoke kazni vsi pritožili, da pa so bili neuspešni. V poglavju o sevniški organizaciji avtorica precej pozornosti nameni predstavitvi prestajanja kazni in prizadevanjem obsojenih za njihovo pomilostitev.

S prikazom prestajanja kazni po različnih kazensko-popoljševalnih domovih in taboriščih odstira čas, ko se je demontirala predvojna ureditev in vzpostavljala nova. Posredno pokaže, da so k pridobitvam zgodnje povojne modernizacije (kot so nove stavbe, razni inštituti, industrija (podjetji Litostroj v Ljubljani, Motor v Škofji Loki) z delom veliko prispevali zaporniki, danes prepoznani kot politični zaporniki. Pokaže tudi, da so zaporniki med prestajanjem kazni pridobili marsikatero znanje in usposobljenost za opravljanje različnih poklicev. Teh na neki način pozitivnih učinkov prestajanja kazni pa nekdanjim zapornikom največkrat ni bilo omogočeno izkoristiti.

V podobni maniri predstavi tudi proces proti podpornikom sevniške organizacije, torej proces proti ženi Jožefa Koširja Mariji Košir in soobtoženim. V poglavju o posledicah in prizadevanjih za doseg sodne rehabilitacije pa avtorica pokaže, da je obsojene status političnega zapornika zaznamoval za celo življenje, in to tako z vidika fizičnega in psihičnega zdravja kot z vidika karijerne poti. Dokler je trajal komunistični režim, jim je bilo onemogočeno napredovati. Obsojeni so bili na možnost skromnega preživetja, kar je veljalo za njih same in tudi njihove družine. Šele z demokratičnimi spremembami v času samostojne Slovenije jim je po dolgotrajnih prizadevanjih uspelo doseči sodno rehabilitacijo – njihovo življenjsko željo.

V sklepni ugotovitvi avtorica pove, da se ne da natančno ugotoviti, v kolikšni meri se posamezni člani sevniške organizacije niso strinjali s takratnim družbenopolitič-

nim sistemom in v kolikšni meri so bili pripravljeni z nenasilnimi akcijami delovati proti njemu. Na osnovi natančne analize dokumentov ugotavlja, da je bila sevniška organizacija Matjaževe vojske konstrukt politične policije, zaradi česar trdi, da sta bila procesa montirana. V obnovitvah postopkov pa je sodišče delovanje obsojenih prepoznalo kot opozicijsko delovanje, kar pa tudi po končani vojni ni bilo prepovedano. Zato je zakoncema Košir Komisija za izvajanje zakona o popravi krivic priznala status bivših političnih zapornikov in pravico do odškodnine za čas odvzema prostosti.

Delo Mateje Čoh Kladnik, *Koširjevi in Matjaževa vojska v Sevnici*, ki obravnava na eni strani člane in podpornike sevniške organizacije Matjaževe vojske kot konstrukt Udbe in na drugi iste kot domnevne politične nasprotnike, se z izpostavitvijo življenjske zgodbe bivšega političnega zapornika mestoma bere kot napeta kriminalna zgodba. Glede na to, da avtorica predstavi zgodbo o sedmih pripadnikih in petih podpornikih sevniške organizacije Matjaževe vojske oziroma domnevnih političnih nasprotnikih, to dopolnjujejo tudi kratke biografije in fotografije iz njihovega življenja. Delo vsekakor pomeni pomemben prispevek k poznavanju metod delovanja politične policije med komunistično družbenopolitično in ekonomsko ureditvijo. Znanstvena monografija obenem pokaže, kako so lahko, ne glede na drugačen čas, vztrajne pretekle sodbe in kako počasen je lahko proces prepoznavanja zmotnega.

Marta Rendla

VROGLEDI
25

ROBOVI, STIČIŠČA IN UTOPIJE PRIJATELJSTVA

Spregledane kulturne izmenjave v senci politike

Cena
.....
20 EUR

VFOGLEDI
24

SOČUTJE IN STIGMA

Družbene razlike in revščina
v slovenski novejši zgodovini

Cena
.....
20 EUR

UDC/UDK	94(497.4)"18/19"
ISSN	0353-0329
DOI	https://doi.org/10.51663/pnz.62.2

Daša Ličen

Tržaško Društvo ljubiteljev živali in njegove dame

Isidora Grubački

Čija kriza? Feminizam i demokratija u Jugoslaviji 20-ih godina XX veka

Mojca Šorn

Ljubljankanka Ivana Kobilca

Ivan Smiljanić

»Prišli smo tako daleč, da se upnik bolj boji stečaja kot dolžnik.« Delovanje ljubljanskega in zagrebškega društva za zaščito upnikov med obema vojnama

Nevenka Troha

Sodelovanje med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem v vzhodni Furlaniji v obdobju med septembrom 1943 in oktobrom 1944

Ljuba Dornik Šubelj

Novi podatki o misiji Clowder, ki jo je vodil George Fielding

Aleksandar Rakonjac

Uspon i pad komandno-planske privrede u Jugoslaviji (1947–1951)

Marta Rendla

Blagovna znamka Ljubljanske banke

**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**